

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГИ

VI

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСИ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Алтыншы том
П – С (сыналыу)**

Толықтырылған екінші басылымы

**НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2023**

УДК: 811.512.121'374.3(038)

ББК: 81.2 Қорақалпоқ-2

К 18

Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Алтыншы том II – С (сыналы), [Текст]. – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023. – 400 бет.

Редколлегия ағзалары:

Ш. Абдиназимов	– Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы).
Ә. Пирниязова	– филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).
П. Дабылов	– филология илимлери бойынша философия докторы.
А. Альниязов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
К. Алламбергенов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
К. Жәрімбетов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
С. Бахадырова	– филология илимлериниң докторы, профессор.
М. Дәулетов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
К. Кәримов	– Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы).
Х. Толыбаев	– филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).

Бас илимий редактор – Абдиназимов Шамшетдин

Жууаплы редактор – Бекбергенов Қыдырбай

Сөзликти дүзиушілер:

Ж. Тәңирбергенов (Пп);

Г. Алламбергенова (Рр);

Д. Сейткасымов (Сс).

*Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы
Қарақалпақ тилин рауажландыру қорының қаржылары есабынан
басып шығарылды.*

ISBN 978-9910-9810-2-9

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023.

П

П ат. 1. Карақалпақ әлипбесинің 22-хәриби хәм оның жазылыу таңбасы. **2.** Ериннің бир-бирине тийиуі арқалы пайда болатуғын дауыссыз сес.

ПА I к.с. Сөзге сорау яки мақуллау мәнисин бериу ушын колланылатуғын жанапай. Хәзир көлик айдаитуғын уақыт *па*, хәр жерден бир из жылт еткен сайын аттың саурысына қамшы да шарп етти (Ш.Сейтов). Дийқанлар көмир жеткерип турса болды: бел ме, кетпен бе, орақ *па*, хәттеки ең қыйын пазна қуйыу ма, бәрін ислеі береді (Т.Қайыпбергенов). Дос *па*, я душпан ба? (Б.Бекимбетов).

ПА II т.с. Адамның ишки сезимин, таңланыуын, сүйсиниуін билдиретуғын таңлақ сөз. *Па* заңғардың баласы, тийимли жерден уттың, жақсы дәлилге туттың («Мәспатша»).

ПАВИЛЬОН ат. 1. Бағдың ишинде ямаса басқа бир орынларда жеңил исленген жай, орын. **2.** Кинолар түсириуге, көргизбелерде экспонатлар, затлар қойыуға арналған кең жарық үй, жай, имаратлар. Усы *павильонның* кең есигинен кирип барсаңыз ашылған ақ пахталар сизди биринши болып күтип алады (Қ.Досанов).

ПАДА ат. Хайуанлардың көп болып жыйналып жүриуі, қара малларды бир жерге топлап бағылатуғын топары. Жети жыл жети ай болғанша, Азыудың ауыр шәхәрінде, Барсакелмес елинде, Қобланың *пада* баға ма («Қоблан»). Жаңа жайлау күтер жаңа *падасын*, Жаңа көллер күтер дүркин сонасын (И.Юсупов).
◇ **Пада-пада мал** — топ-топ, топар-топар болып жүрген қара мал, көп қара мал. Сақыулар ауылының *пада-пада* малын қора-қора қой-ешкисин жасауылар шанлақты толтырып шаңғытып айдатты (К.Султанов).

ПАДАДАЙ кел. Падаға уксаған, пада тәризли, пада янлы. Бәхәрде көк кууалаған *пададай* дүркин-дүркин балық бирин-бири кууып, ойнап баратырғаны (Т.Қайыпбергенов). Ақша булт дәрьяның арғы жағына, Тыңайған *пададай* сууға қойды бас (И.Юсупов).

ПАДАМАН ат. Падашы. Шәрип молланы да урыпты, бүгін *падашылар* айтысты (Т.Қайыпбергенов).

ПАДАЛЫ кел. 1. Көп, топар, шубырып жүретуғын. *Падалы* малын шаңғытып өристе шопан көринди (К.Султанов). Жаздын күни буұдай қорыққа барғанымда атызға *падалылар* дүркіресип келгенде, шертектен түсип, оларды үркитиу түүе, дауысымды да шығара алмай, демимди зорға алып жатқаным есимнен шыққан емес (Ә.Шамуратов). 2. ауыс. Көпшиликке санасыз еретуғын.

ПАДАШЫ ат. Қара мал бағатуғын адам, шопан. Шопан қойшы, *падашылар* жәм болды. Малға есап жүргизилди сан болды, Шығысында бес ешкиси кем болды, Ким жойтқанын сорастырды яранлар (Бердақ). Жууас тананы *падашы* минеди (ққ.х.н.). *Падашы* да састы, қайда қалғанын билмейди (Ә.Шамуратов).

ПАДАШЫДАЙ кел. Падашы сыяклы, падашы киби, падашы янлы.

ПАДАШЫЛЫҚ ат. Қара мал бағатуғын кәсип, кәр. Өмирдин кубылыслары хәр қыйлы «Пайғамбарлар»ды пайда етиуге де шебер, лекин дизелерин бүгип «Пайғамбар» болғаннан хеш кимге ийилмейтуғын *падашылық* мың есе абзалырақ (Т.Қайыпбергенов).

ПАЗНА ат. Жер сүриу ұшын темир яки шойыннан исленген курал, әсбап. Пазнам тайып кетип өгиздің аяғына тийди (Қ.Досанов) Гүркіреген сом денели трактор, *Пазналары* жылжып басып жылтылдап (И.Юсупов). Себеби, арасынан *пазна* өтсе, түбин ләрзем алады, — деп Садық түсинбесе де, культивациялаудың не екенин де сорамады (Т.Қайыпбергенов). Тотыққан *пазнаны* иске салғандай, Ғам кеуилди жарқыратқан күлкиси (И.Юсупов).

ПАЗНАЛЫ кел. Пазнасы бар, пазна орнатылған.

ПАЗНАСЫЗ кел. Пазнасы жоқ, пазна орнатылмаған.

ПАЗНАШЫ ат. Пазна ислеуши, соғыушы, қуыушы.

ПАЙ I ат. Бир нәрседен тийисли бөлек, зат, үлес, бөлим. Шийки гөштен *пай* жибердик (Т.Қайыпбергенов). Напақа түүесилиуге қарағанда улы ұшын өзинің *пайын* гизнеп, хеш нәрсе жемеген Ақбийдай бирден кулады, хәтте лоқсытып қан қусты (Т.Қайыпбергенов). Табысларын теппе-тең бөлисип, хәр ким *пайын* ашалы жыңғыл жормалларға илдирип қайтты (Т.Қайыпбергенов). Жер бир *пай*, көлик бир *пай*, туқым бир *пай*, жарлының жазы мененги мийнети бир *пай* (Н.Дәукараев). ◇ **Пай бермеу** — күш бермеу, зорлық

қылыу. Бизлер тийисли жер, суу, өріс пишенликлерди талап кылсаң, әмелдарлар *пай бермейди* (Қ.Ерманов).

ПАЙ П т.с. Өкиништи, күйиништи билдиретуғын танлақ сөз. *Пай*, бизиң усы апам бар-ше түсинбейди-ау (Ө.Хожаниязов). *Пай*, усталау адам болса жақсы болар еди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Па-ай – а)** рәхәтлениу, қанаатланыу. Оған салсаң басқаның мың ауыз сөз айтып ақыл бергенинен, қыздың бир тил татқаны артық, *пай-пай*, мухаббат гүрлеп турған отсаң-ау, лаула-лаула (Ө.Хожаниязов). **б)** қыйналыу, күйиниу, ашыныу. *Пай*, Гүлайшаның үйине барыуға болмайды-дә», – деди өзінше (Т.Қайыпбергенов). *Пай*, сениң орнына өзим жигит болмағанымда бар ғой (С.Бахадырова).

ПАЙҒАЗЫ ат. Бир жаңалық ушын берилетуғын сыйлық, сауға. Балалар арасында таза сүүретке түскенде әкелетуғын *пайғазысына* байланысly еди (Ә.Шамуратов). Мрамордан қала салып, көр *пайғазыны* оннан сорап (И.Юсупов). Хәзир жумыстан келгенде Аксунгүлден *пайғазы* сораң, якшы ма? (А.Әбдиев).

ПАЙҒАМБАР ат. Диний көзқарас бойынша қуданың жердеги ўәкили. Жыласам да көз жасымды көрмедің, *пайғамбарлар*, «үмметим ғой» демедің («Қырк қыз»). Кул деп жүрегимди бунша қайтардың, *Пайғамбар* үммети қуданың кулы («Алпамыс»). Мен көрдем жигит хәсем, тулпар атты, *Пайғамбардан* кем емес салтанаты, Бизлердей жарлы-жақыбай сорлыларға, Қәнекей тийегойса шарапаты! (Т.Жумамуратов). Хәр кимнің өз өмири өзине *пайғамбардың* өмири, – дейди анам (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙҒАМБАРДАЙ кел. Пайғамбар сыяклы, пайғамбарға усаған, пайғамбар янлы. Тепсе темир үзетуғын азаматлар, хәр қайсысы бир ауылға басыу айтатуғын жүзинен нур тамған *пайғамбардай* ақ сақаллы ғаррылар да жас балалардай еңкилдесип жылап тур! (А.Садықов).

ПАЙДА ат. Табыс, түсим, кирис, мәп. Ал, усы жауынның сол өлген ғаррыға қара тыйынлық *пайдасы* бар ма? (А.Бекимбетов). Питкен ақыл болмаса, сүрткен ақыл хеш пайда етпес (ққ.х.н.). Бирақ, булардың соңғы бир ўақытлары, өзиниң атақлы «Шежире» дәстанына *пайдаға* асатуғынын, тап сол ўақытлары билген жоқ (А.Садықов). ◇ **Пайда, зыянды билиу** – пайда менен зыяның парқын айырыу. Адамдай жаны қыйналды, *Билгендей*

пайда-зиянды, Қызыр жатқан орданы, Оқыранып айланды («Қоблан»). **Пайда болыу** — дөреу, тап болыу. Бир күнлери патшаға, бир ой *пайда болады* (Қ.Айымбетов). Кеулиме гүдик *пайда болды* (А.Бекимбетов). Улында өзгеристің *пайда болғанын* көрген Оразгүл, хеш нәрсе айтпастан өз иси менен болды (Т.Қайыпбергенов). Бірақ, тамырдан жаңа нарт шығып және сондай қос қараман *пайда болған екен* (М.Нызанов). **Пайда етиу**, **пайда қылу** — дөретиу, келтиріп шығару. **Пайда табыу** — табыс түсиру, мәплениу.

ПАЙДАКЕШ қ. пайдакүнем.

ПАЙДАКҮНЕМ ат. Пайдаға қумар, пайдасына пүтин адам, пайдақумар. Қанша қыйыншылық пенен болса да *пайдакүнемлер*, саудагерлер саудасын жүриткен (Қ.Ерманов). Жазыуға, шығармаға талап не? «Ретсиз қысқарту» жөнге келе ме? Өжетленип өзіндикин жөнлеме, Терең ойлан *пайдакүнем* қайшылы (С.Бекмуратов). — Ай-хай, бизің *пайдакүнем* жас жигит, Келер батып белшесинен ылайға (И.Юсупов). Бул нәпсикау, *пайдакүнем* турмыстың, Өзи бул қылмысқа хәуескер болған (И.Юсупов).

ПАЙДАКҮНЕМЛИК ат. Ашкөзлик, нәпсикаулық.

ПАЙДАЛАНҒЫШ қ. пайдакүнем.

ПАЙДАЛАНЫЛЫУ — қолланылыу, жумсалау.

ПАЙДАЛАНЫУ ф. **1.** Пайдаға асырыу, керегине жаратыу, иске асырыу, жумсау. Киси жумсап *пайдаланып* шалқыған, майдай жағып, сүйеклери балқыған (Омар). Күши бар байлар суудың барлығын әспек қылып *пайдаланған* (Қ.Айымбетов). **2.** Пайда көриу, табыс түсиру, мәплениу. Жигирма бес жасар хан Абулғазы Мухаммедтің түйедей бойлы болып, түймедей ойланғанынан хәмме *пайдаланды* (Т.Қайыпбергенов). Усы уақыттан *пайдаланды* да, Байрам шешинип атырған биринши нөкердің арқасынан пышак урды (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙДАЛАНЫУШЫ ат. **1.** Иске асырыушы, жаратыушы, жумсаушы. **2.** Пайда көриуши, табыс түсируши, мәплениуши.

ПАЙДАЛАНЫУШЫЛЫҚ кел. **1.** Пайдаға асырыушылық, жаратыушылық. **2.** Пайда көриушилик, мәплениушилик.

ПАЙДАЛЫ кел. **1.** Иске асатуғын, жарамлы. **2.** Қолайлы, ийкемлі. **3.** Берекетлі, тәсирлі, қайырлы. Интизамлы өскен Исмайыл, шешеннің шертип айтқан хәр бир сөзин тыңлар еди. *Пайдалы* жерінде пикир де алысады (К.Мәмбетов). Бул

ақылыңыздан *пайдалы* бир нәрсе шығағойғайдағы, — деп қууанышлы түрде Аймерекеге қарады (М.Дәрибаев). Сабак тамамланғаннан кейін мұғаллим күндегі әдетінше тағы да оқыудың *пайдалылығын* хәм әхмийетлилигин, оқып шықсақ, елге, жәмийетимізге теңдей *пайдалы* адамлар болатуғынымызды үйретти (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙДАЛЫЛЫҚ ат. 1. Иске асырыушылық, жарамлылық. 2. Қолайлылық, ийкемlilik. 3. Берекетlilik, тәсирlilik, қайырлылық.

ПАЙДАЛЫРАҚ қ. пайдалы. Есенгелди бий ушын оны бирден гелле қылғаннан гөре, айтқанына көндирип, аұзына қаратыу *пайдалырақ* еди (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙДАСЫЗ кел. 1. Куры, мәзи. Қыздың ала көзлери уясынан шыға жазлап тур еди, ханның жууас сорауына өршелениу *пайдасыз* деп билип расын айтты (Т.Қайыпбергенов). 2. Табыссыз, мәпсиз. Жийрен атлының қолында қалған бир жағы падашы қолына илинген дәстек сыяқлы *пайдасыз* еди (К.Мәмбетов). Айзада менен тартысыудың *пайдасыз* екенін түсинип, кроватима жатып уйқыладым (Т.Қайыпбергенов). Сөйлеген менен де *пайдасыз* екеніне көз жетти ме, мойнын төмен алып, айыбын мойынлаған секилли нөйлаж тура берди (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙДАСЫЗЛЫҚ ат. Табыссызлық, мәпсизлик. ...ийттин көзине урып жиберип, шығарыу ушын тайын турған пышаққа умтылыуының *пайдасызлығын* биледи (А.Садықов).

ПАЙДАХОР қ. пайдакүнем.

ПАЙДАХОРЛЫҚ қ. пайдакүнемлик.

ПАЙДАШЫЛ қ. пайдакүнем.

ПАЙДАШЫЛЛЫҚ қ. пайдакүнемлик.

ПАЙҚАЛ кел. Перийлердин сулыуы, гөззалы, ағласы.

ПАЙЛАС I қ. пайласыу.

ПАЙЛАС II кел. 1. Қатарлас, сыбайлас. 2. Пайы бир, шериклес.

ПАЙЛАСЫҰ ф. Бөлип алыу, үлесиу, бөлисиу, шериклесиу. Бул хызметти *пайласып* тең, Жаға болсын биреуи жең, Көпшилик гедей болса тең, йошлы жигит тыңнан ашар (Қ.Ерманов). Еки мерген хәм сөйлести, мәсләхәт қылды, ойласты, иши-сыртыны *пайласты*, Мәсләхәт сол болған екен (Бердақ).

ПАЙЛАҰ ф. 1. Мөлшерлеу, белгилеу, гөзлеу. Жалғаншыда нағыз тулпар сол екен, қырқ күнлик жолды жети күнге

пайланты («Алпамыс»). 2. Күтиў, караў. 3. Бөлиў, теңлеў, бөлеклеў.

ПАЙЛЫ I кел. Байланыслы, себепли, тийисли. Ол қызына *пайлы* (Б.Бекниязова). Мәртлердің абырайы табысқа *пайлы*, Билиў керек қыйынлықта жағдайды (С.Нурымбетов). Айымжамал наз бенен әсте күлди. Ол қызына, жигитине *пайлы*, — деп жуап берди өктемлеў (Ө.Хожаниязов).

ПАЙЛЫ II кел. Пайына тийген, пайы үлесине берилген. Үш кемпир *пайлы* төбелерин алып әлле қашан кетип қалған (Қ.Айымбетов). — *Пайлы* жумысын басқаға ислеткеннен қудай сақласын, өзим де питкеремен (Н.Дәўқараев). Атыздағы *пайлы* жумысын артығы менен орынлап келгеннен соң, ол өз участкасынан шыққан жоқ (Ж.Аймурзаев). Ол азлық етип тұрғандай қант, сөк, тақан салынған шекийнелер де дийуалдан *пайлы* орнын алған (Ә.Атажанов).

ПАЙМАНА ат. Өмир, тиришилиқ, дем. Әжел жетип *пайманалар* толды ма, Ашылғанда бағда гүллер солды ма («Қыркыз»). Я болмаса жан достым, Батырларды өлтирип, *Пайманасын* толтырып, Ишиң дәртке толды ма (Бердақ). Бир күни *пайманасы* толған кемпирдің деми түүесилип дүньядан өтипти (Т.Қайыпбергенов). Бул уақытта Орманбет өз *пайманасы* жеткенин қашшан-ақ сезип, қылышын қынабынан суўырды (К.Мәмбетов).

ПАЙТАБА ат. Аяққа, балтырға орайтуғын арнаулы шүберек. Қасына жақын келип жулдызлардың жақтысы менен онын балтырын, ақ *пайтабасын* абайлады (Т.Қайыпбергенов). Алма көз әреби атдур мингени, *пайтабасы* штоп атлас кийгени, Рустами дәстандай ерлери бардур (Әжинияз).

ПАЙТАХТ ат. 1. Мәмлекеттиң бас қаласы, хукимет хәм орайлық мәкемелерине басшылық ететуғын, басшылық қылынатуғын орын, жай, орай, бас қала. Сәйкесленген *парахатшылық* заманға, Шахри Ташкент уллы *пайтахт* көринди (С.Нурымбетов) Бир күни ауылымызға *пайтахттан* артистлер келгенлиги ертеден хабарландырылды (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Басшылық ететуғын орынға қараслы жер, көлемли орын, бөлим. Саў тұрғанда бул сыяқлы еримиз, Бәрха абад уллы Байсын елимиз, Келиң, дослар, еркин ойнап күлейик. Бағы-бостан болсын *пайтахт* жеримиз (Н.Дәўқараев). Шығармай *пайтахт* жеримнен, және алып кет бесеўиң («Қыркыз»).

ПАЙТОН ат. Фаэтон арбаның халық тилинде айтылуы. Адам минип жүретуғын хәм жүк тасыйтуғын жеңил арбаның бир түри. Күймеси қурылған *пайтонда* отыр (Айбек). — Усындайда аўылдағы еки *пайтонның* бирине салып, дуктырға апарағояр едик (Т.Қайыпбергенов).

ПАЙШЫ ат. Тутыныушылар шөлкеминің ағзасы.

ПАЙЩИК қ. пайшы.

ПАЙЫЗ ат. Хәз, жағымлы, рәхәт. Халыққа *пайыз* берген салқын хаўалы. Адамлардың зейнин ашқан дәрьясан (С.Нурымбетов). Тынышлық жерге келген соң, бизлер енди жанның *пайызын* ойластық (К.Султанов). Себеби, ол келсе аўылға *пайыз* келеди (М.Нызанов). Тойдың тамашасы да өтип, екеуи сол күнлери хәрәмнің ишиндеги қауын атыздың ортасына пешехана қурып жатып жүрген күнлердің *пайызы* өз алдына еди (У.Пиржанов).

ПАЙЫЗЛАНЫҰ ф. Рәхәтлениу, хәзлениу, жазылысыу.

ПАЙЫЗЛАТЫҰ ф. Рәхәтлениу, хәзлеттириу, жазылыстырыу.

ПАЙЫЗЛЫ кел. Хәзли, жағымлы, рәхәтли. Сондай таза хәм *пайызлы*, көргенлердің ақылын алар (Ә.Шамуратов). Ол жер жүдә *пайызлы*, салқын хәм таза хаўалы суудың бойы (А.Бекимбетов). Мәканлап *пайызлы* суудың жағасын, Билмедим, неше жүз жасаған жасын (И.Юсупов).

ПАЙЫТ р. 1. Рет, қолай, қайым. Тапқан хақыйқатларын *пайыты* келген сайын әсте-әсте ойға шығарып, иске орната баслады (С.Мәжитов). Бир күни *пайыты* келип, сол аўылдың жигит-қызлары менен ғештекке қатнасты (Т.Қайыпбергенов). 2. Ұақыт, мезгил. Бәхәр *пайытын* көпке хабарлап, Мектебинде желбиретер флаг, Ойнар пәшек гүлин сығалап қозышақ, ылақ (Т.Сейтжанов). Ийт канша үлкен хәм күшли болғаны менен, өз жауы пышыққа жеткен ұақытларында басқа илажы қалмаған пышық жүнлерин үрпейтип, пышыққа қарсы қарап турып қалған *пайытта* оған ийт хеш илаж ете алмайды (А.Садықов). Бул *пайытларда* Құлымбет болыс базардан өзи түскен шарбаққа қайтқан еди (К.Кәримов). Песин *пайытында* буннан еки-үш күн бурын қозғалаң болып өткен Таллық өзегинин бойында иркілген атлылар үш топарға бөлинди (К.Кәримов).

ПАКЕТ ат. 1. Қағаз бенен оралған зат, буума, түйиншик. Папка менен бирге көтерип *пакет* босап қалған екен (М.Нызанов).

2. Рәсмий хат салынған конверт. Дем алыстан кейин командир өзиниң алдына шақырып алып, бир *пакетти* қолымызға берди де бетимизден сүйди (Ә.Айжанов). 3. Кишкене қалта, сетка. Ол

пакетке салынған бир нәрселерди аўысық баллонның қасына жайлады (М.Нысанов).

ПАҚАЛ ат. Өсимликтин негизғи бөлими, тийкарғы бөлеги. Ийинде күнлик шапаны, *Пақалға* тырналып саны, Бәрқулла қыйналып жаны, Атызда жүр орақшылар (Күнхожа). Мине, мына гүл *пақалдың* екінши шақасынан түптен ашылған (К.Досанов). Ийелери үлгере алмағанлықтан *пақал* бойлап салбырап шашылып та қалған еди (Т.Қайыпбергенов). *Пақалы* бар алаша, Мийўеси бар тамаша (қ.х.ж.). Табактай ата басының биразын хәкке шоқып кеткен шимишке *пақалға* асылып орнымнан турдым (Т.Қайыпбергенов).

ПАҚАЛДАЙ кел. Пақал сыяклы, пақалға уқсаған, пақалға мегзес, пақал тәризли.

ПАҚАЛЛЫ кел. Пақалы көп, пақалы бар, пақалға ийе.

ПАҚАЛСЫЗ кел. Пақалы жоқ, пақалға ийе емес.

ПАҚСА ат. 1. Ылайдан яки гербиштен салынған жайдың дийўалының бир бөлеги. Еки *пақсасы* питип турған там Жөлмендики еди, жаңа далаға шыққанда көрген шығарсыз (Т.Қайыпбергенов). Өжирелердин ишиндеғи *пақсаларды* тарашлағандағы түскен ылай-кесеклердин ирилеўлерин ғаўзастырып, бел менен сыртқа атып, майдалаўларын тоқпақ пенен езип, сыртқа шыққан Бердақ жумыстың сыртта да қызып атырғанын көрди (А.Садықов). Арба жол каразға қарай бурылатуғын жерде жигит талай мәртебе тусынан өтип жүрген, қараўсызлықтан пақса дийўаллары унырап, айырым жерлери кулап атырған гөне тамның сүлдері көринди (К.Кәримов). 2. Ылайдан яки гербиштен салынған дийўал. Сөйтип, бизиң атызды Мәтсапалардикинен бөлип турған бийик *пақсаның* қасынан тандырға орын тегислеўге киристи (М.Шымбергенов).

ПАҚСАДАЙ кел. Пақса сыяклы, пақсаға уқсаған, пақсаға мегзес, пақса тәризли.

ПАҚСАЛЫ кел. Пақсасы бар, пақсаға ийе.

ПАҚСАСЫЗ кел. Пақсасы жоқ, пақсаға ийе емес.

ПАҚЫР ат. 1. Гедей, сорлы, бийшара. Енди бала *пақырдың* әдепли, койдан жуўас қыз яңлы мүләйим баўырман болғаны жаман ба? (А.Бекимбетов). Ыза берип, сүйекке азар жеткерип, *Пақырды* қысқанға азап беремен (Омар). «*Пақырдың* тақаны таўсылайын деп турған қусайды, наўқасы әдеўир қатты көринеди» десип гүнкилдескен кулағына шалынғанда, ол бийтапты өз көзи менен көргиси келип, атланды (К.Кәримов).

Дайым *пақыр* шырлауы менен қала берди (Ә.Шамуратов).
2. ауыс. Жууас, мүсәпир.

ПАҚЫРЛАТЫҰ ф. Қатты қайнатыу.

ПАҚЫРЛАУ ф. 1. Сес шығарып қайнау. Аздан соң пақырлап қайнаған дүмшеден еки чайникке чай демлеп келди (Ж.Аймурзаев). Ошақта қара куман *пақырлап* қайнап тұр (Ө.Хожаниязов). Қоламтада *пақырлап* қайнап тұрған куманды қорқпай улау үшін тутқыш етип жумсады (К.Мәмбетов). Оттан *пақырлап* шыққан куманнан чай демлеп алақшынның ернегине қойды (Т.Қайыпбергенов). 2. қ. пақырлық.

ПАҚЫРЛЫҚ ат. 1. Гедейлик, бийшаралық. 2. Жууаслық, мүсәпирлік.

ПАҚЫР-ПУҚАРА ат. Турмысы жағынан бірдей гедей адамлар топары, халық. Бир геллеге қонып мыңлардың бахты, *Пақыр-пуқаралар* қыйналған уақты (И.Юсупов). Олардың бир жаксы кәсийети: сен баслықсаң ба, *пақыр-пуқарасаң* ба, ғалстугиң бар ма, жоқ па, айырып отырмайды (А.Әбдиев).

ПАҚЫР-ПУҚАРАШЫЛЫҚ ат. Машқала, жумыс, шаруа, хожалық жумыслары. Буның хәлекшилигинен журтлар *пақыр-пуқарашылығынан* қалды (Ә.Шамуратов).

ПАЛ I ат. Хәррелердин өсимлик гүллеринен жыйнаған азығы, шийрин, мазалы зат. Гүл ширесин емсе егер хәррелер, Шире орнына шийрин-шекер *пал* берер (Ш.Мәмбетмуратов). Хәррелер ушубан пәрүана болур, Уясы бузылып *палдан* айрылса (Әжинияз). *Пал* тутқан бармағын жалар (кк.х.н.). Табылып Людмиладай нешше курдас, Үйренип *палдан* татыу болды жолдас (Т.Жумамуратов).

ПАЛ II: пал ашыу ф. Картаға, кумалакқа хәм тағы басқа нәрселерге қарап келешекти болжау, келешекти шамалап айтыу, қорра таслау, кумалақ салыу. Палға да исенбе, *палсыз* да болма (кк.х.н.). Палкерге *пал* аштырдым. Әдеуир машақат шегесен, арада жакпас биреу өледі, соннан соң қосыласан, — деди (Т.Қайыпбергенов). Албырасып қалған халық айдын жолдың өзінде адасып, коррандозға қорра таслатып, палкерге *пал* аштырды (К.Мәмбетов). Жақында ғана оның қалтасынан кепкен кумалақларды шығарып алып, бизин үйде отырып *пал* ашқанынан хабарым бар (Т.Қайыпбергенов).

ПАЛАҚПАН ат. Қабықтан ушлы етип есип таулап силиккенде тарсылдап, шартылдап, шаңқылдап сес шығаратуғын жип, курал. *Палақпанды* былғап бир шарт еттирип

туратуғын еди (Т.Қайыпбергенов). Шәртегимди айландырсам оралған, Дүньяға белгили бизиң *палақпан* (Бердақ). Сол дүмпешикке минип, *палақпанын* «оқлайды» (М.Нызанов).

ПАЛАҚПАНДАЙ кел. Палақпанға усаған, палақпан тәризли, палақпан сыяқлы.

ПАЛАҢ ат. Ердің астына салатуғын кийиз ямаса көрпеше. Бул ешегин кунан тайды, Бердимурат бас шайкайды, Шүү дегенде қыйсанлайды, Сәл *палаңы* жуқарак па? (Бердақ). Хәр сүрен тажыға түссе шапқыр ат, *палаң* салар сүрер қәдирин не билсин (Әжинияз). Қуұырдақшы кетиүден ешегиниң *палаңын* төсестирип, ерин басына дастанып уйқыға жатты (Т.Қайыпбергенов).

ПАЛАҢДАЙ кел. Палаңға уқсаған, палаң сыяқлы, палаң яңлы.

ПАЛАҢЛЫ кел. Палаңы бар, палаңға ийе.

ПАЛАҢЛЫҚ кел. Палаңға турарлық, палаң боларлық, палаңға жарарлық.

ПАЛАҢСЫЗ кел. Палаңы жок, палаңға ийе емес.

ПАЛАҢСЫЗЛЫҚ кел. Палаңы жоқлық, палаңға ийе емеслик.

ПАЛАПАН ат. 1. Қуслардың жас балалары. Сен бир тарлан түлеп ушқан таудағы, биз *палапан* қонақлаған жардағы (И.Юсупов). Гүрринде бир бала *палапан* ба, кишкене қус па, услап әкеледи екен (Ш.Сейтов). 2. аұыс. Жас бала, жас әулад, жас урпак. Аұзынның сарысы кетпеген *палапан* түсинбейсен (Т.Қайыпбергенов). Ұй, *палапанлар*-ә-әй, сизлерге нашарға мин тағыұды ким қойыпты (М.Нызанов).

ПАЛАПАНДАЙ кел. Палапанға уқсаған, палапан тәризли, палапан яңлы, палапан сыяқлы. Жасымнан, *палапандай* қанат қактым, Ержетип, сүйиклимди буннан таптым, Егер де еки көңил жараспаса, Адамға кереги не дәулет, бахтың? (Т.Жумамуратов). Хәр кимниң кириң жуып, дигирманын тартып *палапандай* төрт баласын бақты (М.Дәрибаев). Кеште аш *палапанлардай* аұзын ашып шүйиркелесип, әкесиниң алдына жуұырысатуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

ПАЛАПАНЛАҰ ф. Палапан шығару, балалау. Мәйек туады, *палапанлайды*, өсип-өнеди (Ж.Аймурзаев). Қарақалпақларда ерте келетугын қусларды *палапанлау* дәуириңде аұлауды қадаған етеди (Н.Дәуқараев). Қуслар уя салып, *палапанлады*, Қанша бәхәр келип, көкледі таллар (И.Юсупов).

ПАЛАПАНЛЫ кел. Палапаны бар, палапанға ийе, палапаны көп.

ПАЛАС ат. 1. Жүн, пахта, кендир жиплерден қалың етип тоқылған, жерге төселетуғын гезлеме ямаса дийұалға кактырылатуғын. Бөлмелери толы ғалы, *палас*, қорасында үш бузаұлы сыйыры, он бес қойы бар (А.Бекимбетов). Ийирилген жиптен базарға сатыұ ушын бөз хәм *паласлар* тоқыды (З.Насурлаева). *Паласқа* еле синбей гилкилдеп атырған сорпаны көрип дус төменине жатты (Т.Қайыпбергенов). Жайдың иши байдың үйинен де жақсы болып безелген, дийұалдың төрги қатарында *палас* қағылған, жайдың еденине де *палас* төсеп қойылған, аяқ басар ашық жер жоқ (М.Дәрибаев).

ПАЛАСЛЫ кел. Паласы бар, паласқа ийе, паласы көп.

ПАЛАСЛЫҚ кел. Палас болатуғын материал, паласқа тийис, паласқа тән.

ПАЛАССЫЗ кел. Паласы жоқ, паласқа ийе емес.

ПАЛАСШЫ ат. Палас тоқыұшы, таярлаұшы, ислеұши.

ПАЛАТА ат. Емлеұханаларда аұырыұлар жататуғын айырым бөлме, жай. Хәзир *палаталарды* аралап көриұимиз керек (А.Бекимбетов). *Палатаның* иши хош ийисли хаұаға толы (А.Бекимбетов). Түнлетип Оксана жатырған *палатаға* кирип келдим. Олар еки хајал екен. *Палатада* мен қатарлы бир жигит жөне еки жас өспирим бар екен (М.Нызанов).

ПАЛАТА I ат. мед. Емлеұхана, емлеұ мәкемелеринде өз алдына ажыратылған бөлме. Хирургиялық палата.

ПАЛАТА II ат. юр. 1. Айырым мәмлекетлерде, сондай-ақ Өзбекстанда парламенттиң тийкарын қураұшы нызам шығаратуғын органы шөлкеми. Депутатлар *палатасы*. 2. Айырым мәмлекетлик шөлкемлердиң атамасы. Китап *палатасы*.

ПАЛАТАЛЫ Палатаға ийе, палатасы бар.

ПАЛАТЫ ат. бот. Жапырағы түйенин табанына уқсаған, түйнеги сопақ жүзимниң мийұеси сыяклы келте бойлы көк өсимлик, түйетабан. *Палаты* усаған бир шөп пенен көпиртип атыр (газетадан). Қасым усы сапары да қара сыйрақ балалардай өрден-ыққа шапқылап, *палатыдан* баслап гүли аппақ қурбака шөбине шекем жыйнайтуғын болдык-аұ деп ойлап келе берди (Ә.Атажанов).

ПАЛАТЫДАЙ кел. Палатыға уқсаған, палаты тәризли, палаты яңлы, палаты сыяклы.

ПАЛАТЫЛЫҚ кел. Палаты өсип турған жер, палатысы көп жер.

ПАЛАҰ ат. Гүриш, гешир, гөш, пияз хәм баска да (саримсак пияз, ерик, кишмиш қосып) затларды майда қуғырып писиретуғын Орта Азияда кең тарқалған мазалы тағам, аұқат. Бул жер, еңбек етсең зүрәәттиң кәни, Өзбек *палауына* тойдырар сени (И.Юсупов). Сүйлинли *палауға* хәммемиз тойып, шадықуррам болып, ойнадық күлип, Хийуа шәхәрине кеттик яранлар (Әжинияз). Тауық гөшин салып асқан *палауы* Қасымның таңлайында татыды (Ә.Атажанов).

ПАЛАҰҚАБАҚ ат. бот. 1. Жаз мәусиминде писетуғын, сопақ басы томпақлау палыз егинлериниң бир түри, пәлеги. Капуста, помидор, пияз, қыяр, гешир, картоф, шалғам, *палауқабақ*, қауын дегенниң түри бар (Н.Дәуқараев). 2. Сол палыз егининиң узын сопақ жемиси. *Палауқабақлары* менен теңкейискен қауын-ғарбызлары төрт пасылда ада болмайды (Ж.Аймурзаев). Мына, қауын-ғарбызлар, асқабақ, *палауқабақ*, жүўери, тары, гүнжи, кендирден баслап, ең аяғы, сууқабақ хәм дасмалқабақларға шекем хәммеси-хәммеси өзиниң хәм бала-шағаларының бир жыллық несийбеси! (А.Садыков).

ПАЛАҰҚАБАҚЛЫ кел. Палауқабағы бар, палауқабағы көп.

ПАЛАҰҚАБАҚТАЙ кел. Палауқабаққа уқсаған, палауқабақ сыяқлы, палауқабақ тәризли.

ПАЛАҰШЫ ат. Палау писириуши, аспаз.

ПАЛАҰШЫЛ кел. Палауды жақсы көриуши, палау жегиш, сүйиуши, палауға кумар.

ПАЛДАЙ кел. 1. Мазалы, шийрин, татлы. Ысық көрдим жүзинди, *Палдай* көрдим сөзинди (Ш.Артық). *Палдай* шийрин сөз тапсам, бәрин, Тууысқаным, саған берейин (И.Юсупов). 2. Палға уқсаған, пал янлы, пал тәризли, пал сыяқлы. Дурысында да, қойдың сүти қорғасындай салмақлы, *палдай* мазалы болады (М.Дәрибаев).

ПАЛДАМАН ат. Палшы, палкер, кумалакшы, қоррампаз, қорраман, қоррандоз. Мың қубылып ашса да, сөзи келмес *палдаманның* (Б.Исмайлов). Кумалақ ашқан *палдаман*, Китап ашқан қоррампаз, Тамыр услаған тәуиплер, Бәри келди жыйналып («Ер Зийұар»).

ПАЛЕОГРАФ ат. Палеография маманы, кәнигеси.

ПАЛЕОГРАФИЯ ат. Ески қолжазбалар хәм олардың көринисин изертлейтуғын илим.

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ ат. Өткен заманнан қалған хайуанлар хәм өсимликлердің қалдықларын изертлейтуғын илим.

ПАЛКЕР ат. Хәр түрли нәрселерге қарап келешекти болжап, шамалап айтыушы, карта ашыушы, кумалақ салыушы, қоррандоз.

Дәслеп келинине де билдирмей тәуип изледі, *палкерге* жолықты (М.Нызанов). *Палкерге* де уксап кете ме-аў, кеўил хошы жақсы ўақта алақаныңды услап, сызықларына қарап сениң келешек тәғдириңди де болжап бере береді (М.Нызанов).

ПАЛКЕРЛИК ат. Пал ашыўшылық, кәсип, кәр.

ПАЛКЕРШИ қ. палкер.

ПАЛКЕРШИЛИК қ. палкерлик.

ПАЛҚУМАР I кел. Палды жүдә жақсы көриўши, палға хәўес.

ПАЛҚУМАР II кел. 1. Пал аштырыўды кумар етиўши, пал аштырыўға кумар, куштар. 2. Пал ашыўды жақсы көретуғын, пал ашыўға кумар, пал ашыўға хәўес.

ПАЛЛАҚ ат. гән. с. Бир нәрсени асып қоятуғын зат, балаларды жоқарыға асып урыў ушын ислеген усыл, әдис. Шырлаған даўысы келди бир ўақта, Сарымды илдирген ахун *паллаққа* (С.Нурымбетов). Буннан 7—8 күн бұрын *паллаққа* асылғандағы тут шыбықтан тилинген аяғым маталып жатқандай болып сезилди (Ә.Шамуратов). Бирақ, усыннан молланың шыбығын көп жеген, усыннан *паллаққа* көп асылған бала болған жоқ (А.Садықов).

ПАЛЛЫ кел. Палға мол, палы көп. Қарақалпақлардың: «*паллы* да болма, палсыз да болма», дегениндей арба устасы ийшанның соңғы сөзинен сескенейин деди (К.Кәримов).

ПАЛЛЫҚ кел. Аўыш, самсам, сәўселим, ләмсер, әўмесер, паллықаўыз, аңқаў. Еки бармағыңды мурныңа тығып қайтқанын ба, *паллық*? (Айбек).

ПАЛСЫЗ кел. Палы жоқ, пал қосылмаған.

ПАЛСЫЗЛЫҚ ат. Палы жоқлық, пал қосылмағанлық.

ПАЛУБА ат. Бастырылған кемениң үсти. Катердин *палубасында* еки балдаққа сүйенип солдат жигит көпшиликке жаўкылдап қарап тур (К.Султанов). Усы пайыт пароходтын алды бетинен көтерілген толқын *палубаға* жапырылды (К.Кәримов). Як, жақсысы *палубаға* көтерілип, әтирапты тамашалайық (М.Нызанов).

ПАЛҰАН ат. Күшли, қарыўлы, гүресетуғын адам. Өзи батыр және *палұан*, ашықлық солардан қалған («Мәспатша»). Жети шопанның ишинде шаққаны да, атқыш мергени де, гүрескиш *палұаны* да Ерполат (М.Дәрибаев). Аўа, ана исенген Жаракпан палұаның, Өтеш ләйлиўиң менен ғана қосып... (А.Садықов). Айырым *палұанлардың* курға шыққанда тасып кететуғынындай, Жийрен де тасып кетипти (А.Садықов).

ПАЛҰАН АТА ат. Хийўа қаласындағы Махмуд Палұан ата қойымшылығы.

ПАЛУАНДАЙ кел. Палуанға уксаған, палуан киби, палуан сыяклы. Гүреске түсетуғын *палуандай*, көкирегін керип, мардыйып турды (К.Султанов).

ПАЛУАН СҮЙЕК ат. Ийін менен көкиректі бириктириуши сүйек, омыраудағы сүйек.

ПАЛУАНЛЫҚ ат. Гүрес пенен шуғылланыушылық, кәр, кәсип. Сейтжан жаслығынан баслап-ақ, Әжинияз бенен бирге ойнап өскен, өзи жүдә жарлы болса да ел арсында *палуанлық* пенен атағы шыққан омырауы бесиктей дуғыжым жигит (Т.Қайыпбергенов).

ПАЛУАНШЫЛЫҚ ат. Гүрес пенен шуғылланыушылық, кәр, кәсип.

ПАЛ ХӘРРЕ ат. Пал беретуғын хәрре, қара-қызғыш кишкене хәрре. *Пал хәррелер* ол жайда, палды қарасар (Ш.Мәмбетмуратов).

ПАЛШИҢГИРИК ат. Жууери тәризли өсимлик, шингириктің мазалы түрі. Бул қалада бир неше жерде иркилип *палшингирик* сууын иштик («Әмиүдәрья» ж.).

ПАЛШЫ ат. Пал ашатуғын адам, палкер, кумалақшы, палдаман, қорраман.

ПАЛШЫЛЫҚ ат. Пал хәрреси менен шуғылланыушылық, кәсип, кәр.

ПАЛЫЗ ат. Бақша, хәр қыйлы көк егинлер. Палызында толы қауын, ғарбызы, Синлим десең жан аямас хәр қызы (Т.Сейтжанов). Ауылдың айлана дөгерігі *палыз* бенен жууери атыз еді (К.Султанов). Туңғыш мухаббаттың дәрти бар сенде, Биз де оның дәмин татып көргенбиз, Ол — *палызға* түскен ең дәслепки из (И.Юсупов). Әне, сол *палыздан* бетлеп бермаған, Бир бала қыйқыұлап киятыр маған (И.Юсупов). Бағ хәм *палызларың* шийрин мийуалы, Жайлар салдың дәруазасы хийуалы (И.Юсупов).

ПАЛЫЗЛЫҚ кел. Палыз егинлериниң өсип турған жери, атызлық.

ПАЛЬМА ат. Ыссы елдерде өсетуғын өсимлик. Анголада май *пальмасын* өсиріп, Таң азаннан мийнет еткен анаға (Ш.Мәмбетмуратов).

ПАЛЬТО ат. Қыс айларында кийилетуғын, қалың, ұзын, жыллы сырт кийім. Ағасының жеңіл *пальтосынан* басқа хеш нәрсе жоқ болып шықты (С.Салиев). Ауызда ұзын бойлы, қақ шеке, арық, шинельге усаған сур ренди сукнодан тигілген гонетоз *пальтосы* бар, басында қаснағының бир шети сынық

кара шапка, аяғында сириси жалпайып, өкшеси көринип турған гөне туфли, сакалы тәртипсиз ғаулап өсип кеткен бир киси турар еди (М.Нызанов). Ауыл адамлары оның бурын кийип көрмеген кара *пальтосына*, аяғындағы кара хром етигине, басындағы жымпық шапкасына өз ара таңланысты (Т.Қайыпбергенов).

ПАЛЬТОЛЫ кел. Пальтосы бар, пальтоға ийе.

ПАЛЬТОЛЫҚ кел. Пальтоға боларлық, жетерлик, жарарлық.

ПАЛЬТОСЫЗ кел. Пальтосы жоқ, пальтоға ийе емес.

ПАЛЬТОСЫЗЛЫҚ кел. Пальтосы жоқ, пальтоға ийе емес.

ПАН ат. гөн. с. Польшаның ири жер ийелери, ақ сүйеклери. Украина халқының батыры Богдан *Панларды* урыста етип тас-талқан (Т.Сейитмуратов).

ПАНА ат. 1. Таса, ық, ықтырма. Жел жағының *панасы*, Үстине келген душпаннан (Бердақ). Кемпир екеуі кейин шегинип, есиктің алдындағы шертекті *паналады* (М.Нызанов). 2. Қорған, бекинис. Ғәрези жоқ ер екен, Жау жағының *панасы* (Бердақ). Тар кешиүде қарсы алып талай жауды, Халық таудан, тау халықтан *пана* тауды (И.Юсупов). Жыртық үзик кара үйін, Желсиз күни *панаң* еди (И.Юсупов). 3. ауыс. Тирек, сүйениш, ғамхор, мийирман, кәуендер, қайырқом. Жалғыз туған ерлердин, Алла болғай *панасы*, Қыдырбайдай ғаррының, Тилеп алған баласы («Қоблан»). Хақыйқаттан басқа мениң *панам* жоқ, Бай жылатса жубатқандай адам жоқ (Қ.Ерманов). Шерим-ай, шерим-ай, бизди өз *панаңда* сақлайсаң, — десе жанынан өтип кете береді (Т.Қайыпбергенов).

ПАНАЙ ат. 1. Алды, қасы, жаны, қапталы. Ха шырағым, Ултанжан, Байбөринің *панайында* болған 90 үйлі жарлы едик («Алпамыс»). 2. Кәуендер, қайырқом. *Панайында* көп сақланыз илайым, Бир басқа бир өлим болса керекті (Әжинияз).

ПАНАЛАНЫҒУ — паналау фейилинің өзлик дәрежесі.

ПАНАЛАСЫҒУ — паналау фейилинің шериклик дәрежесі.

ПАНАЛАТТЫРЫҒУ — Бирғеликте жасырынығу, тасаланығу.

ПАНАЛАТЫҒУ — Бир нәрседен жасырығу, тасалау.

ПАНАЛАУ ф. Бир нәрседен жасырынығу, тасаланығу, қорғанығу, сақланығу. Разведчиклер усы түбірлерди *паналап*, көлге карап жүрди (Қ.Досанов). *Паналап* тез айбағарды, Кирдик барып қалын бүкке (И.Юсупов). Кемпир екеуі кейин шегинип, есиктің алдындағы шертекті *паналади* (М.Нызанов). Еки бала да Қырым жакка ауысып, дайысы Дәулет Герейди *паналапты* (К.Мәмбетов). Бизди дос санап үйимизди *паналадың* (Т.Қайыпбергенов).

ПАНАЛЫҚ кел. Пана болғандай, панаға турарлық, панаға сәйкес.

ПАНАСЫЗ кел. Панасы жоқ, паналайтуғын жери жоқ. Аманлық жууап орнына сууық демин алып гүрсинип, бир қапталына қыйсайып, хаялына дастық әпер деместен, *панасыз* күнлеріндегі әдеті менен алақанын дастанып жатты (Т.Қайыпбергенов). Ақырында бала-шағасының *панасыз* қалатуғынын айтып, жалбарына берди (Т.Қайыпбергенов). *Панасыз* қалған халық, тоғай хәм көл этирапына қарай қашпақта (Т.Қайыпбергенов).

ПАНАСЫЗЛЫҚ кел. Панасы жоқлық, панаға ийе емеслик.

ПАНБАРХАТ ат. Жипек жип араластырылып, тоқылған жука макпал.

ПАНЫС ат. Қолға көтерип жүриўге арналған шыра. Кемпирлер қазан басындағы *панысты* көтерип шықты (Қ.Аралбаев). Дәрхал ауылдың ер адамлары жәмлесип келип *паныс* жағып, қудықтың ишине үнилип қараса, дизеден келетуғын сууда қалшылдап турған Алмагүлди көрген (Т.Қайыпбергенов).

ПАНЫСТАЙ кел. Паныс сыяқлы, паныс яңлы, паныс төризли, панысқа уксаған. *Паныстай* жанады.

ПАҢ кел. 1. Анаў-мынаўды писент етпейтуғын, мисе тутпайтуғын, менмен, тәкаббир, көкирек. 2. Оқапазланған, гәрдийген. Үсти-басым шаң болды, Ат көтермес беглери, Сыртымыздан *паң* болды, Қалмақлардың журтына («Алпамыс»).

ПАҢҚ: панқ етиў ф. 1. *Паңқ* еткен қатты дауыстың шығыуы. 2. Қақ айырылыў, жарылыў. 3. ауыс. Кеўлиндегі бары-жоғын айтып салыў, хәммесин айтыў. 4. ауыс. Мақтаныў, *паңқылдаў*. 5. ауыс. Пәнт жеў, бапланыў, урылыў.

ПАҢҚЫЙЫҰ ф. 1. Серсиз аңқайып турыў, аңқайыў. Ат үстинде *паңқыйып*, Айтып бундай сөзлерин («Қырқ қыз»). Олайып қарайсаң аузың *паңқыйып*, Аўлақта сәулеңнен қорққан усайсаң (С.Нұрымбетов). 2. Аузы ашылып уйқылаў, қатты уйқыға кетиў, силеси қатып уйқылаў.

ПАҢҚЫЙЫҰШЫ ат. 1. Аңқыйып турыўшы, аңқайыўшы. 2. Аузы ашылып уйқылаўшы, қатты уйқыға кетиўши, силеси қатыўшы.

ПАҢҚЫЙЫҰШЫЛЫҚ кел. 1. Аңқыйыўшылық, аңқайыўшылық. 2. Қатты уйқыға кетиўшилиқ, силеси қатып уйқылаўшылық.

ПАҢҚЫЛДАҚ кел. Мақтаншак, таңкылдак, аңкылдак. Ол әуелги күнлери, есигине әри *паңкылдақ*, әри өзгелерге сөзи өтимлирек биреулер келсе, я көзлерине тикке қарап, я сәлемлескен қолын жаздырмай қысып турып, бурын дийуана болып жүрип билгени бойынша, оның кимлигин, хал-жағдайы қандайлығын айтыуын бираз күнге шекем тоқтатпады (Т.Қайыпбергенов). — Сен усындай астарлы, *паңкылдақ* сөзинди қойсаң-ә! (Т.Қайыпбергенов).

ПАҢҚЫЛДАҰ ф. Мақтаныу, аңкылдау, таңкылдау, марапатланыу.

ПАҢҚЫЛДАҰЫҚ ат. Балалар ойыны. Бул ойын «паңкылды», «паң-пан, паңк етер», «паңк-паңк кимдики?», «паңкөтек», «бал-бал-балшық» деген бир қанша атамалар менен белгили (кк. фоль.).

ПАҢЛАНЫҢҚЫРАҰ ф. 1. Менменсинкиреу, төкаббир-ленинкиреу. 2. Оқапазланыңқырау, гәрдийинкиреу.

ПАҢЛАНЫҰ ф. 1. Менменсиниу, төкаббирлениу. 2. Оқапазланыу, гәрдийиу.

ПАҢЛАНЫҰШЫ ат. 1. Менменлик етиуши, төкаббир-лениуши. 2. Оқапазланыушы, гәрдийиуши.

ПАҢЛАНЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Менменлик етиушилиқ, төкаббирлениушилиқ. 2. Оқапазланыушылық, гәрдийиушилиқ.

ПАҢЛАҰ кел. Менменлеу, төкаббирлеу.

ПАҢЛЫҚ ат. Менменлик, төкаббирлик, паңпанлық.

ПАҢСЫНЫҢҚЫРАҰ ф. Менменсининкиреу, төкаббир-сининкиреу.

ПАҢСЫНЫҰ паңсыу фейилинин әзлик дәрежеси. Қандай жақсы: уллы-киши деместен, *Паңсынбай* хәм жатырқамай сүймек бар (И.Юсупов).

ПАҢСЫҰ ф. Менменсиу, төкаббирсиниу, паңпаңсыныу. Паңсыуды я төменсиуди жат кәреди мудам олар (И.Юсупов). Кешеги биреудің шалбарының қырын шығарып, шаң жукса үп-суп деп ийис мурнын *паңсып* жыйырғанын жақтырмаған едим (Ә.Атажанов). Дурыслықты бурмалап, *паңсып*, назланып, Ақбайталлық етип жағымпазланып (И.Юсупов).

ПАҢСЫҰШЫ ат. Менменсиуши, төкаббирсиниуши, паңпаңсыныушы.

ПАҢСЫҰШЫЛЫҚ ат. Менменсиушилиқ, төкаббирсиниу-шилиқ, паңпаңсыныушылық. Бет әлпетинен менсинбеушилиқ, мисе тутпаушылық, *паңсыушылық* белгилери анық билинип

турған сол уақыттағы оның сүлдери Қайыптын хеш ядынан шықпастай тәсир қалдырған еді (А.Әбдиев). Хийлекерлік жолын тутқанды көрсем, Алымсып пансыған наданды көрсем (И.Юсупов).

ПАПА ат. 1. Ата, өке. 2. Католик ширкеуінің жоқарғы басқарушысы.

ПАПАҚ ат. Хәр түрлі терилерден хәм басқа да сондай нәрселерден тигилген бас кийим.

ПАПАҚЛЫ кел. Папағы бар, папакқа ийе, папак кийген. Белинде нағаны бар, қара *папаклы* жигит қағазға қарап бир нәрселерди оқып атыр (Н.Дәўкараев).

ПАПАҚЛЫҚ кел. Папак боларлық, папакқа тийисли.

ПАПАҚТАЙ кел. Папакқа уқсаған, папак сыяқлы, папак тәризли.

ПАПАҚШЫ ат. Папак тигиуши.

ПАПИРОС ат. Қағазға оралып темекінің майдасынан исленген, фильтри жоқ шылым. Аттестат алған күни муғаллимнің өзинен *папирос* сорадым ғой? (М.Нызанов). Ретинде оған бир дана *папирос* берип кууантыу да мүмкин, ал бир дана *папиросыңды* аяп, узақ өмирге өкпелетиу де мүмкин (Т.Қайыпбергенов). Жийемурат қалтасынан *папирос* алып, шырпы изледі (Т.Қайыпбергенов).

ПАПИРОСЛЫҚ кел. Папирос боларлық, папиросқа тийисли.

ПАПИРОСШЫ ат. Папирос таярлаушы, ислеуши.

ПАПКА ат. 1. Қалың материалдан ямаса былғарыдан исленген, ис қағазларын салыуға арналған зат, буйым. Ақтарғаным Шоқан менен Диваев, Хәр қайсысы бир *папкада* бөлек тур (И.Юсупов). Есикке шамаласқанда ортасында узын тилли белдиги бар телетин *папка* көтерген бир кисинин үйинен шығып киятырғанын көрди (М.Нызанов). Атамурат *папкасын* мойнына асынып алып, инисинин қолынан тутты (Т.Қайыпбергенов). 2. Мөкемелердеги хәр түрлі хұжжетлер тигилетуғын қалың қағазлы қап, мукаба.

ПАПКАЛЫ кел. Папкасы бар, папкаға ийе.

ПАПКАСЫЗ кел. Папкасы жоқ, папкаға ийе емес.

ПАР I ат. Пуу. ...тула бойынан *пар* болып ыссы тер шықты (А.Бекимбетов).

ПАР II сан. Қос, жуп, еки, қосак. Шүмек бурап суу толтырып, *Пар* шелегин қойып шетке (И.Юсупов). Ески *пар* арбанын

дөңгелеги (Ә.Атажанов). ◇ **Пар келмеу** — тең келмеу, теңлеспеу, жупласпау.

ПАРА I ат. Ауыз бастырыққа яки бир ислеген жәрдеми ушын алатуғын ямаса беретугын ақша яки зат. Қазының байлығы *парадан* жыйналады (Н.Бөрекешов). Ауылдағы кәткудаға саны жоқ *пара* пул керек (Өжинияз). Усынша дүнья *парадан* түссе керек, — деди биримиз (Т.Қайыпбергенов).

ПАРА II ат. Бөлек, бөлім. Бабахан патша мың *пара* болды («Мәспатша»). ◇ **Бир пара** — бир қанша, айырымлар. Мейли шеңгел шегарасы, Билмей қалды бир *парасы* (Бердақ).

ПАРА III ат. гөн. с. Ески Құран кітабының бөлінген бөлімі.

ПАРАГРАФ ат. 1. Кітап тарауы ишіндегі бөлімнің бир тарауы. 2. Сол белгини көрсететугын таңба (§) хәм усы белгиниң аты.

ПАРАД ат. Байрамларда халықтың топарласып сап дүзип өтетугын салтанатлы көриниси. Егер тракторшыларды *парадқа* апарың десе, ең алдында Өтеназар турады, — деди ол тисинин сууын сорып (М.Нызанов).

ПАРАДИГМА ат. лингв. Сөзлердің сеплениу хәм бетлениу үлгилериниң кестеси.

ПАЗИТ ат. 1. Басқа организмлердің есабынан тиришилик ететугын өсимликлер, жәнликлер, құртлар, микроблар. 2. ауыс. Басқа биреудің есабынан күн көриуши жатып ишер, харам тамақ.

ПАЗИТОЛОГ ат. Пазитлердің шығу, пайда болуы менен биологиялық процесслерин изертлейтуғын кәниге.

ПАЗИТОЛОГИЯ ат. Биология илиминің пазитизм кубылысын изертлейтуғын бир тарауы.

ПАЗИТОЛОГИЯЛЫҚ кел. Пазитологияға тән, пазитологияға байланысly.

ПАРАЛЛЕЛЬ ат. мат. Салыстыру, тенгериу, еки нәрсени салыстыру.

ПАРАЙЫЗ ат. Шариат бойынша орынланыуы шәрт болған әмеллер, қағыйдалар хаққындағы билимлер.

ПАРАЛАНЫУ ф. Биреудің басқа биреуден пара алыуы, пайдаланыуы. Жигитти қызға, қызды жигитке мақтап араларында *параланып* жүрген жеңгелери болмады (Ө.Айжанов).

ПАРАЛАНЫУШЫ ат. Пара алыушы, пара алып пайдаланыушы.

ПАРАЛАҰ ф. Пара бериу, пара менен тәмийинлеу. Судьяны *паралапты* деп ойлады Бекбийке өз пәминше (Ө.Айжанов).

ПАРАЛАҰШЫ ат. Пара бериуши, пара менен тәмийинлеуши.

ПАРАЛЫ кел. Парасы көп, парасы мол, парасы бар.

ПАРАЛЫҚ кел. Параға жетерлик, параға турарлық, пара боларлық.

ПАРАНЖИ қ. пәренже. Гей журтта болған гәұхардай көрктің урысы, Пәренже киймей, жананлар бизде, бос жүрген. Жеңбестен, кеткен душпанның өткір қылышы, Диндарлық жолы хәлсизлеу шығып дәстүрден (Т.Жумамуратов).

ПАРАМЕТР ат. 1. Математикалық формулаға жататуғын, берілген мәселеде өзинің турақлылығын сақлап қалатуғын муғдар. 2. Бир предметтің ямаса көринистің тийкарғы қәсийетлерин характерлейтуғын муғдар.

ПАРАСАТ ат. Ақыл-ой, сана-сезим, тыныш, салдамлылық. Турып тақатым, отырып *парасатым* қалмады (Т.Қайыпбергенов). Әжинияздың ойы, *парасаты*, зийреклиги Мәтниязға да, Шәниязға да усамайтуғын өзгеше тулға екени әзелден-ақ Нуржамалға аян еди (К.Султанов). Отырың орынларыңызға! — деди ашыуға буұлыққан султан. Бир жесир қатын сыяқлы хеш бириңиздин де ақыл-*парасатыңыз* жоқ (К.Мәмбетов).

ПАРАСАТЛЫ кел. Салдамлы, ақыллы, сабырлы. *Парасатлы* сабырлымекен: я ашыушақ шарт-шуртпекен деп баласын сынамақ ушын Шынаргүл бир-еки сөз айтты (А.Дабылов). Қадиров әзелден ауыр минезли, ақыллы хәм оғада *парасатлы* адам еди (А.Бекимбетов). Өзгермели сезимлер айналысындағыларға оны парасатлы қыз көрсетпейжак (Т.Қайыпбергенов). Узын бойлы, қара пәрен, қайың қапталдан келген, жасына қарағанда әдеуір *парасатлы* көринетуғын, қап-қара сақал-муртлы, дүзиу кирпичли, қой көзли жигиттің нурлы дийдары шүкираналық пенен бирге, ертеңги күнинен тәшүишленип турғанлығын билдирип турды (А.Садықов).

ПАРАСАТЛЫҚ кел. Шыдамлық, салдамлық, сабырлылық.

ПАРАСАТЛЫЛЫҚ кел. Шыдамлылық, салдамлылық, сабырлылық.

ПАРАСАТСЫЗ кел. Шыдамсыз, сабырсыз, тынышсыз. Бул уакыя мениң де көкирегиме гүлгула салды. *Парасатсызландым*

(Т.Қайыпбергенов). *Парасатсыз* султанлардың бундай әдеттерін патшайы ағзамның өзи-ақ биледи екен (К.Мәмбетов). Гейде мүшениң ана жери, мына жери жоқ деп жас баладай тоңқылдап мал сүйектерін *парасатсыз* рәуиште кемиретуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

ПАРАСАТСЫЗЛЫҚ ат. Шыдамсызлық, сабырсызлық, тынышсызлық.

ПАРАҰЫЗ ат. Шапанның яки тонның жийегине тигилетуғын арнаулы гезлеме. *Параұызына* бир қарыс көк-ала пашшайы қыйылған (Қ.Ерманов).

ПАРАХАТ кел. Тыныш, арқайын, жай-жайұат. Отырып парасаты, турып тақаты болмады («Мәспатша»). Бул *парахат* өмирди жер жүзінде орнатамыз (С.Хожаниязов). Ауа, — дедим жайы*парахат* (Т.Халмуратов). Бийгам, *парахат* жыллар сирә көпке созылмады (Т.Қайыпбергенов).

ПАРАХАТЛЫҚ кел. Тынышлық, арқайынлық. Жаманлық келер деп қорқып жүрген халық, Маман бийдің урықсаты бойынша шегарадан өтіп, *парахатлық* пенен келген бул кәтқудаларға, моллаларға әуели адырайысса да, соң кушақ ашты (Т.Қайыпбергенов).

ПАРАХАТСЫЗ кел. Тынышсыз, арқайынсыз.

ПАРАХАТСЫЗЛЫҚ кел. Тынышсызлық, арқайынсызлық.

ПАРАХАТСЫЗЛАНЫҰ ф. Тынышсызланыу, арқайынсызланыу. Елшилериниң кешиккенлигине *парасатсызланғанлықтан* ба ямаса оларға исенбеди ме, омыраулы көк жал бедеуін ойнатып Жәнибек тарханның өзи жетип келди (Т.Қайыпбергенов).

ПАРАХАТШЫЛЫҚ ат. Тынышлық, абаданшылық. Халқымыздың *парахатшылықта* жасауы ушын пидәкерлик мийнет етиу, елимиздің хәр бир азаматының әдиули ұазыйпасы (Ж.Сейтназаров). Қәйдем билейин, қайнаға! «Қазанның қарасы кетсе де, жүздің қарасы кетпейди» — деген ғой, ендиғи жағында ауыл арасы *парахатшылық* бола қойса да жақсы болар еди-ау (Т.Қайыпбергенов).

ПАРАХОР ат. Пара алыушы, алымсақ. — Енди билсем, ол *парахор* екен (Т.Қайыпбергенов). Бизиң ишимиздеғи нықапланып жүрген *парахорды* тутып берғениңиз ушын рахмет (Ш.Сейтов). *Парахордың* «алмайман» деуи, Қыйын нәрсе усы үшеуи (И.Юсупов).

ПАРАХОРЛАҰ кел. Пара алыуды жақсы көретуғын алымсақлау.

ПАРАХОРЛЫҚ I кел. Пара алыұды жақсы көриүшилик, алымсақлык.

ПАРАХОРЛЫҚ II ат. Пара алыұшылык, параға тән, параға тийисли.

ПАРАХОРШЫ қ. паракор.

ПАРАХОРШЫЛЫҚ қ. паракорлык.

ПАРАШЫ қ. паракор.

ПАРАШЫЛ кел. Пара алыұды жақсы көретуғын, параны көп алатуғын, алымсақ.

ПАРАШЮТ ат. Жокарыдан төменге яки самолёттан жерге карай сыркылып түсиұ ушын исленген зат. Тас төбеде шатырым, Аштым алты шақырым, Жерге түсип жайнадым, *парашют* (ққ. фоль.).

ПАРАШЮТТАЙ кел. Парашют сыяклы, парашютқа уксаған, парашют тәризли.

ПАРАШЮТИСТ ат. Парашют пенен шуғылланыұшы адам.

ПАРАШЮТЛЫ кел. Парашюты бар, парашют кийген.

ПАРАШЮТШЫ ат. Парашютта секириұши, парашют спорты менен шуғылланыұшы адам.

ПАРДАЙ I кел. Тендей, жуптай, косактай.

ПАРДАЙ II кел. Пуұ сыяклы, пуұға уксаған, пуұ тәризли, пуұдай.

ПАРДАҚ: пардақ атыұ ф. Пүтин дене менен естен кетип жығылыұ, кулаұ. Байшубардай жаныұар, *Пардақ* атып жығылды («Алпамыс»).

ПАРДОЗ I ат. Сән, форма.

ПАРДОЗ II Пардоз бериұ ф. Дүзеұ, жасаұ, сәнлеұ, сулыұлаұ, бежеұ. *Пардоз* берип бет-жүзине, Шашын сәнлеп тарар тағы (Б.Исмайлов). Отырды *пардоз* берип өзине, қолы менен сүрме сүртип көзине (С.Бекназаров). Ғасыл кийим кийеди, өзине *пардоз* береді («Қырк қыз»). Пулды көбинесе өзине *пардоз* бериұге жумсайтуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

ПАРДОЗЛАНЫҰ пардозлаұ фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПАРДОЗЛАТЫҰ пардозлаұ фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПАРДОЗЛАҰ ф. I. Сулыұлаұ, жасандырыұ, дүзеұ, сәнлеұ, жасаұ, сән бериұ. Ғаяллардың шашынан тағы бир айырмасы, еки шекесин, желке шашын *пардозлапты* (Т.Қайыпбергенов). 2. Көркемлеұ, сулыұлаұ, формалаұ. Иште билим аздаұ екен, Бирақ, *пардозлапты* сыртын (Т.Жумамуратов).

ПАРДОЗЛАҰШЫ ат. Сулыұлаұшы, бежеұши, дүзеұши, сәнлеұши, сән бериұши.

ПАРДОЗЛЫ кел. Сулыуланған, безелген, сән берилген.

ПАРИК ат. Баска кийетуғын жасалма шаш.

ПАРИКМАХЕР ат. Шаштәрез.

ПАРИЯД қ. пәрияд. Анамның усы *пәриядлары* мениң көкірегіме өксик болып тығылды (М.Нызанов). Берселер алла дадымды, Еситиңдер *париядымды* (Бердақ).

ПАРК I ат. Адамлардың қыдырып, сейил етип жүретуғын хәр түрлі гүллер хәм терек егилген арнаулы үлкен бағ. Азанда журт пенен жоллансам иске, *Парктен*, газонлардан, көше бойынан (И.Юсупов). *Парктиң* ортасында үлкен пивохана бар екен (М.Нызанов). Ол мениң биринши жумысым. Жигирма бир жасымда гипстен соғып, жаслар *паркине* мутка сауға еткен едим. Оны бийик постаменттиң үстине орнатты (М.Нызанов).

ПАРК II ат. 1. Автомобиль, трамвай хәм тағы басқа да механизмлер туратуғын, сақланатуғын орын, жай. 2. әс. Әскерий машиналар, курал-жарақлар туратуғын орын, жай. 3. Халық хожалығы, санаат тарауы, завод-фабрика хәм тағы басқаларға байланысly транспорт яки ислеп шығарылған кураллар жыйынтығы. 4. әс. Көшпели әскерий склад.

ПАРКЕТ ат. Жинишке хәм қысқа етип исленип, тахтайлардан қыйықланып тәселген пол.

ПАРКЕТЛИ кел. Паркети бар, паркетке ийе.

ПАРКЕТСИЗ кел. Паркети жоқ, паркетке ийе емес.

ПАРЛАМЕНТ ат. Нызам шығаратуғын жоқарғы хәкимшилик мәкеме болып, хәкимияттың бөлиниуі системасына ийе.

ПАРЛАМЕНТЛИК кел. Парламентке тиккелей катнасы бар, соның ис хәрекеті, хызметіне тийисли.

ПАРЛАНЫУ парлау феиилинің өзлик дәрежесі.

ПАРЛАСЫУ парлау феиилинің шериклик дәрежесі.

ПАРЛАТЫУ парлау феиилинің өзгелик дәрежесі.

ПАРЛАТЫУШЫ кел. Парға айландырыушы, парға өзгертиуші.

ПАРЛАУ I ф. Жуплау, қосақлау, екеулеу.

ПАРЛАУ II ф. Пууға айланыу, пууланыу.

ПАРЛАУ III ф. 1. Жаныу, алысу. 2. Ағыу, таму. Бармайман деп акшам күндиз зарлайды, еки көзден қанлы жасы *парлайды* (А.Дабылов). Жас қалай болса, солай *парлап* баратыр (Т.Қайыпбергенов).

ПАРЛАУ IV ф. 1. Жаркырау, ашылыу. Сөз жүйесін келистирип турған келиншектің, көзі *парлап* тур (Ө.Айжанов). Биз он алты сизиң шырақ болармыз, *Парлап* турған бахыт болып қонармыз

(А.Дабылов). Тас гербиштен салынған жай, қат-кат өжирелер және анау тас төбенде *парлап* турған гәуһарын айтсаң-о! (Ә.Атажанов). **2.** Дүрилдеу, пырылдау. Хәр бир *парлап* ушып көтерилген қырғауыл менен жүрегимди қытықлап өзін шақырғандай еди (Т.Нәжимов). **3.** Курылдау, қарылдау, пырылдау, пысылдау. Мәспатша ханнан хабарсыз *парлап* уйқылап жатырғанын көрди («Мәспатша»). **4.** Жыртыу, айырыу, бөлиу.

ПАРЛАҰШЫ I ат. **1.** Жұплаушы, қосақлаушы. **2.** Пууға айландырыушы.

ПАРЛАҰШЫ II ат. Пууға айландырыушы, пуұландырыушы.

ПАРЛАҰШЫ III ат. Қурылдаушы, қурылдап уйқылаушы.

ПАРЛЫ кел. **1.** Жұплы, қосақлы. **2.** Пуұлы, парланған.

ПАРНИК ат. Қыста гүлдерди, өсимликлерди, палызларды өсириу ушын арналған үсти айна менен менен бастырыулы жай, орын. Теплица, ыссықхана.

ПАРНИКТЕЙ кел. Парник сыяқлы, парникке ұқсаған.

ПАРОВОЗ ат. Вагон сүйрейтуғын машина. Сарраслап, сайранлап сазланды жолға, ысқырып *паровоз* жолланды жолға (Ж.Аймурзаев).

ПАРОВОЗЛЫ кел. Паровозы бар, паровозы мол, паровозы көп.

ПАРОВОЗШЫ ат. **1.** Паровозды айдаушы, паровозды меңгериуши, *паровозды* басқарыушы. **2.** *Паровозды* ислеуши, паровозды соғыушы уста.

ПАРОВОЗШЫЛЫҚ ат. Паровоз кәсиби менен шуғылланыушылық.

ПАРОЛЬ ат. **1.** Өз адамы екенін билиу ушын қолланылатуғын жасырын сөз. **2.** Жасырын, шәртлі белги.

ПАРОХОД ат. Пуу күши менен сууда жүретуғын кеме. Арал теңизине үлкен *пароход* келип тоқтады, тақсыр! — деди (Т.Қайыпбергенов).

ПАРОХОДТАЙ кел. Пароходқа ұқсас, пароход тәризли.

ПАРОХОДЛЫ кел. **1.** Пароход пенен жүриу, пароход пенен келиу, пароход пенен кетиу. **2.** Пароходы бар, пароходы мол, пароходы көп.

ПАРРА: парра болыу. ф. Бөлеклениу, майдаланыу, қыйкымланыу. Дәудин бели бүгилди. Қолындағы қалқаны төрт парра болып бөлинді («Мәспатша»). Ери анық қәхәрленип есикти иштен илип таслап муш урса, иленәзик сүйеклери парра-парра болыуынан қорқып, Рабийби сыртқа қарай зып берди,

манлайшаға илдирилип қалған орамалына да қарамады (Т.Қайыпбергенев). Қараса аударылған машинаның жанындағы шала жансар жарадарлардың түгі қалмай, *парра-парра* болып кетипти (Т.Қайыпбергенев). ◇ **Парра-парра етиу** — бөлек-бөлек етиу, майда-майда етиу. Әкемнің егил-тегил болып жылауы дәрт үстине дәрт жамап, жүрегимди *парра-парра* етип жаралады (Ө.Хожаниязов). Шырқырап жылаған нәресетелер жүрек-бауырынды *парра-парра* етеди (А.Садықов).

ПАРРАЛАНЫУ к. Парра.

ПАРРАЛАУ ф. Бөлеклеу, майдалау, қыйқымлау.

ПАРРАЛ ат. гөн.с. Шокмар. Басы үлкен, колға услайтуғын жағы жиңишкелеу, ауыр уратуғын, бузатуғын әскерий курал түри.

ПАРРАШ ат. Көше тазалаушы, сыйырыушы, сыпырыушы, сипсекеш. Қырк адам ортаға алып, пашшаптар алдын ашып, *паррашлап* көп жол сыпырып («Мәспатша»).

ПАРРАШТАЙ кел. Паррашқа уксаған, парраш сыяқлы.

ПАРРЫҚ кел. Көтеринки, хәңкийген, сәңкийген, компайған, қайқайған. Үйдің жапсарынан өтпей-ақ оның *паррық* мурнының ушы қызара баслады. «Хапком» деймиз, «*паррық*» деймиз, Нураддийн, Кәримин де (И.Юсупов). Усы жердеги столды айланып отырғанлардың ең үлкени болса керек, жаздың ыссысына қарамай, шереттан тигилген шылт жаңа гимнастёрка хәм «*паррық*» шалбар кийип, көкирек алдын сарғыш реңди жез тоғалы, жиңишкелеу телетин қайыслар менен аршынылап алған орта жаслардағы киси (У.Пиржанов)

ПАРРЫҚЛЫҚ ат. Көтеринкилик, хәңкийгенлик, компайғанлық, қайқайғанлық.

ПАРРЫҚТАЙ кел. Паррық сыяқлы, паррыққа уксаған.

ПАРС к. парсы I—II.

ПАРСАҢ ат. Өлшем түри (жеті шақырым). Аралары отыз *парсаңнан* аспайтуғын жылғалардың жийегине тигилген гилкий газдың жумыртқасындай қатар-қатар отауларды көресең (К.Мәмбетов).

ПАРСИЗМ ат. лингв. Қарақалпақ тилине парсы тилинен кирген сөз яки түсиник.

ПАРСЫ I ат. Иранда жасайтуғын хәм сол елдің көпшилигін қурайтуғын тийкаргы халқы.

ПАРСЫ II кел. Парсы халқына тийисли, байланысly, тән. *Парсы* тили. *Парсы* әдебияты. ◇ **Парсы тили** — Иран

тиллериниң оң түслик батыс бөлегине қарайтуғын *парсылардың* тили. Жетпис жайда шар китапқа атладық, Биз түсинбей *парсы* тилге дадладық (С.Нурымбетов). Ол әкеси Муұсаның жәрдеми менен муғаллим жаллап бир неше тил үйренди. Араб, парсы хәм орыс тиллерин билетуғын еди (К.Мәмбетов).

ПАРСЫХАН кел. Парсы тилинде жазылған шығармаларды оқытуғын, оған түсиник беретуғын, ядтан айта билетуғын адам.

ПАРСЫША I кел. Парсы тилинде жазылған, парсы тилине тийисли, байланысly, тән. *Парсыша*-русша сөзлик. *Парсыша* жазыу. *Парсыша* китап.

ПАРСЫША II р. 1. Парсы тилинде. Парсыша жазылуы. 2. Парсыша сөйлеу.

ПАРТ: парт болыу ф. 1. Отқа күйиу, жаныу, өртениу. Мени салдың жанған отқа, Өкпемди хәм болып *парт*, Кем тасладың бизди артқа, Сөйтип бизден өттин, дәуран (Бердак). *Парт* болды, жаным, гәпиме исен, Минекей гилти, атында кисен (Т.Жумамуратов). 2. Күйип-жаныу, парты шығыу, қыйналыу, шыжа-пыжа болыу. Мениң күйип-жанып *парт* болып отырғаным да сол ғой (Ө.Хожаниязов). Өтемис ағаның әбден *парты* шықты (А.Әбдиев). Енди не қылайын, күйип *партым* шығып жанымнан тойып кетемен! (А.Садықов). ◇ **Парта-парта шығыу** – атылып шығыу, парт етип шығыу, шоррыйыу. Мәрт күшине шыдамай еки көзи көк жалдың *парта-парта шығыпты* («Алпамыс»). **Парт етиу** – қатты заттың сынғандағы шығарған дауысы, сеси.

ПАРТА ат. Жазыуға арналған ағаш яки басқа да материаллардан исленген зат, буйым. Жез қоңырау таңғы уйқыны қашырып, Сыйып отыраман еплеп *партаға* (И.Юсупов). Көзимниң қыйығы менен соңғы *партаға* өзиниң иплас пикирлери менен дерлик пүткил классты былғаған Бахадырға ғезепли түрде нәзер тасладым (А.Садықов).

ПАРТАЛ: парталға алыу ф. Жетекке алыу, қосағына алыу, қасына алып жүриу. Бас салып өлтирсем, астындағы атын *парталға* алып, сизге олжаға ғана келтирсем қалай болар екен деди («Алпамыс»).

ПАРТАЛАС кел. Бир партада отыратуғын, қатар отыратуғын. Төменги классқа қайтадан түсип, *Парталасқандай* боласыз бизлерге (И.Юсупов).

ПАРТАЛЫ кел. Партасы көп, партасы мол, партаға ийе.

ПАРТАСЫЗ кел. Партасы жок, партаға ийе емес.

ПАРТАСЫЗЛЫҚ ат. Партасы жоклык, партаға ийе емеслик.

ПАРТАҰ: партау жер. ат. Егин егилмей жатқан жер. Соңғы жыллар ишинде тың хәм *партау* жерлер өзлестирілген жок (Т.Нәжимов.). Кула дүзде *партау* ашып атырған, Бульдозершилердин вагон-косында (И.Юсупов). Бир күни ауылдың адамларын, мектеп оқыўшыларын, студентлерди — бәрин бир көлемге салады, он гектарлық «Райком-*партау*» деген жерге (М.Нызанов).

ПАРТАҰЛЫҚ кел. Портау боларлык, тың жерлер.

ПАРТБИЛЕТ ат. Партияға ағзалық билети. Бир жола взнос төлемеге барғанда, пияздың қабығындай қабат-қабат қағаздың арасынан *партбилетин* шығарғанын көргенлер елеге шекем әңгиме етеди (Т.Қайыпбергенов). Көпшилик муғаллимлер, оқымыслылар исенсе де, «биреулерге айтып қояды, сөйтип диншил атанып, партия билетимди алдырып қояман», — деп ашық айтыуға қорқатуғыны ырас (А.Әбдиев).

ПАРТЕР ат. Театрда, залда төменги этаждағы орынлар.

ПАРТИЗАН ат. Душпан басып алған орынларда азатлык ушын кеуилли түрде гүрес алып барыушылар отрядының ағзасы. *Партизанлар* отряды. Уллы Уатандарлық урысының партизанлары. Тапқыр тостлар, бурын таптырмайтуғын, *Партизан* отлары, Купала тойы (И.Юсупов). *Партизанлар* өлген жауынгерлеримизди ауылдың ортасындағы төбешикке жерледі (М.Нызанов). Әкеси ауыл адамлары менен бирге *партизанлар* арасында екен (М.Нызанов).

ПАРТИЗАНЛЫҚ кел. Партизанға тән, партизанға тийисли, партизанға байланыслы. Бармағанлар *партизанлық* хәрекетке қосылды (М.Нызанов).

ПАРТИЯ I 1. Жәмийетлик класстың жетекши бөлими, бөлеги болған, оның мәплерин қорғаушы хәм гүрес арқалы басқарыушы сиясий шөлкем. **2.** Қандай да бир улыўма мәплер тийкарында бирлескен адамлар топары, сондай-ақ қандай да бир мақсетте жыйналған бириккен топар. Саяхатшылар *партиясы*.

ПАРТИЯ II ат. муз. Бир қосықшының бир инструментте атқаратуғын өз алдына арнаулы бөлими. Бул көп дауыслы музыкалық шығармаларда болады. Скрипка *партиясы*.

ПАРТИЯ III ат. Шахмат ойнында тамамланған, ойналған ойын. Шахмат *партиясы*.

ПАРТИЯ IV ат. Товардың мәлим бир дәрежедегі муғдары. Аяқ кийим *партиясы*.

ПАРТИЯЛЫҚ I ат. Партия жолына шын берілгенлик, алған бағдар.

ПАРТИЯЛЫҚ II кел. Партияға тән, партияға тийисли.

ПАРТИЯСЫЗ кел. Партияда жок, партия ағзасы емес.

ПАРТИЯСЫЗЛЫҚ ат. Партия ағзасы болмаушылық.

ПАРТКОМ ат. Партия комитети. Ерполаттың өзинен сорасаң шыдап отыра алмас та едиңиз, мениң жазғаным қанаатланбасаңыз оның өзинен сораңыз, ол хәзир Нөкис районында районлық партия комитетиниң биринши секретары болып ислеп атыр (М.Дәрибаев).

ПАРТЛАҒЫШ кел. Бир нәрсени партлайтуғын, қайнатып тазалайтуғын.

ПАРТЛАНЫҰ Бир нәрсениң жарылыуы, партланыуы.

ПАРТЛАТЫҰ Бир нәрсени партлау, жарыу.

ПАРТЛАҰ ф. 1. Партылдап сес шығарыу, жарылыу. Үсти-үстине хауаланып тийген шөккиштиң астынан пытырадай *партлап* майда ушқынлар шашырады (А.Бекимбетов). 2. Қайнатыу, қайнатып тазалау.

ПАРТЛАҰШЫ ат. Керекли нәрселерди қайнатыушы, тазалаушы.

ПАРТЛАҰЫҚ қ. партылдауық.

ПАРТНЁР ат. 1. Ким менен болса да бир ойында яки исте қатнасыушылардың бири. 2. Сахнада яки аренада, спорт ойынларында хәм бильярдларда бирге қатнаскан жубай, сынар, шерик. 3. Араласып, биргелесип, жәмлесип белгили бир қатнаска қарап жүрген жак, төреп.

ПАРТОРГ ат. Мәкемедеги партия шөлкеминиң сиясий басшысы, партия шөлкеминиң жетекшиси.

ПАРТСТАЖ ат. Партия стажы.

ПАРТСЪЕЗД ат. Партия съезди.

ПАРТШӨЛКЕМ ат. Партия шөлкеми, партия уйымы.

ПАРТЫ: парты шығыу ф. Күйип-писиу, қыйналыу, күйиниу. Мине, сол Бәйитхан өзи ысылған сайын жарқырай беретуғын гүмис тенгедей болғанлықтан ба, яки Бердақтың өзи уактында өртене-өртене *парты* шығып, хәзир басылып қалған кеули қанаатшыл болып қалған ба еди, әйтеуир де Бәйитхан оған күтө бир теңи-тайы жоқ гөззал нашар болып көринди (А.Садыков).

ПАРТЫЛДАҚ кел. Мақтаншақ, паңқылдақ.

ПАРТЫЛДАТЫҰ партылдау феилиниң өзгелик дәрежеси.

ПАРТЫЛДАҰ ат. Партылдаған күшлі сес. Жүеринин иши улы *партылды* болды да қалды (Қ.Айымбетов).

ПАРТЫЛДАҰШЫ ат. Партылдап сес шығарыушы.

ПАРТЫЛДАҰЫҚ ат. 1. Түймедей түйнеклері бар, жабайы. өсімлик 2. сөйл. т. қ. мотоцикл.

ПАРТЫЛДЫ ат. Партылдап шыққан қатты сес.

ПАРҰАНА қ. пәрүана. Жигитлик майдан тарқаса, мәрдана болалмаспан, Басқаға саған болғандай *пәрүана* болалмаспан (И.Юсупов).

ПАРШ: парш болыу ф. Тығылыу, келеплениу.

ПАРША ат. Зер араластырылған жипек гезлеме, материал. Жегдесин қыя жамылған, Хасыл *паршаға* малынған, Иши оттай қамылған («Мәспатша»). Кийген *паршам* жетпейди игри диземе, Залым қалмақ сепкил салмағай жүземе («Алпамыс»).

ПАРШАЛАҰ ф. Бөлиу, майдалау, бөлек-бөлек қылыу, шилпәрше етиу. Кийиктің етин *паршалап*, жақсылап кәбап етеди («Қырк қыз»). **Парша-парша болыу** — бөлек-бөлек болыу, майда-майда болыу. Карасам, бағанағы аударылған машина хәм қасындағы жарадарлар менен өликлердің бәрі *парша-парша* болып кетипти (Т.Қайыпбергенев).

ПАРШАЛАҰШЫ ат. Бөлиуши, майдалаушы, бөлек-бөлек қылыушы, шилпәрше етиуши.

ПАРЫЗ ат. Миннет, ұазыйпа. Ата сыйлау, ана сыйлау — *парызың*, Төле заңғар ақ сүт берген қарызын (Т.Жумамуратов). Өмир — хеш өтелмес қарыздур, бақсан, Ана сүти менен аталық *парыз* (И.Юсупов). Соның күйигине шыдасаң ғана ата-аналық *парызды* мойнына аласаң (У.Пиржанов).

ПАРЫЗЛЫ кел. Миннетли, тийисли.

ПАРЫҚ ат. Айырма, өзгеше. — Хауа дослар, ерден ердің парқы бар, ердің исин бахалайтуғын халқы бар (И.Юсупов). Екеуинің арасында еки жас ғана *парық* бар, болмаса екеуи бир түслес, егиздің сыңарындай усас адамлар еди (М.Нызанов).

ПАРЫҚЛАМАҰ ф. Сезбеу, аңғармау, ескермеу, кеуил аудармау. «Қырды, музды *парықламастан* аяғы», Шымбайға рауана болды сур ешек (К.Ерманов). Түйениң өркеши аспанда ма, яки өркеш майдың бахасы аспанда ма, ояғын Айтымбет *парықлай* алмайды (М.Нызанов).

ПАРЫҚЛАМАҰШЫ ат. Сезбеуши, ескермеуши, аңғармаушы, кеуил аудармаушы.

ПАРЫҚЛАНЫҰ парықлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ПАРЫҚЛАҰ ф. Сезиу, аңғарыу.

ПАРЫҚСЫЗ кел. Хеш нәрсеге қарамайтуғын, уқыпсыз, ийкемсіз, салак. Бийсен Дүйсенов бул нәрсеге жүдә *парықсыз* хәм әхмийетсіз қарады (Т.Нәжимов). Соның ушын да оған тап усындай *парықсыз* кууыршақ ханлардың биреуи зәрүр (М.Нызанов). Алакөз, *парықсыз* жесең, пал да зәхәрге айланатуғынын билмейсең бе? (Т.Қайыпбергенов).

ПАРЫҚСЫЗЛЫҚ кел. Уқыпсызлық, ийкемсізлик, салаклық.

ПАРЫЛДАТЫҰ парылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПАРЫЛДАҰ ф. Бир заттың парылдауы, харылдауы. Бирак та, вертолёт *парылдап* дәрхал, Бир «қанатлы доктор» ушып келди де (И.Юсупов).

ПАРЫЛДАҰШЫ ат. Бир заттың парылдап шығарған сести, харылдаушы.

ПАРЫЛДЫ ат. Парылдап шыккан сес, харылды.

ПАРЯД к. пәрияд.

ПАСЛЫ кел. Ұақты, мезгили. Бул жерлерде бәхәр паслы болса да жердеги қарлар толық ерип болған жоқ (Ә.Шамуратов). Кеулимде бир бәхәр паслы, Жайғандай гүл жапырағың (И.Юсупов). Күн қысқартып, таң узайып атырған гүз *паслы* еди (М.Нызанов).

ПАСМАН ат. Дузак, ор. Жауды көрмей женилин, түспейик биз *пасманға* («Қырқ қыз»).

ПАСПАНДА кел. 1. Патас, жаман, кир, ләтте. Пәтулла өзине қараса топыраққа отырған үсти-басы *паспанда* шаң жыртық жупыны (С.Мәжитов). 2. ауыс. Жақсы емес, таза емес, салак, иплас. Ал, оның өмири *паспанда*, мен сениң алдында гүә боламан, сөзсіз куртылады (Т.Қайыпбергенов).

ПАСПАНДАЛЫҚ ат. Патаслық, ләттелик.

ПАСПОРТ ат. 1. Жекке адамға атын, тууылған хәм жасайтуғын жери жазылып берилетуғын гүәлык, хұжет. Ол *паспортындағы* өзиниң шын тууылған жылын билегөре өзгерткен (А.Бекимбетов). – Бағана *паспортыңа* қарамаппанай, сенин! – деди Шазада бир нәрсени умыт қалдырғандай сергекленип (М.Нызанов). Мен биринши рет ауылдан қалаға оқыуға кетеримде *паспорт* ушын метрика талап етилгенде, қашан тууылғанымды дәл анықлауым керек болып қалды (Т.Қайыпбергенов). 2. Машина хәм басқа да ауыл хожалық затларының хұжетлери. 3. Хожалық техника буйымларының хұжетлери.

ПАСПОРТЛАНДЫРЫҰ ф. Паспорт бериу, паспортлы етиу, паспорт пенен тәмийинлеу.

ПАСПОРТЛАНЫҰ ф. Паспорт пенен тәмийинлениу, паспортқа ийе болыу, паспортлы болыу.

ПАСПОРТЛАСТЫРЫҰ паспортлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПАСПОРТЛАСЫҰ паспортлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ПАСПОРТЛАҰ ф. 1. Адамларға паспорт бериу, паспортлы етиу. 2. Машина хәм тағы басқа да хожалық буйымларын хұжетлестиріу.

ПАСПОРТСЫЗ кел. 1. Паспорты жоқ, паспортқа ийе емес адам. 2. Паспорты, хұжети жоқ механизм.

ПАСПОРТШЫ ат. Паспорт бериуши, паспорт пенен тәмийинлеуши.

ПАССАЖИР ат. Автотранспортқа миниуши, жолаушы, көлик пенен жүретуғын жолшы. *Пассажирлер* гүнкілдей берди, Қоябер бул жас жигитлерди! (И.Юсупов).

ПАССИВ р. Интасыз, кеуилсиз, нашар, қатнасы төмен.

ПАССИВЛЕНИҰ ф. кеуилсизлениу, интасызланыу.

ПАССИВЛЕНИҰШИ ат. Кеуилсизлениуши, интасызланыушы.

ПАССИВЛИК кел. Кеуилсизлик, интасызлык.

ПАССЫҚ кел. 1. Келиспеген, мәниссиз, өтирик, керексиз. Мениң сөзимди *пассыққа* шығармаң, көзим менен көрдим (А.Бекимбетов). 2. Ладан, жаман. *Пассықтың* сөзине инанып, Достын кеулин қалдырма, Көрмеген жерде тек отыр, Душпанға сырың алдырма («Мәспатша»). — Балам, ондай *пассық* ойды мийиннен шығар, — деди ол маған (М.Нызанов). Күни менен *пассық* ойларға барғаным ушын иш-ишимнен уялып кеттим (М.Нызанов).

ПАССЫҚЛЫҚ кел. Мәниссизлик, келиспегенлик, керексизлик, өтириклик.

ПАСЫЛ ат. Жылдың төрттен бир бөлеги, уақыт, мәусим. Төрт *пасылдың* ең уллысы бәхәрди, жайына қайтарған сууық кәхәрди (С.Нурымбетов). Хүким сүрер хәр *пасыл* өз тусында, Бәхәрди сағынар адам қысында (И.Юсупов).

ПАСЫРЛЫ: ала-пасылығы кел. Улы-пасырлы, баса-бас, былғасық.

ПАТАС кел. 1. Кир, ләтте. Бәри де қараңғы, *патас*, курым басқан жайдың ишинде жатқан екен (Қ.Ерманов). 2. Жаман,

иплас, майда. Буның айтып отырғаны бир *патас* ис (Ө.Хожаниязов). Құлағымды шымшып өткенінде де, «*Патассан*» деп тергеп, сөккенінде де (И.Юсупов). Жазыұлары *патас*, хәм қәтеси де баршылық-ғо? (М.Нызанов). *Патас* кеуіл қайда баратыр? Бундай иплас ислерди ислейтуғын майда емес ол! (Т.Қайыпбергенов).

ПАТАСЛАНЫҰ патаслау фейилинің өзлик дәрежеси.

ПАТАСЛАҰ I ф. Кирлетиу, патас етиу, жаман етип таслау. Жолдасларыңа қосылып ойнай бер, үстинди *патаслап* жүрме (Т.Қайыпбергенов). Не ушын түсингиниз келмейди, сизин әңгиме менен атымды *патаслап*, пара сорағаның да болып тур (Ш.Сейтов).

ПАТАСЛАҰ II кел. Кирлеу, ләттелеу, ипласлау.

ПАТАСЛЫҚ ат. 1. Паспандалық, ләттелик. Ол бастың сыртқы *патаслығын* дәлил қылған менен, ишин нәзерде тутатуғынын түсиндим (М.Нызанов). 2. ауыс. Жеркенишлик, харамылық.

ПАТЕК ат. Хат, қағаз, руксат, хұжжет. Хийуаға барып, ханнан *патек* әкеліп, үш жүз, төрт жүз танап жерге ийелик етип отырған байлар бар (Н.Дәукараев).

ПАТЕНТ ат. 1. Ойлап тапқан хәм ашқан жаңалығын тастыйықлайтуғын хұжжет. 2. Сауда ислеуге хуқық беретуғын гүуалық. Маман бригадир болып *патент* алып қайтқанға, не сөз бар (Т.Қайыпбергенов).

ПАТЕНТЛИ кел. Патенти бар, патентке ийе.

ПАТЕФОН ат. Граммофон пластинкасына жазып алынған музыка, қосық, хәм сөз еситтиретуғын әсбап, аппарат.

ПАТЕФОНДАЙ кел. Патефонға уқсаған. Оның қәхәри қайнағаны соншелли, қарсы алдында *патефондай* тақылдап отырған (К.Султанов).

ПАТЛАҚ ат. 1. Жара, қотыр. 2. ауыс. Унамсыз өткен уақыя, хәдийсе. Гөне *патлақты*, гөне дәртти айтып өкпелесип қаяқтағылар ойға түсіп, кеули бузылып жылап отырғанлар да табылды (Қ.Айымбетов). Егер де, ол гөне *патлақты* қозғап айнып кетпесе, ел биротала дүзелетуғын жағына қарады (Т.Қайыпбергенов).

ПАТЛАҚТАЙ кел. 1. Жарадай, қотырдай. 2. ауыс, Унамсыз өткен уақыядай, хәдийседей.

ПАТЛЫ қ. пәтли. *Патлыдан патлы* көп-ә? (А.Садықов).

ПАТЛЫЙТЫҰ патлыйу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПАТЛЫЙТЫҰШЫ ат. Аларып қараушы, бежирейиуши.

ПАТЛЫЙЫҰ ф. 1. Көздің үлкейіуі, аларыуы. Не болар екен деп қолға түскен қырғауылдай көзлерім *патлуйып* шығып баратыр (Ж.Аймурзаев). Олар бий шақырғанына қууанышлы келсе де, кең отаудың бір қапталын ийелеген жау-жарақлы нөкерлерді, ал төрде өлі сүрейінде дастықтай созылып жатырған Маман бийді көріп, қаулыққанынан көзлери *патлуйысып*, Есенгелді бий ийек атқан орынларға аманат жайласа берді (Т.Қайыпбергенов). **2.** Анық көриніуі, бадырайыуы. Нениң изи болса да *патлуйып* жатады (газетадан).

ПАТЛУЙЫҰШЫ ат. 1. Аларыушы, артық шығыушы. **2.** Анық көриніуіші, бадырайыушы.

ПАТОЛОГИЯ ат. мед. Организмдегі ауыруу прецесслерін изертлейтуғын илим. **2.** Нормадан тыс кетіуішілік.

ПАТПЕЛЕК қ. Пәтпелек. «*Пәтпелек*» — бәхәр паслының желемиклі күнлери ойналатуғын ойын. Бул ойын жергиіклі сөйлесімлерде «*пәрпәлек*», «*пәтпәррек*», «*пәтпиреуік*» сыяқлы атамалар менен де айтылады. Пәтлі қәуімнің жетегіне еріп, түсликтен арқаға қарай *пәтпелек* болып жууырдык (К.Мәмбетов).

ПАТПЕЛЕКТЕЙ қ. Пәтпелек сыяқлы, яңлы. Сүзіп, *пәтпелектей* ушырыудан да қайтпайды (Ә.Шамуратов).

ПАТРИОТ ат. Ұатанды сүйіуші. Ұатанына шын кеуілі менен берілген адам. Батыр әулад сиз *патриот* жас жигер, Халыққа пайда берер жәрдем көмегің (С.Нурымбетов).

ПАТРИОТИЗМ ат. Ұатанды сүйіушілік, патриотлық ис.

ПАТРИОТЛЫҚ қ. патриотизм.

ПАТРОН ат. **1.** Дәрі, пытыра салынған писен, оқ. Қолындағы мылтығынды *патронлары* менен бизлерге тапсыр хәм өзін баслығынның кейнінен «Сау-саламат» кете бер (С.Айний). **2.** Әлек. Жақтылық беріуші лампочкаларға қатырылатуғын зат.

ПАТРУЛЬ ат. Белгили бір көлемлі жерде тәртіп, қәуіпсізлік сақлау ушын қойылған әскер яки милиция хызметкерлери.

ПАТТАҚ ҚҰС ат. гөн.с. Шырайлы пәрлі қус.

ПАТ-САТ ат. Ол-пул, үеж.

ПАТША ат. **1.** Революцияға дейінгі Россия монархиясының титулы, атағы. **2.** гөн.с. Азия елдеринінде ел басқарыушы, ел басшы, ел ағасы. *Патшаның* атланысында қаза болсаң, шейит дейді ғой китапта (К.Султанов). Қайдағы бір алыс хукіметте аударыспақ болғанын, оның *патшасы* Николайдың қулағанын

еситти (М.Нызанов). Өзиниң Петербургта болғаны, хаял *патшаны* көргени, Нева, Едил, Жайық, Ор дәрьялары, Қазан, Москва қалалары жөнінде хәм өзін кең қыялларға үйреткен полат денели, дәу жүрекли Кузьма Бородин хаққында узыншубай, дәсте-дәсте ертеклер айтып жас баланың аұзынан суу ағызды (Т.Қайыпбергенов).

ПАТШАЛЫ кел. Патшасы бар, патшаға ийе.

ПАТШАЛЫҚ кел. Патшаға тийисли, патшаға караслы, патша бийлеген. *Патшалықта* не жаңалық болып атырғанына кулағынды сала жүр (К.Султанов). Есабы жоқ әскерин, Топартопар ләшкерин, *Патшалықтан* тойдырды (Бердақ). Сайд Мухаммед хан хәзиретлери бүгиннен баслап, халық арасына бес тилладан салық салды. Төлемегенлердин өзи өлимдар, малы *патшалық* болады! (Т.Қайыпбергенов).

ПАТШАШЫЛЫҚ ат. Патшалық етиу, патшалықты алып барыу, хуким сүриу.

ПАТЫРАҚ ат. Ойын, шабыс.

ПАТЫРАҚЛАТЫУ Катты, тез шаптырыу, ойнатыу. Тап сол уақытта қудықтың басында шелектің жоқ екенлигин билип, атқа ғарғып миндим де, Алмагүлдин тусынан *патырақлатып* шауып өтип үйге келдим (Т.Қайыпбергенов).

ПАТЫРАҚЛАСЫУ Бир неше адам яки жанзаттың тез пәт пенен қозғалыуы, жууырыуы, секириуи, ырғыуы. Әлле кимнің «халқас!» деген дауысы шығып еди, нөкерлер бир-бирине карамай *патырақласып* сол дауыс таманға шабысты (Т.Қайыпбергенов). Жигитлер гәп-сөзге келместен *патырақласып* шауып ала жөнелди (М.Нызанов). Бир иннен үрkip кашқан қоянлардай *патырақласып*, жән-жаққа тарқап кетти (Т.Қайыпбергенов).

ПАТЫРАҚЛАУ ф. Катты ойнаклау, шауып кетиу. Үлкен кара сыйыр дәрүазадан *патырақлап* ишке кирди (Айбек). Бирак, мен солардан *патырақлап* кашып көргеним жоқ (Ш.Сейтов).

ПАТЫРАҚЛАУШЫ ат. Катты ойнаклаушы, шауып кетиуши.

ПАТЫРАТ ат. 1. Кемшилик, айып. *Патыратларын* шығармай-ақ аныкка, я сөйлетип тыңламай-ақ сол уакта (Бердақ). 2. Былғасық, шатақ, шатасық. Гезлестирди усындай *патыратты*, Дуз-дәм татпай еки күн үйде жатты, Мөкарья айтпаса да билген екен, Атаның мийзамынан оқып хатты (Т.Жумамуратов). Изи *патыратқа* айланатуғын жууапкерли

уазыйпаны өзине де, хаялына да жүклеу Серкебайға айрықша ауыр көринди (Т.Қайыпбергенев).

ПАТЫРАТЛАСЫҰ ф. Былғасыу, шатасыу.

ПАТЫРАТЛАСЫҰШЫ ат. Былғасыушы, шатасыушы.

ПАТЫРАТЛАТТЫРЫҰШЫ ат. Былғастыртырушы, шатастырушы.

ПАТЫРАТЛАТЫҰШЫ ат. Былғасыушы, шатастырушы.

ПАТЫРАТЛАҰ кел. Былғасықлау, шатасықлау, кемшилиги барлау, айыбы барлау.

ПАТЫРАТЛЫ кел. Кемшиликли, айыплы, былғасықлы, шатасықлы, шатақлы.

ПАТЫРАТЛЫҚ ат. 1. Кемшилик, айыплық. 2. Былғасықлық, шатақлық, шатасықлық.

ПАТЫРЛАНЫҰ патырлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ПАТЫРЛАСЫҰ патырлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ПАТЫРЛАТТЫРТЫҰ патырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПАТЫРЛАТЫҰ патырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПАТЫРЛАҰ ф. 1. Тасырлап сес шығару, тасырлау. Тек хәр жерде шакада қалғып отырған ғарғалардың уйқылы көзи менен *патырлап* ушқанынан басқа хеш нәрсе сезилмейди (Ә.Шамуратов). Өртшилер өрттің алдын болып таслап, *патырлап* жанып атырған табытларды, сексеуиллерди жууырып өширип жүр еди (Ш.Сейтов). Өткен жылдың майса шөбин *патырлатып* басып кең жазықта жекке торы атлы киятыр (Т.Қайыпбергенев). 2. ауыс. Қатты сөйлеу, пәтиуасыз сөйлеу, тез сөйлеу.

ПАТЫРЛЫ ат. Патырлаған сес, шатырлы. Дәуекениң дауысынан былай-былай жүуерини сындырып жүрген доңыздың *патырлысынан* хабарланды (Қ.Айымбетов). Лектордың сөзинен соң клубтың иши адамлардың қол шаппатлаған *патырдысына* толып кетти (М.Нызанов).

ПАТЫР-ПАТЫР ел.с. Қандай да сеске байланысly еликлеуді билдиретуғын сөз.

ПАУЗА ат. Сөз яки гәп арасында тоқталыу, үзилис, иркилис.

ПАХ к. пах.

ПАХТА ат. Ғауаша өсимлиғи хәм оннан алынатуғын мамық, ақ талшық. *Пахта* терип жүрген жеринде еки хатты қайта-қайта оқып мауқын басты (Ө.Хожаниязов). — Пунктлерде

понтланып турған хәм гүзде атызлардан терилип алынатугын *пахталарды* Шымбайдағы майзаводка тезирек тасып жеткериу ушын, хәр колхоздан бир-еки адам керек болып қалыпты (У.Пиржанов). Итимал, фронтка *пахта* деген оқ-жарак пенен теңдей керек болып, ол жақта от хәм суу кешип жүрген жауынгерлерге кийим-кеншек жетиспей атырған шығар (У.Пиржанов).

ПАХТАДАЙ кел. Пахта яңлы, пахтаға уқсаған. Гейде гүзги қырмандағы тозанғыған *пахталардай* бултлар қуяштың жүзин көлегейлеп, тағы да ашылғанда әлемнен төгилген ашшы нур жанынды рәхәтке бөлейди (Т.Қайыпбергенов).

ПАХТАЗАР ат. Пахтасы ашылып турған майдан, жер көлем. Техникалы илим менен, топылдық биз шөлистанға, Айландырдық хасыл жерди, *Пахтазарға*, гүлистанға (Т.Сейтжанов).

ПАХТАЗАРЛЫҚ ат. Пахтасы бар майдан, кен жер, көлемлик.

ПАХТАКӘР ат. Пахта менен шуғылланыушы, пахта маманы. Сөз алады *пахтакәр* баба, — Балаларым, биздеги хәр күн, Фамхорлыққа дуушакер жана, Исте өзін көрсетер хәр ким (Т.Сейтжанов).

ПАХТАКЕШ ат. Пахтаны териуши, жыйнаушы. *Пахтакеш* ақ алтын кәруанын тартып, Машиналар барар жолларда тартып (И.Юсупов). Данқлы *пахтакеш*и күншығыс жактың, Тууысқан өзбектин сулыу сазынан (И.Юсупов).

ПАХТАҚ ат. Пилле шөп, күм шай.

ПАХТАЛЫ кел. Пахтасы бар, пахтасы көп, пахтасы мол, пахтаға ийе. Мен *пахталы* шапанымды ийниме салып сыртқа шыктым (М.Нызанов).

ПАХТАЛЫҚ к. пахтазарлық.

ПАХТАСЫЗ кел. Пахтасы жоқ, пахтасы кем, пахтаға ийе емес.

ПАХТАШЫ қ. Пахтакеш.

ПАХТАШЫЛЫҚ ат. 1. Пахта менен шуғылланыушылық. Биз бәримиз уста *пахташылыққа*, Мәккеге де уста болып шығайық (Т.Сейтжанов). 2. Ғауаша егилип турған көлем, майдан, жер.

ПАХ т.с. Таңланыуды билдиретуғын хәм бир нәрсениң артықмашлығын көрсетиу ушын пайдаланылатугын таңлақ сөз. *Пах*, бүгинги сорпа мазалы болыпты әжапа (Ө.Хожанов). *Пах*, шабазым. Ақылыңнан-ойыннан. Яр айлансын сениң кәдди-бойыннан! (И.Юсупов).

ПАЧКА ат. Бир топ, бир буудак, бир пәтте, бир қуты, бир бууат. Ол алты *пачка* мыңлықты күйеуиниң алақанына салды

да, сумкасынан желпиуишин алып, мәрдана желпинип қойды (М.Нызанов). Мийнет ырысқысын биймиллет татар, Ҳеш ким пара бермес *пачкасы* менен (И.Юсупов).

ПАЧКАЛАНЫҢ пачкалау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПАЧКАЛАСЫҢ пачкалау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПАЧКАЛАТЫҢ пачкалау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПАЧКАЛАҢ ф. Қутылау, бууатлау.

ПАШ: паш етиу ф. 1. Көпшиликке билиниу, мәлим болыу, анык болыу, ашылыу. Бул сырын *паш* еткиси келмей өршелене түсти (К.Султанов). 2. Маскаралау, әшкара етиу. Серимбай түсинип китаптарына, Қылуасын *паш* еткен молла ийшанның (С.Нурымбетов). Оны тысқа шығарма. Ҳеш кимге *паш* етпе (М.Нызанов).

ПАШАҚЛАНЫҢ Майда бөлеклерге бөлиниу, шилпәрше болыу.

ПАШАҚЛАТЫҢ Биреу тәрәпинен бир заттың майда бөлеклерге бөлиниуи, шилпәрше болыуы.

ПАШАҚЛАҢ ф. Майдалау, бөлеклеу. **Пашақ-пашақ болыу** — бөлек-бөлек, мылжа-мылжа, майда-майда болыу. Жайдың терезелери де *пашақ-пашақ* болып, жаман көрпешелер менен тығып қойыпты (Г.Изимбетов). Гүлзийбаның шай ишип отырған кесеси шайнекке түсіп *пашақ-пашақ* болды (Т.Қайыпбергенев).

ПАШАЛАҢ ф. Бөлиниу, көбейиу. Енди мың жеринен *пашалап* өсип киятырғаны менен жүўери де писпейди (А.Садықов). Жаздың соңғы айларында орып алынған жерлери қайтадан *пашалап* шығып, гүлте жоңышқадай тобыққа келип түр (М.Нызанов).

ПАШШАЙЫ ат. Ала жолақ нағысly жипек гезлеме, материал. Устилерине хәр қайсысы, хәр түсли етип *пашшайы*, айдынлы, жупка, мәдәли көйлеклер кийип алған қызлар (Қ.Ерманов). Ананың көксине тийген қып-қызыл қан *пашшайы* көйлекке жайылып кетти де, еси кетип ентигіп қалған кемпир бирден еңиреп жылап жиберди (К.Мәмбетов). Шайырдың әкесин хәзир босатып, ийнине *пашшайы* шапан жабыңлар! — деп буйырыпты (Т.Қайыпбергенев).

ПАШШАЙЫДАЙ кел. Пашшайы сыяқлы, пашшайыға уқсаған.

ПАШШАП ат. Ханның қасында хызмет атқарыушы әскер. Зәрре еглен қурсап турған *пашшаплар*, хеш бир адам мендей муңлы болмасын («Мәспатша»). *Пашшап* ойланған киби үлкен

басын арқасына таслап, азғана егленди (К.Кәримов). Махмуднияз мийманларының орынлы жууап қайтарғанына рийзалығын билдирип үлгермей-ақ, еки *пашшап* төрги жайдың қапысын ашып, хан киятырғанын хабарлады (Т.Қайыпбергенев). *Пашшап*лар, Нурлыбектің қаны ушын, киндик қаным тамған Хорезм ушын урыксат беринлер! — деп Ерназар жалбарынып баратыр еди, оның дауысы ханға еситилди (Т.Қайыпбергенев).

ПАШШАПТАЙ кел. Пашшап яңлы, пашшапқа уксаған, пашшап сыяқлы.

ПАШЫР: пашыр етиу. ел.с. ... *пашыр* етип сынып төгилген әйнек қыйындыларының үстине жығылды (Т.Қайыпбергенев).

ПАШЫРЛАТЫУ ф. Пышырлатыу, шатырлатыу.

ПАШЫРЛЫ ат. Шатырлаған сес, пышырлы, шытырлы.

ПАЯ қ. пақал. Қолымдағы орақты пақсаның иргесине тасладым да, есиктің алдындағы ғауаша *паядан* бір дәсте көтеріп ошақтың қапталына әкеліп тасладым (С.Бағадырова).

ПАЯЛЫ қ. пақаллы.

ПАЯЛЫҚ қ. пақаллық.

ПАЯН ат. 1. Турақлы пана, турақлы пайда. Сен оған аш көзинди тикпе, саған *паян* болмайды (А.Бекимбетов). Ата журты Түркістан, онда да *паян* етпеди (Жийен жырау). 2. Нәтийже, ақыбет. Досларсыз *паяны* болмас дүньяның, Хеш ким оған еки тууып, бир қалмас (И.Юсупов). Бул дүнья паныйдур, *паяны* жоқтыр, Мөхминлерге оның шадлығы жоқты (Бердак).

ПАЯНДОЗ ат. Қәуендер, садык, себил. *Паяндоз* болып жүрген жолында (Б.Исмайлов). Бул гөззал келиннің аяқ астына, *Паяндозлар* төсең сулыу гүлдерден (И.Юсупов). Сенсиз қызбас той-тамаша сейиллер, Жолына *паяндоз* рәңбәрәң гүллер (И.Юсупов).

ПАЯНЛЫ кел. 1. Турақлы, тыянақлы. *Паянлы* дүнья көриуге, Әжиниязға заман керек (Әжинияз). 2. Мәканлы, отырықлы.

ПАЯНСЫЗ кел. Тураксыз, пайдасыз. Кимлер келип кетпеген, Бул *паянсыз* дүньяға («Қырк қыз»). Айтатуғын жери жок. Екеуи де нағыз *паянсыз* перзент болды. Соның ушын да Исмайыл өзине ысық көринген перзентлеринің исине иши жылымай ынжылып отыр (К.Мәмбетов). Бул дүнья ким ушын *паянсыз* (Т.Қайыпбергенев). Лекин, дүньядан *паянсыз* кетиу дәркар емес (Ә.Атажанов).

ПАЯНСЫЗЛЫҚ ат. Турақсызлық, пайдасызлық.

ПАЯПЫЛ ат. Арнадан ямаса жаптан өтиу ушын кесесине тасланып қойылған ағаш. Аэропорттың кишкене бағын аралап жүрди де, хәуыз үстине салынған *паяпылға* шықты (С.Хожаниязов). Мектепке жақынлаған жердеги жаптағы *паяпыл* емес бәле болды (Т.Қайыпбергенов). Пиядалар киретуғын киширек жарма қапының алдына салмаға *паяпыл* ретинде еки қалың тахтай қойылыпты (М.Нызанов). Ийшан айтты: «кәне, қошшым, Өмирбек, *Паяпылдан* бизди баслап өт» деди (И.Юсупов).

ПАЯПЫЛДАЙ I кел. Паяпылға уксаған, паяпыл сыяклы, паяпыл тәризли.

ПАЯПЫЛДАЙ II кел. Жиңишке қыялдай.

ПАЯПЫЛЛЫ кел. Паяпылы бар, паяпылға ийе, паяпыл қойылған.

ПАЯСЫЗ к. пакалсыз.

ПӘДЕР ат. Ата, әке. ◇ **Пәдериңе нәлет** — атаңа нәлет, әкеңе нәлет, ата-бабаңа нәлет. Хә, *пәдериңе нәлет*, Уллы Хорезмнің бас Ұәзирин жалахор деу менен уллы ханымызға бәле-мәтер аударып турғаныңызды түсинбейди дейсиз бе? (Т.Қайыпбергенов). — Хә *пәдериңе* нәлет! (М.Нызанов).

ПӘЖМҮРДЕ кел. Кишкене, келте, пәкене, киши. Кемпир кемпир-ақ болайын деп *пәжмүрде* ғаррының мойнынан мойыппаш алып айқасады (К.Султанов). Әй, сен *пәжмүрде*! — Ол Оразбайды қоя берип маған асыла кетти (М.Нызанов).

ПӘЖМҮРДЕЛЕУ кел. Кишкенелеу, келтелеу, кишилеу.

ПӘЗНЕ ат. Ғыжақ бериушилик, азғырыушылык, өшегистириушилик, бузакышылык. Гей бир ғарры Сейит ата сөзине, Кек етти де *пәзне* басты сыналап (Т.Сейтжанов). Өйтип атасына тил тийгизбе, — деп Шамурат бий *пәзне* басты (Т.Қайыпбергенов).

ПӘЙЕК ат. Нәше, қумар.

ПӘЙЕКШИ ат. Шылымды тутандырып шектириуши адам, хызметкер. Пәйекшиниң кейни дийуана болады (кк.х.н.).

ПӘЙЕКШИДЕЙ кел. Пәйекшиге уксаған.

ПӘЙЕКШИЛИК ат. Шылымды тутандырып, шектириушилик, хызмет етиушилик.

ПӘЙИК: пәйик болыу ф. Ушып-қонып хызмет етиу, тезлик пенен ислеу, шаққанлық пенен ислеу, ықласы менен ислеу, берилип ислеу. Жаралылардың басында *пәйик* болып бизлер

жүрмиз (К.Султанов). — Хош келипсиз, құрметли жас үлкенлери! Биздей ғәрип бир пукараларыңызды излеп келипсиз, — деп Өтебийке қонақлар алдында пәйик болып атыр (М.Нызанов). Сулыұхан кемпир келгели тынбай хәр иске араласып *пәйик* болып жүр (Т.Қайыпбергенов).

ПӘЙНЕК ат. Пышак, қанжар, қылыш усаған әсбаплар қынының ушына кийдирип қойылатуғын, қынды тесилиуден сақлайтуғын металл ушлық. **◇ Пәйнекке қашыу** — Кейиплениу, хәзликке қашыу. Соң бир ақ шүберек пенен сүзип, оны басына сапыйын етип жапты, мүлгип қалғып *пәйнекке қашты* (Ө.Хожаниязов). Бай *пәйнекке қашыңқырап* отыр еди (М.Нызанов). Гүмбирлеген ақ отаудың ишинде, соңғы жас тоқалға аяғын уқалатып, рәс тирейикти тилдің астына таслап, *пәйнекке қашып* отырған сақалы аппақ Арзының келген жуұмағы усы болды (А.Садықов). *Пәйнекке жаңа қашқан* ғарры байдың басы артындағы керегеге сарт етип, ес-түссиз қалды (Т.Қайыпбергенов).

ПӘЙРЕК ат. Мәйектиң нышсыз томпақ тәрәпи. Көби ауылдан келген балалар «ким ныш, ким *пәйрек* урыстырады» деген дауыстар (Ә.Шамуратов).

ПӘК кел. Хадал, таза. Пәк болар еткен гүнаға, Хош қалың елге қайтаман (Омар). Енди гүнадан *пәк* қылды (Т.Қайыпбергенов). — Мендей *пәк* анаңа не дегениң бул? (Т.Қайыпбергенов). Олар бир-бириниң көзин биринши ашқан, периштедей *пәк* адамлар дедим (Т.Қайыпбергенов).

ПӘКЕНЕ кел. Кишкене, пәс, пәжмүрде, тапалтас, келте, қысқа бойлы. *Пәкене* кисиге көзим түскени сол, жүрегим дүрсилдеп сала берди (Қ.Аралбаев). Ата қораздай қоқырайып, *пәкенеси* өпепишлеген биреуи жүдә жеделли кәдемлер менен баслап киятыр (Т.Қайыпбергенов). Ауылдың шаңлағына қарашор адам топланып, олардың алдында, *пәкене* бойлы Асқар бий бийик атының ери үстинде тикейип, қызғын сөйлеп тур (Т.Қайыпбергенов).

ПӘКЕНЕЛЕУ кел. Кишкенелеу, пәслеу, келтелеу, қысқалау, тапалтаслау, пәжмүрделеу.

ПӘКИ ат. Шаш алатуғыш өткір қурал. *Пәки* менен шашымды алды (Ж.Аймурзаев). Рузматтың тула-бедени жуулап, сол үлбиреген от еринлерди өзиниң еле *пәки* тиймеген жипек муртлары менен қытықлағысы келеди де, қыздың татлы уйқысын бузыуға қыймайды (Т.Қайыпбергенов). Екинши

биреуи *пәки* менен табанын тилип жиберип дуз септи (М.Дәрибаев).

ПӘКИДЕЙ кел. Пәки сыяклы, пәки тәризли, пәкиге уксаған, өтकिр. Хәр ким қурдасына тиси *пәкидей*, Басқыласып ойнап, сыйласқан жақсы (И.Юсупов). Жердин бетин *пәкидей* сыпырып баратыр ғой-әй! (А.Садықов).

ПӘКИЗАТ кел. Ғасылзада адам.

ПӘКИЗЕ кел. 1. Жақсы, тәуір, сулыұ, көркем. Қыздың аты қандай жақсы болса, өзи сондай *пәкизе* екен (Г.Изимбетов). Сержанбайдың артынан жүдә *пәкизе* кийинген Теңел көринди, ол жуырып келе сала қалтасынан аққа қызыл жипектен нағыс ойылған орамал шығарып усынды (Т.Қайыпбергенов). 2. Әнедей, кеуілдегидей, пәп-*пәкизе*. Әсиресе, ийшанға суұпының усы қызы Сарыгүл дым *пәкизе* көринди (М.Нызанов). Усыннан бала туып берсе, сен *пәкизе* кемпир боласан (Т.Қайыпбергенов). Үстине мойнын созып үнилип қарап еди, бул қыс айлары ушын *пәкизе* дән жайғыш екен (Т.Қайыпбергенов).

ПӘКИЗЕЛЕҰ ф. 1. Жақсылаұ, тәуірлеұ, сулыұлаұ, көркемлеұ.

2. Әнедей етиұ, кеуілдегидей қылыұ, пәп-пәкизелеұ.

ПӘКЛИК кел. Ғадаллық, тазалық. Ноғайлы тәртибинде қыздың жигитке болған садықлығы хәм ел алдында өз *пәклиги* аныкланады (К.Мәмбетов). Ол ийе *пәкликке*, құдиретли күшке, Қуралсыз дүньяға хұким етеди (И.Юсупов). Кимлер сол *пәкликке* кара дақ салып, Жалған даңқ-абырайдың жорғасын сүрген? (И.Юсупов).

ПӘЛЕК I ат. Қауын, ғарбыз, суұкабақ, аскабақ, туқымлас өсимликлердин пакалы, жапырағы. Таза пәлек арасынан, үзген секерпарасы бар (И.Юсупов). Соңғылығында бул *пәлеклер* сол ғаұлап тутасыуы менен түйнек салмаған халында, гүзге таман шырынжа түсип, дағалланып, сарғайып калады (У.Пиржанов). Сол күнлери олардың ғаұлаған *пәлеклердин* арасында хәр бириниң өз алдына шөп бастырып қойған «торнабат»лары да болатуғын еди (У.Пиржанов).

ПӘЛЕК II ат. 1. Ұақыт, мезгил. *Пәлек* гәрдиши қуған қудайы мийманман! (Т.Қайыпбергенов). 2. Дүнья, аспан. Жәбирге, зулымға өзинди тайла, *Пәлектин* исине мәрт бол қыйналма («Алпамыс»). Күши бас ийдирип *пәлектин* шарқын, Жердин асты-үстинен ақ қызыл алтын (А.Дабылов). Қайғы-ғам шадлықты аңлыұын қоймас, Сум *пәлек* биз бенен ойынға тоймас (И.Юсупов). ♦ **Пәруайы пәлек** — ууайымсыз, арқайын,

қайғысыз. Сениң ұсы *пәруайы пәлеклигиң* менен мен де бир бала менен қалдым (М.Нызанов).

ПӘЛЕКЕТ ат. Бәле, апат, бүлгиншилик, былғаншық, апатшылық, жаманлық, қырсық, кәсапат, әуерешилик, бәле-қада. Ойда жоқ жерде пайда болған *пәлекетти* ойлай баслады (Айбек). Силелери қатады, пәлекет есин алады («Қырк қыз»). Бир *пәлекет* болса үсти-үстине бола береді екен, ол да аздай таудың түсерлигинде отыз сегіз жылқы бирден музға тайып өлді (М.Нызанов). Коррандоз: — Қорада мал қалмайтуғын қырғын, — деди. Палкер: — *Пәлекет*, — деди. Әйтеуір адамның дады шыдап болмайтуғын апатшылық (К.Мәмбетов).

ПӘЛЕКЛЕНИҰ Қауын, ғарбыз, асқабақ, палауқабақ хәм т.б. туқымлас өсімликлердің пәлекке отырыуы, жапырақ шығара баслауы.

ПӘЛЕКЛЕТІҰ пәлеклеу феилиниң өзгелик дәрежеси.

ПӘЛЕКЛЕҰ ф. 1. Пәлеги өсиу, пәлек шығару. 2. Пәлекті қайыру, пәлекті жөнлеу. 3. Пәлекті жыйнау, жулу, сууыру.

ПӘЛЕКЛИ кел. Пәлеги көп, пәлеги өскин. Жолларым қулазып, базда бос шығар, Гә усындай бир *пәлекли* қос шығар (И.Юсупов).

ПӘЛЕКЛИК ат. Пәлек өсип турған жер, пәлеги көп жер, пәлеги өсик, пәлеги өскин жер.

ПӘЛЕКСИЗ кел. Пәлеги жоқ, пәлекке ийе емес.

ПӘЛЕКТЕЙ кел. Пәлекке ұқсаған, пәлек сыяқлы.

ПӘЛЕН ал. Анық емес шаманы, орынды, мөлшерді билдиретуғын алмасық сөз. Жауды *пәлен* қалада қуудық (К.Султанов). Жәнекей сен бизиң үйге бар, *пәлен* жерде турады (Қ.Айымбетов). Бул келгенде ол «өзиниң инсапсызлық қылып, бир уақытлары Асқарды дүкәндағы әкесиниң үлесинен махрум қылғанын, бул айыбы ушын өмиринше пушайман жеп киятырғанын, енди болса *пәлен* пул туратуғын сол мүлкти Асқарға жары пулына бермекши екенлигин» айтыуға келді (К.Кәримов). Ол жағын «*пәлен*» деп анық айтыу мүмкин (К.Кәримов).

ПӘЛЕНДЕЙ ал. Сондай, ондай, бундай деген мәнилерді билдиретуғын алмасық сөз. «Әмиүдәрьяның аяғын жайлаған каракалпақларды пәтенге келтиргенлерге *пәлендей* шара қоллаймыз деген бир гәп қосылмаған екен-дә» дейжақ болып, өзін зорға тутты да: — Парахатшылығы күтә уллы ис, — деди (Т.Қайыпбергенов).

ПӘЛЕНКЕС к. пәленше.

ПӘЛЕНШЕ ал. Бир адамның атының орнына пайдаланылатуғын сөз. *Пәленшениң* қызы төленшеге өлеси қуштар екен (Айбек). *Пәленшени* жалаңашлап терекке байлап кетипти, — деген сууық хабар жийи-жийи шығып турады (М.Нызанов). Мынау жийделиктің сырты, *Пәленше* ағаның журты (И.Юсупов). Өзиндей *пәленше* жүр ғой қатарда, Ал, сен мысал алтақтасыз ат арба (И.Юсупов).

ПӘЛЛЕ ат. Қауын, ғарбыз, суұкабак, аскабак хәм тағы басқалардың сыртқы қабығы. Кетип баратырып шопак қатырылған *пәллени* сындырып, екеуимиз бөлисип алдық (У.Пиржанов). Мен үйге кирер ауызда топыраққа былғанып, шоқылып қалған жамбылшаның ярым *пәллесиниң* қасында қырампыш болып жулысып атырған еки шөже қораздың қызығына түсип кеттим (М.Нызанов). Ол көйлегиниң етеги менен қоса тыржыйып қатып қалған, шопак қатырылған *пәллени* аузына тислеп түсти (М.Нызанов).

ПӘЛЛЕДЕЙ кел. Пәлле сыяқлы, пәлле тәризли, пәлlege уқсаған. Қатынек суұпының *пәлледей* аузы ашылып, ишек-силеси қатып, тым-тырыс күлип тур (М.Нызанов). Неше күннен бери орнынан қыймылдамаған матрас, күнге кеуип, қаұсырыла жазлаған *пәлледей* бола баслаған екен (М.Нызанов).

ПӘЛЛЕМПЕК ат. Балалар ойынының бир түри. Балалар *пәллемпек* ойынын ойнағанда еки тәрeпке бөлинип, сауал-жуаулар менен хабарласады (Қ.Айымбетов).

ПӘЛЛЕМПИШ ат. Балалар ойынының бир түри.

ПӘЛ-ПӘЛЛЕҰ ф. Бир жерде турып ушып, қанатын әсте қағып турыұ. Олардың үстинде *пәл-пәллеп* ғарға, шымшық, қарлығашлар ушып жүрипти (Т.Қайыпбергенов). Бүртигинен үзилген жапырақлар, диң аспаннан *пәл-пәллеп* келип жерге түсип атыр (М.Нызанов).

ПӘМ ат. 1. Ақыл, сезим, ой, мазмун. мәни, түсиник, ес. Жаксының *пәм* әйле сөйлеген сөзден, Жаманның паркы көп қас пенен көзден (Әжинияз). Кеш песинде оянып көзин ашты да, тау үстинде әлле кимлердин тасқа шақ-шуқ балға урып атырғанын еситип, куұғыншылар қамалаған екен деген *пәм* менен ушып-ақ түргелди (Т.Қайыпбергенов). 2. Белгили дәрежедеги шама, хал, хал-куұат. **Пәми алысыу** — түсиниу, билиу, анлау. Шамасы қайсы Мухаммед екенлигине *пәми алыспағандай* (Қ.Мәмбетов). Жасым сеннен енепаттай үлкен

болса да, көп нәрселерге соншелли *пәмим алыспайтуғынын* енди уктым (Т.Қайыпбергенов). Көп нәрсеге *пәмим алысады* (Т.Қайыпбергенов).

ПӘМЛЕСИҰ ф. Түсинисиу, ойласуу, ақылласуу, кенесиу. Қолларға қоллар усласып, ислеиди бирге *пәмлесиң* (Т.Қайыпбергенов). Жигитлердің де мәкеме басқаратуғын жигит атасы: бийи бар, қыз жеңгеси соның менен *пәмлеседи* (К.Султанов).

ПӘМЛЕҰ ф. Түсиниу, ойлау, уйғаруу, болжау. Илгир зейин *пәмлер* истин өнирин, мақсетсиз ис етсең бос кетер терин (И.Юсупов). Өзим де солай шығар деп *пәмлең* едим-ау (К.Султанов). Лекин, «жақсы көрген адамым сен емес», деген сөз ким-кимге де ауыр тийетуғынын соң *пәмледим* (М.Нызанов). Мен сол түсти көргели ана бир Грушин деген орысты шабыуыл алдынан жол көриуге жиберилген жансыз ба деп-әм *пәмлеймен* (Т.Қайыпбергенов).

ПӘМЛЕҰШИ ат. Түсиниуши, ойлаушы, уйғарушы, болжаушы. Қызын елеге шекем бөпе деп *пәмлейтуғын* Нуржан ғарры (Т.Қайыпбергенов). Турдыбайды мен бурында да өжет шығар деп *пәмлейтуғын* едим (Т.Қайыпбергенов).

ПӘМЛЕҰШИЛИК ат. Түсиниушилик, ойлаушылық, уйғарушылық, болжаушылық.

ПӘМЛИ кел. Ақыллы, ойлы, түсимпаз. Изинен сөгинип бақыра бергеним, *пәмли* хәм пәмсиз кәсиплесим колымды артыма қайырып ырасында да басып таслады (М.Нызанов).

ПӘМЛИЛЕҰ кел. Ақыллылау, түсимпазлау, ойшыллау.

ПӘМЛИЛИК ат. Ақыллылық, ойлылық, түсимпазлық.

ПӘМСИЗ кел. Ақылсыз, ойсыз, ессиз, сезимсиз. *Пәмсиз* болса жолаушы, қабақ арқалаған қыздан дәме етеди (К.Султанов). Мен душпан шығарман жүдә! Дым тәбиз алмайтуғын *пәмсиз* қыз болып жата бердим (М.Нызанов). Болмаса неге орыс бизди жаулап алмайды, — деди *пәмсиз* Қыдырбай султан (К.Мәмбетов). Соны түсинбей, бул *пәмсиз* халықтың, Маман бийге дийдары курый бергенине хайранман (Т.Қайыпбергенов).

ПӘМСИЗЛИК ат. Ақылсызлық, ойсызлық, ессизлік, сезимсизлік. Келининиң *пәмсизлигине* иши ашып, қуйқасы жуулап кеткен ана басқа адамның көзинше сыр бермеу ушын: — Дурыс айтыпсан! — деди де, Гүлзийбадан қандай тәғдир айдап келгенин сорады (Т.Қайыпбергенов). Тек өзин «сорасын» дегеннен соң адамгершилик жүзесинен «яқшы»

дедим. — Оның *пәмсизлигин* мыскыллап күлди (А.Әбдиев). Мен күлемен, олардың *пәмсизлигине* күлемен, күлмеуге не илаж бар? (Т.Қайыпбергенов).

ПӘН ат. Сабаклық, оқыу куралы. Оқыу жылы басланыудан бұл *пәнди* Мәртәмға тапсырды (М.Нызанов).

ПӘНДИ ат. 1. Паян, турак, пайда. 2. Ақыл, сөз, кеңес, мәсләхәт. Я биреудин *пәнди* алды, Яки ғайры менен болды (кк.х.н.). ◇ **Пәнди-нәсият** — хақыйқат ақыл-кеңес, мәсләхәт. *Пәнди мениң нәсиятым*, Дүнья малға сен қызба («Мәспатша»). Мине, усы мениң саған айтайын деген *пәнди-нәсиятым* (Т.Қайыпбергенов).

ПӘНЖАЙЫ ӘПТАП кел. Бес қуяштай нурлы.

ПӘНЖЕ ат. 1. Қустың аяқ хәм тырнақлары. Көрген түсим. Ғайыптан бир қус келип, *пәнжесине* бүріп, тас төбесинен таслады («Алпамыс»). Шымшық бүркітке *пәнже* урады (кк.х.н.). 2. Қол хәм қолдың бармақлары. Қылыш услаған қоллардың *пәнжеси* де босасып кетти (К.Султанов). Ақ билегин сыбанып, Байталға *пәнже* салады («Ер Зийуар»). Қууырдақшылардың ошағының алдына келгенде сол желкесинен биреу *пәнжесин* салып услап алады (Н.Дәуқараев). Сажидә келди де Гүлшийраның шашына *пәнже* салды (М.Нызанов). Алакөз ойланып турмай тәп берип *пәнже* урып еди, ол буннан да шакқанлық етип, қылышы менен Алакөздің басына қойып салды (Т.Қайыпбергенов). Еки *пәнжени* кегирдекке салып мыжғылап, қылғындырып атыр (А.Әбдиев).

ПӘНЖЕЛЕНИҰ Бир адамның бир неше адамлар тәрәпинен қолы менен қысып усаныуы.

ПӘНЖЕЛЕСИҰ ф. Бир неше адамның бир адам, хайуан яки затты қолы менен қатты услауы.

ПӘНЖЕЛЕҰ ф. 1. Қысымлау, услау, қамтылау, қолына қысыу. Аш қасқырдай артына бурқыратып *пәнжелеп* қум шашты (Ш.Сейтов). Эташтаннның ернегине үйілген шанғалақларды еки-үш мәртебе *пәнжелеп*, ошақтың төрине қарай ысырып қойды (Т.Қайыпбергенов). 2. Бүриу, қысыу.

ПӘНЖИРЕ ат. Жайдың пақсасынан қойылған тесик, әйнек орынға уқсаған тесик. Күндиз жуп қумыры отыр қыйрағын пештағында, Ақшамы *пәнжиреден* сығалаған ай көрдим (И.Юсупов).

ПӘНЖИРЕЛИ кел. Пәнжиреси бар, пәнжире қойылған, пәнжиреге ийе.

ПӘНЖИРЕСИЗ кел. Пәнжиреси жок, пәнжире қойылмаған, пәнжиреге ийе болмаған.

ПӘНСЕРИ: пәрұайы пәнсери кел. Хабарсыз, аксыз. Пәрұайы *пәнсери* халда түргелди (Т.Қайыпбергенов). Бул төрт үй дийұанаға тарлық қылса да, пәрұайы *пәнсери* болып, қоржынын қушақлап дәрья бойында жата берди (М.Нызанов). Сайымбет болса пәрұайы *пәнсери* жайпарахат тура берди (А.Әбдиев).

ПӘНТ: пәнт жеу ф. Алданыу, бапланыу, пушайман жеу. Иним биреуді сүйіп қалып *пәнт* жедің-ау шамасы (Т.Қайыпбергенов). Ал, қыз алдында *пәнт* жегенине Өтегеннің жығырданы қайнап, Дәулетбайды сөкпекши болып еди, үндемей кетіп қалған адамның изинен бақыра алмады (Т.Қайыпбергенов). Гармоншы да, мандолинши де әсбаптарын алып шыққанына *пәнт* жеп қиятыр (Т.Қайыпбергенов). **Пәнт қумар болыу** — бир нәрседен пысы қурып қалыу, ғапылда қалыу. Сөзлерінди есiте алмай *пәнт қумар болып* турыппан (Қ.Айымбетов). **Пәнт бериу** — алдау, баплау. Ол маған қаншама *пәнт берсе де*, елеге шекем оның алдында ұсындай өззилигимди тасламағаныма, баяғы жаслық жылдарымдағыдай оны көргеннен диземнің қалтырағанына хайран қалдым (С.Бахадырова).

ПӘНТЕК кел. Алағайым, ақмақ, пәнтхор.

ПӘНТҚУМАР ат. Пушайман, өкиниш. Ири денели, ақ сүптен тигилген көйлегинің астында булшық ети билинип турған қолына бир пуд келетуғын ағаш шөккиш ұслаған устаның қәхәринен қорқты ма, ямаса «сөзинен қайтпайды-ау ұсы», деп ойлады ма кенесгөй майлы тилин жаллап, устаны алдап-арбауға батына алмай, *пәнтқумар* қайтты (К.Кәримов).

ПӘНТЛЕНИУ Алданыу, бапланыу. Мен еки мәртебе алдандым, *пәнтлендим* (А.Садықов).

ПӘНТЛЕУ ф. Алдау, баплау, пәнт бериу. Ел ишинде еплеп жүрген, Дән планға қауық беріп, Хүкіметти *пәнтлеп* жүрген (А.Дабылов). Оның үстине жаңағыдай етип журтты *пәнтлегенлерин* бир сауап ис ислегендей етип қууанып келип айтады-ә (А.Садықов).

ПӘНТЛЕУШИ ат. Алдаушы, баплаушы, пәнт бериуші.

ПӘПЕ: пәпеге алыу ф. Маскаралау, ермеклеу, мазақ қылу, дәлкекке алыу. Тумлы-тустан *пәпеге* алды (К.Султанов).

ПӘПЕЛЕК кел. Ушкалак, жеңіл, дәлбирек. Ақ көкірек, *пәпелек*, Желге ушқан үпелек (И.Юсупов).

ПӘПЕЛЕКЛЕҰ I кел. Ушқалаклау, жедиллеу, дәлбиреклеу.

ПӘПЕЛЕКЛЕҰ II ф. Ушып қоныу, дәлбиреклеу.

ПӘПЕЛЕКЛИК ат. Жеңиллик, ушқалаклық, дәлбиреклик.

ПӘПЕЛЕКТЕЙ кел. Пәпелекке уксаған, пәпелек сыяқлы, пәпелек тәризли.

ПӘКИЗЕ кел. Жақсы, сулыу, өнейдей. Айгүл қызымыз *пәкизе* қыз болып жетисипти (М.Нызанов). Арбаның көкірегіне төрт ағашты тикке шегелеп, үстине бир көрпени жайып тасласа, *пәкизе* саяман болады, — депти ақлығы (Т.Қайыпбергенов).

ПӘП-ПӘКИЗЕ кел. Жүдә жақсы, жүдә сулыу, өнейдей, пәкизе. *Пәп-пәкизе* жеңгей турып, уялмай қыз айттырдыңыз (Т.Жумамуратов).

ПӘПИШ ат. Хәзил-дәлкек, пәпе сөз, кишкенелер дегишпеси. — Сүмек, сүмек, сүмелек, Сүйретилген сүңкелек. *Пәпиш.* (кк. фоль.).

ПӘР ат. Қустың, жүни, түги. *Пәр* болайын ушқың келсе, Яр болайын қушқың келсе, Ләбин тийип ишқиң келсе, Шийрин шекер пал болайын (И.Юсупов). Алғыр қус хор болар *пәрден* айрылса, Ер жигит хор болар малдан айрылса (ққ.поэз.ант.). Қыз шайы-жипек липасқа бөленип, қасына қойылған аппак *пәр* дастыққа бас қойды (М.Нызанов). Жемсегиниң тусындағы *пәри* түсип қалған тағы бир-еки шөже гүйиз қайтарып жатырған сыйырдың үстине минип, бир-бирине тәп бергиси келгендей еңкейип тур (М.Нызанов).

ПӘРРАШ ат.қ. Сипсекеш.

ПӘРРАН ат. Ушып келетуғын, тесип өтетуғын оқ.

ПӘРАҰАН кел. 1. Арқайың, еркін. Сәйир әйлабан гезип сааты заман, Шахсәнем, Ләйлидей жүрип *пәрауан* (Әжинияз). Сол үлкен эпизодлардың той-мерекеде *пәрауан* бир ақшамға жететуғынлығына да байланысly (Қ.Мақсетов). Қашымды тезирек үйиң, ағалар! *Пәрауан* турмыстың гүли боларман (И.Юсупов). 2. Мықлы, қарыулы. Ержете келе *пәрдийуалға* ылайды *пәрауан* ата алатуғын болады (Ә.Атажанов).

ПӘРДИЙҰАЛ ат. Ағаш жайып қойылғаннан кейинги пақса, жайдың ең үстинги пақсасы. Буннан жети жыл бурын *пәрдийуалына* өзим ылай атқан пахта склад гөнерип қалыпты (У.Пиржанов). Қаяқтан өрмелегенин билмеймен, бир карасам Бийбисара қолында шелеги менен *пәрдийуалдың* үстинде жүр (М.Нызанов). Серкебай жапта суудың қурып қалғанын хәм

соңғы пақсасы менен *пәрдийұалын* питкериў ушын Жәлменниң қудық қаздырып атырғанын айтты (Т.Қайыпбергенов).

ПӘРДИЙҰАЛДАЙ кел. Пәрдийұалға уксаған, пәрдийұал тәризли, пәрдийұал сыяқлы.

ПӘРДИЙҰАЛЛАНЫҰ пәрдийұаллаў фейилинин өзлик дәрежеси. Пәрдийұаллап қойылыў, пәрдийұал салыныў.

ПӘРДИЙҰАЛЛАТЫҰ пәрдийұаллаў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Пәрдийұал салыў, пәрдийұаллап қойыў.

ПӘРДИЙҰАЛЛАҰ ф. Пәрдийұал салыў, пәрдийұаллап қойыў.

ПӘРДИЙҰАЛЛЫ кел. Пәрдийұалы бар, пәрдийұал салынған, пәрдийұалы тикленген.

ПӘРДИЙҰАЛЛЫҚ кел. Пәрдийұалға тийисли.

ПӘРДОЗЛАҰ қ. пардозлаў.

ПӘРЕНЖЕ ат. гөн.с. Орта Азия халықларының ҳаял-қызлары жүзин басқа адамларға көрсетпеў ушын бетине яки басына жамылып жүретуғын қылдан хәм басқа да нәрселерден исленген перде, жамылып кийетуғын кийим. Гей журтта болған гәўхардай көрктин урысы, *Пәренже* киймей, жананлар бизде, бос жүрген (Т.Жумамуратов).

ПӘРЕНЖЕДЕЙ кел. Пәренжеге уксаған, пәренже тәризли, пәренже сыяқлы.

ПӘРЕНЖЕЛИ кел. Пәренжеси бар, пәренже кийген, пәренже жамылған.

ПӘРЕНЖЕЛИК кел. Пәренже болатуғын материал, пәренжеге жететуғын.

ПӘРЕНЖЕСИЗ кел. Пәренже киймеген, пәренже жамылмаған, пәренжеси жоқ.

ПӘРЕҢ кел. Таза, жаңа, хасыл. *Пәрең* орамалын орап, Ара берип өзине, Сүрме жағып көзине («Мәспатша») ◇ **Қара пәрен** – қарадан келген, қараның сулыўы, қаралаўдан келген келбет, түр. Хаяллардың еринлери бозарып ешейиндеги сулыў *қара пәрең* жүзиниң қаны пүткиллей қашып кеткен (Қ.Досанов). Шырайымның *қара пәреңлигин* айтпағанда ҳеш ким азиялы екенимди жүрис-турысымнан парықлай бермейди (М.Нызанов). Жийемурат *қара пәреңнен* келген, арық турақлы, қайындай жигит еди (Т.Қайыпбергенов). Урыстан соңғы жыллары бул Сийпатдийин деген бригадир отыз-отыз бес жастың дөгерегиндеги жаңа мурт қойып жүрген көсенамалаў ғана,

қайың қара пәрең жиғит еди (У.Пиржанов). **Пәреңи мылтық** — басқа жақтан алынған, шеттен әкелинген мылтық. **Пәреңи найза** — басқа жұртта исленген, шеттен әкелинген найза.

ПӘРИЙ-ПӘЙКАР кел. Перидей, сахибжамал. Айтың ол *пәрийге*, бир бери баксын, Аслы Кәрам киби отларға жаксын (И.Юсупов).

ПӘРИЙШАН кел. 1. Хәр тәрәпке шашылған, таралған, былғасқан, тәртипсиз. 2. ауыс. Бир жерге жыйылмаған пикир, топланбаған қыял, бүлінген дықкат, тарқалған, шашылған. Кийимін ләтте еди, кеулин *пәрийшан*, Дүнья телмиргендей болды тек саған (И.Юсупов). Сен бул хатты бул жерде оқыма кеулин *пәрийшан* («Алпамыс»). *Пәрийшандур* жоқтай табы, Жүзинде сүттің каймағы (И.Юсупов).

ПӘРИК ат. Айлануы ушын исленген қалаклы зат. Ески шарықтың *пәригине*н шебер уста жонған қакпак, Аршан кебир тақырындай топшыл дойнақ жатты таплап (И.Юсупов).

ПӘРИЯД ат. 1. Дат, зар. 2. Тилек, әрман, налыш. Тыңла, мениң *пәриядымды*, Кеуилиң болса анық менде, Келтирип бер сондай атымды («Мәспатша»). Әжинияз мениң атым, Ийетпес аллаға *пәриядым* (Әжинияз). Анамның усы *пәриядлары* мениң көкирегиме өксик болып тығылды (М.Нызанов).

ПӘРЛИ кел. Пәри бар, пәри көп, пәрге ийе. Туйғын куслар пәрли болар, Аңшы саят серли болар (И.Юсупов).

ПӘРЛИК ат. Оқжай оғының пәр тутасқан жери.

ПӘРСИЗ кел. Пәри жоқ, пәрге ийе емес, пәри болмаған, пәри шықпаған. *Пәрсиз* оқтай қаңғып сайғулық, Кетти жүйиткип кула далаға (И.Юсупов).

ПӘРСИЗЛИК ат. Пәри жоқлық, пәрге ийе емеслик, пәри болмағанлық, пәри шықпағанлық.

ПӘРМАН ат. 1. Буйрық, хуким, жарлық. Журтым мени шайыр десе, шайырман, не десе де *пәрманына* қайылман (Т.Жумамуратов). *Пәрман* менен қылыш сермеп, Жаудың басын топтай қакты (Ж.Аймурзаев). Аманлықта олар менен Маман бийдің *пәрманын* изертлескендей пурсат болмады (Т.Қайыпбергенов). Грушинди зинданға салыуға сизин атыңыздан *пәрман* таярладым (Т.Қайыпбергенов). 2. Хүкиметтин жоқарғы органы яки мәмлекет баслығының заң күшине ийе болған буйрығы. *Пәрман* шығарыу. Өзбекстан Республикасы Президенти *пәрманы*. 3. Кууат, күш, дәрман. Кеулинде кетпегей түрли әрманым, Сен болмасан кимге жетер *пәрманым*

(«Алпамыс»). Байдың иси *пәрман* менен, Жоқтың иси *эрман* менен (ққ.х.н.).

ПӘРМАНА ат. 1. Қайырккомлық ететуғын, ғамхорлық ислеітуғын, қоллайтуғын. Жарадар болған Жанайға, хан *пәрмана* болады («Ер Зийуар»). Қалжан, Телманның қурып дәрманы, Малларына басқалары *пәрмана* (Бердақ). 2. Қууат, күш, дәрман. Жолға салған адасқанды, Халқыма *пәрмана* билдим (А.Дабылов). Қасты-ғәрезим, дыққатым-қыялым жаңа келген аұырыуларда, әскерий майышлар болса көбирек соларға *пәрмана* боламан (Т.Қайыпбергенов).

ПӘРМАНАШЫЛЫҚ ат. Ғамхоршылық, жақлаушылық, сүйеушилиқ, қорғаушылық. Қумар аналық екеуіне тең *пәрманашылық* етип, екеуіне екі төсек салып жатқарды да, улының қан аққан басын көтерип қуғанғанынан жағасына түкирди (Т.Қайыпбергенов).

ПӘРМАНЛАҰ ф. Күш салыу, жумсау. Жигер күшин пәрманлар, Бөктергиге бой таслап («Мәспатша»).

ПӘРМАНЛЫҚ ат. Қайырккомлық, ғамхорлық.

ПӘРМАНЛЫЛЫҚ ат. Қайырккомлылық, ғамхорлылық.

ПӘРМАНСЫЗ кел. Қайырккомсыз, ғамхорсыз. Бай болсан, малың көп болды *эрмансыз*, Жарлы болсаң исиң болды *пәрмансыз* (Бердақ). Ханнан *пәрмансыз* аға бийдің алдында ханнан бийлік *пәрманы* бар ғарры бийдің өзін баладай тутыуын жақтырмаса да, пәруайы пәнсерилик кейип тутып, жамбаслап шай ишип атыр (Т.Қайыпбергенов).

ПӘРМАНСЫЗЛЫҚ ат. Қайырккомсызлық, ғамхорсызлық.

ПӘРМАНШЫ ат. тар. с. Пәрман мәлим етиуши, билдириуши, хабарлаушы.

ПӘРҰА ат. Кеуіл, дыққат, сер.

ПӘРҰАЗ: пәруаз етиу ф. 1. Шарыклап ушыу, канатын әсте қағып ушыу, ушып ойнау. Булақлар жол табар тасларды тесип, бүркіт *пәруаз* етер бултқа илесип (Т.Сейтжанов). Қыялымда бундай ғанқылдаған дауысты ерте бәхәрде арқадағы Аралға ушып баратырған ғазлардың харғын *пәруазында* бағанағы сайдың бойында талай еситкеним бар (Т.Қайыпбергенов). Бәлент *пәруаз* әйлеп, Қолтығында канат болайын сизге (И.Юсупов). Анасы «босатып жибер, еркинлікте *пәруаз* етип үйренген қус қамаққа шыдамай өлип қалады», — дейди (Ш.Сейтов). 2. Кеуіл көтерилиу, йошланыу, шадланыу. Бул сөзди еске алыудан иске қулшынып кеулим көкке *пәруаз* етеди

(Ө.Хожаниязов). Қууаныш қойнымда етемен *пәруаз* (Ж.Аймурзаев).

ПӘРҰАЗЛАНЫҰ *пәруазлау* фейилинің өзлик дәрежеси. Хауаға ушыу, хауаланыу.

ПӘРҰАЗЛАҰ ф. Шарыклау, хауалау.

ПӘРҰАЙЫ *пәруайы* пәнсері. кел. Арқайын, қайғысыз.

ПӘРҰАНА кел. 1. Мықлы, күшли, қарыулы. 2. Кеуілдегидей, ойдағыдай. Үш қәлемде бүлбил шегип налысын, Ышқы пәриядында *пәруана* болсын (И.Юсупов). Жигитлик майдан тарқаса, мәрдана болалмаспан, Басқаға саған болғандай *пәруана* болалмаспан (И.Юсупов).

ПӘРҰАРДИГӘР ат. дин. с. Куда, Алла, тәңри. Сақлағыл *пәруардигәрим* биз бул ғәрип бендени (Әжинияз).

ПӘРҰАСЫЗ кел. Кеуілсиз, дыққатсыз, ғамсыз, серсиз. «Кимлер булар *пәруасыз* хеш», десип хәмме тыңлап атыр (Б.Исмаилов).

ПӘС кел. 1. Төмен, төменшик. Нәзеримди *пәс* тутпайын (К.Султанов). Ақыл өзін *пәс* тутады, Ақмақ өзін мәс тутады (кк.х.н.). Усы рет бурынғысындай нәзерин *пәске* қаратып, бармақлары менен ләблерин жасырды (М.Нызанов). Тағы биреулері бәленттен *пәске* сырғанап баратыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Кем, жаман. Бердақ Ерназар Кенегестің өзі ойлағанынан да *пәс* нұсқа екенлигин билип, әбден түңилип орнынан турды (А.Садықов). Хан: «Бул бир хеш нәрсенің мәнісин билмейтуғын *пәс*, көкирегі өли халық екен, хәзирше тойына берсин, басып алыу қыйын емес», — депти (Т.Қайыпбергенов). 3. Киши, келте, қысқа, әсте. — Дәулетяр аға, — деп *пәс* дауыс пенен шақырды (К.Каримов).

ПӘСЕЙИҰ ф. Төменлеу, азайу. Бул уақта қыстың қысқа күни батайын деп *пәсейип* уясына кирип баратыр еди (А.Бекимбетов). Жауын *пәсейип*, батыс ашылып киятыр (Т.Қайыпбергенов). Ошақта от *пәсейип*, Қоз ғыжлаған уақтында (И.Юсупов).

ПӘСЕЙТИҰ ф. Төменлетіу, азайтыу.

ПӘСЕЙТТИРИҰ ф. Төменлеттириу, азайттырыу. Пешенемізге жазылғаны болса көрермиз. Тойдың шәукетин *пәсейттирмең*, — деп жигитлерге бақырып таслады (К.Мәмбетов). Ашшы түтин адамның кеулин де, шырайын да әдеуір *пәсейттирип* таслайды (Т.Қайыпбергенов).

ПӘСЕҢ кел. 1. Төмен, пәс. Пәсең тартар кеули әстен, Ауланған бәлент-пәстен, Жигирма төрттен, жигирма бесте, Нама кескен сазға мөғзер (Әжинияз). 2. Әсте, ақырын, тосаң.

ПӘСЕҢИРЕК р. Төменирек, әстерек, ақырынырақ, тосаңырақ.

ПӘСЕҢЛЕТІҰ пәсеңлеу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ПӘСЕҢЛЕТТИРІҰ пәсеңлеу фейилинин өзгелік дәрежесі. Алакөз адымларын *пәсеңдетип*, оны урып жиберіу ушын қолын мушлап турды да өзін басты (Т.Қайыпбергенов).

ПӘСЕҢЛЕҰ ф. Пәсейіу, төменлеу, азайу. Құрылыс хәр уақ қалмас бизде *пәсеңлеп*, Емлеухана, мектеп салдық хәсемлеп (И.Юсупов). Бірақ, жүріуім азмаз *пәсеңлейін* деди (Т.Қайыпбергенов). Арадан көп уақыт өткен жоқ, бағанағы жүре жайылып қиятырған қойдың аяқ алысы *пәсеңледі* (М.Дәрибаев).

ПӘСЕҢЛЕҰШИ ат. Пәсейіуши, төменлеуши, азайушы.

ПӘСЕҢЛЕҰШИЛИК ат. Пәсейіушилик, төменлеушилик, азайушылық.

ПӘСЕҢЛИК ат. Төменлік, пәслик.

ПӘСИРЕК кел. 1. Әстерек, ақырынырақ, тосаңырақ. 2. Төменирек, жақсы емес, пәс. 3. Бийік емес, келтерек. *Пәсирек* шеңгеллерден ырғып өтеді ол! Құлласы, оның жолдан жүргени менен жолсыз жүргенинің парқы шамалы болды (Т.Қайыпбергенов). 4. Күши жағынан күшли емес, әззи.

ПӘСКЕЛТЕК кел. Пәс, төмен, келте, қысқа. Сыртқы дийуалы жарғақ *пәскелтек* бес-алты қақыра көринеді (К.Султанов). Шертектің кирер жери азғантай *пәскелтек* те, аржағы шарбақтың шетіне дейін созылған сыпа (Т.Қайыпбергенов). Ақ араласқан қалың сақалын тутамлап ойға батқан Беркинбайдың көз алдына Борисовка ауылының қысқы қар астына көмілген *пәскелтек* ағаш үйлери елеследі (К.Кәрімов). *Пәскелтек* жайдың қасында тұрған құндыз телпеклі кисини шақырды (К.Мәмбетов).

ПӘСКЕЛТЕКЛЕҰ кел. Келтелеу, қысқалау, пәслеу.

ПӘСКЕШ кел. Пәс, төмен, нас.

ПӘСЛЕҰ кел. 1. Келтелеу, қысқалау. *Пәслеу* биреуінде дизилисип отырсақ, бийіклеу биреуі алдымызда турады. (Т.Қайыпбергенов). 2. Жаманлау, төменлеу.

ПӘСЛИК ат. Төменлик, ойлык. Бизлер төбеден жылысып алдымыздағы *пәсликке* түстик (Н.Дәуқараев). Сен *пәсликте* аңлып, шубалып жүріп, Абайсыз аяқтан шаласаң оны (И.Юсупов). Зейни *пәслик* қылмай бір серлеп қара, Тусыннан бір жанан өтип баратыр (И.Юсупов).

ПӘСМАНДА қ. пасманда.

ПӘСТ қ. пәс.

ПӘСТЕК кел. Келте, пәс, пәжмүрде.

ПӘТ ат. 1. Епкин, күш, ғайрат, хәрекет. Өз *пәтим* менен аударылып жаптың ернегине жалып ете қалдым (Ж.Аймурзаев). Өткөншеклер булдырыққа *пәт* алып, Ақшам айқулаштын майданы келди (И.Юсупов). 2. Хәуиж, жигер, қурыж, йош. Арттырыңыз истиң *пәтин*, Азанғы ис қалмасын кеш (Т.Сейтмамутов). 3. Ұақыт, мезгіл, мәхәл. Келгенше бойы қанша жеңіл болса да, аұылға араласқан *пәтте* уу-шуу еситилиуи беденин титирентип жиберди (Т.Қайыпбергенов). Ол районнан шыққан *пәтте* қанша ғужырлы, исенимли болған менен бийтаныс аұылға жақынласа келген сайын мүсәпирлене берди (Т.Қайыпбергенов). Келиу *пәтке* сөз жарыуға тартынып отырды (Қ.Аралбаев).

ПӘТЕК қ. патек, хат.

ПӘТЕНТ қ. патент. Маман бригадир болып *патент* алып қайтқанға, не сөз бар (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТЕҢ: пәтеңге келтириу ф. Бұлгиншиликке түсириу, ұайраншылыққа түсириу. Қоянлар бул арысланнан аұылы менен *пәтеңге* келген еди (ққ.х.е.). Кисиниң үйин *пәтеңге* келтире бериу де жақсы емес (Т.Қайыпбергенов). Биразлар шығып оған вертолёт пенен, *Пәтеңге* келтирер гүрлеп төбенде (И.Юсупов).

ПӘТИК ат. I. Жайдың төбеси, жоқарғы жағы. *Пәтик* ағашлары оттан шыққан шаладай кап-қара, дийуалларда ыс (Ө.Шамуратов). Оннан тысқары *пәтикте* дүткеш бар, түтин соннан шығады, бултлы күнлери гүнгүрт, ашықлықта көзи үйренген киси иште не барын еркін көреді (Т.Қайыпбергенов). *Пәтиклерде* қарлығаш сөйленеди, сайрайды (Т.Сейтмамутов). 2. аұыс. Дийуалдың жоқарғы тәрәпине хәр қыйлы затлар қойылыу ушын қойылған орын, текше. Дигирманның уясын өзине қаратып атырған шымшықлар да гүу етип ушып, сейисхананың *пәтигине* жасырынды (С.Бахадырова).

ПӘТИКЛИ кел. Пәтиги бар, пәтикке ийе, пәтик қойылған.

ПӘТИКСИЗ кел. Пәтиги жоқ. Пәтикке ийе емес, пәтик қойылмаған.

ПӘТИКТЕЙ кел. Пәтикке уксаған, пәтик сыяқлы, пәтик тәризли.

ПӘТИМЕК ат. Етиктің ултаны бекем болыу ұшын ултан қосылып қағылатуғын шерим, телетин.

ПӘТИМЕКЛЕНИҰ ф. Етиктің ултаны шеримнен, телетиннен қағылған.

ПӘТИМЕКЛЕТИҰ ф. Басқа биреуге етиктің ултанын шеримнен, телетиннен кактырыу.

ПӘТИМЕКЛЕҰ ф. Етиктің ултанына пәтимек қағыу, пәтимек салыу, пәтимек қойыу.

ПӘТИМЕКЛЕҰШИ ат. Пәтимек салыушы, пәтимек қойыушы, пәтимек қағыушы.

ПӘТИР ат. Қамырды ашытпай, орамадай орап, арасына өсимлик майын салып, жуқа етип жайып писирілген нан. Сапар аға қойнынан бир *пәтир* нанды шығарды (К.Султанов). Апам дүкәнның булка нанынан көре қолдан жабылған *пәтирди* тәуір көретуғын еди (М.Шымбергенов). Қак ерик, жийде, ғарбыздан қайнатылған тошап, шашақлы лампасый хәм жақында ғана тандырдан шыққан, ишине пияз хәм куйрық майдан салынып жауылған майлы *пәтирдиң* ийиси мурнынды жарады (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТИРДЕЙ кел. Пәтирге уксаған, пәтир тәризли, пәтир сыяқлы, пәтир янлы, пәтир тақылетли.

ПӘТИҰА ат. 1. Жоқарғы әмелдарлар, дин баслықлары тәрепинен мақулланып халыққа усынылыу. Мактымқулының қосықларына *пәтиұа* басылмаған деди ғой (К.Султанов). Қазырейис *пәтиұа* берип хактан, өлтирмек лазым деп рәуият тапқан (С.Нурымбетов). 2. Мақуллау, тастыйыклау, жөнлеу. Кемпири оның сөзин *пәтиұаға* алмады (К.Султанов).

ПӘТИҰАЖ ат. Келисим.

ПӘТИҰАЖА кел. Дұрыслы, тыянақлы.

ПӘТИҰАСЫЗ кел. Орынсыз көп сөйлеуши адам, мәниссиз сөйлеуши адам, турақсыз. *Пәтиұасыз* хәм умытшақ, суу көтермес ол ашыушақ, еллиде болар мақтаншақ (Әжинияз). Дұнья десең, Қара жумбай көзинди, Зулматлары отқа таратар өзинди, *Пәтиұасыз* етер залым сөзинди, Заман маған зиндан киби көринди (Бердақ). Сонлықтан *пәтиұасыз* сораулар менен өткен күнлерин есине салмағанды мақул көремен (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТИЯ ат. 1. дин.с. Қолды жайып куда жолына, өлген адамлар ушын яки аўқат жегеннен кейин айтылатуғын тилек. Жаслығымда қайсындай ғаррының хызметин етсем де бәриниң *пәтиясы* биреу еди: «Өмириңниң нуры сәнбесин» дейтуғын еди (Т.Қайыпбергенов). Мен аманлық-есенлик ушын *пәтияға* кол жайдым (М.Нызанов). Дастурханға *пәтия* оқылып атырғанда: — Хәмдам, хәмдам — деген дауыс еситилди (С.Айний). 2. Тилек, алғыс. Тап өзим олардың басларын қосыуға ҳак нийетим менен *пәтия* берип, алды менен алғысын аламан, — деди Кәраматдийин (Ж.Аймурзаев). Гәпине дослар ойланып, *Пәтия* берди, жыйналып (Т.Жумамуратов). Аш арығын тойдырып, ел куәантып *пәтия* алды («Мәспатша»). ◇ **Пәтия оқысыу** — қыз-жигитти бир-бирине қосыуға келисиу, уәде берисип шәртлесиу, келисимге келиу. Кисиге *пәтия оқысып*, мал өткерисип қойған қызымды биреу әкетип қалыпты, — деди жөн-жосақ та сораспай (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТИЯЛАСЫУ ф. Қыз-жигитти бир-бирине қосыуға келисиу, *пәтия* оқып келисиу, куда болыу. Қалың мал айтысқан сөзи, *пәтияласып* тарқасты (А.Дабылов).

ПӘТҚУМАР к. пәнткумар.

ПӘТЛЕНДИРИУ ф. Ғайратландырыу, күшейттириу. *Пәтлендирип* уллы исти, Салдық завод иргесин (Ж.Аймурзаев). — Илелесең үйинде неге жатпайсан? — деди Сералы дауысын *пәтлендирип* (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТЛЕНДИРИУШИ ат. Ғайратландырыушы, күшейттириуші.

ПӘТЛЕНИУ ф. 1. Күшейтиу, артыу, умтылыу, ғайратланыу. Билеклериниң булшық етлери ойнап *пәтленип* ислеиди (Ө.Хожаниязов). Көрген нәрсесин алмаса, *Пәтленип* қанат қақпаса, Жоқ жерден аңды таппаса, Қаршыға қус неге керек (Күнхожа). 2. Ашыулануу, кәхәрлениу, қызыу. Кәпелимде ери *пәтленип* чайник-кеселерди бир-бирине урып, хаялына тәп берип тепкиге алды (Т.Қайыпбергенов). Мен сол уақта қарсы *пәтленип*, «уялмайсыз ба, мен сизди, аға», — деп жүрмен-ау дедим (А.Бекимбетов). Ғарры қызының аманлығына сүйсинип, абыржы кеули жубаныш тапса да, бираз ашыу менен *пәтленди* (Т.Қайыпбергенов). — Хау, онда бүйтип *пәтленгени* неси? (А.Садықов).

ПӘТЛЕНИУШИ ат. 1. Күшейиуші, ғайратланыушы, умтылыушы. 2. Ашыулануушы, кәхәрлениуші, қызыушы.

ПӘТЛЕНИҢКИРЕҰ ф. Күшейиу, артыу. Жийемураттын соңғы сөзінде дауысы *пәтлениңкиреп* кетти (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТЛИ кел. 1. Карыұлы, мыклы. Кеуілден *пәтли* дәрья жок. Сәл жерде тынып қалар ол (И.Юсупов). 2. Күшли, тез. Сонда мен және де *пәтли* ағаман, Бойларыма хасыл түйме тағаман (Ә.Шамуратов). *Пәтли* киятырған автобустың дегершиклери күтилмегенде жолдың шуқанағына салт ете қалып (Т.Қайыпбергенов). Хууілдеген жинли хәм *пәтли* самал шертектің сыртына басылған шөплерди пөстектей, ал зил есикти кенептің жуллығы шелли көрмей жулқылайды (Ә.Атажанов). Дәрья ағысы пәтли болғаны менен алдында көп тосқынлықларға дус келип, бурқырап, буұлығып ағады (Т.Қайыпбергенов). 3. Жақсы, артық, зыят. Үлкен баласын көргеннен, бийик бөгетке минбелеп турған *пәтли* суұдай, көмекейине кийликкен күйинишке аралас қәхәрли сөзлериниң тығынан алып жиберди (Ә.Атажанов). Егер де, сейис *пәтли* болғанда бағанағы Жийрен бар-ау, алыс айлауға жиберилер болса, бизин Ақшаны шыдатажақ жаныуар емес екен, химм! (А.Садыков).

ПӘТПЕЛЕК ат. Қамыс қыяқларына яки жинишке шыбыққа жука қағазды жабыстырып төрт мүйешли етип, қағаздан ямаса шүберектен қуйрықша байлап, жинишке сабаққа байлап самалға ушырып ойнайтуғын балалар ойыншығы, зат. Қағаз қыйып қатырып бир *пәтпелек* соғындар («Қырк қыз»). Пәтли қәуимниң жетегине ерип, түсликтен арқаға қарай *пәтпелек* болып жууырдык (К.Мәмбетов).

ПӘТПЕЛЕКТЕЙ кел. Пәтпелекке уксаған, пәтпелек сыяқлы, пәтпелек тәризли, пәтпелек яңлы. Сүзип, *пәтпелектей* ушырыудан да қайтпайды (Ә.Шамуратов).

ПӘТСИЗ кел. Күшсиз, қарыұсыз, диңкесиз, пәти жок.

ПӘТСИЗЛЕҰ кел. Күшсизлеу, қарыұсызлау, диңкесизлеу, пәти жоклау.

ПӘТСИЗЛИК ат. Күшсизлик, диңкесизлик.

ПӘТТЕ ат. 1. Кишкене бөлек шөп, шабылған, орылған шөп, дәсте, бөлек. Жуман силос машинасын айдады, Қырклығына тынбай тығып *пәтте*ни (Т.Сейтжанов). Ортаңғы *пәтте*де қалдым (Т.Қайыпбергенов). 2. Ұақытта, мәхәлде, гезде. Әуелги *пәтте* ол кисиниң гәпиниң мәнисине толық түсине қоймаған едим (Т.Қайыпбергенов). Келген *пәтте* жағыма шаппаты менен бир-еки дөндирип те жиберди (Т.Қайыпбергенов).

ПӘТТЕК ат. Жабайы кептер.

ПӘТТЕЛЕНИҰ ф. Дәстелениу, жыйналыу. Көп жыллар отын шабылмаған айырым жерлерде таллар өзіннен-өзі сынып, шөгіртек болып *пәттелеленип* жатар еді (М.Нызанов).

ПӘТТЕЛЕСИҰ ф. Дәстелеп, бөлек-бөлек жыйнауға жәрдемлесиу, көмеклесиу.

ПӘТТЕЛЕТИҰ ф. Дәстелеп, бөлек-бөлек жыйнатыу.

ПӘТТЕЛЕҰ ф. 1. Дәстелеу, бөлеклеп жыйнау. Ахун буны тыңлап болып келгенине бәрекелла айтты да, шабылған шенгелди *пәттелеу*ге киристи (Т.Қайыпбергенов). 2. Биринин үстине бирин үйіп жыйнау, үйіншіклеу.

ПӘТТЕЛЕҰЛИ кел. Пәттеленген, пәттелеп қойылған.

ПӘТТЕЛЕҰСИЗ кел. Пәттеленбеген, пәттелеп қойылмаған, пәттесіз.

ПӘХИМ ат. Пәм, ақыл, зейин, түсиник. Омар шайыр айтты сөзін, Пәхим етпей мақтап өзін (Омар). Адам дегенде бир пәхим, парасат, шыдам деген нәрселер болмай ма екен? (А.Садыков). **Пәхим әйлеу** — пикир жүритиу, ойланыу, түсиниу.

ПӘШЕ ат. Хәзлик, нәше, қыял. Усындайда үйде отырар, *Пәшең* бар — деп ортаға алды (Б.Исмайлов).

ПӘШЕК ат. бот. Өсимликтің аты, өрмелеп өсетуғын, хәр түрлі дөңгелек гүллі жиңишке пақаллы жабайы өсимлик. Жаптың еки бойынан *пәшек* аралас көп шөпти ордым (Ж.Аймурзаев). Ауылдың баллары атамның культиваторында отырып, артындағы *пәшекти* алып жүриүте таласатуғын еді (М.Нызанов). Қолын тутып сүздирип, *пәшек* әкеліп беріп өзине күтә үйретті (А.Садыков).

ПӘШЕКЛИ кел. Пәшегі көп, пәшегі бар, пәшегі басым.

ПӘШЕКЛИК ат. Пәшек өсип турған орын, жер.

ПӘШЕКТЕЙ кел. Пәшекке ұқсаған, пәшек сыяқлы, пәшек тәрізлі.

ПӘШШАЙЫ қ. пашшайы.

ПЕ к.с. Сорау жанапайы. Сүйенер тауы бийик *пе*, шалқая береді (Н.Бөрекешов).

ПЕГАС ат. астр. Аспандағы шок жұлдызлардың биринин аты.

ПЕДАГОГ ат. Билим, тәлим-тәрбия беретуғын муғаллим, оқытыушы. — Мырзамурат, — деди сонда, — бул не деген әдепсизлик!... Өзің *педагогсаң* (А.Әбдиев).

ПЕДАГОГИКА ат. Баланы тәрбиялау, оқыту, билим беруі, хәм тәлим-тәрбия жумысын жүргизиудің методы хаққында

илим. Ярым жылдан бери таярлық көрилип атырған шығыс халықлары *педагогикасына* бағышланған халықаралық конференцияға дүньяның көп еллеринен алымлар шақырылған еди (М.Нызанов). Хәр елдин, хәр халықтың бала тәрбиялауда өзінше өмир әлипбеси, миллий *педагогикасы* болғанындай, хәр семья өзиниң өмир әлипбесине, өзиниң *педагогикасына* ийе (Т.Қайыпбергенов).

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ I кел. Педагогика методдына тиккелей байланыслы, педагогикаға қатнаслы, педагогикаға ылайық. Лекин, сол сапары меники сәл жөнсізлеу, *педагогикалық* қағыйдаға сәйкес келиңкиремейтуғын болғанлықтан кеширим сорағаным ырас (А.Әбдиев).

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ II кел. Муғаллимшилиқ, оқытыушылық. тәрбияшылық,

ПЕДАЛЬ ат. Машиналарда, тракторлар хәм басқа да механизмлердеги аяқ пенен басатуғын тетик. Аңым ушып велосипедтиң *педальын* басыуды да умытып, велосипед өз-өзинен тоқтаған уақытта, зорға аяғымды тиреп үлгерип, жығылыудан сәл қалған мен сол — аўзым ашылған түрінде еле де өз көзиме исенбес едим (У.Пиржанов).

ПЕДИАТР ат. мед. Балалар аўырыуларын емлейтуғын шыпакер, балалар шыпакери.

ПЕДИАТРИЯ ат. мед. Медицина илиминиң бала аўырыуларын емлеу хәм оларды изертлейтуғын тарауы.

ПЕДИАТРИЯЛЫҚ кел. Педиатрияға қатнаслы, педиатрияға тийисли.

ПЕДИНСТИТУТ ат. Педагогикалық институт. Жоқары мағлұматлы кәнигелерди таярлайтуғын жоқары оқыу орны. Әсет Самарқандтағы мединституттағы оқыуға түскен-дә, бизиң әжағам Нөкистеги *пединститутта* қалған (М.Нызанов).

ПЕДТЕХНИКУМ ат. Педагогикалық техникум. Баслауыш класс муғаллимлерин таярлайтуғын орта арнаулы оқыу орны. Бир күни пединститут пенен бизиң *педтехникумның* арасында алаңлықта бир салтанатлы мәжилис өткерилди (Т.Қайыпбергенов). Шымбайда немере апаларымның үйинде жатып *педтехникумға* оқыуға кирдим (С.Бахадырова).

ПЕЙИЛ ат. Минез, қасийет. Жасы биразға барса да, усы *пейлин* таслаған емес (Т.Қайыпбергенов). **Кең пейил, пейили тар, пейили жаман.** Көрип отырсаң, дүньяда молшылық, қудайым өзине *пейилди* де берген (Ә.Атажанов). Көбинесе ол *кең пейил*, геудиреген ақ көңил болып көринеди (Е.Өтепбергенли).

Ийилген даракта мол болар мийуа, *Пейили кең* жигитке кең болар дүнья (И.Юсупов). Сайымбет сау уақытында келгенинде дайысына өзинин усындай Мырзамурат пенен келиспеушилигин, улыуа адамлардын *пейилиниң тарылып* баратырғанын, әнгимелесип отыратуғн еди (А.Әбдиев).

ПЕЙЗАЖ ат. 1. Тәбияттың сулыу хәм көркем көриниси. 2 Тәбият көриниси сүүретленген картина. 3. Тәбиятты көркем тил менен сүүретлеу.

ПЕЛЬМЕН ат. Камырдың ишине майдаланған гөш салып, сууда қайнатып, писирилген аўкат, тағам.

ПЕЛЬМЕНХАНА ат. Пельмен таярлайтуғын жер, асхана.

ПЕНАЛ ат. Оқыушылардың кәлем, ручка хәм т.б. керекли куралларын салатуғын қутысы, кәлемдан.

ПЕНЕН к.с. Гәп пенен гәпти, сөз бенен сөзди байланыстыратуғын дәнекер сөз. Усындай айтыстан кейин Бердақ *пенен* Өтеш шайыр екеуи қатты дос болады (И.Сағитов).

ПЕНЕН к.с. Түпкиликли тиркеуиш. Қара көзәйнек *пенен* өзимди жубатып биреулердин мухаббетин урлауға ҳаклы емеспен, — дедим (Т.Қайыпбергенов).

ПЕНЖЕК сөйл. т.қ. пиджак. Мен усы Кудиярдан доктор шыққанына ҳайран қаламан, — деди жасы елиулер әтирапындағы, ала *пенжекли*, семизшиктен келген муртлаш киси (М.Нызанов). Айсара түни менен көйлегин, пенжегин жууып кептирди (М.Нызанов).

ПЕНИЦИЛЛИН ат. мед. Айырым замаррықлардан хәм т.б. соған усаған өсимликлерден алынатуғын хәм түрли микробка карсы қолланылатуғын антибиотик дәри, химиялық зат. Дәриханада қолыма *пеницилин* шийшедей бир дәрини усынды хәм қасына пипетка қосып берди (М.Нызанов).

ПЕНСИОНЕР ат. Пенсия алатуғын адам. Бағман ба, *пенсионер* ғарры ма? Сапардан қайтқан романтик жас па екен? (И.Юсупов).

ПЕНСИОНЕРЛИК кел. Пенсионерге тән, пенсионер болған.

ПЕНСИЯ ат. Мәмлекетке мийнети сиңген хәм де белгиленген жаққа келген (ер адамлар 60 жас, хаяллар 55 жас) адамларға, сондай-ақ, майып болған, жумысқа жарамсыз болған адамларға мәмлекет тәрөпинен берилетуғын айлық, ақша. Хаялын да пенсияға шығарып алыпты, өзи де айлығына қоса *пенсия* алады (Ш.Сейтов).

ПЕРГАМЕНТ ай. 1. Әйемгі заманларда қағаз орнына пайдаланылған жас мал териси, жарғақ. 2. Жарғаққа, жазылған әйемгі заманға тән жазу, қолжазба. 3. Сууды, ығалды, хәлди, майды өткермейтуғын жылтыр қағаз.

ПЕРГАМЕНТЛИ кел. Перғаменттен исленген, пергаменти бар.

ПЕРДЕ I ат. 1. Есик, айна, сахнаға керип тутылып қойылатуғын гезлеме, шымылдық, зат. Айнаның *пердесинен* Кәраматдийин мойнын созып қарады (Ж.Аймурзаев). Мен отырмастан асхананың қалың *пердесин* түсирдим (М.Нызанов). 2. Театр. Балеттің, операның, драманың бөлімі, акт. *Перденің* қосылған жеринен сәтең кийінген биреу зонқ етип шықты да, бизлерге «Теңин тапқан қыз» деген пьесаны көрсететуғынын айтып, рольлерде ойнайтуғынлардың дизимин оқыды (М.Нызанов). 3. ауыс. Бир нәрсенің жука қабыршағы, қабаты. Әдилбектің еки қулағы еситпейди, бомбадан қулағының *перделери* жыртылып кеткен (М.Нызанов). Түннің қойуы *пердесин* как айырып, айлананың сырын билетуғын шырашы жол баслап қиятыр (Т.Қайыпберғенов). ◇ **Бет пердесин ашыу** – сырын алыу, әшкаралау.

ПЕРДЕ II ат. муз. Дуұтардың хәм басқа да музыкалық әсбаплардың саз сеслеринің келисиуи ушын сабына, дәстесине байланған жиңишке сым, яки сабақ хәм басқа да материал. Ал, бизің көшенің бийи «Егер сен сазенде болуыды кәлесен, қолындағы дуұтарды биймәнис дыңғырлатпай, ен жақсы сазендениң тарлары саз, сести бәлент дуұтарын алып, он еки *пердесин* бирим-бирим басып көргеннен кейин өзине керекли сеслерди өз дуұтарыңнан табуыға тырыс», – деп кенес беретуғын еди (Т.Қайыпберғенов).

ПЕРДЕЛЕНИУ перделеу I–II фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПЕРДЕЛЕСИУ перделеу I–II фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПЕРДЕЛЕТИУ перделеу I–II фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПЕРДЕЛЕУ I ф. Перде тутуу, перде қағу.

ПЕРДЕЛЕУ II ф. муз. 1. Музыкалық әсбапларға перде тағу, перде байлау. 2. ауыс. Жасыруу, қоршалау, тасалау. Бир түн еди, көкти булт қаплаған, әлле қандай *перделен* сыр сақлаған (И.Юсупов.) *Перделеген* қанатынды паршалап, Түбинде ашарман нурлы күнімди (К.Султанов).

ПЕРДЕЛИ I кел. Пердеси бар, перде тутылған.

ПЕРДЕЛИ II кел. Муз. Перде байланған, пердеси бар, пердеге ийе.

ПЕРДЕЛИК кел. Перде ислеитуғын, перде тигетуғын.

ПЕРДЕСИЗ кел. Пердеси жоқ.

ПЕРДЕСИЗЛИК кел. Перде байланбаған, пердеси жоқ.

ПЕРЗЕНТ ат. Бала, нәсил, ул-қыз урпак, зүрият. Қыз болсын, ул болсын — бәри де *перзент* (Ж.Аймурзаев). Зөрүрлікте төрт қатын, ал *перзент* жудалығы ушын алты қатынға шекем неке түседі (К.Султанов). Егер олай етсең мен сени *перзентим* демеймен (М.Нызанов). Апа, *перзент* сенде болмаса, журтыңда бар, солардан бәри сениң *перзентиң*... (Ш.Сейтов).

ПЕРЗЕНТЛИ кел. Перзенти бар, перзентке ийе, урпаклы. Қарақалпақтарда жалғыз *перзентли* адам оның атын көп тәкирарлайды (Т.Қайыпбергенов).

ПЕРЗЕНТСИЗ кел. Перзенти жоқ, перзентке ийе емес. *Перзентсизлик* хаялдан да, еркектен де болады (К.Мәмбетов). Онда-а, *перзентлерсиз*, шәкиртсизлер мәңгі өледі екендағы (А.Садықов).

ПЕРИ I ат. дин. с. Хұр, суу пери. Пери ийелеген гөрдің аузы ашылды-ау, мыналарға бир нәрсе салқынын салмаса болар еди (Т.Қайыпбергенов). Деп батырсып әсте сууға түсти де, Өзин таслады *периниң* үстине (И.Юсупов). Зарлы заман болды көзлерің ғайып, Бир илхам *перисин* көрдим әжайып (И.Юсупов).

ПЕРИ II кел. Сулыу, гөззал, арыу. Көрдим еки *пери* келер, Әжеп саллана-саллана, Ашығының көңлин алып, келер саллана-саллана (ққ.х.к.). Домбырасын шалқытып серилери, Бурқып-бурқып алады әри-бери. Жигитке араласып хәзиллесип, Қосыла қосық айтты *перилери* (Т.Жумамуратов). «Мен-мен» деген жигитлердің көрген уақытта аузының сууы қурытуғын *перини* алды (А.Садықов).

ПЕРИЙЗАТ кел. Сулыу, гөззал, жанан. Нигар емес, толысып, жеңгеси тәрийиплегендей ақ көрпештің нанындай порсылдаған, сүйкимли бир *перийзатқа* айланған еди (М.Нызанов). Гөззал Эвридика ышқында жанып, Арыу сайлап қуштың шын *перийзаттан* (И.Юсупов).

ПЕРИЗАТТАЙ кел. Пери сыяқлы, периге ұқсаған, пери қызындай.

ПЕРИШАН кел. Жаксы, ағла.

ПЕРИМЕТР ат. мат. Геометриялық фигураның барлық тәреплерінің ұзындығының суммасы. Көпмүйешіліктегі периметрі. Латын әліпбесіндегі Р хәриби менен белгиленеди. мм, см, дм, м, км менен өлшенеди.

ПЕРИҰЗА ат. Ұсас тас, жылтырақ тас, көк тас. Муннан *периұза* қусаған таслар да табылады (Қ.Ерманов).

ПЕРИҰЗАДАЙ кел. Периұза сыяқлы, периұза тәризлі, периұзаға ұқсаған. Шашыу-сақалың, сап-сары. Көзлерің *периұзадек*, жүзик көзіндей, хәм аяғың кын-қызыл. Қумбызға пискен гүзедей (Күнхожа). Космослық көгиллир от пенен жанар, Гесирткенің *периұзалы* көзлери (И.Юсупов).

ПЕРИШТЕ ат. 1. дин. с. Қуданың хәмирин орынлаушы, адамлардың ислеген сауап хәм гүналарын есаплаушы. Бизлер ийинлеримиздегі *периштелермиз*, ислеген гүналарыңызды, жазбаға қағаз жеткере алмай енди сыртқа шықтық (Н.Бөрекешов). 2. ауыс. Хадал, хак. Сендей *периштеге* жұмыс не керек? Сениң жайың отау саялы терек (И.Юсупов). Қатынларыңызды *периште* деп жүрсиз бе?! Тап қудайдың *периштелерінің* ишинде де бузығы болады (М.Нызанов). 3. ауыс. Жас, нәресте. Бир көриуге *периштедей* адам (Айбек). 4. ауыс. Сулуғ, пери, хұр.

ПЕРИШТЕДЕЙ кел. Периште сыяқлы, периштеге ұқсаған, периште тәризлі. Шаңарақ курса бир үйди абат ететуғын *периштедей* қыз еди (М.Нызанов). *Периштедей* келиниңди «душпанға» шығарған ким? (М.Нызанов).

ПЕРО ат. Сия менен жазыуға арналып исленген еки айыры зат, уш, ушлық. Көзимнің жаўтанлап отырғанын көрген Гүләсен, партаның астынан қолыма *перо* услатты (Ш.Сейтов).

ПЕРОДАЙ кел. Периға ұқсаған, перо сыяқлы, перо тәризлі.

ПЕРРОН ат. Поездға минетуғын жердегі майданша. Мен эшалоннан кеш қалыппан. *Перронда* қалған жалғыз жолаушы едим мен енди (М.Нызанов). Буның ушын, достым, Ханс Гулшеге миннетдаршылық билдириуимиз керек. Ол *перронда* күтип турған екен (М.Нызанов).

ПЕРСОНАЖ ат. әд. 1. Көркем әдебий шығармаларда (роман, драма, повесть, пьеса, поэма, кинофильм х.т.б.) атқарыушы, қатнасыушы адам. 2. Кинофильмде роль атқарыушы, қатнасыушы.

ПЕРСОНАЛ ат. Белгили бир жерде хызмет ислеуши, хызмет етиуши.

ПЕРСПЕКТИВА I ат. 1. Бақлау точкасынан алыслаган предметлердің көлеминің өзгеріуін анық, дәл көрсете алу

шеберлиги. **2.** Тәбиат картинасының қандай да бир алыслаган бақлау пунктинен көриниси. Кеңисликтеги картинаның анык көриниси, алысқа көз жиберіу.

ПЕРСПЕКТИВА **П** ат. Келешек. Келешекте күтілетуғын, болатуғын яки исленетуғын қандай да уақыяның барысы. Турмыс *перспективасы*. Рауажланыу *перспективасы*.

ПЕРФОКАРТА ат. Тийисли мағлыұматлар есаплау машинасында ислениуи ушын қалың қағаздан исленген арнаулы төрт мүйешли қалың қағаз.

ПЕС ат. **1.** Кеселдің аты, жаман ауырыу, жаман кесел, мақау кесел. **2.** Жаман, оңбаған, қәсийетсиз. — Әжаға, усы бир *пес* әдетинди қашан қоясан?! (А.Садықов). **3.** Тентек, биймаза, шатак.

ПЕСИМБЕТ қ. *пес*. Ауызеки сөйлеу тилинде. Жаман, оңбаған қәсейетсиз. Пешек, пешек, пешеги, Пешекгүл ашты кешеги, Ким биринши сөйлесе, *Песимбеттиң* ешеги (кк. фоль.).

ПЕСИН ат. **1.** Күннің түсликтен ауған уақты, түстен кейинги уақыт. Азанда шыққан Алпамыс *песин* уақта жетеди («Алпамыс»). *Песин* пайытында буннан еки-үш күн бурын қозғалаң болып өткен Таллық өзегиниң бойында иркілген атлылар үш топарға бөлинди (К.Кәримов). **2.** дин.с. Түс болып, күн ауғаннан кейин оқылатуғын екинши намаз. Сөйтти де, *песин* намазын оқып болып, арбаны өзи айдап кетти (М.Нызанов). Лазым тарқағаннан кейин, ийшан қонық жерге келип *песин* оқыды (М.Нызанов).

ПЕСТЕЙ кел. Песке уксаған, *пес* сыяклы, *пес* тәризли.

ПЕССИМИЗМ ат. Келешекке исенимсизлик пенен қарап, сары ууайымшылықка берилиушилик.

ПЕССИМИСТ ат. Пессимизмге берилиуши, пессимизмге түсиуши.

ПЕТИТ ат. полигр. Сегиз пунктли жүдә майда шрифт.

ПЕТИЦИЯ ат. Мәмлекет басшысына ямаса жоқарғы хукимет органының атына берилетуғын көпшиликтиң жазба түрдеги өтиниши, талабы, мүрәжаты.

ПЕТРОГЛИФ ат. Ески тарийхый естеликлердің тасқа салынған сүүретлери.

ПЕТРОГРАФИЯ ат. геол. Геология илиминиң тау жынысларын изертлейтуғын бөлими.

ПЕТРОГРАФИЯЛЫҚ ат. Петрография илимине тән, тийисли, байланысly, қатнаслы.

ПЕТРОЛОГИЯ ат. геол. Магмалық хәм метаморфлык жынысларды изертлейтуғын илим.

ПЕТРУШКА I ат. бот. Хәр түрли тағамларға пайдаланылатуғын палыз өсимлиги, аўқатқа салынатуғын көк шөп.

ПЕТРУШКА II ат 1. Россияда қуўыршақ театрындағы баслы түр, үлги. 2. Жасырын, тасада турып көрсетилетуғын қуўыршақ театрының қуўыршақлары.

ПЕЧАТЬ I ат. Мөр. 1. Белгили бир хўжжеттиң, жазылған хаттың дурыслығын тастыйықланғаны ушын басылған белги. Бекниязов қойын қалтасынан дөнгелек *печать* басылған хўжжетти шығарып майорға көрсетти (А.Бекимбетов). 2. Жўзине сөз хәм белгилер ойылған тамга, мөр.

ПЕЧАТЬ II ат. полигр. Баспа, баспа хәрип, баспасөз.

ПЕЧАТЬЛАНЫҰ печатьлау I фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПЕЧАТЬЛАТЫҰ печатьлау I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПЕЧАТЬЛАҰ I ф. 1. Арнаўлы хўжжетлердиң жазылған қағазлардың дурыслығы болғаны ушын печать басыў. 2. Печатьлап қойыў, печатьлы етиў.

ПЕЧАТЬЛАҰ II ф. полигр. Печать пенен жазыў, баспа менен жазыў.

ПЕЧЕНЬЕ ат. Ун хәм тағы басқа нәрселердин қосындысынан писирилетуғын мазалы нанның бир түри, қамырдан писирилетуғын түрли формадағы кондитер тағамы. Бизлер жаңа жайласып отырып атырғанымызда хызметши жигит «қалалы жигитлердиң сизлерге сәлеми» деп бир кесечайниги менен чай, үлкен жупқа орамал толы конфет, *печенье* әкелип берип кетти (С.Бахадырова).

ПЕЧЬ ат. 1. От жағып, жайды ысытыўға, тамақ писириўге, хәр түрли етип темирден, шойыннан, гербиштен арналып исленген зат. Ол *печьтиң* артындағы ләгенниң қасында турған мыс қуманды қолына алып жуўына баслады (Т.Қайыпбергенов). *Печьтиң* арғы жағында егеде киси малдас қурынып отырыпты, жанында он-он бес жаслардағы еки бала сыбырласып сөйлеспекте (К.Кәримов). Бир ўақлары екеўимиз әткөншекте әсте шайқатылып, қызарған темир *печьтиң* қақпағындай болып батып баратырған қуяшты тамашалап турсақ, Алмагүлдин апасы түбимизге келип ғарғысты жаўдырып тур екен (Т.Қайыпбергенов). 2. Металларды еритиўге, қыздырыўға, балкытыўға пайдаланылатуғын орын. ◇ *Домна печи* — шойын еритетуғын үлкен печь.

ПЕЧЬМАН ат. I. Печьти салыўшы, ислеўши, соғыўшы киси. 2. Ылайдан пақса салыўшы, қойыўшы, жоныўшы адам, киси, уста. *Пешманның* бойынан да жоқарылап барып, таўланыңқырап

шарланып түскен ылайга хәүесин келеди (Т.Қайыпбергенов). Жай салатуғын *пешман*, ун тартатуғын қаразшы хәм басқа да кәсипшилер жүзеге келди (К.Мәмбетов). *Пешманлар* билегин сыбанып бир пақса дийуалдың басына шықты (Ә.Атажанов).

ПЕЧЬШИ ат. Печь салатуғын адам, уста.

ПЕШ ат. Үст кийимнің етеги, шалғайы. Далада әлле кимнің шауқымы еситилди, үйге жибермеу ушын *пешине* асылған хызметкерлерди қағып Әжинияз кирип келди (К.Султанов). Мен далаға шығып отын әкелейин деп отырғанымды апам түсинип, гүпимнің *пешинен* услап жибермеди (Т.Қайыпбергенов). Етигин дәстанып, шапанның бир жеңин етиктің үстине қойып, шапанның бир *пешин* төсеп, екінши *пешин* жамылып шопанлар хәр жерге жата берди (М.Дәрибаев).

ПЕШАНА ат 1. Қас пенен шаш аралығы, маңлай. *Пешанасы* жазық болса сымбатлы, Истен қайтпайтуғын болса ғайратлы (А.Дабылов). Алла таала бендесинің *пешанасына* тууылған пайтында болажақ тәғдирин дәуети-кәлем менен жазып қояр екен (М.Нызанов). Ол қыздың кең *пешанасы* хәм тынық көзине мөлдіреп қарап тұрғанда Бабан келе сала жулқылады (Ә.Атажанов). 2. ауыс. Тәғдир, келешек, талай, ығбал, жазмыш. Хәзир тәғдир, *пешана*, жазмыш хаққында бәсекилесип отыратуғын уақыт емес еди (У.Пиржанов).

ПЕШЕ ат. 1. Әдет, қылық. Тек елдің дәстүри, қалың мал деген халыққа *пеше* болып кеткен, — деп Садық сөздин көшерин ауырдан айландырды (Т.Қайыпбергенов). Туурылықты *пеше* қылса хәр жерде, жүзи ақ болар (С.Мәжитов). 2. Кәсип, өнер. 3. Жұмыс хәм машқала. 4. Нәше, кумар.

ПЕШЕК қ. пәшек.

ПЕШЕХАНА ат. Пешше, шыбын хәм басқа да жәнликлерден сақланыу ушын хәр түрли гезлеме материалларынан, көбинесе сийледен төрт мүйешли етип тигилген шатыр. Ай батқанша хәр жерге бир *пешехана* да қурылын питти (Т.Қайыпбергенов). Гейде олар усындай уақытлары, айдың жақтысында, *пешехананың* ишинде отырып, бир-еки шөрек пенен қауын жеп алады (У.Пиржанов).

ПЕШИН қ. песин.

ПЕШШЕ ат. Қанатлы, майда зыянкес жәнлик. Ийт жоқта қабан төбеге шығады дегендей желпиіп ескен самал болмаған соң *пешше* быжнап кетти (Н.Бөрекешов). Оны қурып тасладым, *Пешшелерди* бапладым (кк. фоль.).

ПЕШШЕДЕЙ кел. Пешшеге уксаған, пешше сыяқлы.

ПИАНИНО ат. Фортепьяноның бир түри.

ПИАНИСТ ат. Пианинода ойнайтуғын, пианиноны шертетуғын музыкант.

ПИВО ат. Спирти аз, арпадан ашытылған суйық ишимлик. Әй, стипендия алып едик, жигитлер менен *пиво* иштик (М.Нызанов). Ағаш саркум ернегинен, Янтар *пиво* көбик шашар (И.Юсупов).

ПИГМЕНТ ат. Өсимлик яки хайуанлардың денесине түс беретуғын зат.

ПИДӘ ат. Бир нәрсеге, хәдийсеге ямаса идея ушын өзін бағышлау, курбан болыу. Илаж табалмаса көзи сүзилер, Жигитлер жолында *пидә* қызлардың (Өтеш). ◇ **Пидә болыу** — курбан болыу, жанын аямау, себил болыу. Халық исине жанды *пидә қыла бил* (Т.Сейтжанов). Қыз өз мухаббатын қанша сыр тутқан сайын, жигит оның жолында жанып-күйеди. Жанын *пидә етеди* (М.Нызанов).

ПИДӘКЕРЛИК ат. Жанын аямаушылық.

ПИДАЙЫЛЫҚ ат. Жанын аямаушылық. Оны сүйиндирип, жибиткен, бири-биринен салмаклы, жупкерлесип келген қатарлар ма, яки өзинің алтын басын халық жолына топ етип арнаған *пидайылық* па, я жүрегінди шымырлатарлық дауыс ырғағы ма — оны да айыра алмады (А.Садықов).

ПИДЖАК ат. Қайтарма жағалы, алды ашық үст кийим, ерлер костюмы. Жука *пиджагимнің* жеңлерін түре суғынып сыртқа жууырып шықтым (К.Смамутов). Баулы телетін папкасын мойнына асынып, сыртынан *пиджагин* кийди де, хеш нәрсе билмеген киси усап жолға шықты (Т.Қайыпбергенев).

ПИЖАМА ат. Жука жумсақ гезлемеден тигілген, үй ишінде яки емлеуханада кийилиуге арналған кийим. Бригадирдин қасында басында шиймақпал кепка, үстінде сур рен *пижама* кийген орта жаслардағы бир киси тур еди (М.Нызанов).

ПИЙИР к. пир.

ПИЙШЕМБИ ат. Хәптениң төртінши күни. Екшемби күни еки, дүйсемби күни еки, сийшемби күни еки, *пийшемби* күни бир, бар жоғы алты күнде он сабақ алдық (С.Мәжитов). Бундай данқлы адамды өз елатында көриүди әрман етип жүргени ушын ба, қоқтасынлылар *пийшемби*, жума сайын оның айланасындағы кум арасында-ақ бәзим қурып кететуғын әдетти шығарды (Т.Қайыпбергенев).

ПИКИР ат. Ой, ақыл. Әметке *пикирин* толық айттырмай-ақ, әкеси сөзін бөлді (Т.Қайыпбергенов). Қолымнан келгенинше, күшимнің барынша қутылыудың жолында болайын, — деген *пикирди* тастыйықладым (Ә.Шамуратов).

ПИКИРЛЕСІҰ ф. Ақылласыу, ойласыу, сырласыу. Халмурат бай менен *пикирлесип*, усы нашарды шөкеледим (К.Султанов). Және жалғыз жүріп ат шаппа дегендей, Темирбек пенен ашылысып *пикирлесіуді* ойлады (Т.Қайыпбергенов). Қайсы кәсіпті таңлайтуғыны хаққында *пикирлесеміз*, оған шекем жақсылап ойласа берін деп айтып кетіп еди, соннан бери дуу-дуу ойластық (У.Пиржанов).

ПИКИРЛЕҰ ф. Ойлау, пәмлеу.

ПИЛ ат. Құрғаклықтағы ең үлкен сүт емиуші хайуан. *Пиллердің* күші бар жайыңларында, Бир жерде турмастай асау дәрьясаң (С.Нурымбетов). Аммо, билип қой, *пил* босанып биреудің атызын ойранласа, оған *пил* емес, ийеси айыпкер болады (Т.Қайыпбергенов).

ПИЛДЕЙ кел. Пилге уксаған, пил сыяқлы, пил тәрізлі. Душпаның шыбындай болса да *пилдей* көр (ққ.х.н.). Тарпан менен айқасқан *пилдей* сирә табаны жылжымайды (К.Мәмбетов). Астыңызда *пилдей* машин (М.Нызанов).

ПИЛИК ат Есипіп яки тоқылып шыраны жағыу үшін қолланылатуғын зат. Шыраны тазалап май кұйды, пахтадан *пилик* есип оның ишине салды (С.Хожаниязов). Хаялы *пилигин* тек қайтара сала есигін де илдирмей шығып кетіпті (Т.Қайыпбергенов).

ПИЛИКЛЕНИҰ пиликлеу феиилинің өзлік дәрежесі.

ПИЛИКЛЕСІҰ пиликлеу феиилинің шериклик дәрежесі.

ПИЛИКЛЕТІҰ пиликлеу феиилинің өзгелик дәрежесі.

ПИЛИКЛЕҰ ф. Пилик салыу, пиликлеп қойыу, пилик өткеріу.

ПИЛИКЛИ кел. Пилиги бар, пиликке ийе, пилик салынған.

ПИЛИС ат. Көк, көгис, гриб, баз.

ПИЛИСЛЕНИҰ пилислеу феиилинің шериклик дәрежесі.

ПИЛИСЛЕҰ ф. Көк түске айланыу, көгис түске өзгеріу, көк басыу, көгеріу, базласыу.

ПИЛЛЕ ат. Жипек алынатуғын құрттың қуыыршағы, құрттың ийіріп домалақ қылып жыйнаған заты. Құрт өреди жапырақта, Толып атыр *пилле* орап, Дал дәстесін шартакта (Т.Сейтжанов). Науқан құрттай *пиллеге* орап оны, Ямаса көргізбеге қоямыз ба? (И.Юсупов).

ПИЛЛЕКЕР к. пиллекеш.

ПИЛЛЕКЕШ ат. Пилле куртын өсирип пилле алыушы адам, пилле менен шуғылланыушы киси. Муғаллим сөзин баслады, *Пиллекеш* Турсын тууралы (Т.Сейтжанов).

ПИЛЛЕКЕШТЕЙ кел. Пиллекешке уксаған, пиллекеш сыяклы, пиллекеш янлы.

ПИЛЛЕХАНА ат. 1. Пилле куртын асырайтуғын, өсиретуғын, тәрбиялайтуғын жай, орын. Мектеп киши *пиллехана*, Курт өреди жапырақта (Т.Сейтжанов). 2. Пиллени кабыллайтуғын, кабыл етип алатуғын орын, жай, жер.

ПИЛЛЕШИ к. пиллекеш.

ПИЛМАМЫТ кел. Пилдей күшли, қарыулы, мыклы. Гүресетуғын қандай палуан болса да өзиме жибере бер, *пилмамыт* болса да хәллесемен (К.Аралбаев).

ПИЛОТ ат. 1. Самолётты хәм баска да түрли ушыу аппаратын баскарыушы адам, ушыушы, ушкыш, лётчик. 2. Жеңил, спорт автомобилін баскарыушы спортсмен.

ПИЛОТАЖ ат. Жоқары ушын шеберлиги. Жоқары дәрежедеги ушыушы.

ПИЛОТКА ат. Әскерий жеңил бас кийим. Ырысназар гимнастёркасы менен *пилоткасын* шешип, өзи отырған жарты доғалақтың үстине қойды (М.Нызанов).

ПИЛТАБАН ат. 1. Қаллаш, жарлы, гедей. Өзинизге белгили әкем де бир *пилтабан* шопан еди. Шөп-шардың арасында жүріп өмир сүрди (К.Мәмбетов). Орскийге кететуғын елиў *пилтабанға* бас қылып буны жиберемиз, — деди хан (Т.Қайыпбергенов). 2. к. пилмамыт.

ПИЛТЕ ат. 1. Пахтадан шыйратып исленген жинишке зат, пилик. Қаншама май қуйсаң да *пилтесиз* шам жанбайды («Ер Зийўар»). Нуржамалдың қулағы ербең етип, *пилтесин* таслай салды (К.Султанов). 2. Мылтықтың ишиндеги дәрини алыстырыу ушын салынған пахта, жип. Себил қалғыр мылтықтың, Жылқы қуған жерлерде, *Пилтеси* түсип қалыпты (Бердақ). 3. *Пилтежип* — пахтадан сабақланған жип. Жүз адымдай изинде, үсти-басы өрим-өрим, қап-қара кир, басында *пилтелери* ыржыйып тозыуы жеткен гөне такыя... (Н.Дәуқараев).

ПИЛТЕЛЕНИЎ пилтелеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ПИЛТЕЛЕСИЎ пилтелеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ПИЛТЕЛЕТИЎ пилтелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПИЛТЕЛЕЎ ф. Пилте салыу, пилтелеп қойыу.

ПИЛТЕЛИ кел. Пилтеси бар, пилтеге ийе. Мениң кәдемди бермейсиз бе? — деп қышқырды басына *пилтели* тақыя, үстине бөз көйлек-дамбал кийген он жасларға келип қалған, жалаңаяқтары қарауытып кеткен, тана көз, баспақ мұрын бала мұрнын жеңі менен артып (К.Кәримов).

ПИНГВИН ат. Антарктидада жасайтуғын, бірақ уша алмайтуғын ири поляр қусы.

ПИНХАМЫ кел. 1. Жасырын, купыя, онаша, аулақ. Усы врачтың Мырзамурат пенен екі күнликте теректин астында *пинхамы* сөйлесип тұрғанын көрген ол соннан берли кәуіпсинетуғын еді (А.Әбдиев). Мен Жумабай ағаның *пинхамы* тапсырмасы бойынша республиканың «абырайына» тырысып Оксананы алдай алмадым (М.Нысанов). 2. Мүләйим, әлпайым, пәкизе, шебер. Иштеги жигитлер менен *пинхамы* сәлемлесип сол жапсарда бір дизелеп отырды (Қ.Ерманов).

ПИНЦЕТ ат. Металлдан хәм баска да нәрселерден исленген кишкене қысқыш.

ПИОНЕР ат. 1. Бурынғы Аўқамдағы балалардың еркли коммунистлик шөлкеминин ағзасы. «*Пионерликке* өтиўге кеңес сораў ушын келген шығар» деген ойы ушып кетти (Т.Қайыпбергенов). 2. Бир жерге жаңадан орналасқан, жұмысқа кирген яки биринши рет көшип келген адам. 3. аўыс. Илимде, техникада, санаатта хәм т. б. тараўларда биринши болып баслаўшы, жаңалық табыўшы. ◇ **Пионер лагери** — пионерлердин дем алатуғын, тәлим-тәрбия орны. **Пионер костёры** — пионерлердин отынды ортаға үйип, от жағып қосықлар айтыўы, кеўил көтериўи.

ПИОНЕРЛИК ат. Пионерге ылайық, пионерге тән.

ПИПЕТКА ат. Суйық дәрилерди тамызыў ушын шийшеден арналып исленген түтікше.

ПИР ат. 1. Көп жасаған адам, кексе киси, ғарры. 2. дин.с. Қоллап жәрдем бериўши диний басшы, сүйеўши, жәрдемши қоллаўшы. Гөрүғлыдай мәртлердин, қоллаўға *пири* боласан (Қ.Айымбетов). Ийшан, сөйтип, масайрады «*пирмен*» деп, «Өмирбекти бағындырған бир мен» деп (И.Юсупов).

ПИРАМИДА ат. 1. мат. Үшмүйешликтен ибарат геометриялық фигура. 2. тар.с. Әййемги Египетте патшаның кәбириниң үстине салынған үлкен тас минар. Құмырсқаның инлеўинде сыр бардай, *Пирамида* салып атқан куллардай (И.Юсупов). 3. Бир-бирине ушлы етип жыйналған затлардың топары. 4. сп. Гимнастикалық фигура.

ПИРАМИДОН ат. мед. Дәми ашшылау, сууда ерийтуғын кристаллы ақ таблетка, ауырыуды қойдыратуғын хәм ыссылықты кайтаратуғын дәри.

ПИРҒАҰҢЫН ат. Әйемги Мысыр патшасы, фараон.

ПИРЗОР кел. 1. Шебер, уста. Докторлар, көринип турған жараның *пирзоры* (Н.Дәукараев). 2. ауыс. Күшли, үстем.

ПИРКӘМАН ат. Атайы көманбаз, мерген.

ПИРОГ ат. Қамырдың арасына гөш, балық, капуста, варенье хәм т. б. салып духовкада писирилген нан, тағам.

ПИРОМЕТР ат. тех. Күшли ыссылықты өлшейтуғын әсбап, курал.

ПИРОМЕТРИЯ ат. Күшли ыссылықты өлшеу усылларын үйрететуғын илим.

ПИРОТЕХНИКА ат. Жаныушы, жарылыушы, түтеуши хәм т.б. затлардың исленип шығуына байланысly техника тарайы.

ПИС: писи қурыу ф. Пәнт жеу, бир нәрседен бос қалуу. «Мени жылатқанның қурысын *писи*», — деди ол ядына түскенде ешек (Қ.Ерманов). Әлле кимлерден хат күткен қызлардың да суу қысымлағандай *писи* қурып қалды (Ө.Хожаниязов).

ПИСЕНТ: писент етпеу ф. Есапка алмау, менсинбеу. Хеш бир сууықты *писент* еткендей емес (Т.Қайыпбергенов). Адамды адам демей түйетауықтай хоппыйып кеп отырады, хәтте муғаллимлеримиздің өзін де *писент* етейин демейди (У.Пиржанов). Заңғарлар, гил аузынан сарысы кетпеген балаларды жибергенге, оларды *писент* етпей туп-тууры ауылға киятырғанына кара! (М.Нызанов).

ПИСЕНТЛИ кел. Исенимли, турарлық, сыналған. Ал, Мырзан менен Қалмурат болса *писентли*, өзлери ушын-ақ оны сатпайды (А.Бекимбетов).

ПИСИК кел. Пискен, жетилген. Егин пискен күнлери (Қ.Айымбетов).

ПИСИРИМ: ет писирим р. Ауқат писирилетуғын уақыт, шама, муғдар, аралық. Соның арасында ет *писирим* уақыт өтти (Ө.Хожаниязов).

ПИСИРИСИҰ писириу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПИСИРИҰ ф.1. Тамақты кайнатып таярлау. Түсликке айран катып жарма *писирген* екен (Қ.Султанов). 2. ауыс. Аныклау, ныклау, такыйыклау. Егер бармай қалсаң? — деди Атамурат тағы да әңгимени *писиргиси* келип (Т.Қайыпбергенов). Әбден көнбесе ығбал-талайыннан көрерсең — деп гәпти *писирип*

қалды (К.Султанов). ◇ **Ылай писириу** — ылайды аяқ пенен басқылау, тоқпақ пенен урып нығайтыу, мөлхәм етиу, кандырыу.

ПИСИРТИУ писириу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПИСИУ I ф. 1. Желинетуғын, ишилетуғын заттын қайнатылыу жеуге тайын болыуы. Оған чай қайнатып алдына нан, конфет, пискен мәйек қойдым (А.Бекимбетов). Қазанда жарма *писип* тур (К.Айымбетов). Тамақ *писти*, келе қойын! — деген дауыс еситилди (Ә.Атажанов). **2.** Мийуе яки басқа өсимликлердин өсип жетилисип зүрәәтиниң жыйналатуғын халға келиуи, қуурауы, кебиуи, пискен халатқа жетиуи. Қоңырат жақларында да хәр жылы талай жерлерди суу алып кетеди, *писип* турған егинлер суу астына кетеди (Қ.Ерманов). **3.** ауыс. Жетилиу, кәмалына келиу, шынығыу. Бир күни Кетенлер ханның ержетип *писип* отырған сулыу қызы менен танысады (Қ.Айымбетов). ◇ **Пырқына писиу** — ислеп қыйналыу, шаршау, болдырыу. *Пырқына писип* кара тер болған екенмен (Ж.Аймурзаев). **Асы писпеу** — ауыс. қызғаныу, қыйналыу, бүрисиу. Берместин *асы писпес*, қазаны оттан түспес (қ.х.н.). **Иши писиу** — жалығыу, зеригиу. Бир күни үйде отырып ишим *писип* кетти (Ә.Айжанов). **Торлап писиу — а)** палыз егинлериниң торлап писиуи. Олар хә демей *торлап пискен* үлкен төрт қабақты көтерип қайтты (А.Бекимбетов). **б)** ауыс. адамлардын шынығыуы, көнлигиуи. **Ылай писиу** — ылайдың басқыланып, ийленип пайдаланыуға тайын болыуы. *Ылайы* жаман *писти ме*, куйған күзеннің, хей гүлал, Не ушын сындырасаң бир ислегеннен кейин (И.Юсупов). Дәслепки *ылай* саққыздай жуп-жумсақ болып *писти* (Ә.Атажанов). **Егин писик** — егинлердин пискен уакты. *Егин писик* күнлери атыз-шеллерди аралады (Қ.Айымбетов). **Күйип-писиу** — қыйналыу, шыжа-пыжа болыу.

ПИСИУ II ф. Пискек пенен гүбинин, шелектің ишиндеги қатықты былғау, сүмбелеу. Анасы Нуржамал гүби *писип*, Айсәнем айран атлап атыр екен (К.Султанов). Гүбирлеген гүбилер *писиледи*, сары қаймаклы сүтлер қазанда қайнайды (Ж.Аймурзаев). ◇ **Писип алыу** — суғып алыу, шаншып алыу, тығып алыу. Жақынлап келе берген жерде мылтықтың найзасы менен тап көкирегиниң түсерлигинен *писип алдым* (Ә.Хожаниязов).

ПИСИУЛИ кел. Писирилип қойылған, писирилип таярланған.

ПИСКЕК ат. Гүбинің, шелектің ишине суғып сүмбелейтуғын узын саплы етип басы атанақша ағаш қағылып исленген хожалық буйымы. Ойға батып киятырған Әжинияз *пискек* пенен атлаудың шүбірлеген сести қулағына тийген уақта ғана өз үйине келип қалғанын сезді (Ж.Аймурзаев). Онда, «Ерте жат та, ерте тур». Бир *пискекти* артық ур (А.Садықов).

ПИСКЕКЛЕУ ф. Гүбидеги, шелектегі қатықты пискек пенен сүмбелеу.

ПИСКЕКТЕЙ кел. Пискекке уксаған, пискек сыяқлы, пискек тәрізлі, пискек яңлы.

ПИСТЕ ат. 1. Ғоза сыяқлы мийуеси бар өсимлик, ағаш. 2. Мийуе, шағып желинетуғын кишкене ғоза. Шашың кара, бетін аппак. Кундыз кирпич, юбка додак. *Писте* мурын аузың оймақ, Келбет жағың келген келин (Бердак). Өзинің жылаганын билдирмейін дегендей болып, түйін-түйін болған жаман жыртық бөз көйлегинің жеңі менен көзін сүртип, *писте* мурнын қысып турып, бир сүңгирип, шыққан нәрсени жерге былш еткизип атып урды (М.Дәрибаев). Талдырмаш бойлы, бели қамыстай жиңишке, гүлше жүзі оттай жанған, қулақлары ақ қағаздай, *писте* мурынлы, шашы себет бурым, он үш жасар Алмагүлге ым қақты (Т.Қайыпбергенов).

ПИСТИРИУ писиу фейилинің өзгелік дәрежеси.

ПИСТОЛЕТ ат. Қысқа түтели, жақын аралықтан атыуға арналған кишкене кол мылтық, атыу қуралы, тапанша. — Өзинди беккем тут, — деди де аяғын аңлап басып, тап кешегі мениң *пистолетим* түскен гөрдин басына келди (Ш.Сейтов).

ПИТЕ ат. Көбинесе дәнди, адамды хәм басқа да затларды жеп жасайтуғын зыянкес жәнлик. *Пите*, бүргенің шаққан азары менен тәнин шийедей қып-қызыл бөртик басып кетти (Қ.Аралбаев).

ПИТЕГЕНЕ р. Азғана, сәл-пәл, шамалы, аздан кейін, бир майдан. Жекенликке бойы үйренісе келе бағанағы хаулығыулар *питегене* басылайын деди (Ш.Сейтов). Адамлардың кеули *питегене* парасат табайын деди (М.Нызанов). Болмаса, халқымыздың аұхалы усындайда усындай болып қалды, деп айтқаныңызда, ол ийттин емес, адамның баласы ғой, *питегене* жумсар еди (А.Садықов). *Питегене* бардамлылар, қой, ешки жетелеп киятырғаны, бир кесе гүриш, бир қадақ майға халы жеткенлер де бул үлестен қуры қалмады (Т.Қайыпбергенов).

ПИТЕДЕЙ кел. Питеге уксаған, пите сыяқлы, пите тәрізлі, пите яңлы.

ПИТЕЛЕНИЎ пителеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПИТЕЛЕЎ ф. Пителеп кетиу, пите басыу.

ПИТЕЛИ кел. Питеси бар, питеси көп.

ПИТЕСИЎ питеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПИТЕТТИРИЎ питеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПИТЕТИЎ питеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПИТЕЎ ф. Байлау, жабыу, пүтинлеу, бекитиу, тығыу. Гөне кемелердин жарығын тоз бенен *питеп* минип жүрмиз (К.Султанов). Ойлап-ойлап отырсаң, бул әлемниң питпеген тыртықлары енапат, ал оны *питеймен* деп, тазадан «котыр» аштырыушылар да жоқ емес (Т.Қайыпбергенев). Қаланың шетки дийуалларының бири қулап, Қудайберген хәм оның жәрдемшиси Сейтим ярым айдан бери оны *питеу* менен бәнт еди (М.Нысанов).

ПИТИК кел. 1. Болық, зор, өнимли. Пахта деген жарықлық *питик*, қалай болса солай ырғалып тур (С.Хожаниязов) Бир бригадты курап отырған бул шашау ауылдың бир шети анау ырашы ағараңлап көринген каналға, бир етеги жыңғыл, шеңгели *питик* далаңлыққа жалғасады (Ә.Атажанов). 2. Қысық, жумық. Урты томпайған көзлери *питик* («Қырк қыз»). Қызыл жүзли қыз көринсе қуўжыңдай беретугын бир уятсыз есер султан сыяқлы, писте мурынлы гөззал ажарына *питик* көзлерин қайта-қайта тигип тыпыршылап отыр (К.Мәмбетов). 3. ауыс. Өнимли, берекетли.

ПИТИКЛИК кел. 1. Болықлық, зорлық, 2. Қысықлық, жумықлық.

ПИТИМ ат. Келисим, шәртнама, мәмиле. Жигирма бес жорға, елиу сыйыр, алпыс жағалы сарпай үш жүз қойға *питим* болды («Мәспатша»). Бул ушырасыу менен дүзилген *питим* еки таманның кеулинен тендей шыққан еди (К.Кәримов).

ПИТИМШИЛИК қ. питим.

ПИТИР ат.дин.с. Ораза айының ишинде жан басына алынатуғын салық, өнимнен берилетуғын садақа. Ал, намазды қоймайын десе ақ қула, үсир, кеусен, жумалық, *питир*, зәкәт, уакым көбейип баратыр (Қ.Айымбетов). Атың сениң молла Сайым, Алынды өзіннен айым, Үсир, *питир* келер кайым, Кеткенлериңе қыйналма (Бердак).

ПИТИРИЎ ф. питкериу. Бизиң әжапам онды питиргенен баслап, жаушыдан есигимиз тынған жоқ (М.Нысанов). Қызыңыз оныншыны *питирип* пе еди? (Т.Қайыпбергенев). Бир мезгил қойын бағып, бир мезгил

оқыуымды оқып баслауыш мектепти *питирген* жылым еди (Ш.Сейтов). аұыс. Өзин ойлау, пайдасын гөзлеу. Мың кайғы бир ис *питирмес*, Күлип қалғаның макул (И.Юсупов). Той берсе де, қой берсе де, Өз пайдасын *питиреди* (И.Юсупов). Таң сәхәрде жолға түсеміз және, Уйқынды *питирип* ал, жаным, кәне (И.Юсупов).

ПИТИҰ ф. 1. Тамам болыу, ақырына жетиу, таусылыу. 2. Пайда болыу, келип шығыу, болыу. Оның бул минези өзи менен бирге тууып, бирге питкен (Т.Қайыпбергенов). Қорғанның *питууине* байланысly зыяпат берилмекши екен (Т.Қайыпбергенов). Расында да, түрмеден қашыушылар, мүддетиниң *питуиун* асығысlyк пенен күтиушилер көп (А.Әбдиев). Жаңа отауының сүйеги соғылып *питууден* кими бау-шуу берди, кими көрпе-төсек берди (Т.Қайыпбергенов). 3. Тайын болыу, хәзирлениу. Посёлкадан салған жайы *питип* турса да, көшиуди бәхәрге қалдырды (С.Хожаниязов). Ауыр жатарда қақыраның төбеси *питти* (М.Нызанов). 4. Тығылыу, жумылыу, тирелиу. Мениң көзим *питип* баратыр (Ө.Айжанов). 5. Дүзелип кетиу, тәуир болыу. Хакыйкатында да, аяғымның тиликлери пите қойған жоқ еди (Ө.Шамуратов). 6. аұыс. Ұайран болыу, бүлиниу. Сонда да жүрегимдеги *пите* баслаған жараның аузын шенгел жыртып кеткендей болды (К.Смамутов). ◇ **Кеуил питиу** — ырза болыу, қанаатланыу. Мақсет-мурадына жетип, Халықтың хызметине *кеули-питип* (А.Дабылов). **Егин питиу** — болымлы, өнимли болыу, болық болыу, зор болыу. **Мүддети питиу** — уакты питиу. *Мүддети питип* солдатлыктан босадым (Қ.Аралбаев). **Мал питиу** — байыу, қурғынласыу, турмысы жақсарыу. Байкас етсем: алды-артым нышансыз маңлайға *мал питти* есапсыз, сансыз («Мәспатша»). **Хәмиле питиу** — еки қабат болыу, жүкли болыу. Кешикпей-ақ Қарашаштың бойына *хәмиле питти* («Мәспатша»).

ПИТИҰЛИ кел. Питип турған, тайын турған, таяр турған, питкен, пүтин.

ПИТКЕРИЛИҰ питкериу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПИТКЕРИСИҰ питкериу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПИТКЕРИҰ ф. 1. Тамамлау, аяқлау. Ол әскерий ұазыйпасын *питкерип* ауылға келгеннен кейин, бизиң үйдиң қасында отырды (А.Бекимбетов). Сегизинши классты *питкергеннен* соң кетемен десең детдом руқсат етеди (Т.Қайыпбергенов). Нуржан усы быйыл бесинши классты *питкерип* еди (С.Хожаниязов). — Ауа, ол мениң балам, — деди өзинен-өзи. — Балам!

Ерназарым!... Оқыуды *питкерип* келген екен-дә! (А.Әбдиев).
2. Атқарыу, орынлау. Бәрекелла, бәрекелла, тил алғыш, ис *питкергиш* жақсы бала екенсең (А.Бекимбетов). Ха кыз, ха Айшагүл, сен не *питкердің* бузауды айырып байламай (Т.Қайыпбергенов). **3.** ауыс. Тауысыу, түөесиу, жоқ етиу. Атамурат қысқа сөзін *питкерди* де, хеш кимнің пикирине қарап турмай қол көтериуді усинды (Т.Қайыпбергенов).

ПИТКЕРИУЛИ кел. Питкерилип қойылған, питкерилип турған, тайынлап турған, таярланылып қойылған, пүтин.

ПИТКЕРИУШИ ат. **1.** Питкерип қойыушы, орынлаушы, атқарыушы. **2.** Питкерип шығыушы, тамамлаушы.

ПИТКЕРТИУ питкеріу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПИТНЕ кел. **1.** Пукта, пүтинше, пайдакүнем. Бул әдис сондай *питне* ғаррылардың қолынан келеди (Т.Қайыпбергенов). **2.** Зықна, сықмар, саран. Деген менен, өзи бир *питне* жигит екен (Т.Қайыпбергенов).

ПИТОМНИК ат. Өсимликлерди, жанлы-жаныуарларды өсиретуғын орын, жер. *Питомниклер* егилген участкалардың топырағында жабайы өсимликлер өсирмей таза усланады (Ә.Жалменов).

ПИШЕН ат. Ызғарлы, суулы жерлерде, көл хәм көлшиклерде өсетуғын өсимлик, қамыстың жас уақтындағы түри, жас қамыс. Ғарры айыплы кисидей дым үндеместен *пишен* ора берди (Г.Изимбетов). Ол жерден бир-еки бау *пишен* түсирип, оны өгиздің алдына таслады (У.Пиржанов). Мал жеген *пишеннің* самтығы қазанды, қуманды тез қайнатыу былай турсын, кесек печыти де тез жылыта қоймайды (Т.Қайыпбергенов). Ержан сыйпаң хайтка, тойға, бир шақырған жерге барғанда минбесе, басқа уақытта минбей қолда бағып, үш уақыт бес қосыуыстан арпа бөрттирип, суу орнына сүт, *пишен* орнына беде берип баратуғын еди (М.Дәрибаев). Ғауырласқан адамлар, арбалы *пишен* тасып жүрген жақын ауылдың адамлары екен (Ә.Шамуратов). ♦ **Пишен орақ** — пишенди оратуғын уақыт. Жақында колхоз *пишен ораққа* бираз колхозшыларды жиберейин деп атыр (Т.Қайыпбергенов).

ПИШЕНДЕЙ кел. Пишенге усаған, пишен сыяқлы, пишен тәризли.

ПИШЕНЛИ кел. Пишени көп жер, пишени болық, зор.

ПИШЕНЛИК ат. Пишен өсип турған жер. Төбенің шалғынлы бетинде қайыр, ол *пишенликте* тусаулы, шидерли ери алынбаған кенапат ат отлап жүр (Қ.Ерманов). Еки қапталы

сығасқан урыклық пенен *пишенлик* (Т.Қайыпбергенов). Бизлерди бийиклиги бир гездей *пишенликлер* көрсетпей киятыр (Ә.Шамуратов).

ПИШЕНШИ ат. Пишен оратуғын, жыйнайтуғын, таярлайтуғын адам, киси.

ПИШИЛГЕН қ. пишиұ. Ақылсыз бийшара билип қой, сен өзин *пишилген* өгизсең, диңкесиз ғарры қасқырсаң, — деди ишинен сонда (Т.Қайыпбергенов).

ПИШИЛИҰ пишиұ фейилинің белгисиз дәрежеси.

ПИШИМ ат. 1. Көринис, тулға, жота, турпат. Устаханаға кетип баратырған жигиттің сырт *пишимине* сүйсине қарады (К.Султанов). Сыртқы *пишимине* қарап, онша унатпайтуғын едим (Т.Қайыпбергенов). Пышықтың изинің *пишиминде*, үлкенлиги бота-тайлақтың изиндей үлкен болады (Ә.Шамуратов). 2. Түр, келбет. Пирназар аға қызына кеулі толғандай *пишим* менен қарады (Ө.Айжанов).

ПИШИН қ. пишим.

ПИШИҰ ф. 1. Мөлшерлеп қыйып тигиуіге таярлау, өлшеу, шенеу. Ата көрген оқ жонады, ене көрген тон пишеди (ққ.х.н.). Әжел шарабын ишеди, Кепин тонын *пишеди* («Мәспатша»). Үлгисіз тонлар *пишилсе*, бой болар да сын болмас (ққ.х.н.). Төсестиріп қойылған бөлменің қапысынан ишке кирген пайытта, жайдың төргі дийуалындағы сүүретлерди хәм олардың қатарында ийинликке кийдирилип турған күтә ескише үлгиде *пишилип* тигилген айдынлы көйлекті көзлери шалды (Т.Қайыпбергенов). 2. Еркек малдың мәйегін алып таслау, яки жыныс тамырын үзиу, ақта етиу. Хожам ишерсен, кеберсен. Өз дәулетіңе теберсен, Ешек *пишпеге* шеберсен, Ешек сүннет еткен хожам (Бердак). ◇ **Орнын пишиу** — бір нәрсениң орнын өлшеу, мөлшерлеу. Гүлленежак бақтың орны *пишилди*, Шийрин қыял шарап киби ишилди (Т.Сейтжанов). Жоңышка атызда жайдың орны *пишилип* жыңғылдан қазық қағылғанын көрди, әкесинің түнөу күнгі гәптің ақырын шынлыққа айландырғанын билди (Ә.Атажанов).

ПИШТИРИҰ пишиу фейилинің белгисиз дәрежеси. *Пиштирилген* асау айғырға сонда, Әмиүдәрья, сени мегзеткеңим бар (И.Юсупов).

ПИШТИРТИҰ пишиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПИЯДА р. Көликсиз, жаяу жүриу. *Пияда* айдап ғаррыны, сасық сантыуар, малға жақын барады («Қоблан»). Мен кетмишем узак йола *пияда*, Нағметулла аңламайын хәлимди

(Әжинияз). Гөззал бардур гөззаллардан зияда, Гезермен жолында пайыу *пияда* (И.Юсупов). — *Пияданың* алдындағы Маман бийге мегейди, не болды екен? — деп хаулықты Есим бий (Т.Қайыпбергенов). Асқарға бул әтираплар жақсы таныс, арбалы, *пияда* талай мәртебе жүрип өткен жерлери (К.Кәримов). Ешекке бастыра отын артып изинен *пияда* келгеним ушын мени ақылсыз деди (Т.Қайыпбергенов).

ПИЯДАЛАП р. пияда. Ал, енди жер қозғалыуды умытпағанының мәниси салқын гүздің сол ақшамында қолхоздың кеңсесинде болған жыйналыс кеш тарқап, үйине *пиядалап* киятырғанда, көпелимде ол теп-тегис жол үстінде сәл теңселип кеткендей болып абынып жығыла жазлаған еди (У.Пиржанов). Қудайберген *пиядалап* топарының арасында киятыр (Т.Қайыпбергенов).

ПИЯЗ ат. Аұқатқа пайдаланылатуғын палыз өсимлиги. Бир жағында гешир *пияз*, Ол да куұрап қалған екен (С.Нурымбетов). Бир жола взнос төлемеге барғанда, *пияздың* қабығындай қабат-қабат қағаздың арасынан партбилетин шығарғанын көргенлер елеге шекем әңгиме етеди (Т.Қайыпбергенов). Складка киргеннен кейин билдик, бул иштеги картошка, *пияз* бенен геширлердің терлеп, баз басып кетпеуи ушын хауа киретуғын дүткеши екен (М.Нызанов).

ПИЯЗДАЙ кел. Пиязға уксаған, пияз сыяқлы, пияз тәризли.

ПИЯЗЛЫ кел. 1. Пиязға бай, пиязы көп, пиязға мол. 2. Пияз салынған, пияз қосылған.

ПИЯЗЛЫҚ ат. Пиязы бар, пияз өсип турған жер, пияз егилген орын.

ПИЯЛА ат. Көбинесе чай ишиуге хәм баска да нәрселерге пайдаланатуғын хожалық буйымы, кесе. Алтын *пиялаға* салып пал берди, Бир мезгил сары май қосып нан берди (А.Дабылов).

ПИЯНШИК сөйл. т. қ. мәскүнем.

ПИЯНШЫЛЫҚ сөйл. т. қ. мәскүнемлик.

ПЛАГИАТ ат. Басқа биреудің шығармасын, илимий жумысын, ашқан жаңалығын урлап өзине пайдаланыушы, ийелеуши.

ПЛАГИАТОР ат. Плагиат пенен шуғылланыушы, урлаушы, урлықшы.

ПЛАКАТ ат. Үгит-нәсият, хәр қыйлы көрсетпелер жазылған қысқа текстли реңли қағаз, текст аралас сүүрет. Қағылған талай *плакат*. Гилемде тур төселип (Т.Сейтжанов). Мен художник болғанымда усы турсыңызда сүүретинизди салып, қолыңызға

кітап ұсынып, *плакат* етіп шығарар едім (М.Нысанов). Ишінде «ақшанызды аманат кассасына салың» деген бір хаялдың сүзеті, бір-еки *плакат* иілуі және «Жауынгерлік листок» деген бригада бойынша алдыңғылардың аты жазылған дийуалы газета бар (М.Нысанов).

ПЛАН ат. 1. Исленетуғын истиң алды менен ойланып, табылған көринісі, бағдар, жоба. Арадан хәпте өтер-өтпестен Москвадағы солдат баламның изинен барыу *планы* тууылып қалды (Ш.Сейтов). 2. Муғдар, шама, өлшем. Колхоздан сонша ғайратлы жигитлердің кетиуіне қарамастан, пахта *план* быйыл өткен жылдағыға қарағанда артық (Т.Қайыпбергенов). Кейнінде порсық тери, түлкі тери, сағал тери деп *план* салды (М.Нысанов). Айдың ақырында *планын* жүз проценттен асып орынлады (Т.Қайыпбергенов). 3. Қандай да бір нәрсенің көринісін, сол кәлпіндей етіп түсіріу үшін исленген жұмыс, сызылма. ...*план* орынланса, күн көрісимиіздің жақсыланатуғынына шекем нәсиятлайды (Т.Қайыпбергенов).

ПЛАНЕТА ат. Қуяш системасында күннің тартыу күшіне бағынатуғын хәм күнді айланып қозғалатуғын хәр қыйлы үлкен аспан денесі, сайяра. Мәгар, қайсы *планетаға* салар болсам из. Сағынарман сен арқалы Жерді кумартып (И.Юсупов). Дойнақ пенен жазып дүнья тарийхын, *Планетаны* дүсірлетіп өттиніз (И.Юсупов).

ПЛАНЕТА АРАЛЫҚ кел. Төрт-бес планеталар аралығын изертлейтуғын илимий жұмыстар. Гамзатовлар таудан жерге түсіп-ақ, Көтерілген *планетарлық* бийікке (И.Юсупов).

ПЛАНЛАСТЫРЫУ ф. Исленетуғын иске көрсетпе дүзіу, бағдарлау, жол-жоба ислеу, жобалау, режелестіріу.

ПЛАНЛАСТЫРЫУШЫ ат. Бір нәрсеге жол-жоба ислеуші, көрсетпе дүзіуші, бағдарлаушы, режелестіріуші.

ПЛАНЛЫ кел. 1. Бағдарланған, жобалы, режели 2. Планы бар, планға ийе.

ПЛАНТАЦИЯ ат. Белгили бір техникалық дақыллар, өсімліклер өсірілетуғын жер, участка. Пахта *плантациясына* сер салып қарады (А.Бекимбетов).

ПЛАНШЕТ I ат. 1. Географиялық, геологиялық, топографиялық карталарды салыуға арналған жуқа сумка. 2. Карта сызыуға арналған доска, бетіне қағаз керілген тахта, география, геология карталарының бөлімі, өлшеу үшін таярланылған план.

ПЛАНШЕТ II 1. Компьютер планшети. **2.** Сенсорлы экранға ийе, бармақтың экранға тийиуі менен-ақ басқарылатуғын электрон қурылмалардың улыўма атамасы. Смартфон.

ПЛАСТИК ат. Пластмасса ямаса пластиклер синтетикалық яки тәбийғый жоқары малекулалы бирикпеден ибарат болған материал. Синтетикалық полимерлер тийкарындағы пластмассалар кең қолланылады.

ПЛАСТИЛИН ат. Хәр қыйлы затлар араластырылып, хәр қыйлы дене, формалар ислеў ушын арналып исленген қатпайтутын, майлы жумсақ, ылайға усаған зат.

ПЛАСТИНКА ат. **1.** Патефон, радиолаға қойып сөйлетиў ушын сөз жазылған, пластмассада исленген дөңгелек жалпақ зат. **2.** Металл, шийше ҳәм т. б. исленген жуқа тақта. **3.** Фотографиялық сүўрет алыў ушын жарық сезгир зат пенен қапланған айна.

ПЛАСТМАССА ат. Органикалық затлардан исленген нәрсе.

ПЛАСТЫРЬ ат. **1.** мед. Жараның үстине жабыстырып қойыў ушын исленген желимли дәриленген материал. **2.** Қайық, кеме, ҳәм т. б. тесиклерин, жарықларын бекитетуғын зат.

ПЛАТИНА ат. Қымбат бахаланатуғын ақ металл, химиялық элемент.

ПЛАСТИК ат. Банк тәрөпинен ишине айлық, пенсия ҳәм т.б. салыў ушын берилетуғын пластикалық карта, буйым, зат. Бухгалтерге төрт ярым миллион пулды коорпоратив *пластикке* өткерип бериў тапсырылды (М.Нызанов).

ПЛАТФОРМА I ат. **1.** т.ж. Поездға минетуғын жердеги тегисленген майдан, орын. **2.** т.ж. Жүк тасыўға арналған онша бийик емес, үсти ашық вагон. **3.** т.ж. Темир жол бойындағы киширек станция.

ПЛАТФОРМА II ат. сия. Бир партия яки уйымның алға қойылған сиясий максетлеринин программасы, өз мәпи ушын хәрөкет етиўдеги тутқан жолы. Ақ боз атын гижиндеткен бала жыл, Билсек деймиз сениң *платформаңды* (И.Юсупов).

ПЛАЦКАРТ ат. Плацкарт вагон. Темир жол пассажир вагонының бир түри. Россия ҳәм ФМДА мәмлекетлеринде ең массалық типине киреди.

ПЛАЦКАРТА ат. т. ж. Поезддың вагонындағы арнаулы орынды ийелеў ушын берилген билет.

ПЛАЩ ат. Кийимлердің сыртынан кийилетуғын, суў өтпейтуғын кең сырт кийим. Кулады ол аппақ қардың үстине, Боялды қанына ол кийген *плащ* (ққ.поэз.ант.). — Мына макентож кудаға, — деди ол ҳәмме таўардың үстінде турған

күл рең *плащты* шығарып (М.Нызанов). Сәркарда атаулының бәріне сарайдан сый сыпатында сары *плащ* берилипти (К.Мәмбетов). Оның қолында онша қалың емес қағаз папка, үстінде қара *плащ*, аяғында қара туфли, басында кийиз қалпағы бар еді (Е.Өтепбергенли).

ПЛЕН ат. Тутқын, бенде. Екиншисінде, жолда баратырғанда бизің әскерлердің топылысына ушырап *пеннен* қутылады (М.Нызанов).

ПЛЕНАРЛЫҚ кел. Бир шөлкемнің сайлап қойылған барлық ағзалары, конференцияның, сессияның хәм т. б. барлық ағзаларының қатнасындағы өткерилетуғын жалпы, улыўма мәжилис.

ПЛЁНКА ат. 1. Жука перде, қабық. Сыртын гүлли *плёнка* менен қаплайды, ишинде хәмме зат көринип туратуғын (М.Нызанов). 2. Сөзди *плёнкаға* жазып алыў. Той басланғаннан тарқайман дегенше *плёнкадан* буның Кәмилжаны ма, Есжан бақсысы ма, жанғыртты да турды (Ш.Сейтов).

ПЛЁНКАЛЫ ат. *Плёнкаға* ийе, *плёнкасы* бар.

ПЛЁНКАСЫЗ ат. *Плёнкаға* ийе емес, *плёнкасы* жоқ.

ПЛЕНУМ ат. Бир шөлкемнің сайланған ағзаларының қатнасуындағы жыйнағы ямаса пленарлық мәжилис. Ержанов хәм Мироновтың сөзи сентябрь *пенумының* қарарын орынлау ҳаққындағы темалар жөнинде болды (Т.Нәжимов).

ПЛИТА ат. 1. Металлдан, шойыннан исленген печь яки ошак. 2. Тас пенен металлдан исленген жалпак қурылыс материалы. 3. Бийиклиги еки ярым, үш метрдей ени бир метрдей етип камыстан исленген қурылыс материалы.

ПЛИТКА ат. I Суў қайнатыўға, аўқат писириўге арналған электр ысытыў әсбабы.

ПЛИТКА ат. H Төртмүйеш формасындағы кишкене зат. Шоколад *плиткасы*.

ПЛОМБА ат. 1. Товар хәм баска затларға тағылатуғын белги ямаса тамға басып қойылған қорғасын зат, мөр. 2. Тистің тесигін питейтуғын қатты, ак заттан қуйылған жамаў.

ПЛОМБАЛАНЫЎ *пломбалау* *фейилиниң* өзлик дәрежеси.

ПЛОМБАЛАТТЫРЫЎ *пломбалау* *фейилиниң* өзгелик дәрежеси.

ПЛОМБАЛАТЫЎ *пломбалау* *фейилиниң* өзгелик дәрежеси.

ПЛОМБАЛАЎ ф. 1. Бекитилген нәрсеге *пломба* жабыстырыў, тамғалаў, бекитиў. 2. Тисти *пломба* менен бекитиў, беккемлеў, жамаў.

ПЛОМБАЛЫ кел. 1. Пломба жабыстырылған, тамғалап бекитілген. 2. Тиске пломба салынған, пломба менен бекитілген, жамауланған.

ПЛОТИНА ат. Дәрья, өзек сууларын иркиу хәм ретлестирип жиберу ушын исленген қурылыс, үлкен тарнау.

ПЛУГ ат. Жер сүриу ушын арналған ауыл хожалық куралы, әсбап. Билесиз, колхозлар дүзиле баслаған жылларда, колхозлар дәуиринде де толы жүкли арбаларға қосыуда, егис жерлерди сүриуде, көгерген пахтаның арасынан култивация жүргизиуде *плуглерди*, ақсайларды сүйреуде, ауылда жүз берген гә кууанышлы, гә мүсийбетли хабарларды алыс-алысларға тез жеткериуде баслы көлик жылқы еди (Т.Қайыпбергенов). Жер бауырын тилсе тек *плуглар* тилсин, Қуралды еритип, куйсын пазналар (И.Юсупов).

ПЛЯГ ат. Фляга сөзиниң ауызеки сөйлеуде айтылыуы. Суу, сүт хәм басқа да затларды куйыуға арналған ыдыс. Сол уақта машина бул дүкәнға бир яки еки *пляг* ғана сүт куйып кетеди (М.Нызанов).

ПОВЕСТКА ат. Қысқа, жазба түрдеги мәмлекетлик шақырық қағаз. Шықтым. Қолында *повестка* бар екен (М.Нызанов).

ПОВЕСТЬ ат. Романнан киши, қара сөз бенен жазылған көркем шығарма, қысса. «Бозатау» поэмасын оқысаң, үлкен бир *повесть* оқыған қурылым тәсир аласаң (Б.Исмаилов).

ПОГОН ат. Милиция, лётчик, әскер, суд, темир жол хәм т. б. хызметкерлердиң форма кийимлериниң ийнине тағылатуғын хызмет дәрежесин, атағын билдиретуғын арнаулы белги. Ертеңине ерте азанда ийнине пөпекли *погон* тағылған таза шинель, басына қаснағы күн нурына шағылысып жалтыраған фуражка кийип, ийнинен асырып тағылған қайысқа тапанша илдирилген поручиктиң өзи баслаған атлылар шәхәрден шығып арқа таманға, Таллық болысына апаратуғын арба жолға түсти (К.Кәримов).

ПОГОНДАЙ кел. Погонға уксаған, погон сыяклы, погон тәрипли.

ПОДВАЛ ат. 1. Көп этажлы, сондай-ақ меншик жайлардың астындағы жай, орын. Ол жарадар болып үш күн ес-түссиз жатқанда Маргаританың жайының *подвалында* есине келди (М.Нызанов). 2. Газетаның көлденең сызық пенен бөлінген төменги бетиниң бөлеги.

ПОДПОЛКОВНИК ат. әс. Майордан жокары офицерлик атак хәм усы атакка ийе адам.

ПОДНОС ат. Аўкат ямаса нан салатуғын ыдыс, буйым. Ортадағы кесалардың биринде ярымы ишилмеген көк шай, *подноста* жеп таўсылмаған шәўле тур еди (М.Нызанов).

ПОДЪЕЗД ат. Көп кабатлы турак жайлардың бас есиги, капысы. Дәулетбийке апа бизлерди 22-киши райондағы бир үйдиң үшінши *подъездиниң* 22-квартирасына баслап келди (М.Нызанов).

ПОЕЗД ат. тех. Темир жол қатнаслары ушын арналған локомотив пенен жүретуғын вагонлар системасы. Бүгин поезд келмей қалыпты, жолда бузылған (М.Нызанов). Бизиң ата-баба деген гәпке шебер болған. Самолётты ушпа деген, *поездды* от арба деген, велосипедти шайтан араба деген (М.Нызанов). Таң қаранғысында *поездтан* түсип, үйге келгенимде еле күн шыққан жоқ еди (Ш.Сейтов). Хеш қалайы жоқ, урыста жүрип тутқынға түскен, соннан немислер тутқындарды *поезд* бенен алып баратырғанда қолайын таўып ан жерге бойын таслаған (С.Бахадырова). Техас қаласында, қырғыз жеринде, Поездлар дауысына кулак түресиз (И.Юсупов).

ПОЕЗДДАЙ кел. Поездге уксаған, поезд сыяқлы, поезд тәризли.

ПОЗИЦИЯ ат. 1. Жағдай, орын. 2. Өзиниң пикирин жаклау.

ПОЛ ат. Жайдың ултаны, еден. Сүўретти алған жигит оны биримлеп, асықпай, салмақлап, *полға* әшкаралы түрде таслай баслады (М.Нызанов). Палаталарымның *полларын* жуўып болғаннан кейин, мени кабинетине шақырып алды, хал-жағдай сорасты (Т.Қайыпбергенов). Аңызак самал айналардан кум бүркип, Жаңа жуўған *полға* топырақ төседи (И.Юсупов).

ПОЛАТ ат. Қатты темир, курамы көмир қосып исленген беккем ақ темир. *Полат* орағы қолында, жүрген талаптың жолында, Атыздың оңлы-солында, Жүрген күн-түн орақшылар (Күнхожа). Хәр итималға қарсы белиндеги қосбаўға илдириули мүйиз саплы *полат* пышағын, оны бәрқулла жанынан қалдырмайтуғын еди (К.Кәримов).

ПОЛАТТАЙ кел. Полатқа уксаған, полат тәризли, полат сыяқлы. Қазақ, өзбек, карақалпак, түркмен халқының *полаттай* күши бириккен (әд.аль.). ... қаншелли жумсаң, яғный айбат көрсетсең, соншелли жүзи жарқырап ашылыса беретуғын *полаттай* қайтыұды билмейтуғынлығын хәм өзиниң сорына

Бердақтың да сол мыңнан бирде гезлесетуғын соңғы топарға киретуғынлығын да абайламаған еди (А.Садықов). Палуан оның көз жасларын тили менен сыйырып, қамшы услап, шыныққан *полаттай* қатты билегинен усады да қалаға қарай тартты (Т.Қайыпбергенов). Сом *полаттай* жумыры қара билеклерин, арыстай балтырларын жүн басқан (Т.Қайыпбергенов).

ПОЛДАЙ кел. Полға уқсаған, пол сыяклы.

ПОЛИГЛОТ ат. лингв. Көп тиллерди билетуғын адам. Е.Д. Поливанов көп тиллерди билетуғын *полиглот* тилши илимпаз еди (газетадан).

ПОЛИГОН ат. әс. Атыұды үйренетуғын майдан. Гүмбирлиси алыс *полигонлардың*, Ақшам дөңбекшитип континентлерди (И.Юсупов).

ПОЛИГРАФИЯ ат. Баспасөз өнімлеринің барлық түрлерин өз ишине алатуғын санааттың хәм техниканың тарауы.

ПОЛИКЛИНИКА ат. Ауырыулардың докторға қатнап көринетуғын, емленетуғын орны, жайы, мәкеме. *Поликлиниканың* берген жолламасын алып, емлеухананың шыпакерлер бөлмесине келдим (М.Нызанов). Булардың айтқан дәрісин алып жеп, өлип қаларман дедим де, *поликлиникаға* бардым (М.Нызанов).

ПОЛИСЕМИЯ ат. лингв. Сөзлердің көп мәнилиги.

ПОЛИЦИЯ ат. Айырым еллердің мәмлекет көуіпсизлигин сақлау, пукаралар хуқықларын қорғау исіндегі хәкимшилиқ органы. Болмаса жумысыма кесент етип атыр деп *полиция* шақыраман (А.Әбдиев). Ертеңине түсте еки *полиция* келди, басқа сөзге қаратпай аттың алдына салып, қууып айдап қалаға алып келди (М.Дәрибаев).

ПОЛК ат. әс. Дивизияның қурамына киретуғын хәм бир неше батальон хәм ротадан туратуғын әскерий бөлім. Бир *полктай* ғана әскерін менен орысқа қарсы шыққандай қандай хәддің бар (К.Мәмбетов).

ПОЛКОВНИК ат. әс. Подполковниктен жоқары, генерал-майордан киши офицерлік атақ хәм усындай атаққа ийе болған әскерий адам. Атлы қазақ *полковник* Зайцев Хийуаға келип мәжилистегилерди дүркиретип қууды (Қ.Ерманов). Негизінде бул жин де, шайтан да емес, тосаттан пайда болған *полковник* Джеймс екенлигин Атамурат сонынан билди

(Т.Қайыпбергенов). Кешеги жигит кирип келди де, *полковниктиң* алдында шаншылып турды (Ш.Сейтов).

ПОЛЛАНЫҰ поллау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПОЛЛАТЫҰ поллау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПОЛЛАҰ ф. Жайдың ултанына ағаш жайыу, төсеу. Жайдың *поллағандай* қалың тахталарды қатара қағып, оның үстине ағаштан жай салған (К.Султанов). Жай *поллауға* шамалы алып кетейин деп едим (А.Әбдиев).

ПОЛЛЫ кел. Полы бар, полланған, пол салынған, пол қағылған.

ПОЛЮС ат. 1. Жер шарының еки айланыу точкисының айланасы, арқа хәм кубла точкисы. 2. Магнит я электр-магниттиң еки басының бири.

ПОМАДА ат. Хаял-қызлардың ерин бояуы, косметика түри. Ерин бояуы.

ПОМЕЩИК ат. тар. Крепостнойлық дәуирдеги ири жер ийеси, ақ сүйек. Бұрынғы *помещиктиң* жайы, Тынық суулы есек Ирпень (И.Юсупов).

ПОМИДОР ат. Домалак, қызыл түсли аұкатқа пайдаланылатуғын бакша өсимлиги, жемис. Бұл жерде Ташкенттиң үлкен хәм ууыздай мазалы *помидорлары* өседі (Т.Нәжимов). Барып қолларын жуып қайтты да, қорзинкасындағы қыяр, *помидор*, жамбылшаларды шығарып қойды (А.Әбдиев).

ПОМИДОРДАЙ кел. Помидорға ұқсаған, помидор сыяқлы, помидор тәрізлі. Алгебра мұғаллиминің не деп жууап берерін билмей, еки бетинің алмасы пискен *помидордай* қызарып турып қалды (Т.Қайыпбергенов).

ПОМИДОРЛЫҚ кел. Помидор өсіп тұрған жер, майдан, майданша, орын.

ПОР ат. 1. Тахтаға жазыу үшін арналып қатты хәктен исленетуғын жуккыш ақ зат. Сен мына *пор* менен сызылған жердің сыртын үлгергениңше қашаулап бересен (М.Нызанов). Хәссений, хәзир досқа менен *пор* болғанда ма? — деди Орақбай санитарқаға шығып кетиу бойына қууыңдап (М.Нызанов). Мен де пор менен «П»лардың изинің «Сәрсенбай» деп жаздым (Т.Қайыпбергенов). 2. Хәктің унтағы, майдасы.

ПОРДАЙ кел. Порға ұқсаған, пор сыяқлы. Тасбауыр Тауназар *пордай* езилип, өкирип жылап жиберді (Н.Бөрекешов). Мұхаббат сазының күш-құдиреті, Тас мийтин жанды да *пордай* үгитер (И.Юсупов).

ПОРОШОК ат. Унтак, порошок түріндегі дәрі. Мине, екі түрлі *порошок* бар, — деди дәрі сатыушы (М.Нызанов).

ПОРРЫҚ ат. Қамыстың тамыры яки қамыстың жер астындағы пакалы. Ернектегі аппақ *поррықлар* бууын-бууын болып шийеленисип атыр (Т.Қайыпбергенев). — Суу несин береді? — Ақ *поррығын* береді. — *Поррығын* не қыласан? — Тауығыма беремен (кк.фоль.).

ПОРРЫҚТАЙ кел. Поррыққа уксаған, поррық сыяқлы, поррық тәрізлі. Басындағы ғазна мақпал тақыясының пөпеги *поррықтай* аппақ еді (К.Султанов). Айханның *поррықтай* аппақ жүзі күндизгиден де ашық көринді оған (Т.Қайыпбергенев).

ПОРСАҢ кел. Ауыр, келиксиз, ийкемсіз. ◇ **Порсаң аяқ** — ауыр көшетуғын, көтерілмейтуғын. Алмастан қайтқан полаттай, *Порсаң аяқ* жаман аттай, Жарықтағы жарғанаттай, Болған жигит неге дәркар? (А.Дабылов). Бири кууып, бири кашып. *Порсаң аяқ* жаман атлар жүріпти (А.Дабылов). *Порсаңлап* жууырған порсық көп (К.Мәмбетов).

ПОРСЫҚ ат. Жыртқыш хайуан, сасық, жабайы хайуан. Кейнінде *порсық* тери, түлки тери, сағал тери деп план салды (М.Нызанов). Жас бий Есенгелди бийдің узын-шубай әңгимесинің гэсин еситип, гэсин еситпей, көл ултанынан дүр-дүр ушқан қырғауылларға, жол бойынан базда бир жылт етип кашқан *порсықлар* менен сағалларға қарап, қыялында соларды кууып, өзінше ойнап киятыр (Т.Қайыпбергенев). Обалы неге керек, Мәлийка тәуип те кишкенесинен кем пәрмана болған жоқ: биресе тарыдан булау ислеп, биресе *порсықтың* шыны майын тауып келип, басында түнлерде гүзетип отырып шықты (А.Садықов).

ПОРСЫҚЛЫ кел. Порсық көп, порсық бар. Пана хан әскери *Порсықлы* даласына келгеннен кейін ғана жан түршигерлик аұхалдың болғанлығын сезді (Т.Қайыпбергенев).

ПОРСЫҚТАЙ кел. 1. Порсыққа уксаған, порсық тәрізлі, порсық сыяқлы. Куу даладағы қанға жерик *порсықтай* халыққа умтылған фашистлер шағалдай шуұлады (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Семиз, сеп-семиз. Бул нашарға куда берді, Бир тер менен бетин жууды, *порсықтай* аппақ ул тууды, Толғақ қыйын болған екен (Бердақ).

ПОРСЫТЫҰ порсыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ПОРСЫҰ ф. Исип кетиу, ийислениу, сасыу. Қалашынан *порсыған*, Көл жийегінде сасыған, Өкпесин дәртлер осыған, Мына жатқан өлген балық (Күнхожа).

ПОРСЫЛДАҰ ф. Нанның порсылдап писиуі. Шакқанлық пенен дастурхан жайып, *порсылдаған* бийдай нан менен жез ыдыска салынған сарғыш набат әкеліп, еки шыны кесеге шай қуйып, кетиуге бейімлесті (К.Кәрімов). Ақ көрпештин нанындай, *порсылдап* турыпсаң! (М.Нысанов).

ПОРТ ат. Кеме, пароход тоқтау ушын арналған суу бойындағы орын, қала. *Портқа* барып балықтарын тапсырып, Жүзи жарқын күліп келер ауылға (Ш.Мәмбетмуратов). Маған тенизде шомылу, корабльге миниу таң емес, бизиң Одесса *порт* қала, Қара теңиздин бойында (М.Нысанов). Кеше гүрлеп турған Үшсай *портында*, Бүгин корабллер қойымшылығы (И.Юсупов).

ПОРТВЕЙН ат. Жүзимнен исленген шараптын бир түри, жүзим шарабы, спиртли ишимлик. Қонаққа хеш ким *портвейн* қоймайды, соның ушын баллар оны сатып әкеле бермейди (М.Нысанов). Қыялына жаңағы шашы желкилдеген шөжедей жас бир шийше *портвейнди* қол ушында таулап «машшыу, машшыу, бери кел» деп қол былғап атырғандай сезилди (Ә.Атажанов).

ПОРТРЕТ ат. 1. Көрк. өнер. Адамның үлкейтилген сүүрети. Рус патшасы Николай II ниң *портрети* илиули дийуал беттеги столға отырған Микелян бир бууат қағаз алып, көзден кешире баслады (К.Кәрімов). Оның китап дүкәндағы *портретке* усағысы келип сары ала шайы көйлек кийип, бир бурым шашын шеп ийнине таслап қойыуы, ийним ийнине тийип кеткен уақытта денесиниң қалтырауы, бәри-бәри сондай ләззетли, лекин абайсызда жоғалтып алған алтынның сынығынан да қымбатлы хәм өкинишли еди (М.Нысанов). 2. әд. Қахарманның, персонаждың портрет. Геройлар хәм *портрети* менен, хәм азда болса ишки сезим дүньясы менен сөз етиледі (К.Максетов).

ПОРТРЕТТЕЙ кел. Портретке уксаған, портрет сыяқлы.

ПОРТСИГАР ат. Темеки, папирос салатуғын, қуты, қутыша.

ПОРТФЕЛЬ ат. Ишине қағаз, китап хәм басқа да затлар салыуға арналып, телетиннен хәм басқа да материаллардан исленетуғын сумка. Бир *портфельден* басқа жүгим жоқ, салтанман (Ш.Сейтов).

ПОРТФЕЛЬДЕЙ кел. Портфельге уксаған, портфель сыяқлы.

ПОРХАН ат. дин.с. Пал ашатуғын, ойнап зикир салып ауырыуды емлейтуғын адам. *Порханға* қактырып жүргенде, ет байлап кетип баласы майып болды (К.Султанов).

ПОРХАНДАЙ кел. Порханға уксаған, порхан сыяқлы.

ПОРШЕНЬ ат. физ. Газ, пуу сыякты затлардың басымын жабык кууыслыктан шығаруу аркалы хәрекетленип туруушы (цилиндр) кууыслык ишиндеги сүмбе, стаканға уксаған зат.

ПОРЫМ ат. Сымбат, көринис, турпат, келбет. *Порымы* келген бесиктей, Омырауларың есиктей, ырғы-ырғы торы атым, Тәуекел әйле зүриядым («Қоблан»).

ПОСА: поса алыу ф. Сүйиу, өбиу. Кушақласты *поса* алысты, Тийди денеге бир ыссы леп (Ж.Аймурзаев). Сол ғұмшадай ләблерден меннен алдын сен *поса* алдың, заңғар! (М.Нызанов). Билесең бе, қыздың ләбинен биринши *поса* алғанындам пүткіл өмир бойы есинде қалады (М.Нызанов). Ләбиңнен бир *поса* алған жиғит бир ай өзине келе алмай жүретуғын шығар (М.Нызанов).

ПОСЁЛКА ат. Қатар көше-көше болып салынған жайлар, ауыл. Үй — қаланың кубласындағы «Акқум» посёлкасында. (А.Әбдиев). «Каракалпакия» *посёлкасына* бараман десеңиз, бес жүз шақырым (М.Нызанов).

ПОСҚЫН ат. 1. Жағдайсызлыктан көшип кетиушілер, көшип жүриушілер, бүлиниушілер. 2. ауыс. Белгили бир орынға жайласып, душпанға хұжим етиуге таяр турған кишкене отряд.

ПОСҚЫНШЫ ат. Посып жүриуши адам, бүлинип көшип жүриуши адам. Ауыл *посқыншылары* күни-түни қалаларға карай ыкпакта (Қ.Аралбаев). *Посқыншылардың* көпшилигинен булардың жағдайы жақсы еди (Т.Қайыпбергенов).

ПОСҚЫНШЫЛЫҚ кел. Посыушылык, бүлиниушилик, бүлгиншилик. Ойламадым бирак, ашлык хаққында, Посқынлык хаққында ойламадым да (И.Юсупов). Ал, ел арасы пүткіллей астан-кестен болып, *посқыншылык* басланды (К.Мәмбетов).

ПОСТ ат. Бир заттың сыртқы қабығы, териси.

ПОСТЫН ат. Териден тигилген сырт кийим, узын жыллы тон. Бийтке өкпелеп *постынды* отқа салыуға болмайды, — депти жолаушының биреуи (Ж.Аймуразев). Қой тери *постын* кийип, Белиңди мәккем байлап ал (Әжинияз). Исмайыл сыртқы есиктен шығу менен-ак, үстине де касқыр терисинен тигилген келте *постын*, басына кундыз бөрик кийинип алған, аяғына кийген узын қонышлы телетин етиги менен карды ғыршылдатып басып... (К.Мәмбетов). Бир күни Кеминениң алба-далба, жамау-жамау *постын* кийип келгенинде, сөзден утпақшы болып, «Кемине үстиндеги *постынды* қашан тиктирдин?» — дейди (Т.Қайыпбергенов).

ПОСТЫНДАЙ кел. Постынға уксаған, постын сыяклы.

ПОСТЫНЛЫ кел. Постыны бар. Олардың арасында сайлаудан өтип қайтқан бирли-ярым сары *постынлы* ғаррылар да, үстилерине гүпи кийип, беллерин буып алған кемпирлер де, қыйқыуын жеткерип, шаўқымласып турған өзинин катар-қурбылары да, атка минип, шетиректе турған белсендилер де баршылық еди (У.Пиржанов).

ПОСТЫРЫҰ ф. Бұлгиншиликке салыу, бұлгиншиликке түсириу, көштириу, көшириу, аўхалын төменлетиу. Күш берип он бес салыққа, Халықты *постырған* шул екен (Әжинияз). Буннан отыз-қырқ жыл бурын урыста қәйтип ерлик ислегенин, неше немисти атқанын, ол сумырайлардың елге бастырып келип бұлгин салғанын, Сталинниң не ушын қырым татарларын *постырып* жибергенин, кулласы, хеш нәрсе қалдырмай актрады (М.Нызанов).

ПОСЫЛКА ат. Почта байланыс бөлими арқалы басқа жаққа жиберилетуғын яки әкелинетуғын зат. Сол күни почтадан аўылға еки *посылка* жиберип, өзимди әдеуір женил сезинип қайттым (М.Нызанов).

ПОСЫҰ ф. Көшиу, бүлиниу, қаңғырыу, жағдайсызланып жүриу. Таяқ болып алған сыйы, Қазан киби қайнап мийи, Болмай тамағы хәм үйи, Сансыз халық *посқан* екен (Бердак). Бир жыл ишинде ел *посыуға* келди (М.Нызанов). Посып кеткен халық тау-тасты паналап, жыңғылдың астын саялап, алдынан не шықса алданшық етип жүрипти (К.Мамбетов).

ПОСЫҰШЫ ат. Көшиуши, қаңғырыушы, бүлиниуши.

ПОТА ат. Тауардан исленген белбеу, шүберек белбеу. Белинде бир *потасы* бар еди, қайта-қайта тырыстырып орап буады («Қоблан»). Мойнына *пота* шалмаса, Қыйсықты жолға салмаса (Бердак).

ПОТАДАЙ кел. потаға уксаған, пота сыяқлы.

ПОТЕНЦИАЛ ат. Мүмкиншилик, имкан, имканият. Мәмлекеттиң экономикалық потенциалы.

ПОЧТА ат. Хат, зат, ақша хәм басқа да нәрселерди жибериу, әкелиу жумысларын атқаратуғын мәмлекетлик мәкеме, байланыс бөлими. *Почтаға* қатнай-қатнай табаны да қабарды (К.Султанов). Оннан кеше кеширек колхоз *почтасынан* хат алып Шүкиржанның үйине әкелди (А.Бекимбетов). *Почта* бала мың айтқан менен бажбан қайнағаның кәмарынан болған перзент емес пе?! (М.Нызанов). Түнде Жомартхан ағаның өзи колхоздың *почта* қутысына ертип апарды да, анаған сал деди (Ш.Сейтов).

ПОЧТАШЫ ат. Хат, зат, акша хәм баска да нәрселерди тасыу, әкелиу жумысларын атқаратуғын адам. Ол көз ушына барғанда *почташы* изинен қол былғап шақырды (М.Нысанов).

ПОЧТАЛЬОН ат. Почта хызметкери, почта затларын тасыйтуғын адам. Усы уақытта мектеп коридорына *почтальон* кирип келди (С.Айний). Сол күни ол түске жақын район тәрәптен киятырған *почтальонның* алдына жууырып шығып, күйеуи Жаббарбергеннің фронттан жазып жиберген хатын алып, қуғанғанынан кеули халласлап кеткен еди (У.Пиржанов). Почтадан хат келмес мәрсиз, маркасыз, Бизің *почтальон* сен емес, бөтен (И.Юсупов). *Почтальонман*, қорықпа қарындасым, хәй, Деп хат бердим төс қалтамнан сууырып (И.Юсупов).

ПОЧТАХАНА ат. Почта жайласқан орын, байланыс бөлімінің жайы. Азанда қаладағы *почтаханаға* бараман, тийисли хатлар менен газеталарды аламан (Ө.Хожаниязов).

ПОШ: пош-пошлау ф. Жол бер, жолды босат, жолдан шық, жолдан каш деген мәнилерди аңлатады.

ПОШАЛАУ ф. 1. Толғақ тутуу, толғатыу. 2. ауыс. Тынышсызланыу, шыдамсызланыу, тыпыршылау, шыдамау. Жауынгер жигиттің ярын ізлеп, *пошалап* отырғанын Тилемистің зейни илди (К.Султанов). *Пошалаған* сыйырдай тыныш таппаған Елмураттың уйқысы келмеді (Ж.Аймурзаев).

ПОЭЗИЯ ат. 1. Көркем шығарманың қосық формасы. 2. Қосық пенен жазылған көркем әдебий шығарма. *Поэзия!* Ол не? Алтын ба, дүр ме? Болмай ма олсыз да өмір сүрмеге? (И.Юсупов). *Поэзия!* Ол бар мұдамы менсиз, Лекин, ол Пушкинсиз жоқлығы аян (И.Юсупов).

ПОЭЗИЯЛЫҚ кел. Поэзияға тән, поэзияға тийисли. Бундай орынлар көбинесе *поэзиялық* шығармаларға тән болған уйкасық түрінде сақланған (А.Каримов).

ПОЭМА ат. Тарийхый уақыя, аңызларға арналып қосық пенен жазылған әдебий шығарма, қысса. Бул төбелестен еки жақтың мийнеткешлеринің көрген жәбирин Бердақ *поэма* қылып жазған (Қ.Айымбетов).

ПОЭМАЛЫҚ кел. Поэмаға тән, поэмаға тийисли.

ПОЭТИКА ат. Поэзияның, яғный қосықтың теориясы туұралы илим.

ПОЭТИКАЛЫҚ кел. Поэтикаға тән, поэтикаға тийисли.

ПОЯС ат. Белбеу, қайыс, кәмар.

ПӨПЕК ат. 1. Жарасық ушын, бас кийімлерге яки баска да кийімлерге қыстырып қойылатуғын гүл тәризли исленген

шар формасындағы зат. Соңғы папак малақай шыққан уақытларда да тақияның *пөпегин* қапталына шығарып жүретуғын еди (С.Хожаниязов). **2.** Өсимликлердің ғужланған гүлі яки ғужланған жапырағы. Тау түбінде сырлы булақ ағып тур, Әтирапында тал *пөпегин* тағып тур (Т.Сейтжанов).

ПӨПЕКЛИ кел. Пөпеги бар, пөпек тағылған. Белинде ушлары *пөпекли*, ақ жибектен есилген белбеу (Т.Қайыпбергенов). Айырым нәшели, шыррықлау жигитлер *пөпекли* шайы қалталарынан шәйнеклерге шай демлеп, кесек қант салып берин жиберип атыр (А.Садықов). Басында жийеклерін ғауһар таслар өткерилген жалт-жулт еткен *пөпекли* тақия (К.Мәмбетов).

ПӨПЕКТЕЙ кел. Пөпекке уксаған, пөпек сыяқлы, пөпек тәрізлі.

ПӨСТЕК ат. **1.** Жүн ямаса пахтаны сабау ушын астына төсейтуғын териден исленген зат, ийленген тери. *Пөстек* сабап атқан онда, Қарт шешемді табайын (И.Юсупов). **2.** ауыс. Төсек, ултарақ. Адам бендесине айтпа қарағым *пөстегің* болайын, Төсегің болайын, Алла жалла, оллахий (Ө.Хожаниязов).

ПӨСТЕКТЕЙ кел. Пөстекке уксаған пөстек сыяқлы, пөстек тәрізлі. Хууилдеген жинли хәм пәтли самал шертектің сыртына басылған шөплерді *пөстектей*, ал зил есикти кенептің жулығы шелли көрмей жулқылайды (Ә.Атажанов).

ПРАКТИКА ат. Тәжірийбе, әмелият. Жекке кәсип пенен шуғылланыушылық. Соңғы сабақта муғаллим ойламаған жерден: «бүгін *практика* болады» деп бир группа баланы дүрсилдетип далаға алып шықты (Ә.Атажанов).

ПРАКТИКАНТ ат. Әмелиятшы, тәжірийбе өтеуши, үйрениуши.

ПРЕЗИДЕНТ ат. **1.** Дүньяның көпшилик еллерінде, сондай-ақ, Өзбекстанда белгили мүддетке сайланып қойылатуғын мәмлекет басшысы. Сыпайым-ай, ийегің қышымай-ақ қойсын, оны көриу *президент* пенен ушырасыудан қыйын (Ә.Атажанов). Хәр тойынды *президент* қутлықлап, Дүнья турғаншелли жасап турғайсан! (И.Юсупов). **2.** Илимий академияның яки ири өндирис жәмәәтинин белгили мүддетке сайланып қойылған басшысы.

ПРЕЗИДИУМ ат. **1.** Съезд, мәжилис, кеңес хәм т. б. жыйналыстарды басқарып барыу ушын сайланып қойылған адамлар топары. ...жыйналыс болса бәрха *президиумға* сайлайды (Т.Қайыпбергенов). Адамлардың изин ала кирген Жәлмен де хеш жерде иркилмей *президиумға* өтті

(Т.Қайыпбергенов). **2.** Базы бир шөлкем яки мәкемениң сайлап қойылатуғын басқарыушылық органы.

ПРЕЙСКУРАНТ ат. Товардың, затлардың түрлері, атлары хәм бахасы көрсетилген ярлығы, дизим, справочник.

ПРЕМЬЕРА ат. Пьеса, кинофильм хәм усы сыяклы көркем өнер шығармаларының биринши рет сахнада көрсетилиуі.

ПРЕПАРАТ ат. **1.** Изертлеулер жүргизиу ушын таярланған хайуанат ямаса өсимлик организми болып, емлеуге арналған, профилактика, диагностика етиу. **2.** Дәрилик препарат, тәбийғый ямаса синтетикалық зат яки араласпа. Таблетка, капсула, бирикпе (раствор) түрінде.

ПРЕСС ат. Бир нәрсени қатты қысып тығызлауға арналған зат, қурал, машина, искенже. Оны кептирип, керек болса унтап, соң *пресслеп* жиберип атырмыз (М.Нызанов). Тас *пресссти* жок қыл тез столыңнан, Қой қасына пласмас *пресс* алып (И.Юсупов).

ПРЕССА ат. полигр. **1.** Белgili бир уақыттағы, яғный күнделикли баспасөз (газета хәм журналлар). **2.** Баспасөз хызметкерлері, журналистлер.

ПРЕФЕРАНС ат. Карта ойынының бир түрі.

ПРИОРИТЕТ ат. **1.** Бир жаңалықты ең алды менен ойлап шығарыудағы бириншилик. **2.** Приоритет белгиси.

ПРИБОР ат. **1.** Маслама, арнаулы қурылма, қандай да бир жумысты, исти өндириуге арналған аппарат. **2.** Қандай да нәрселер, затларға арналған набор қырынуу, сакал-мурт алыу приборы.

ПРОБЛЕМА ат. Машкала. Проблеманы шешиу, машқаланы шешиу. Образ, характер, *проблема* — бәри бар, мен ушын инспектордың өзи бәрін ойып таслапты (Ш.Сейтов). Оған қосымша, дүньяда қағаз *проблемасы* баслы *проблемалардың* бирине айланды (Т.Қайыпбергенов).

ПРОВОДНИК ат. Жол көрсетиуши, жол баслаушы. Паспортларыңызды, билетлеринди таярлап отырын, — деп ескертип өтти *проводник* (М.Нызанов).

ПРОГРАММА ат. **1.** Исленетуғын истиң бас бағдары, жобасы. **2.** Партия яки бир шөлкемнің ислейтуғын исиниң мазмуны, негизги көрсетпеси. **3.** Оқыу пәнлериниң қысқаша мазмуны хәм исленетуғын истиң бағдары. — Олай болса *программаны* өтип үлгере алмайман-ғо! (М.Нызанов). **4.** Театр, концерт бағдарламалары мазмунының дизими, сондай-ақ, сол дизимнің қағаздағы көриниси. **5.** Компьютерде қандай да бир

мәселени шешиў ушын информацияны қайта ислеўде избе-излик процесиниң формал тилиндеги сыпатламасы, көриниси.

ПРОГРЕСС ат. Алға өрлеўшилиқ, алға илгерилеўшилиқ, алға басыў.

ПРОГУЛ ат. сөйл.т. Себепсиз жумысқа бармай калыў, кешигиў.

ПРОГУЛЬЩИК ат. Себепсиз жумыстан калыўшы, истен калыўшы.

ПРОДУКТ ат. 1. Адам тәрөпинен исленген мийнеттин нәтийжесинен шыққан зат, өним, жемис. 2. Екинши бир заттан химиялық яки басқа жол менен табылған зат. Нефть *продуктлары*. 3. Азық-аўқат, азық-түлик, азықлық.

ПРОДУКЦИЯ ат. 1. Белгили бир ўақыт ишинде яки халық хожалығы тәрөпинен өндиристин шығарған затларынын жыйынтығы яки бир бөлими. 2. Ислеп шығарылған, жетилистирилген айырым зат. 3. Көркем өнер, әдебий шығарма, илимий шығарма.

ПРОЕКТ ат. План, жойбар. Турақ жайдың проекти.

ПРОЕКТЛИ кел. Жойбарлы, жойбарға ийе.

ПРОЖЕКТОР ат. Электр қуўаты арқалы күшли жақты беретуғын айналы зат, буйым. Оның есимде қалғаны, жол шетинде бийик электр бағанасы болып, басында *прожектор* тақылеттеги үлкен лампа жанып тур еди (М.Нызанов). Әне, *прожекторын* жақты пароход, Бахытлыман, мени де шақырар сол от (И.Юсупов).

ПРОЗА ат. Қара сөз бенен жазылған әдебий шығарма, дәстанлардағы қара сөз бенен жазылған жерлери, насыр. Барлық шайыр *прозаға* өткенше, Соңғы демим – қосық дегиздин бизге (И.Юсупов).

ПРОКАТ I ат. Белгили бир форма менен металлды еритип куйыў усылы менен исленген затлар.

ПРОКАТ II ф. Прокатқа алыў, бир затты белгили ўақытқа, ўақытша пайдаланыў ушын ақшаға төлемли бериў, алыў.

ПРОКУРОР ат. 1. Мәмлекетлик ызамның ис жүзинде орынлаўын баклаўшы хызметкер. Хеш ўақ колға түсип, сотланбас олар, Хеш *прокурор* айып тағалмас оған (И.Юсупов). 2. Суд жумысында мәмлекетлик айыплаўшы. 5. сөйл. т. Мәмлекетлик ызамды ис жүзине асыратуғын орган, мәкеме.

ПРОКУРАТУРА ат. 1. Ызам хәм ызамшылықты сақлаўда, қорғаўда баклаўшы хәм ызам бузыўшыларды судқа тартыўшы

мәмлекетлик орнган, мөкеме. 2. Прокурорлық баклаўдын хызметкерлери.

ПРОКЛАМАЦИЯ ат. Сиясий мазмундағы үгит-нәсият, үндеў қағаз.

ПРОЛЕТАРИАТ ат. Капиталистлик жәмийетте, буржуазия тәрәпинен эксплуатация етилетуғын жалланба мийнет ислеўши адамлардын, меншигинде ҳеш заты жоқ мийнеткеш халық массасы, класы.

ПРОЛОГ ат. әд. Әдебий шығарманың кирисиў бөлими.

ПРОПАГАНДА ат. Үгит-нәсият.

ПРОПАГАНДАЛАҰ ф. Үгит-нәсиятлаў, үгит-нәсият жумысларын жүргизиў.

ПРОПАН ат. хим. газ. Суйық газ.

ПРОПУСК ат. 1. Белгили орынға яки жайға кириў ушын ҳужжет, бир жерге барыўға, кириўге берилетуғын руқсат қағаз. *Пропускасыз* ҳеш кимди ишке жибермейди (Н.Дәўқараев). 2. к. пароль.

ПРОРАБ ат. Қурылыс жумысына басшылық етиўши адам, киси. Борис бир ўақытта *прораб* болып та иследи (Ж.Аймурзаев). Ямаса, қурылыс техникумын питкерсең де аштан өлмейсен, *прораб* яки мастер болып (У.Пиржанов). Ол қурылыстың басына хожейин яки *прораб* келсе ғана жумыс ислеп атырған болып көринеди (М.Нызанов).

ПРОРЕКТОР ат. Ректордың орынбасары. Жоқары оқыў орынларындағы жоқары лауазымның бири.

ПРОСПЕКТ I ат. Үлкен хәм кең көше.

ПРОСПЕКТ II ат. Бир нәрсениң бас бағдары, жобасы, программасы.

ПРОСТЫНЯ ат. Салынған төсектиң үстине жайыў ушын исленген ақ гезлеме. Хәр күни кийимлерин қайтадан кийиндирип, *простынясының* бир шети бүкленип, астына батып атырған жоқ па екен деп, күнине еки, үш рет тегислеймен (Т.Қайыпбергенов).

ПРОТЕЗ ат. Кемис мүшениң орнына қол, аяқ, тис, хәм т.б. арналып исленген жасалма мүше. Ағаш балдақ, *протезли* колларын, Көзлериме сүрме ҳұждан үстінде (И.Юсупов).

ПРОТЕСТ ат. 1. Белгили бир нәрсеге билдирилетуғын қатты наразылық. 2. Белгили бир қарарға, шешимге, бийликке рәсмий түрде наразылық билдириў. Прокурор *протести*.

ПРОТИВОГАЗ ат. Уўлы газден хәм басқа да зыянлы нәрселерден қорғаныўға арналған кийим.

ПРОТОКОЛ ат. 1. Жыйналыстағы сөйленген сөзлердин қағазға түсірілген жуумағы, тексти. 2. Жәмийетлик тәртіптин бузыушылары хақында жазылған акт қағаз. — *Протоколласпаймыз ба?* — Мен саған не дедим жаңа? (Ш.Сейтов).

ПРОФЕССИОНАЛ ат. Бир кәсіптің маманы, бир кәсіп пенен шуғылланыушы адам, бир кәсіпте қәниге адам.

ПРОФЕССИЯ ат. Ислеитұғын негизғи кәсіп, өнер, кәр, қәниге.

ПРОФЕССОР ат. 1. Жоқарғы оқыу орынларында ислеуши белгили илимий дәрежеси бар тәжірийбели оқытыушыларға берилетуғын жоқарғы илимий атақ. 2. Усы атакка ийе болған оқытыушы. Ол бир танысларынан хәр қыйлы тәжірийбелер ислеу ушын жасырын түрде адамды тирилей сатып алатуғын *профессор* ма, доктор ма, кулласы, әйтеуир бир илимпаздың барын еситкен еди (А.Әбдиев). Бизлерге институтта *профессор* айтар еди «бир докторды емлеуден, медицина хақында түсиниги жоқ жүз бийтапты емлеген аңсат» (М.Нызанов). Әлипбени үйретип жибергенбиз, *Профессор* болсын деп Алматыда (И.Юсупов).

ПРОФИЛАКТИКА ат. 1. Медицинада кеселлик хәм жарақатланыулардың келип шығыуының алдын алыу хәм риск факторы хәм оның рауажланыуын болдырмау хәм алдын алыуға бағдарланған ис илажлар, шаралар комплекси. 2. Қандай да бир нәрсениң алдын алыу, болдырмау ушын алдын ала көрилетуғын шаралар, ис илажлар.

ПРОФИЛЬ I ат. 1. Бир заттың қапталынан, қырынан карағандағы көриниси. 2. Бир нәрсениң туұрысынан, улынынан, тиккесинен кесилгендеги қыйындысының көриниси.

ПРОФИЛЬ II ат. 1. Бир кәсіпке, маманлыққа байланысly яғный тән екенлигин белгилейтуғын тийкарғы өзгешелик, кәсіп яки маманлықтың тийкарғы муғдары, шамасы.

ПРОФИЛЬ III ат. 1. Жайдың, үйдиң потологи беккем болыуы ушын, оны услап туратуғын, металлдан исленген, төрт мүйешли қурылыс материалы. 2. Хожалық жумысларында пайдаланылатуғын, металлдан жасалған төрт мүйешли қурылыс материалы. Жайды ысытыуда, батарея хызметин де атқарады.

ПРОФКОМ ат. Кәсіплик аўкам баслығы, жетекшиси. Мәселен, *профкомның* жыйналысында, Аямастан айтып салар жүзине (И.Юсупов).

ПРОФСОЮЗ ат. Кәсіплик аўқам, кәсіплик шөлкем. Белгили бир мәкемеде ислеўшилердин кәсіплик ҳуқықын қорғаушы шөлкем. Саған бюллетень төлейтуғын *профсоюз* жоқ бүйерде (М.Нызанов).

ПРОЦЕНТ I ат. 1. Пүтин санның жүзден бир бөлеги, % белгиси менен белгиленеди.

ПРОЦЕНТ II ат. 1. Карызға алынған пулдан пайдаланғанлығы ушын пул ийесине төлеп туратуғын хақы, пайда. 2. Қандай да бир заттың жүзден бир бөлегин өлшейтуғын муғдар, шама.

ПРОЦЕНТЛИ кел. 1. мат. Процентке тийисли, процентке тән, байланыслы. 2. Белгили процент есабынан пайда келтиретуғын. Усы кишкене қалаша *процентли* көрсеткишлерге исенсек (Ш.Сейтов).

ПРОЦЕНТШИ ат. 1. Жумысты белгили бир процентке жеткериўши жумысшы. 2. Белгили процент есабында пайда алыў шәрти менен карыз бериўши.

ПРОЦЕСС ат. 1. Бир истин тәбийғый жол менен раўажланыў барысы. 2. Белгили бир мақсетке ерисиў ушын алып барылатуғын ис-хәрекетлер жуўмағы. 3. Суд жумысының жүргизилиў тәртиби, барысы.

ПРУЖИНА ат. Машина, механизмлер ушын шыйратып, айландырып оралған серпилиўши полат сым. Көзден уйқы, тынышымнан қут урлап, Бир *пружина* серпип мазамды алар (И.Юсупов).

ПРУЖИНАЛЫ кел. Пружинасы бар, пружина аркалы хәрекетке келетуғын, ислеитуғын. Кишкене Сергей сым *пружиналы* аткөншекте уйыклап атыр (М.Нызанов).

ПРУЖИНАДАЙ кел. Пружина сықлы, пружина тәризли. Бәри-бәри полар серпинли, *Пружинадай* шыйратар сени (И.Юсупов). Қатлам-қатлам қарны бар, Ишин шадлық жайлаған, *Пружинадай* созылар, Қутыдай болып көринген (кк. фоль).

ПРЯНИК ат. Қамырға қант қосылып писирилген кондитерлик тағам.

ПСИХИАТР ат. Руўхый, яғный психиатрия аўырыуы бойынша қәниге, доктор.

ПСИХИАТРИЯ ат. Руўхый аўырыулар хәм оларды емлеў хақкындағы илим.

ПСИХИАТРИЯЛЫҚ кел. Психиатрияға тән, руўхый аўырыуға тийисли, байланыслы.

ПСИХИКА ат. Жоқарғы нерв системасында хәрекетке тийкарланған айрықша қәсийет.

ПСИХОЛОГ ат. 1. Психология бойынша кәниге, доктор. 2. ауыс. Адамның психологиясы бойынша шуғылланатуғын. Хәммесиниң изинде киятырған *психолог* хаял сәл иркилди (М.Нызанов).

ПСИХОЛОГИЯ ат. 1. Адам сезими ҳаққындағы илим. 2. Адамның минези, характери, жағдайы, ишки дүньясы. 3. Психикалық процесслердин жыйындысы.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ кел. Психологияға байланыслы, психологияға тән, психологияға тийисли.

ПСИХОПАТОЛОГИЯ ат. Руўхый ауырыўларды үйрениў ҳаққындағы улыўма илим, тәлиймат.

ПСИХОТЕРАПИЯ ат. Руўхый тәсир етиў жолы менен емлеу усылы, әдиси.

ПУБЛИЦИСТ ат. Жәмийетлик хәм сиясий темаларда шығарма дәрететуғын жазыўшы.

ПУБЛИЦИСТИКА ат. Жәмийетлик-сиясий мәселелер ҳаққында жазылған әдебий шығарма.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ кел. Публицистикаға яки публицистке тән, тийисли.

ПУД ат. гөн. с. 16,3 килограммға тең, руслардың ауырлық өлшеу бирлиги. Оның салмағы бир *пудтан* кем емес, тас мийтин мушы тийер болса, Қасым басына камшы шырп етип тийген жыландай тауланып түсер еди (Ә.Атажанов). Оның пейлине түсиниў ушын орысшалап айтқанда бир *пуд* дуз ишпек керек (Ә.Атажанов). Тағы айтайын: биз тәреплерде, фәллени батпан емес, *пуд* пенен өлшейди (К.Көримов).

ПУДЕЛЬ ат. Декоратив ийтлер топарына киретуғын, басы, аяғы, куйрығы қалың жүн менен қапланған, қолға тез үйренетуғын ақыллы ийтлер топарына киретуғын ийттин түри.

ПУДЛЫҚ кел. Пудқа тән, пудқа тийисли.

ПУДРА ат. Бояныў, безениў, косметика буйымы.

ПУҚАРА ат. 1. Жайдары халық. — Сөйтип, «патшадан хәмир болса, *пуқараға* не турыс», бизиң қәрекендер ат деген сон шыдатсын ба, сүүрет-пүүретине қарамай, пытырлатып атып таслапты (М.Нызанов). Думан басты аспан, жерди, *Пуқараға* жаз келер ме? (Бердақ). 2. Бир мәмлекетке қараслы халық. Ерназар аталық Хийўа жағында, Алдап *пуқарасын* қырған яранлар (С.Нурымбетов). Олар Киев Русы князлигиниң

пуқаралары есапланып, рус ләшкерлери менен биргеликте хәр қыйлы сыртқы жаўларға қарсы урысқа қатнасып турған (Т.Қайыпбергенов). Бул аңыздың айтылыуына қарағанда хан өз *пуқараларын* көрмекши болып, ел аралап жүргенде, бир үйге кире берген жеринде бир хаял отаудың ишинде турып: «Хан да болсаң келсапты алып кел», – деп айтқан (К.Мәмбетов).

ПУҚАРАЛЫҚ кел. Пукараға тийисли, пукараға тән. Бул сениң пукаралық хукуың (М.Нызанов).

ПУҚАРАШЫЛЫҚ ат. Бир мәмлекетке қараслылық. Бул уақытларда Алтын Орда пүткиллей ыдырап, татарлар теңлик ушын таласып, башқұртлар бөлинип, Чуваш пенен Молдовалылар болса пүткиллей орыс *пуқарашылығына* өтип кеткен еди (К.Мәмбетов).

ПУҚТА кел. 1. Тәртипли, ықшамлы, муқыятлы. Қос сондай жақсы, *пуқта* дүзилген (Ә.Шамуратов). 2. Исине нық, жақсы ислеитуғын, сақ, шебер, пүтинше. Абынып-шабынатуғын жерин жақсы биледи, өз исине оғада *пуқта* (Ж.Аймурзаев). Абылла *пуқта* адам (М.Нызанов).

ПУҚТАЛАНЫҰ пукталау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПУҚТАЛАҰ ф. 1. Ықшамлы, муқыятлау. Бул сөзди айтып атырып, бир хана пахтаға оралып шубатылған, бул шашты *пуқталап* қойын қалтама салып қойдым (Т.Қайыпбергенов). 2. Қупыялау, пәкизелеу, тежеу. Сол жағыма қарасам, *пуқталап* жаңадан дүзетилген бир уя тур (Ә.Шамуратов).

ПУҚТАЛЫҚ кел. 1. Пүтиншелик, ықшамлық, муқыятлық, сақлық. 2. Қупыялық, шеберлик. Олардың арасында *пуқталық* қылып ешеклерине минип алыуды умытпағанлар да көринди (К.Көримов).

ПУЛ ат. 1. Сауда яки төлеу ислериндеги баха, нырк, арза хәм қымбат өлшеуи болған металл яки қағаз белги, ақша. Олар бир күни *пул* шығарысып отырыспа шөлкемлестириуди ойласты (Қ.Ерманов). Аұылымда бир мәрте абырайлы ет мени, ортадағы байрақ та сеники, халыктан түскен *пул* да сеники, бир мәрте жығылып бер, деп қыйылып турып алды (М.Нызанов). Босаған үш бокалды *пул* менен қосып қолына услатты (М.Нызанов). ...хәтте бурын оны үйинде қондырғанлар, есигиниң алдына келгенде дийуана деп аяп қоржынына дән, нан, *пул* салғанлардың бәри де, оның кеше хақлап ел аралаған кәлендер екенин қыялына да келтирмеди (Т.Қайыпбергенов).

2. Байлық, капитал. Хәмеллиге, *пулы* көпке жалтақламайсан, ертең не ишемен, не кийемен деп те бас қатырып отырмайсан, нервинди шаршатып, жұмыс ислемейсен (А.Әбдиев). Досларым, «*пул* хәммени ойнатады», «алтын көрсе периште жолдан шығады» деген еки даналықты билесиз (Т.Қайыпбергенов). 3. аұыс. Бәри бир, базбаяғы, бир тыйын. Исимиз сизге түшипти, Басқалар бир *пулша* жоқ (Н.Дәуқараев). ◇ **Бир пул болыу** – аұыс. Күйип кетиу, босқа кетиу, пайдасы болыу. **Бир пул** – аұыс. Бәри бир тәсири жоқ. Дүньяны суу алса да үйрекке бир *пул* (кк.х.н.). Етигиң тар болса, жердің кеңлиги бир *пул* (кк.х.н.). Бизден бурын неше заманлар болды, Өткен дүнья бир *пул* шелли көринди (Бердақ). Бирақ, мениң бул ашыуланғанларым Алмагүлге бир *пул* еди (Т.Қайыпбергенов).

ПУЛЕМЁТ ат.ас. Тоқтамастан изли-изинен атылатуғын әскерий, атыу қуралы.

ПУЛЕМЁТШИ ат. Пулемёт ататуғын адам, пулемёт пенен қуралланған әскер.

ПУЛЛАУ ф. Көп пулға сатыу, қымбат бахаға бериу, пайда табыу, пайда көриу. Қайғыдан қутқараман деп алып кетип, Мени сен сатып жүрме жолда *пуллап* (Әжинияз).

ПУЛЛЫ кел. 1. Пулы бар, пулы болған, *пулы* көп, бай, қурғын, ақшалы. *Пуллы* болса кәспи кәриң, Душпанлардан өнер арын (әд.альм.). 2. аұыс. Бақалы, өтимли, қымбат. Себеби, усы отырғанлардың ишинен биреуи адамларға «Турдымурат белсендилик етип жүр» деп жайып жиберсе неше *пуллық* бала боламан (Т.Қайыпбергенов).

ПУЛПУРЫШ кел. Сүтхор, пайдакүнем.

ПУЛСЫЗ кел. Пулы жоқ, пулы болмаған. 2. Пул төленбеген, тегин, ешейин. Сууына шомылып Кегейли жаптың, Бийпул тыңлағансаң пошша торғайды (И.Юсупов).

ПУЛСЫЗЛЫҚ кел. Пулы жоклык, пулы болмағанлык, ақшасызлык.

ПУЛЬВЕРИЗАТОР ат. Суйықлықты себетуғын әсбап, бүриккиш, сепкиш.

ПУЛЬТ ат. 1. Муз. Дирижёрлар ушын нотанын астына қойылатуғын сәл ийилиңкиреген рамаға жайластырылған, жоқары етип исленген зат, предмет, подставка. Дирижёрлык *пульти*. Пюпитр. 2. Қандай да заттың автоматикалык басқаруудың пункти. Диспетчерлик *пульти*. 3. Хожалык техника буйымларын (телевизор, кондиционер, плейер хәм т.б.) аралықтан, дистанциялык басқаратуғын электрон қурылма.

ПУНКТ ат. 1. Бир нәрсеге арналған орын, жай. Машина *пункттен* өткен жердегі көпирден секиріп-секиріп өтті де, тегіс жолда ыңыранып алға қарай зымырады (Ә.Атажанов). Баласын атызда уйқылатып қанша терсе де, оны *пунктке* жеткеріу қыйын еді (Т.Қайыпбергенов). Сени күтер барлық жерлерде, Қурылыс, дүкән хәм *пунктлерде* (И.Юсупов). Пахта *пунктлерде* отырды мықшыйып, Құндыз малақайлы харамадасы... (И.Юсупов). 2. Текстин жазыу хәм т. б. нәрселердин бөлими, тарауы.

ПУНКТУАЦИЯ ат. лингв. Иркилис белгилериниң қойылыу тәртіби, қағыйдалар жыйнағы.

ПУРСА р. Ұақыт, жағдай, мүмкиншилик. «Ауырмаған киси ауырса, әжел оған бермес *пурса*» дейди ғой журт. Не илаж бар, егер дем таусылып турса (И.Юсупов). Түни менен мениң қонақ жериме он барып, уйқылауға *пурса* бермеді (М.Нызанов). Ерназаржан, — деди ана және оның бийхууда ойларға шүмиуине *пурса* қалдырғысы келмей (Т.Қайыпбергенов). Жумысы бир майдан мойын бурмаға *пурса* бермесе де, қасымды жалғыз шақырып алып, жөн-жосақты терип сорап, соңында «қалай қораның питкендей түри бар ма» деп сынап сорап та қойды (Ә.Атажанов).

ПУРСАНЫУ ф. 1. Таярланыу, ғұжырланыу, күшин жыйнау. Зийуар менен Ер Жанай, Қарыуланып *пурсанып*, Муздай темир қурсанып, Бул да шықты майданға («Ер Зийуар»). 2. Қоқырайыу, шәлтийиу, шоштыйыу, мардыйыу.

ПУРСАТ р. Бир жумысты ислеу ушын ең қолайлы уақыт, пайыт. *Пурсат* бермей тал бойынды жазыуға, Әкеңниң орнына кеттиң қазыуға (И.Юсупов). *Пурсат* керек ишиу ушын арақты. Шайыр әрман еткен өзінде жоқты... (И.Юсупов). Ғұмшаға арадан өткен бул азғана *пурсат* өзи билмейтуғын сабақтан имтихан тапсырғаннан қыйын болды (М.Нызанов). Аманлықта олар менен Маман бийдің пәрманын изертлескендей *пурсат* болмады, хан дәруазасынан ишке кирип, жоғынан дәрек табыудың машқаласына түсти (Т.Қайыпбергенов).

ПУРСАТСЫЗ кел. Исти ислеуге, питкеріуге мүмкиншилиги жок, уақты жок, тақатсыз.

ПУСТЫРМА ат. Жасырын, құпия, пинхамы. *Пустырмалап* қайыстырып сөйлеуге шорқақ (К.Султанов).

ПУТ I ат. 1. Еки аяқ, бөкседен төменгі жағы. *Путына* қараған еркек екенин аңлап жеттим де, кеулимдегі сүйиушилик сезимлеримди шилпәрше қылдым (М.Нызанов). 2. Еки аяқ

аралығы, жууан сан. Аяғында жаңа ултарған сары мәллеба, *путьнда* бөз дамбал (Қ.Ерманов). Бет-ауызлары ғожалақ-ғожалақ, гей биреулериниң *путьнда* дамбалы да жоқ (Н.Дәукараев). Соның арасында Ерполат сойып атырған қойының *путьн-путь*, қолын-қол етип, путарлап басын, ишек-қарнын, өкпе-бауырын алып қалды да, басқасын қойдың терисиниң арасына тықты (М.Дәрибаев).

ПУТ II к. пуд.

ПУТА I ат. Хәр түрли, майда терек тәризли өсимликлер. Бир *путаның* саясына үшеуі отыра кетти (Қ.Султанов). Хаял *путалар* хәм ағашлардың арасы менен самалдай ушты (С.Айний). Ешегимизге жүретуғын жол таппай, *пута-путаның* арасы менен зорға келдик ғой, шырағым! (М.Нызанов). *Путаны* наналап жатып, Шақмақ шақса, жаны қалмай (Бердақ). Хаял *путаға* қарай бурылды (Н.Дәукараев). Аяғынды *пута* тырнап, тас қыйып, Өрмелейсең асқар таудың басына (И.Юсупов).

ПУТА II к. путау. Балалар, ана тораңғылдың шақаларын *путап* тастаң, бұл үйге еле көп керек болады, — дейди изинше өзиниң тыпыршып жүргенин сездиргиси келмей (М.Нызанов).

ПУТАДАЙ кел. Пута сыяқлы, путаға ұқсаған, пута тәризли.

ПУТАҚ ат. 1. Ағаштың, теректиң хәр тәрәпке таралып өскен шақасы, шақа. 2. ауыс. Перзент, зүрияд, төл. Бийик өскен бир дарак. Онда бар он еки путак, Хәр *путақта* биргелки — бар отыздан жапырақ. 3. ауыс. Тарау, тармақ.

ПУТАҚЛАНЫУ путаклау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПУТАҚЛАС кел. Теңлес, заманлас. Әмиу бойы тууып өскен топырағым, Сизиң менен бир путаклас жапырағым (И.Юсупов).

ПУТАҚЛАСЫУ путаклау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПУТАҚЛАТЫУ путаклау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПУТАҚЛАУ ф. 1. Зыят путағын, шақасын шабыу, алыу. 2. ауыс. Өсиу, өрбиу, тарау, көбейиу.

ПУТАҚЛЫ кел. 1. Путағы көп, путағы бар. Жәнәуит *путақлы* болатуғын еди, мен я керегеден, я ууықтан, я гүлдирейиштен путак изин көрмей турман-ғо (М.Нызанов). 2. ауыс. Өскен, өрбиген, көбейген. Бирақ, оның гейпара *путақлы* минезлерин билгенликтен, колхоз дүзиу жөнинде арнаулы тапсырма берилмеди (Т.Қайыпбергенов).

ПУТАҚСЫЗ кел. Путағы жоқ, путак шықпаған. Нуу қарағай *путақсыз*, Оны тапшы Бағлан таз (ққ.х.ж.). Ақ теректей *путақсыз* кетсе кәйтер еди? (Т.Қайыпбергенов).

ПУТАҚТАЙ кел. Путаққа уксаған, путақ сыяклы, путак тәризли.

ПУТАЛАНЫҰ ф. 1. Шақаланыу, жән-жаққа таралып өсиу. 2. Путағы, шақасы алыныу, шабылыу. Бағ ишинде тут жапырағы, кетти ерте жасарып, *Путаланып* шақалары тазаланды оталып (Т.Сейтжанов).

ПУТАЛЫҚ ат. Пута өскен жер, майда тереклер, шөплер өскен жер. Қашкын *путалықтан* сүмирейип шықты (Ө.Хожаниязов). Сол рет те Таумурат Гүлжан менен әдеттегидей жолдың әдеуір шетиндеги *путалықтың* арасынан шығып, машинаға қайта жүрип кетти (Е.Өтпебергенли). Соңынан «соқырлардай» жетелесип, қалың *путалықтың* арасына сиңип кетти (Т.Қайыпбергеннов).

ПУТАЛАУ ф. Шақаларын кесип таслау, путаларын алып таслау, путаларын шабыу. Ол усылайынша, барлық алағаданы қойып, күн батқанша ағаш *путақлады* (Т.Қайыпбергеннов).

ПУТАЛЫУ ф. Шақаларын кесилип тасланыу, путаларын алып таслау, путаларын шабыу. Соның ушын да, маған бағманлық қыйынға түспеди хәм бул ўақта бағлар *путалып* болынған, оны тек кешки салқын менен суўғарыу, курт түспеу ушын ўақтында дәрилеп турыу ўазыйпасы ғана калған еди (М.Нызанов).

ПУТАРЛАНЫУ путалау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПУТАРЛАСЫУ путарлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПУТАРЛАТЫУ путарлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПУТАРЛАУ ф. 1. Отынды шабыу, майдалау. Қолына балта алып отынды *путарлаған* емес (Ж.Аймурзаев). 2. Гөшти майдалау, бөлеклеу. Бир түйетауықты сойғызып демде *путарлап* таслады (К.Султанов).

ПУТАСЫУ путау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПУТАТТЫРЫУ путау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПУТАУ ф. Путағын алыу, шақаларын кесиу. Сизлерге не жетпей атыр, адамлар! Бир-бириңизди ағаштай *путан* атырсызлар ғой! — деп жар салғысы келеди (К.Мәмбетов).

ПУТАУШЫ ат. Путағын, шақасын алыушы, кесиуши.

ПУТЕВКА ат. 1. Санаторийге, курортқа, қыдырыуға хәм т. б. емлениу, дем алыу орынларына баратуғын адамларға берилетуғын арнаулы жоллама қағаз, хужжет. 2. Автотранспорт түрлерин жүргизиушиге берилетуғын, питкеретуғын жумысын белгиленип көрсетилип берилетуғын қағаз, хужжет.

ПУЎ ат. Суу денешелеринин думан болып көтерілиуі, пар. Түнде суу *пууға* аз айланып жерге көп сиңеди (Ө.Айжанов). Демлеулі қазанлардан анда-санда бурқырап *пуу* көтеріледі (К.Аралбаев). Олар еттің *пууын* шығармай жерге көмип писирип, мазалы тамақ таярламақшы болды (М.Дәрибаев). Тек пискен жүөри гөжениң *пууы* базылардың бойына жыллылық таратып, шешине баслады (Т.Қайыпбергеннов). Адам жемей-ақ *пууына* тойғандай болды (М.Дәрибаев). Ол кәрада қатара қойылған көп-көп зеренлер сүтлі гүриш гөжеге толтырылып, үстилеринен *пууы* бурқырап тур екен (Т.Қайыпбергеннов). ◇ **Пуу беріу** — гүмис яки алтын жалатыу.

ПУЎЛАНДЫРЫУ ф. Пууға айландырыу.

ПУЎЛАНЫУ ф. Майда денешелерге айланып хауаға көтерілиуі, думанға айланыу, парланыу.

ПУЎЛАНЫУШЫ ат. Пууға айланыушы, парланыушы.

ПУЎЛАНЫУШЫЛЫҚ ат. Пууға айланыушылық, парланыушылық.

ПУЎЛАСЫУ пуулануу фейилинин шериклик дәрежеси. Қазанда жанарақта қуйылған аз толмас суу ысып, *пууласып* турды (М.Нызанов). Оны айтыуымның себеби, мен сени сағынған уақтымда пүткіл дүнья *пууласқан* айнаның артында қалып қойғандай сезиледі (М.Нызанов).

ПУЎЛЫ кел. Пууы көп, пууы бар, парлы.

ПУЎСЫЗ кел. Пууы жоқ, пууға ийе емес, парсыз.

ПУШ ат. 1. Туқымсыз, дәнессіз. Ал, сен сонда да соңғы гөреклерди *пуш* қалдырғың келеди. Пахтаны ойлағаның ба сол? (Ө.Хожаниязов). Қуры сымбатқа қарама, дәнесси жоқ *пуш* болмасын (С.Мәжитов). 2. Иши бос, ишинде хеш нәрсе жоқ. аұыс. Әмелге аспайтуғын, қам, құрғақ, жалған, тийкарсыз, тыянақсыз. Лекин, бул үмити *пуш* шықты (М.Нызанов). Мектепте бул қыялларым хәр күни *пушқа* шығады. Үйге асығаман (М.Нызанов). Үмитин *пушқа* шығарған пүткіл дүньядан жүз бурмақшы киби Беркинбайдың түксийген қалың қабақлары астындағы көзлери жумылған еди (К.Кәримов). ◇ **Пуш болыу** — иске аспау, бийкарға шығыу, нәтийжессіз болыу. Арланды қаназат исин қалған соң, еки тойда бир еңбеги *пуш* болды (С.Нурымбетов). Үмити хәм жигитлерге берген уәделери *пуш* болып шықты (С.Айний). Дем бермей үш-төрт дөндирген шақта, *Пуш* болды душпан димарын сарқып (Т.Жумамуратов). Маман бийдің баяғыдан бери урыулар

арасындағы алауыздықты сапластыраман деген нийети *пуш* болып, атланбай қалған жигитлерге бурылды (Т.Қайыпбергенов). Мәуленнің ойы бала Ерназар хәзир таярланып атырған тағамларға усаған тағамларды айтар, деп ойлаған еді, *пуш* болды (Т.Қайыпбергенов).

ПУШАЙМАН: Пушайман болыу, пушайман етиу. ф. Өкиниу, пәнт жеу, қапа қылу. Излеп келген баласы Сухрабты танымай өлтирип қойып, Рүстем де өмир бойы *пушайман* жеген (К.Султанов). Оның бийперзентликке *пушайман* қылып жылап отырғанына түсинип, Қумар аналықтың да көкирегі босасты, бірақ әлле қандай мәслөхәт бериудің мүмкин емеслигин түсинди (Т.Қайыпбергенов)... гүлли көзимди көрген уақытта, не ушын изимнен жууырғанына я күткенине *пушайман* етип кетип қалады (Т.Қайыпбергенов). Анықлап қараған адамға дүньяға келгенине *пушайман* етип, қапа болып турғандай көринеди (Н.Дәукараев). Сен жырласаң, мен *пушайман* етемен, «Неге адам болып тууылмадым» деп (И.Юсупов). Соңынан булайынша *пушайман* жейтуғын болғанда ҳеш қандай да хатымды жыртпаған болар еді (У.Пиржанов).

ПУШАЙМАНЛЫҚ кел. Өкиниш, өкиниу, әрманлық. Маман хаккындағы гәпке тағы оралып, Бегдулла оны жолда көк ешекке терис мингизгенине *пушайманлық* билдирип еді (Т.Қайыпбергенов).

ПУШҚАҚ ат. Дизеден төменгі аяқ, аяқ териси, аяқ тырнақларының териси, туяқ. Өзинің жәмийетке пайдасыз, неше жанлы жанға зыянлы хәрекетинің негизине түсингеннен кейін, қысынғанлығынан пушағына дейін терледі (С.Хожаниязов). Ол пушқағына шекем терлеп, желпинип қаралай өшип отыр (Ә.Атажанов).

ПУШҚАҚЛЫ кел. Пушқағы бар, пушқағы болған.

ПУШҚАҚСЫЗ кел. Пушқағы жоқ, пушқағы болмаған.

ПУШЛАНЫУ ф. Ишінде туқымы, дәнеси болмау, пушқа айланыу.

ПУШЛАУ кел. Ишінде туқым, дәнеси болмаған, пушқа айланған.

ПУШМАН қ. пушайман.

ПУШПАҚ қ. пушқақ. Майын майшыға бердим, Бир пушпағы өзиме қалды, Алтмыш апаңа, жетмиш жапаңа, Отыз *пашқана* етик шықты («Өтирик өлеңдер»).

ПУШМАНТАЙ қ. пушық.

ПУШТ ат. Ата тек, жети ата, әждат. Лашын киби көкке ушты, Сунқар екен жети пушты (Бердақ).

ПУШТАНА қ. пушық.

ПУШТАРЛАНЫҰ пуштарлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ПУШТАРЛАСЫҰ пуштарлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ПУШТАРЛАТЫҰ пуштарлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПУШТАРЛАҰ ф. 1. Бөлеклеу, майдалау, сай-сай етиу. Аманлықтың бет-алды ысып, жауырыны музлап, урқанаты уша да, қызыу ушын куллы-пәрең болып отын *пуштарлап*, ошакка тығып атыр еди (Т.Қайыпбергенов). Тенел итибар бермей отын *пуштарлауға* киристи (Т.Қайыпбергенов). Биразлары отын *пуштарласа*, екіншилери ошакқа от жағып жарыса хызмет етип жүр (К.Султанов). 2. Жиликлеу, бөлиу. Сойылған қойды *пуштарлап* ишкериге әкелип қойды (К.Султанов). Кеше шығып ауылға киятырғанда, мен сизлерди қашшан Мырзамуратты *пуштарлап* таслаған шығар деп едим (А.Әбдиев).

ПУШЫҚ ат. Мурнының ушы жок, мурны басық, батық адам. Сизлер болмасаңдар, *пушық* түе зон мурынға да жок ғой, бул жорға, — деп тағы күлдирди (К.Султанов). Ана баласын жылдам докторға әкетип еди, доктор оған, клеткалары тири мурын тауып салмаса, баланың мәңги *пушық* болып қалатуғынын ескертеди (Т.Қайыпбергенов). — Аманлық аға, *пушық* жеңгей сау ма? (Т.Қайыпбергенов).

ПУШЫҚЛЫҚ кел. Пушық, мурны дым кишкене.

ПУШЫҚТАЙ кел. Пушық сыяқлы, пушық яңлы, пушыққа уксаған.

ПУК қ. пүкке.

ПУККЕ кел. Бет алды, дүстөмен, асықтың шиккеге қарама-қарсы томпақ жағы, тәрәпи.

ПҮТИН кел. 1. Толық, барлық. Пүтин бир ауыл сууға жарымай отырғанда әкеси екеуи қол сериппе менен байлардың талай-талай атызын сууғарған еди (Ө.Айжанов). Байлардың үйин тинтип, *пүтин* ғазналарын ақтарып алтын бар ма, гүмис бар ма алып арбалап қаладан шығара баслады (Қ.Ерманов). Соның ушын олар еки тәрәпи де *пүтин* атасы да, анасы да адамларды жек көреді (М.Нызанов). Егер бул боян Америкада өсер ме еди, *пүтин* бир институт шуғылланар еди (М.Нызанов). Олай болса дауасы бизден, қайғы сизден, еки жарты бир *пүтин* болайық деп күлди (М.Дәрибаев). 2. Сау, дүзиу. Кулак мурны

пүтин келсе гәллениң, ыклас пенен дуға оқысын кара (К.Султанов). Етиниң *пүтин* жери жок, қыршылып қан шығып тур (А.Бекимбетов). Хәммеге де өзине жараса, алданыш тауып бересен: өмирден атланып баратырғанлар — қәстелик халын, қәстелер — дениниң саў уағын, саўлар — үстиниң *пүтин*, тамағының тоқ уағын әрман етеди (А.Садықов). Еси-ақылы *пүтин* ким болса да, мәрт болыўды арлы-намыслы болыўды, батыр болыўды, өле-өлгенше халық ушын, ел ушын хызмет етиўди мақсет етеди (Ә.Шамуратов).

ПҮТИНЛЕЙ р. Пүтинлей, тутас, хәммесин, толығы менен.

ПҮТИНЛЕНИҮ пүтинлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПҮТИНЛЕСИҮ пүтинлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПҮТИНЛЕТИҮ пүтинлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПҮТИНЛЕҮ ф. Толықтырыу, дүзетиу. Әсте ғана жулайын, жартыламай *пүтинлеп* (И.Юсупов). Үсти-басынды бизден де *пүтинлеген* соң, айырылып баска биреўди де усындай халға түсиргиң келе ме (К.Ерманов).

ПҮТИНЛЕҮШИ ат. Толықтырыушы, дүзетиуши.

ПҮТКИЛ кел. Барлық, хәмме, толық, пүтин. Сәлем, өзбек аға, өрнекли аға, Сен белли дийқансаң *пүткил* дүньяға (И.Юсупов). Мен енди көкнар дегеннен *пүткил* безгеним болсын (С.Хожаниязов). Оннан соң тек бир жулдыз емес, *пүткил* аспан жулдыз-пұлдызы менен сеники болады (У.Пиржанов). Көзимниң қыйығы менен соңғы партаға өзиниң иплас пикирлери менен дерлик *пүткил* классты былғаған Бахадырға ғәзеpli түрде нәзер тасладым, ол барқ урған лалазарды шырмап алған сарышөпке усап көринди (А.Садықов). Сүйиклим! Сени Абылқайырдың *пүткил* байлығына, ханлығына, хәтте елине алмастырмайман! (Т.Қайыпбергенов).

ПҮТКИЛЛЕЙ р. 1. Биротала, толығы менен, хәммеси. Уйқылап қалдым, ким екенин көрмедим, билмедим түсим бе, я оным ба, ядымда жоқ деп айтқанларынан *пүткиллей* танып шықты (А.Бекимбетов). Атамураттың әскерлери елди *пүткиллей* пәтенге келтирди (Т.Қайыпбергенов). Бир рет усындай уарра-уарралары ушын барлық курбақаларды өмиримниң ақырына дейин *пүткиллей* жек көретуғын болып қалдым (Т.Қайыпбергенов). 2. Тутас, тутасы менен. Оның басқалардан *пүткиллей* ажыралып туратуғын бир кәсийетти бар екен (У.Пиржанов). Үш жыл дауам еткен ашлық адамлардың пүткиллей силикпесин шығарған (Т.Қайыпбергенов).

ПЫҒАН ат. Қайғы-қапалық, уғайым.

ПЫҒЫЛ ат. Пейил, нийет, қылық, минез, қәсийет. Мынау пығылың болса бермей балықты, Көрдің бе жағалап отқан халықты (Өтеш). Олардың бундай *пығылда* екенлигин өткен сапарғы зыяпатта сөзлеринен аңғарды (К.Кәримов).

ПЫҚСЫТЫҰ пықсыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПЫҚСЫТЫҰШЫ ат. сасытыұшы, түтетіуши.

ПЫҚСЫҰ ф. Толық жанбау, түтеу, сасыу. Бәлки, ол пықсыр, жанған шала болар (Ө.Хожаниязов).

ПЫҚЫРЛАҰ к. пақырлау.

ПЫЛЕСОС ат. Шаң тазалағыш, шаңжутқыш. Уйқылап жатсам мен дәлизде пырылдап, Үй сыпырдың *пылесосың* дырылдап (И.Юсупов).

ПЫР: пыр етиу ф. Пырлап ушыу, пыр етип ушып қоныу. Екеуимиз шелдің үсти менен жууырысып баратыр едик, тап түбимизден бир бөдене «*пыр-рр!*» етип ушты да кетти (Т.Қайыпбергенов). Бирак, оларды қалай услайсаң, қанаты бар, «*пыр*» етип ушып кетеди (К.Кәримов). Хұрлиманның негедур күшенгени хәм аздан кейин бир нәрсениң «*пырр*» етип жыртылғаны еситилди (А.Садықов). Тоғайда жүргенде алдынан бирден *пыр* етип қырғауыл ушса «*уа*» деп бақырып жибергенин билмей қалатуғын да әдети бар (М.Дәрибаев).

ПЫРАҚ ат. Жүйрик, тулпар, шапқыр, ушқыр. Астыма мингеним пырақ, Қалмады бизге ҳеш турмақ («Алпамыс»).

ПЫРҚЫЛДАҰ ф. Пырқ-пырқ етип сес шығарыу, ғорқылдау, жылау. Байдың баласы *пырқылдап* жылап отыр (Қ.Султанов). Бир оянсам, тарғыл пышық *пырылдап*, Күндегише жатар екен қойнымда (И.Юсупов).

ПЫРАҚТАЙ кел. Шапқыр аттай, тулпардай.

ПЫРЛАҰ ф. 1. Пыр етип сес шығарып ушыу, дүрлеу. 2. Қатты жүриу, қатты шабыу, ушыу, зыңғыу, зуулау.

ПЫРЛАҰШЫ ат. 1. Пыр етип ушыушы, дүрлеуши. 2. Қатты жүриуши, қатты шабыушы, ушыушы, зыңғыушы, зуулаушы.

ПЫРРЫМ: пыррым-пыррым болыу ф. Бөлек-бөлек болыу, дал-дал болыу. Бирликсиз елдің бар дастурханы да пыррым-пыррым болып, дастурхансыз ел бахытсыз ел (Т.Қайыпбергенов). Бөз гүписи *пыррым-пыррым*, кара жийекли қызыл көйлегиниң етеклери қақ-қақ айырылған (Т.Қайыпбергенов).

ПЫРҚ-ПЫРҚ Пырқ-пырқ етиу. Еликлеуиш тийкарлы қоспа фейил. Кимниндур палатада *пырқ-пырқ* жылай баслағаны

сезилди (М.Нызанов). Мурнының астынан *пырқ-пырқ* күлип отырған Сержан, капталындағы Гүлайшаға ийегин көтерип күлди (Т.Қайыпбергенев). Ерназар болса Бердакка карай мурнын *пырқ-пырқ* еткизип тартып... (А.Садықов).

ПЫРТ: пырт етиү ф. Суйыклықтын бирден атлығып шығыуы. Жол бойындағы бирли-жарым қарабарақлардың ашыуы бетке шығып, «*пырт*» етип жарылып кетейин деп тур (Н.Дәукараев).

ПЫРТ-ПЫРТ: Пырт-пырт етиү. Еликлеуиш тийкарлы қоспа фейил. Хәзир жан дегендеги жалғыз жолдасы — қасындағы кара нардың тиси *пырт-пырт* етип гүйсейди (М.Дәрибаев).

ПЫРТ-ШЫРТ: пырт-шырт демеу ф. Анау-мынау демеу, жыр шығармау, шатақ етпеу, үндемеу.

ПЫРЫЛДАТЫҰ пырылдау фейилинің өзгелик дәрежеси. Қатар-қатар тиси бар, *Пырылдатып* тартқанда, Таудай бийик күши бар, Қөне, буны ким табар? (кк.х.ж.).

ПЫРЫЛДАҰ ф. 1. Сес шығарып дем алыу, қурылдау, пысылдау. *Пырылдап* уйқылап калыппан (Ж.Аймурзаев). Биреулері пысылдап, биреу-биреулері *пырылдайды* (Айбек). 2. Канат қағып ушыу, дүрилдеу. Хәр жерде уяларынан *пырылдап* ушқан шымшықлардан басқа жанлы мақлуқ селт етпейди (Т.Қайыпбергенев). Машинаның алдында бир топар кара торғайлар *пырылдайды* (Ө.Айжанов). Кара талдың уша басында шымшықлар *пырылдады* (Т.Қайыпбергенев).

ПЫРЫЛДЫ ат. Қурылды, пысылды.

ПЫС: пыс етиү ф. Жел шығыу, пысылдау.

ПЫСҚЫРТЫҰ пыскырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ПЫСҚЫРЫҚ ат. 1. Мурынның ишинен көк ет өсип дем алдырмайтуғын ауырыу, наұқас, бийтап. 2. Пысылдаған сес.

ПЫСҚЫРЫНЫҰ пыскырыу фейилинің өзлик дәрежеси. Түсетуғын қыраудан қорқып, қауынлары үзип алынып, тек түйнеклери қалған атызларға байланған сур ешектің *пысқырынып* түйнек кемирип атырғаны еситиледи (А.Садықов).

ПЫСҚЫРЫҰ ф. 1. Мурнынан катты дем шығарыу, қарылдап дем шығарыу, сес шығарыу. Жолшы *пысқырған* атын тоқтатты (Айбек). 2. ауыс. Шапшыу, атлығыу. Астындағы аты да қос қулағын тикирейтип, *пысқырып* алға адым атқысы келмеп еди, бирак оны қамшы менен алдырып жиберип, нийетинен ұаз кештирди (А.Садықов). Ол тыпыршып *пысқырып* турған сыйырдың қак манлайы-ау деп, басына муш пенен қойып

калғаны, қолы манлайға емес, мүжилген шаққа гирш етип, көзиниң алдында жыбыр-жыбыр ушқынлар шашырады (Ө.Атажанов). Оның оғыры жууырғышлығы Периханды таңландырып, танауы тартылып, *пысқырып* турған атынын жылауын тартты (Т.Қайыпбергенов). 3. ауыс. Менсинбеу, писент етпеу, менменсиу, тәкаббирлениу. Шопанлар қутырып кетти *пысқырып*, тусауларын белбеуине қыстырып (Бердак).

ПЫСҚЫРЫСЫҰ пысқырыу фейилинин өзгелик дәрежеси. Бердакқа сәлем бериу түе сәлемине *пысқырысып* карамайтуғын адамлар... (А.Садыков).

ПЫСҚЫҰ ф. 1. Шала жаныу, түтеу, сасыу. Ол пысқый береді, *пысқый* береді, ең ақырында адамның көзин аштырмай таслайды (Т.Қайыпбергенов). *Пысқып* ғана жанады, ошақтың қоламтасы (И.Юсупов). Енди бул жердиң бәри түтинлик салынғандай пысқып турыпты (К.Мәмбетов). Геуғим қаранғылығын жақтыртқан ушқынлар *пысқыған* түтинге араласып аспанда «жүрип» сөнеди (Т.Қайыпбергенов). *Пысқып* атырған түтинди көрип жууырып-ақ келди (Т.Қайыпбергенов). Өрттен кейинги қап-кара түбирлердин *пысқыуын* қан тамшылары өширип жатты (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Күйиу, кыйналыу. Иши-бауыры дәрт қайғысы менен *пысқып* жылағым келди (Ө.Хожаниязов).

ПЫСҚЫТЫҰ пысқыу фейилинин өзгелик дәрежеси. Шашылып атырған самтықты жыйнастырып, жаман тамның ишин ала-бурқан түтин етип, пысқытып от жакты (Н.Дәукараев).

ПЫСНАСЫҰ пыснау фейилинин шериклик дәрежеси.

ПЫСНАТЫҰ пыснау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПЫСНАҰ ф. Пысылдап сес шығару, пысылдау, ентигиу. *Пыснап* уйқылаған жас биреудин мурнының дем алысы келеди (К.Султанов). Ол Атамуратты узақ күтип, уактында ауқатлана алмай қалған болса керек, қасындағы жолдасына да онша итибар берместен, ентигип, *пыснап* кууырылған аяқларын кемире баслады (Т.Қайыпбергенов). Ен астында қалған Сәрсенниң ашшы дауысы шыққаннан кейин хәммемиз *пыснап* өрре турдык (Т.Қайыпбергенов). Дәлизде өзін тик тутып тура алмай әдеттегидей былғандап, бир түрли *пыснап*, әдеуир турды (Е.Өтепбергенли).

ПЫС-ПЫС: пыс-пыс етиу. ф. Усти-үстине жел шығару, пысылдау.

ПЫСЫҚ кел. Пукта, шыныкқан, шакқан. Өзи де жасына карағанда *пысық* бала еди (Ш.Сейтов). Булардың хеш биреуи султан да, ултан да емес, Орманбет пенен он жыл бирге болып Сарайшыктан Псковка шекемги аралыкты басып өткен, өз исине *пысық* жауынгерлер еди (К.Мәмбетов). Бул жолда кимлердин ойлары, ислери канша *пысық* болса, әуладынан сонша жақсы алғыслар еситеди (Т.Қайыпбергенов).

ПЫСЫҚЛАҰЫШ ат. лингв. Ис-хәрекеттиң ислениу усылын, сапасын, орнын, уақыт, себеп, мақсет, муғдарлық, шәрт хәм қарсыласлық белгилерин билдиретуғын гәптиң екінши дәрежели ағзасы. Болмаса тыңла, гәп ағзалары бесеу – олар, баслауыш, баянлауыш, анықлауыш, толықлауыш, *пысықлауыш* (М.Нызанов).

ПЫСЫҚЛАНЫҰ пысықлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ПЫСЫҚЛАҰ кел. Пукталау, пүтиншелеу, шакқанлау.

ПЫСЫҚЛЫҚ кел. Пукталык, пүтиншелик.

ПЫСЫЛДАҒЫШ кел. Пысылдап сес шығарғыш.

ПЫСЫЛДАҚ кел. Пысылдағыш, ырсылдақ.

ПЫСЫЛДАТЫҰ пысылдау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ПЫСЫЛДАҰ ф. Ысылдау, хууилдеп сес шығарыу. Буны ерси көрип жортаға уйқылап қалған киси усап *пысылдап* едим, олар қаттырақ шығарып гүңкилдести (М.Нызанов). Тауман *пысылдап* жетип келди (Ә.Атажанов). Жаныуар қара нар танауы *пысылдап*, еки көзи жасаурап, самалды тумсығы менен түйип таслап, қаттырақ желеди (М.Дәрибаев).

ПЫСЫЛДАҰЫҚ кел. Пысылдай беретуғын, ырсылдақ.

ПЫСЫЛДЫ кел. Пысылдап шыққан сес, пысылдап шыққан дем, жел.

ПЫССЫЙҰ ф. Сүмireйиу, сымпыйыу, төмен карау. Азанда босап қалған қаптай пыссыйып, үйге қайттым (М.Нызанов).

ПЫТПЫЛДЫҚ кел. Бөденениң сайрауы, сести. Бөденениң үйи жоқ, қайда барса, «*пытпылдык*» (кк.х.н.).

ПЫТ-ШЫТ: пыт-шыт болыу ф. Бөлек-бөлек болыу, майда-майда болыу, мылжа-мылжа болыу. Шыра қулап, шийшеси *пыт-шыт* болды (Ж.Аймурзаев). Мен оларды жән-жаққа, *пыт-шытын* шығарып қуудым (Т.Қайыпбергенов). Бундай жағдайларда кемениң төси жерге тийип тоқтап қалады. Яки пәтли ағыс кемени тоғанға апарып урып, *пыт-шыт* етип жибереди (К.Мәмбетов).

ПЫТЫРА ат. Мылтыкка салып атылатуғын майда домалак ок. Пытыраның да дәреги табылған (Қ.Досанов). Орыстың

илимин қоя бер сирә, *пытыра* алысырақтан шашырап тийип, хәр жериме сиңип қала берген екен, бәрін кесип алды (Т.Қайыпбергенов). Жолбарыс пенен шошқаны майда *пытыра* ок пенен атыуға мүмкин емес, оған хәлеклениўге болмайды (Ә.Шамуратов). ...шойыннан *пытыра* қуятуғын темирши орыс устанын хабарын еситкенлер, аўылынан алыс-жуўығына, атлы-пиядалығына қарамай устаны көриўге, Маманға нөкер болыўға тилек билдирип, келе баслады (Т.Қайыпбергенов).

ПЫТЫРАНДЫ кел. Сийрек, майда. Пытыранды-усак дийқан хожалықлары социаллық тийкарда қайтадан қурылды (К.Ерманов).

ПЫТЫРАНДЫЛЫҚ кел. Сийреклик, майдалық.

ПЫТЫРАҢҚЫ кел. Бөлекленген, таралған, шашыранды.

ПЫТЫРАҢҚЫЛЫҚ кел. Бөлекленгенлик, таралғанлық, шашырандылық.

ПЫТЫРАСЫҰ пытырау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПЫТЫРАТЫҰ пытырау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ПЫТЫРАҰ ф. Хәр тәрәпке тарқалыу, тарау, шашылыу, таралыу. Моншақлары сөтилип жән-жаққа жумалап *пытырап* кетти (У.Пиржанов). Көп суўға келгенде тум-тусқа тарап, маллары *пытырап* кетти яранлар (Бердақ)... соншелли нәзик, соншелли хийлели, соншелли сырлы бир уғымның мәнисине түсине алмай, пикирлери жән-жаққа *пытырап* кетеди (У.Пиржанов). Ел хансыз қалып, биротала *пытырап* кетпеуи ушын Шайық пенен Маман кеңесип, сол күни-ақ Хелуёт тархан, Есим бий усаған кәтқуда жас үлкенлерди жыйнап ел аралауға кимлер көшкенин, ким қалғанын, кимниң өли-тирисин анықлауға шықты (Т.Қайыпбергенов).

ПЫТЫРАҰШЫ ат. Тарқалыушы, тараушы, таралыушы.

ПЫТЫРЛАҰШЫЛЫҚ кел. Тарқалыушылық, тараушылық, шашылыушылық.

ПЫТЫРЛАНЫҰ пытырлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ПЫТЫРЛАСЫҰ пытырлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ПЫТЫРЛАТЫҰ пытырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси. Шық пенен жибисип турған жантақларды қойлар *пытырлатып* қыя баслады (М.Дәрибаев). *Пытырлатып* жулып тасладым. Соннан берли ол мениң менен жүзбе-жүз келип қалыудан қорқады (М.Нызанов). Егер урыс уақтындағыдай қолымда автомат болар ма еди, сени де, сол баяғы Аркадийинди

де, мынауынды да, *пытырлатып* атып таслаған болар едим: Хәссений! (М.Нызанов).

ПЫТЫРЛАҰ ф. 1. Патырлау, тыпырлау. Мойын, омыртқаларым пытырлап, жер астынан жокары карадым (Т.Қайыпбергенов). Есима түссе тордағы палапандай *пытырлап*, шелектегі суға түскен шабактай басларымды ернекке бүгемен (Т.Қайыпбергенов). 2. Тысырлау, шытырлау. Жағайын деген жас жынғыл шырпы отын *пытырлап* кетеди дағы пыскыйды (Ж.Аймурзаев). Анда-санда тоғай иши *пытырлап* кеткенде ғана мойнын созып карайды (Т.Қайыпбергенов). Шегиртке шырылдайды, кус *пытырлайды*, сағал улыйды, — кулласы, бунын хәммеси түнги тәбият сазы (Т.Қайыпбергенов).

ПЫТЫР-ПЫТЫР: пытыр-пытыр етиу ф. Пырылдау; тыпырлау. Дәслеп тигис сөтилгендей әсте *пытыр-пытыр* сес шығарды (Т.Қайыпбергенов).

ПЫШ: пыш деу ф. Пышыққа кет, каш деу. Есиктеги пышыққа «*пыш*» десең төрдеги пышыққа тәсир етеди (Қ.х.н.). Бул үйде оның пышығына *пыш* дейтуғын адам жоқ (М.Нызанов).

ПЫШАҚ ат. Бир нәрсени кесиу, майдалау, бөлеклеу ушын темирден, полаттан исленген, бир жағы кесиуге арналған, ушқыр курал, әсбап. Егер мийуе кыршыуға арналған *пышақ* болса, кыршып тазалаған болар едим (Р.Тагор) Жоғалған *пышақтың* сабы алтын (қ.х.н). Анық көзи жеткени — хан сарайының сиясаты еки жүзли *пышақ* екен, егер тағам менен теңгерилсе, онда я дузлы, я дузсыз, я пал салынған, я зәхәрли бир нәрсе (Т.Қайыпбергенов). Сөйтти де ол койнынан дәстелери узын, ушы орақтай тик қайтарылып сапланған еки жүзли өткір үш *пышақты* шығарды (Ә.Шамуратов).

ПЫШАҚЛАНЫУ пышақлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ПЫШАҚЛАСЫУ пышақлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ПЫШАҚЛАТЫУ пышақлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПЫШАҚЛАУ ф. Пышақ пенен кесиу, пышақ тығып алыу, пышақ урыу. Жанғазы ханды *пышақлап* сойқан салды Ерназар бий (Бердақ). Не ушын өзимди *пышақлағанымды* меннен хеш ким сораған емес (Т.Қайыпбергенов).

ПЫШАҚЛАУШЫ ат. Пышақ урыушы, пышақ пенен кесиуши, пышақ тығып алыушы.

ПЫШАҚЛЫ кел. Пышағы бар, пышақ услаған.

ПЫШАҚЛЫҚ кел. 1. Пышаққа тән, пышаққа тийисли.
2. Пышаққа жарарлық, пышаққа турарлық.

ПЫШҚЫ ат. Бир нәрсени кесиү, бөлиү, майдалау ушын арналған тисли, темирден, полаттан исленген сабы бар курал, әсбап. Қолында *пышқысы* хәм де балтасы (Х.Турымбетов). Қайып бул жерде ағаш устасы бөлип ислеитуғин еди, сонлықтан *пышқы*, мыйық, балта-шөккишлери салынған қобдыйларды алып сыртқа шықты (А.Әбдиев).

ПЫШҚЫЛАТЫУ пышқылау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПЫШҚЫЛАУ ф. Пышқы менен кесиү, кыйыу, бөлеклеу, майдалау.

ПЫШҚЫЛАУШЫ ат. Пышқы менен кесиуши, кыйыушы, бөлеклеуши майдалаушы.

ПЫШҚЫЛЫ кел. Пышқысы бар, пышқы усаған.

ПЫШЫҚ ат. Жолбарыс, арыслан туқымлас сүт емизиуши үй хайуаны. Сизлердиң хадалдан тауығыңыз жоқ, харамнан *пышығыңыз* жоқ, отырыспаны не қыласыз (Қ.Ерманов). Бир қап-кара *пышықтың* жоқары ылақтырғанда тырнағы түнликке илип қала бергенинен кейин, аяқларын геүдесине бир шаршы менен муқыятлап орауын дауам етти (А.Садықов). Нәрестениң өлимин *пышықтың* өлиминдей көрмейди-ә, бул қудайдан тапқырлар! (М.Нызанов). Жийемурат алдына келип тоқтаған *пышықтың* жауырнынан сыйпалап, жолдасларының дықкатын соған аударды (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Пышық мурын батпайтуғын** — жүдә қалың, қалыңлық. Арқасындағы *пышық мурны батпайтуғын* тоғайлықты есапқа алмағанда көсип жатырған далаңлық (К.Мәмбетов). Ауылдың бир тәрәпи *пышық мурны батпастанай* тоғайлық, бир тәрәпи қамыслық көл, көлдің қамыслығы тораңғыллық пенен қапланған тоғайдан қалыспайды (С.Бахадырова). **Пышық басты** — ала пасырлы, былағай, баса-бас, былғасық. Демнин арасында *пышық басты* болып қалды (Ж.Аймурзаев).

ПЫШЫҚҚУЙРЫҚ ат. Басы пышықтың қуйрығына уқсаған жабыскақ, бир жыллық жабайы өсимлик.

ПЫШЫҚТАЙ кел. Пышыққа уқсаған, пышыққа мегзес, пышық сыяқлы, пышық тәризли. Ол аяқларын ғаз-ғаз басып, *пышықтай* жылысып есиктен шықты да, күтә епшиллик пенен қапыны әстен ғана жапты (Т.Қайыпбергенов). *Пышықтай* епшил хұждан, Талап етип баскадан (И.Юсупов). Жигитлер

биресе өзлеринин аға бийине, биресе бир мүйеште *пышықтай* болып отырған Қасымға қарады (Т.Қайыпбергенев).

ПЫШЫЛДАТЫҰ пышылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ПЫШЫЛДАҰ ф. Пышылдап сес шығарыу. — Пушык, пушык, Пышылдаған пышык! (ққ.х.ж.).

ПЫШЫРЛАСЫҰ пышырлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ПЫШЫРЛАТЫҰ пышырлау фейилинин өзгелик дәрежеси. Еки ат қатарласып, өткен жылдың морт урықтарын омырауы менен жапырып, шабырауыт жыңғылларды сықырлаған қар үстине қайырып, *пышырлатып* сындырып баратыр (Т.Қайыпбергенев). *Пышырлатып* басып биреудің қиятырғанын билди (Ә.Атажанов). Ол адам орнынан қозғалыуы мәттал, қалған-қутқан балықты сүйек-мүйеги менен сыпырып, қос-қоллап аузына салып, *пышырлатып* шайнауға кириседи (Н.Дәукараев).

ПЫШЫРЛАҰ ф. Шырт-шырт еткен сес шығарыу, сытырлау, шытырлау, пытырлау, сыныу. Төселип атырған ширик жыңғылдың шөғирдеклери атлардың туяғы астында *пышырлап* сынып атыр (Т.Қайыпбергенев). Жудырығын тас мийтин етип түйгенликтен, бармақлары *пышырлап* кеткендей сезилди өзине (Ә.Атажанов).

ПЫШЫРЛЫ кел. Шытырлаған, сытырлаған, пытырлаған дауыслы сес.

ПЬЕСА ат. 1. әд. т. Театр сахнасында қойыуға арналған драмалық шығарма. Ат хаққында *пьесада* болса сен-әм айта бер (М.Нызанов). 2. муз. Кишкене музыкалық шығарма.

ПЬЕСАЛЫҚ кел. Пьесаға тән, пьесаға тийисли.

ПЮРЕ ат. Мийуе ямаса палыздан майдалап исленген тағам, аұкат.

Р

1. Р Қарақалпақ әлипбесінің жигирма үшінші хәриби хәм оның таңбасы. **2. Р** хәрибин айтқанда ауыз толық ашылып, тилдің үстинги таңдайға тийиуінің нәтижесінде дауыссыз сес пайда болады. **3. Р** хәриби сөздің басында: Радио, рахмет, рәсиуа, ортасында: барлық, орта, аршын, аппарат, ақырында: метр, литр, цилиндр бир жазылады, базыбир жағдайларда **Р** хәриби сөзлердің ортасында: ғарры, саррас, хәрре сыяқлы сөзлерде екеуі де сақланып қатар жазылады.

РАБАЙ ат. Түр, түс, рәмәуиз, бағыт, бағдар, жағдай, жай. Ат үстиндеги шабарманың кетерде әбден желиктириу, өшиктириу, шынлап писириу ушын бурынлары: «халықтың *рабайына* қарап жүр!» десе, бул сапары: «әкең болса да кылышыңнан кан тамыз» — деп колпылдатып, өкпесінің желин үрип жиберди (К.Султанов).

РАБАЙЫ ат. Жай-жағдайы, бағдары, рәмәуизи, түри-түси, жөн-жосары, бағыты, мийзамы. Кемпир нәренжан жалғыз улының *рабайына* қарап, онын Нуржан ғарры менен көбирек бас қосып отырыуы ушын, кешки пададан келерге таман қызы екеуіне де ыссы шай демлеп қояды (Т.Қайыпбергенов).

РАБАЙСЫЗ р. Жөнсиз, ыңғайсыз, қолайсыз, хәдден тыс.

РАГУ ат. Гөштен, балықтан, хәр түрли мийуе жемислерден де майдалап туұралып ишине дәм беретуғын затларды қосып парға писирилген аұкаттың түри. Сөйтип олар азанда палыз өнимлеринен исленген *рагу*, түсте қуұырылған ет жейди (Р.Тагор).

РАДИАТОР ат. 1. Мотордағы двигательдеги сууды сууытыушы хәм оны айландырып турыушы құрал, әсбап. 2. Ысытыу системасының ыссы суу яки пуу менен бөлмелерди ысытыушы бөлими.

РАДИАЦИЯ ат. Қандай да бир дененің электромагнит қууатын тарқатыушы нур, энергия. Әттегене, усындайда, үлкен бир отарда *радиация* болса, мал да хәм адамлар да қыйналмас еди (С.Хожаниязов).

РАДИЙ ат. Химиялық элемент. Радиоактивлик қәсийетке ийе болған ыссылық хәм нур энергиясын шашатуғын металл.

РАДИКАЛ ат. Жәмийетлик дүзимге түпкиликли бурылыс жасауға өз көзқарасын тайсалмастан билдириуши радикализм тәрәпдары. Қандай да бир радикал партияның ағзасы.

РАДИКАЛИЗМ ат. Жәмийетте ҳүким сүрип турған сиясий, социаллық хәм мәдений жағдайды түпкиликли, толық аяўсыз өзгертиуге умтылыушы адам яки топар (партия)дың позициясы.

РАДИКАЛИСТ ат. Хәр бир тараўдағы кескин көзқарас хәм хәрәкетлердин тәрәпдары.

РАДИКАЛЛАР ат. Химиядағы еркин радикаллар. Электрон қабықтың сыртындағы бир ямаса бир неше үйлеспеген электронларға ийе болған бөлөкшелер. Еркин радикаллар қатты, суйық, газ тәризли затлар болып қысқа ямаса узақ мүддет тиришилик етиу мүмкин.

РАДИКУЛИТ ат. мед. Нерв системасындағы перифериялық бөлегиниң патологиясы. Онда арқа мийден басланатуғын нерв талшықларының бөлөклери қысылады.

РАДИО ат. Электромагнитлик толқынлардың жәрдеми менен дауысларды, сигналларды узақ жерлерге жеткерип бериу, таратыу хәм қабыллау усылы, сөйлеу аппараты, буны уллы рус алымы Павлов биринши ойлап тапқан. — Бир жола мен *радиодан* бир шайырдың қосығын тыңлаған едим, не дегенин айтайын ба? (Т.Қайыпбергенов). Егер қосықларыңды *радиоға* жаздырсаң, елиу жыл, бөлким жүз жыл дауысың сақланып қалуы мүмкин (М.Нызанов).

РАДИОАКТИВЛИ кел. Радиоактивлик қәсийети бар, радиоактивли қәсийетке ийе.

РАДИОАКТИВЛИК кел. Атомлық ядролардың, химиялық элементлердин актив турде таралыуы, бузылыуы, жарылыуы.

РАДИОАППАРАТ ат. Радио аппараты, қуралы, механизими.

РАДИОГРАММА ат. Радио арқалы берилген телеграмма, хабар. Балық санааты министрлиги жиберген *радиограмманы* көрсетип қууантты (К.Султанов).

РАДИОЛА ат. Радиоприемниги бар хәм граммофонлы пластинкаларды айттыратуғын аппарат.

РАДИОЛАСТЫРУУ радиоласыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

РАДИОЛАСЫУ ф. Радио точкалары менен тәмийинлениу, радиолар менен жетилистириу.

РАДИОПРИЁМНИК ат. Сигналларды, сеслерди радио аркалы кабыллаушы аппарат. Тилеумуратов муздың үстинен кос дүзеттирип, рация орнатты. *Радиоприёмник* курды (К.Султанов).

РАДИОСТАНЦИЯ ат. Сеслерди хәм басқа да сигналларды радио аркалы таратуушы хәм кабыл етиуши станция.

РАДИОТЕЛЕГРАФ ат. Сеслерди хәм сигналларды радио телеграф аркалы бериуши хәм кабыллаушы станция.

РАДИОТЕЛЕГРАММА ат. Радио аркалы берилетуғын телеграмма.

РАДИОТЕЛЕФОН ат. Телефон хабарларын радио байланысы аркалы берип хәм кабыллаушы аппарат.

РАДИОТЕХНИК ат. Радиотехника исине маман, сол бойынша қөниге адам.

РАДИОУЗЕЛ ат. Жергиликли халықты радио еситтириу менен төмийинлеуши мәкеме.

РАДИСТ ат Радио аркалы берилетуғын хабарларды кабыллаушы хәм бериуши қөниге, маман.

РАДИУС ат. 1. мат. Айлана дөгеректи, яғный нөкатын орай менен тутастырыушы туўра кесинди сызык. 2. Заттың таралуы сферасы.

РАЗМЕР ат. Заттың, кийим-кеншектің үлкен-кишкенесин билдиретуғын цифр, сан, үлги, муғдар, шама. Экспертиза, мына излерди гипске түсирип ал, етиклердің *размерин* аныкла! — деди (А.Бекимбетов).

РАЗРЯД кел. Қандай да бир қөнигеликтің дәрежеси, өзгешелиги, бөлеги, топары.

РАЗЫ разы болыу ф 1. Қайыл болыу, келисим бериу, мәмилеге келиу. 2. Кеуили толыу, қанаатланыу. Өзим де оның хауазын жақсы көргенликтен дәрхал *разы* болдым (М.Нызанов).

РАЗЫЛАСЫУ ф. 1. Қайылшылық бериу, келисимге келиу, мәмилеге келиу. 2. Хошласыу, айырылысыу. Сапар етсем жалғыз өзим жол билен, Айра түссем жалғыз жекке қол билен, *Разыласып* кеткен онда ел билен, текте ол талапта үйден асарман (Өтеш).

РАЗЫЛЫҚ ат. Келисим, руқсат, мәмилешилиқ, қайылшылық. Егер сиз маған ырастан да ашық болсаңыз, мен сизин алдыңызға бир шөрт қояман, егер соны орынласаңыз, сизге турмысқа шығыуға *разылық* беремен, — дейди қыз (М.Нызанов).

РАЙ ат. Бағдар, рәмәуиз, жай-жағдай, ырай. Гүздің өзгермели хауа *райы*, таң азаннан аспанды булт қаплап, күн түнерип тур еди. Хауа *райынан* ғана гәп қозғады (Т.Қайыпбергенов).

РАЙКЕШ кел. Мийзамкеш, ыңғайшыл, кеуил басқыш, барымына барыу.

РАЙОН ат. Республика курамына киретуғын жүдә үлкен болмаған өндириуши күшлердің жер шараятының жағдайларына қарай басқарыу бөлимшеси, бөлеги. Ол *районлық* билимлендириу шакабынанман, деп бизлерге көп нәсиятлар айтып, муғаллимди мактап кеткен сол еди (Т.Қайыпбергенов). Биз барған *районның* емлеуханасы көрер көзге жүдә ускынсыз, тозыуы жеткен бир қабатлы жайда жайласқан екен (М.Нызанов). ...Аральскийден шыққан суу хожалығы инженерлері Тахтакөпир *районына* қарай бет алды (К.Султанов).

РАЙОНЛАСТЫРЫУ районласыу фейилинің өзгелик дәрежеси

РАЙОНЛАСЫУ ф. Район етип шөлкемлесиу, районлар дүзиу, район курыу.

РАЙОНЛЫҚ кел. Районға тийисли, район бойынша. Районлық газета х.т.б

РАЙОНО ат — Районлық Халық билимлендириу бөлими.

РАЙХАН ат. бот. 1. Хәр түрли гүлли, хош ийисли өсимлик, роза. 2. Хаял-қызлардың меншикли аты — *Райхан* ашыулы түрде жыламсырап секретарьға тигилди (А.Бекимбетов).

РАЙШЫЛ кел. Барымына барыу, кеуилге бағатуғын, мийзамкеш, ыңғайшыл. Хәр кимнің үйинде бир жүргеннен соң *райшыл* болады екенсең (Ж.Аймурзаев).

РАЙЫ р. Жағдайы, түри, шамасы, бағдары, рәмәуизи. Түн ортасында күннің райы кәпелемде бузылды (К.Султанов).

РАКЕТА ат. 1. Хауаға атылғанда от шашылғандай ушқынлар пайда етиу хәм басқа да хәр түрли белғилер бериуде қолланылатуғын ишине от алатуғын дәри менен толтырылған снаряд. *Ракеталар*, бул — уакытлық тезлиги, Дәуир даңқын космосқа да жая алған (И.Юсупов). 2. Реактив двигателыли ушыу аппараты (снаряды). Космослық *ракета*.

РАМА ат. 1. Төртмүйешли, овал (мәйектей) төризли ямаса басқа да формада ағаш (брус), планкаға бириктирилип оған әйнек, картина, сүүрет хәм т.б. салынатуғын предмет, зат.

Әйнектің *рамасы*. 2. Өз ара мүйешлері бириктирилген ағаш, брус, басқа көринісіндегі техникалық қурылма. Ағаш кесетуін станоктың *рамасы*.

РАМАЛАТЫҰ рамалау фейилинің өзгелік дәрежесі.

РАМАЛАҰ ф. — Рама салыу, рама іслеу, рама қойыу.

РАМАЗАН ат. 1. дин. с. Камария жыл есабы бойынша тоғызыншы айының арабша аты, бул ай дауамында шәриятқа байланысly мусылманлардың ораза тутатуғын айы. Рамазан айы басланды. 2. *Рамазан* айында балалар яки гедейлер үйме-үй (есикпе-есик) бауырсақ, нан, ақша хәм т. б жыйнау ушын жүрип айтылатуғын диний қосық. *Рамазан* айтыу «*Рамазан* (ярамазан) айта келдим есигине, Қошқардай улды берсин бесигине, Тарысын тағы берсин несийбене» (Ққ.фоль.) 3. Рамазан ер адамлардың аты, исми. Ол Рамазанды үйине шақырды.

РАМКА ат. Киширек рама. Хәр қапының арасында *рамкалары* мәрмер тастан ойып ісленгендей үлкен картиналар, есикке қарама-қарсы туұрыда адам бойлыдан бийік саат тур (М.Нызанов).

РАПОРТ ат. Есап, жууапкерлі жұмыстың жағдайы жөнінде тийісли мәкемеге тапсырылатуғын (уазыйпа) баянлама, қысқа хәм ықшамлы түрдегі жазба есап. — Жолдас комиссар, ықтыярлы жауынгерлер отряды сизін буйрығыңызға мууапық сапка турды! — деп *рапорт* берди (А.Бекимбетов). Сиз *рапорт* бер деген уақытта буйрығыңызды тәрк етпей *рапорт* беріп, изинен жұмысты дауам етип жүретуғын едим (Т.Қайыпбергенов)

РАС ат. Дурыс, хақыйкат, анық, шын болған нәрсе. — Онда Нурнияз ағадан еситкен гәплерім *рас* болды ғой... (К.Алламбергенов). Хақыйкатында да оның бетине тикленип бир нәрсе айтсаң, қылтыйып қалатуғыны да *рас* еди (Т.Қайыпбергенов) — Өлгени ырас па, ырас. Мениң қызым екени *рас* па, *рас* (К.Султанов).

РАС ПА ат. Дурыспа, хақыйкатпа, шынба. — Соқыр көзди ашады дейди-ғо, ыраспа сол? — Рас болса керек. Көп адамнан еситтим (М.Нызанов).

РАСА ат. Адамлардың шығысына, түр-түсіне, келбетіне, бас, дене мүшелеріне териси хәм шашының реңіне хәм т.б. белгілеріне қарап тарийхый жақтан белгіленетуғын топ, топар, бөлек.

РАСАЛЫҚ кел. Расаға тән, расаға тийисли өзгешелик, расаға байланылы.

РАСАШЫ ат — Расашылық тәрәпдары.

РАСГӨЙ ат. Дурыслықты айтыушы, ҳақыйқатшыл, расын сөйлеуши, ҳақгөй.

РАСИЗМ ат. Идеалогиялық көзқараслар жыйынығы. Адамлардың расаларға бөлиниўине жоқары жетилискен расалардың төменги жетилискен расалар үстинен хуқимранлығы ҳаққындағы реакцияшыл теория, тәлиймат.

РАСИСТ ат. Расизм сиясатын жаклаушы Расизм тәрәпдары.

РАСЛАТЫҰ раслау фейилинин өзгелик дәрежеси.

РАСЛАҰ ф. 1. Ҳақыйқатлау, аныклау, шынлау. 2. Белгили болу, мәлим болу.

РАСЛАҰШЫ ат. 1. Ҳақыйқатлап кирисиуши, дурыслаушы, шынлаушы. 2. Белгилеуши, мәлимлеуши, мойынлаушы, дурыслаушы.

РАСЛЫҚ ат. Шынлық, дурыслық, ҳақыйқатлық. Буны көргенлер Маманның орыс патшасына барып жәрдем алып қайтқанының *раслығына* тақыйык исениуге карады (Т.Қайыпбергенов).

РАСПОРКИ ат. Дузланған балықларды самалға кептириу ушын ишлери жарылады. Балықлардың ишлерин ашып турууға арналып исленген таяқша «*распорки*» деп аталады.

РАСТАН р. Дурысынан, шынлап, ҳақыйқаттан. Оксананың өтирик назы ма, яки, *растан* да шөхәрден тысқа шығып көрмеген адамға бийикке өрмелеу мүшкил ме, ентигинкиреп дем алар еди ол (М.Нызанов).

РАСТРАТА ат. Мәмлекет газнасын ысырап етиушилик, жен қойыушылық. Ол *растрата* еткен жынаяты емес я турмыстан қысылған төмен хожалықлы адам емес (А.Бекимбетов).

РАСУЛ к. рәсуул.

РАСУЛАЛЛА к. рәсуулалла.

РАСШЫЛ кел. Ҳақыйқатшыл, дурысын айтатуғын, расгөй, расын сөйлейтуғын, ҳақгөй.

РАСЫ ат. Дурысы, ҳақыйқаты, шын, анығы. Жолбарыс тууралы тағы бир гәп бар: билипти жалғанның *расын* (К.Султанов).

РАСЫНДА р. Негизинде, дурысында, ҳақыйкатында, тийкарында, аныгында. *Расында* да еки күн пияда жүргеннен кейин ол жүдә шаршаған еди (С.Айний). *Расында* да бақырыўға оннан тартынаман (Т.Қайыпбергенов). *Расында* да бизиң колхозда қанша тың ҳәм партаў жерлер жатыр... (С.Хожаниязов).

РАҰАЖ кел. ҳәўиж, пәт, мәўиж, алға илгерилеў, өрлеў. Бозларың бузаўлап, ортаң толысып, Исиң *раўаж* алып барар, Қоңырат (И.Юсупов). Исиң сонда *раўаж* табады (Т.Қайыпбергенов).

РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ ф. Жаксылаў, раўаж алдырыў, көркейтиў, истин пәтин күшейтиў, исти қыздырыў. Неге, Боткин кусап еми табылмаған бир кеселликтің вирусын өз денемде сынап көрип, оның пайда болыў ҳәм *раўажланыў* жағдайы ҳаққында күнделик жүргизбедим? (М.Нысанов). Олар барлық күшти дийқаншылықты *раўажландырыўға* жумсайық деп отырып мәселениң бул тәрәпин саяда, көленкеде қалдырып қояды (К.Алламбергенов).

РАҰАЖЛАНЫҰ ф. Көркейиў, молайыў, ҳәўиж алыў, пәтлениў, гүжеп кетиў, өрлеў, раўаж алыў, раўаж табыў.

РАҰАНА ф. Раўана болды, «жөнеди, кетти, жол алды».

РАФИҚ ат. Қостар.

РАХМЕТ ат. дин. с. Тәңир жарылқасын, алғыс болсын. Оқыўшым, *рахмет*, сен көрме айып. Шаршаған шығарсан, кел хошласайық? (И.Юсупов). — Бизлерди бундай күнге жеткерген Менлимурат ағаға *рахмет*! — дедим күшли даўыс пенен (Т.Қайыпбергенов). Маған жаза қоллансаңыз да, оған *рахмет* айтыўыңызды өтинемен! — ол тағы әлленеме айтпақшы болып аўзын жасқап еди, тамағы тығылып қалды... (К.Султанов)

РАХНА ат. Жүрек жарасы

РАХИП ат. Душпан, бөтен, басқа, жат, өзге, былайынша. Бир күни атлас той көринер мың әлўан, *Рахиплерге* салып қайғылы думан, Сержан найыптай бийлери барды (К.Султанов).

РАХИТ ат. Аўырыўдың бир түри. Емшек жасындағы жас балалардың сүйегине тийисли витаминлердің жетиспеуинен пайда болатуғын кеселлик.

РАХТ ат. Безек, безениш

РАҲНАМА ат. Баслаўшы, басшы

РАЦИОНАЛЬ р. Ақылға муапық, мақсетке муапық, дурыс, тәртипли, туўры, мақул, орын-орнына, теп-тен. Аўыл хожалығын

рациональ хәм хәр тәрәплеме химияластырыуды әмелге асырыу
(О.Бердимуратов)

РАЦИЯ ат. Радиостанция сөзиниң кысқарған түри, бир-биреу менен байланысыуда қабыл етиўши хәм еситтириўши кишкенә көшпели радиостанция. Тилеўмуратов муздың үстинен қос дүзеттирип, *рация* орнатты (К.Султанов).

РАШ ат. Жаптың жағасы, бийиги, ернеги, улыўма дән жер. Ана таўық шыжа-пыжа болып ырашты жағалап арман жуўырды, берман жуўырды (М.Нызанов). Жалалатдийин Гүлзийра көпириниң қасындағы бийик *рашына* минип жан-жағына узак қарады (Ж.Аймурзаев).

РАШ Қайтарыу ф. Рашты тиклеу, *раш* шығару. Биреўлері қазыу қазған, биреўлері *раш* қайтарған... (Ж.Аймурзаев).

РӘЙИС ат. Басшы, басқарыўшы, баслық. Журт сораған патша әдил болмаса, Қазы *рәйис* дуўры сауал алмаса, Айтқан шәртли ықрарында турмаса, Әрман менен қайғыланып өлерсең (Әжинияз)

РӘМӘҮИЗ р. 1. Тәбият қубылысының жай-жағдайы, түртүси, мийзамы, шырайы, сын-сыпаты, бағдары. Аўыр жатарда күнниң *рәмәуизи* тағы бузылды (Қ.Айымбетов). 2. Адамзаттың ойы, қыялы хәм де бир ис-хәрекеттиң бағдары, бағыты, шамасы, жағдайы, түри. Араға адам салып *рәмәуизимди* аңламақшы болды (С.Айний). Бирақ жигит ярының сөзиниң *рәмәуизинен* айтажақ пикирин сезді (К.Султанов).

РӘНЖ ат. Машақат, ғам-тәшүиш

РӘҢ ат. Түр, түс, шырай, келбет, көринис, *рең*. Туттым шәхәринизден еки жас бала, Мәспатшаға мегзетемен *рәңин* («Мәспатша»), Айна биресе қызыл, биресе көк, биресе сары — болып бир сааттың ишинде түрли *рәңге* дәнди (Қ.Айымбетов)

РӘҢБӘРӘҢ р. Түрли-түрли, неше-түрли, әлуан-әлуан, хәр қыйлы түске дөнген. — Жер үстинде жоқ, бирақ, жер астында бар я?! Қызык! Ол жайдың *рәңбәрәң* нағысларына хәуес пенен қарай баслады (М.Нызанов). Сенсиз қызбас той-тамаша сейиллер, Жолыңа паяндоз *рәңбәрәң* гүллер (И.Юсупов)

РӘҢДАР кел. Реңли, хәр қыйлы, түсли

РӘҢЛИ кел. Шырайлы, келискен, хәр қыйлы, неше түрли. Түрли *рәңли* жабайы гүллер жазық кең далаларда жонышқаның гүллери көп, әреби қозының терисиниң буйрасындай (Қ.Айымбетов).

РӘПИЙДА ат. Тандырға нанды жабыстырыу үшін қолға кийиуге қолайластырылып дөнгелек хәм жалпақ етип исленген зат, нан жапқыш. Ауыл бийлери тарқасып, үй ийесиниң өзи қалып, жатар төсек салынар гезде *рәпийда* бет еки шоқалақ муртын сыйпалап қойып, қупыя гәпин баслады... (Т.Қайыпбергенов)

РӘПИЙДАДАЙ кел. Рәпийдаға усаған, рәпийда сыяқлы үлкен. Тас төбеде рәпийдадай булт әстен қаплап етти (К.Аралбаев). Бети рәпийдадай. — Қоңыраттың ханы, мийманбыз, Абылқайыр ханнанбыз, — деди қызыл *рәпийда* бет (Т.Қайыпбергенов).

РӘСИМ ат. Әдет, үрп, дәстүр, көпшиликке ортақ тәртип, хәммеге белгили нәрсе. Себеп шалқығуына алыссан кеса. Ядка түсер *рәсимим* алба-далба сыйқын көрсетип, мийзамын бузбасын! — деп урыу кәтқудаларының шығарған қатал *рәсими* (К.Султанов)

РӘСИҰА р. Маскара, жаман, күлкили, орынсыз, келиксиз, әжептәуір, болмайтуғын, ос-ойран. *Рәсиуа* болып өмир сүргеннен, Хеш орынсыз бүйтип азап көргеннен («Алпамыс»).

РӘСМИЙ I р. Әдеттеги, арнаулы, бұйырылған, белгили, қәдимги. Сизге *рәсмий* түрде үлкен дәреже билдиргендеги үмит, хан хәзиретимиздің сизге бұйрығы хәм сәлеми: Халықты темир пәнжеде қатты услау керек (К.Султанов).

РӘСМИЙ II кел. Белгили, қәдимги, хәммеге мәлим, көпшиликке жәрия, әдетке айналған. Хәмме жайлы-жайына жайласып отырғаннан кейин, той басқарыушы «тамада» орнынан турып тойдың *рәсмий* түрде басланғанын жәриялады (А.Бекимбетов).

РӘСУҰЛ ат. 1. дин.с. Қудайдың, Алланың елшиси, усылар тәрөпинен жиберилген уәкил, Мухаммед пайғамбардың эпитети. Рәсуули хәқ Мухаммед пайғамбардың үмметиндемен (Т. Қайыпбергенов). 2. *Рәсуул* ер адамның аты, исми. *Рәсуул* сүннет-пайғамбардың сүннети бойынша некелеу. Ол қызды Томауыл алды, *Рәсуул* сүннәт неке қыйды, Томауылдан бир ул болды, Бедентай болған (Бердақ).

РӘСУҰЛАЛЛА ат. с. Алланың аты. Дүньяның бенденин тиреги, Болмай истиң берекети, *Рәсуулалланың* үммети, Хәсирет билан жарымадым (Күнхожа).

РӘҰА кел. Миясар, ылайық, мақул, тек, бап, қолай, дегендей. *Рәуа* көриу, *рәуа* көрмеу: а) миясар көриу, теңгериу, сәйкес

көриү, ылайык деп билиү, дурыс деп табыү; **б)** ылайык көрмеү, миясар деп таппау, дурыс деп есапламау. Бердимурат айтар сөзди, Жас алдырар еки көзди, Сөкпенізлер енди бизди, Өзиме рәүа көрмедим (Бердак). Елине бос кайтыуды өзине рәүа көрмей Алпамыс Қаражанның қаласында көринбестен жатпақшы болып Шубарды адамға көрсетпей бақпақшы болды («Алпамыс»), Жалған сөзлер узақ өмир сүрмейди, Рәүа көрме тақсыр бизге өлимди («Алпамыс»)

РӘҰАН р. Анық, нағыз, пәрауан, хақыйқат. Таң рәуан атқан соң, Жүрер жолын тапқан соң, Бир бийиктин басынан, Минарасын үйдирди (Бердак). Таң рәуана атып алыстағы нәрселер көзге анық шалынатұғын уақытта Қәдир баяғы жерине қайта келди (К.Султанов).

РӘҰАНА рәуана болыу ф. Сапарға атланыу, жүрип кетиу, хақыйқатлап кирисиу, жол жүриуге бел байлау, бет бурыу, жолға түсиу, жолға шығыу, бағдар алыу, баслау. Түске таман хәмменин алдында, Хорезм таманға бет алып, жолға рәуана болды. (Т.Қайыпбергенов). Олар бир-бирине рийза болған кейипте хош — аллияр айтысты да, өз жолларына түсіп, асығыс рәуана болды (К.Алламбергенов).

РӘҰИШ ат. Түр-түси, шырай-келбет, көринис, сән-салтанат, тәртип. Сәхәр жуудырып басыны, Таза ендирип шашыны, Куда берсе рәуишини, Өзиме сырдаш етермен (Әжинияз). Қыз боладур ер жигиттин кумары, Жалғаншының рәуиши тумары (Омар). **2.** Жағдай, тәртип. Оны мәс етип таслаған және бир нәрсе — Нигарханның сырлы рәуиште қутлықлағаны болды (К.Алламбергенов).

РӘҰИШЛИ кел. **1.** Шырайлы, сымбатлы, келисикли, тәртипли, кызығарлы, жақсы, көриниси келискен, кемиси жоқ Гүлзийба, қыз гүл рәуишли, Адамға дәркар дәрүишли (Өтеш). Күннен де, айдан да рәуишли зада, Дилбарым, инкарым неге келмеди (Әжинияз). **2.** Рәуишке ийе, рәуиши бар, рәуиш болған, рәуиш араласқан. Бундай рәуишли сөзлер ис-хәрекеттин орнын, мөканын аңлатып келеди... (А.Есемуратов).

РӘҰИЯТ ат **1.** Әнгиме, гүррин, тымсал, усыл, гәп, сөз ақыл, хабар, жол, жөн-жосак. «Атаң өлсе де, атанды көргенлер өлмесин» деген кәтқудалардан қалған бир рәуият гәп бар ғой. Аржақта Ерназардың аталары. Айбынған молла-сымақтың рәуияты бул (К.Султанов). — Оған хәр жақтан тымсаллап, керек

болса ата-ананың хұрметі хаққында *рәуиятлар* айтып беріп тәрбия сабағын өтесең (М.Нызанов). **2.** Рәуият хаял-қызлардың аты, исми.

РӘУШАН кел. 1. Анык, белгили, ашык, жақсы, жарык, айкын, нур, жакты, жактыраған, шам-шырак. Қара гүллер болды *рәушаны*, Тауыс яңлы жилұасынан (Әжинияз). Қара сақаллы, жалпақ мурынлы, өсик қаслары астындағы үлкен көзлери еле *рәушан* жылтыраған, қызыл жүзли Айғара бий есигиниң алдына шығып, қундыз қыстырғышлы малақайын шешип әстен басын қасынып түр еди (Т.Қайыпбергенов). Кеше-күндиз жолындаман сергиздан, Шын майданға көрсет жүзин – *рәушаның*, (И.Юсупов). **2.** *Рәушан* хаял-қызлардың аты, исми. ◇ **Өмир рәушаны** – сәни, келбети, сыны, жарасығы. Билемен: партия – ақыл, хұжданым, Өмир *рәушаны*, жүрегим, жаным (Х.Сейтов). **Бағ рәушаны** – көркі, көриниси, сымбаты, жайнауы. **Бағ рәушаны** – жүрген жери, Ғасыл алтын тергенлери (И.Юсупов)

РӘХБАР ат. Басшы, сәрдар, баслык, жетекши, жасы үлкен. Ер жигитке намыс керек, ар керек, Денесине кууат, сәуір яр керек. Солардың бәрине *рәхбар* керек, Оның парқын билип умтылыу керек (Өтеш).

РӘХӘТ ат. Хәзлик, ләззет, пайыз. Мениң пешиме асылып мийнетке де, *рәхәтке* де, қайыл болыуға рийзалык бер (К.Султанов). – Берекет тап, иним, мың жаса, бала-шағанның *рәхәтин* көр (Т.Қайыпбергенов). Инсан мийнетиниң *рәхәтин* көрсин, Хәмме жерде ығбал урығы өнсин (И.Юсупов).

РӘХӘТЛЕНИУ ф. Хәзлесиу, пайызланыу, ләззет алыу. Жупар хауаны *рәхәтленип* бир жутты (К.Султанов). Бийиң бала сөзин айтып, көрмедиклик көрсеткениңе жанлары *рәхәтленип* күлди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Рәхәт табыу** – хәзлик табыу, ләззет алыу, пайыз табыу. Жүрегим соғып өзгеше. *Рәхәт* тапты жас жаным (Г.Есемуратов). **Рәхәтин көриу** – ләззетин кериу, иззетин кериу. Қыз камалға келип дәуранлар сүрсе, Дүньяның шад болып *рәхәтин* көрсе (Өтеш). Нанынды көп жедим, *рәхәтиңди* көрдим. Хoш, аман бол, бизден қалдың Бозатау (Әжинияз).

РӘХӘТЛИ кел. Пайызлы жағымлы, ләззетли. Бул олар ушын жүдә *рәхәтли* күлки болды, себеби Маман бий олардың бири-бирине айта алмай иште бүклеп жүргенлерин айтты (Т.Қайыпбергенов).

РӘХӘТЛИК кел. Пайызлылык, ләззетлилик, жағымлылык. Өмир – бул бахыт: бирик, дослык, тынышлык өмир-отауы,

абаданлық, шадлық, той тамаша, *рәхәтлик*. Өмир ушын гүрес — бахыт ушын гүрес (Ж.Аймурзаев).

РӘХИМ ат — Мийрим, аяныш, мийирман, кайыркөм, пәрмана, ғамхор. Көз жасынды төгіп кимнен *рәхим* сорап турсаң? (К.Султанов). Хәзир мениң тынысымның тар ұағы, Сен *рәхим* етпедің көзде жасыма (И.Юсупов). — Оны *рәхим* етиниз, мырза. Өлтирмен (А.Бекимбетов). Нәркәс кирпичклерден төгілген жасқа Ханның *рәхими* келмеди хасла (И.Юсупов).

◇ **Рәхим қылмау** — жақсылық етпеу, мийрими түспеу. Аға беглер, сыртым пүтин, Ишим жанып болды түтин, Асырып залым өзинің қәддин, Хеш бир *рәхим* қылған емес (Бердақ). Таксыр, *рәхим* қылын, сабамаң енди, Өйтип қан жылатпан жас жүреғимди (И.Юсупов). **Рәхим салмау** — кайырхом болмау, қәуендер етпеу. Өлимдар болған мен сорта, *Рәхимин* салмастан, Кеткен екен залымлар, Жетим қызды шырлатып (Мөжит улы). **Рәхими келиу** — мийрими түсиу. Көрсен *рәхимиң* келеди (К.Досанов). **Рәхими келмеу** — мийирман болмау, қәуендерлик етпеу, жауыз, мийримсиз. Бирақ оның көз жасына хешкимнің *рәхими* келмеди — оны жаткарып сабады (С.Айний).

РӘХИМЛИ кел. Мийримли, мийирманлы, ғамхорлы. кайырхомлы, мийрими түсетуғын.

РӘХИМСИЗ кел. Мийримсиз, мийрими келмейтуғын, мийрими жоқ, ғамхорлық етпейтуғын, аямайтуғын, жауыз. Бул *рәхимсиз* душпанлар Әбдини де жарадар қылыпты, — деди Жумагүл (Т.Қайыпбергенов).

РӘХИМСИЗЛИК кел. Мийримсизлик, аяұсызлық, ғазабатлық, жауызлық. Халықтың көтерілислери *рәхимсизлик* пенен бастырылды (Н.Дәўқараев).

РӘХИМШИЛ кел. Рәхимшил, мийримшил, мийрими түскиш, пәрмана.

РӘХМЕТ ат. рәхмет. Урлық, зорлық пенен мал шауып келип, «Алланың *рәхмети*» десер масайрап... (И.Юсупов). Хош, хош, Маман бий, саған алла *рәхмети* жаусын! (Т.Қайыпбергенов)

РӘШЕТКИ ат. Балық заводының дузлау цехындағы балықлардың пискен ямаса писпегенлиғин билиу ушын оны сол жерде шығарып көреді.

РЕАБИЛИТАЦИЯ I ат. Физикалық, химиялық хәм саиаллық факторлар аркалы хәр қыйлы кеселлик, жаракатланыулардан денсаулықтың қайта тиклениуи, функционаллық жағдай хәм

мийнет искерлигиниң тиклениуи. Реабилитациянын үш түри бар: медициналык, мийнет хәм социаллық *реабилитация*.

РЕАБИЛИТАЦИЯ II ат. юр. Суд жолы менен ақланыў, хағына шығыў, айыпланған айыпкерди кутқарыў, босатыў, жаладан жабылған айыптан айырыў. *Реабилитация* жасаў.

РЕАКТИВ I ат. хим. Еки затты араластырғанда химиялық реакция беретугын элемент хәм усынын ишинен изленетуғын екинши бир заттын барын яки жоғын билдириўге мүмкиншилик беретугын зат.

РЕАКТИВ II кел. 1. физиол. Сырткы тәсирге жууап бериўге уқыплы. *Реактив* затлар. 2. физ. Газ хәм тағы басқалардың күши менен атылып шығыуынан пайда болатугын *реактив* хәрекет. 3. тех. Белгили бир нәрсениң күши менен хәрекет ететуғын. *Реактив* самолёт. *Реактив* снаряд. *Реактив* истребитель. *Реактив* двигатель.

РЕАКЦИЯ ф. 1 хим. Затлардың бир-бирине тәсир етиуи. Химиялық *реакциялар*. 2. Организмнің ишки хәм сырткы тәсирге жуабы. 3. Өлип баратырған класстың қалай болмасын өзиниң сиясатын сақлап қалыў ушын ислеген хәрекет. Жаңа дүзимге неше түрли жоллар менен ислейтуғын қарсылығы, хәрекет, сиясаты. Бирақ Саморскийдин бундай тыныш турмысы көпке созылмады, өмирдің 1918-жылғы *реакциясы* оның семьясын пыт-шыт етти (С.Айний).

РЕАКЦИЯШЫЛ кел. Революцияға, прогрессивлиликке қарсы, сиясий реакция мақсетин гөзлейтуғын, ескини гөзлеуши, ескишил, кертартпа.

РЕАЛИЗМ ат. 1. Қандай да бир нәрсениң әмелге асырыуын анық түсиниў хәм иске асыў шәриятларын есапқа алыў. Хожалықты жобаластырыудағы реализм. 2. Әдебият хәм көркем өнердеги бағдар. Оның бас мақсети объектив барлықты оның типик көринислерин шын, ҳақыйқат сәулендириў.

РЕАЛИСТ ат. 1. Ҳақыйқатшыл, шынлықты айтыушы, өз жумысында ҳақыйқат шынлықты есапқа алып ислеуши адам жырлаушы. ...уллы *реалист* — шайыр туўралы ел арасында аңыз әңгимелер дөретилген (К.Айымбетов). 2. Реализм тәрепдары.

РЕАЛИСТЛИК кел. Ҳақыйқат шынлықтың шәртлерин есапқа алыудан келип шыққан. Роман нағыз турмыста ис жүзинде болған фактлардан алып жазылған шын *реалистлик* шығарма (И.Сағыйтов).

РЕАЛЬ кел. Шынлык, хакыйкатшылык, барлык. Дәстанлары сөз етилип отырған ўақия *реаль* турмыс пенен жакынласады (К. Максетов).

РЕВИЗИЯ ат. 1. Қандай да бир мәкемениң ямаса жеке хызметкердин жумысынын туўрылыгын тексерий. *Ревизия* тамам болғанда, колхоздың бурынғы баслығы Курбанов Ешмураттың мойнына елиў мың манат пул алты бас ана сыйыр, сегиз баспақ түсти (А.Бекимбетов). 2. Қандай да бир оқыўдың, теорияның планын бузып я бурмалап оған өзгерис киргизиў максетинде сол планды қайта карап шығыў.

РЕВИЗОР ат. Ревизия ислеўши, сол жумысты жүргизиўши, ревизияны апарыўшы, ревизиялаўшы киси, ревизия етип тексерийши адам.

РЕВМАТИЗМ ат. мед. Адамның сүйеклеринде болатуғын, буўынларының сырқырап, қақсап ауыратуғын кеселлик, ауырыў.

РЕВОЛЬВЕР ат. Кишкене қол мылтық, тапанша.

РЕВОЛЬВЕРЛИ кел. Кишкене мылтығы, тапаншасы бар, револьверге ийе.

РЕВОЛЮЦИОНЕР ат. 1. Революциялық ис пенен шуғылланыўшы, сол ҳәрекетке қатнасыўшы, революция ушын берилген, усыған бел буўған, өз өмирин арнаған адам. 2. Илимде, техникада, ауыл хожалығында хәм қандай да бир истин тараўында үлкен өзгерис, бурылыс жасаўшы, өзин хакыйкат көрсеткен киси. Ол Ленинградлы *революционердин* қызы екен (Т.Қайыпбергенов).

РЕВОЛЮЦИЯ ат. 1. Аўдарыспақ, төңкериспек, гөне дүзимнин орнына жаңасының орнаўы ушын болған ҳәрекет. Мынаў қойымшылық *революция* курбанларының қойымшылығы... (М.Дәрибаев) — Үргеништин барлық байлары сыяклы, ол да *революция* Хорезмге келип жетпейди деп үмитленди, бирақ солай болса да ол өзин бурынғыдай исенимли түрде бийлей алмады (А.Бекимбетов).

РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ кел. Революцияға, тийисли, революцияға тән. Революциялық ҳәрекет.

РЕГИСТРАТОР ат. Дизимге, есапқа алып барыўшы, регистрациялаўшы.

РЕГИСТРАТУРА ат. Мәкемеде регистрация алып барыўшы бөлим, есаптан өткерип туратуғын жер, есапқа алып барыўшы орын.

РЕГИСТРАЦИЯ ат. 1. Жазып койыу, дизимнен өтиу дизимге алынуу, реестр. 2. Кандай да болса бир нәрсени рәсмийлестириу максети менен белгили тәртипте жазып белгилеп койуу яки барыу. 3. Некени рәсмийлестириу.

РЕГИСТРАЦИЯЛАУ ф. Регистрация ислеу, жасау, дизимге алыу.

РЕГЛАМЕНТ ат. Жыйналысларды өткериуде көпшилик тәрөпинен баянатшыға, шығып сөйлөушилерге белгиленип берилетуғын уақыттын тәртиби, белгиленген уақыт.

РЕДАКТОР ат. Баспасөз жумысынын барысында басшылық етиуши, бағдарлаушы, көрсетип отыруушы, улыума сол ис бойынша жууап беретугын адам. Секретарь болып сайланбастан бурын Атамурат дийуалы газетаның художниги хәм *редакторы* еди (Т.Қайыпбергенев). Өзиндей талантлы жаслар керек, қосшым, — деди *редактор* (К.Алламбергенев). «Жасасын өтирик» деп, жуумақ жасадым да, *редакторға* алып бардым (М.Нызанов). *Редактор* бир ай мәулет берген мақала еле жазылған жоқ (М.Нызанов).

РЕДАКТОРЛАНЫУ редакторлау фейилинин өзлик дәрежеси.

РЕДАКТОРЛАТЫУ редакторлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

РЕДАКТОРЛАУ ф. Жазылып питкен жумысты көрип шығыу, кемис-кутығын дүзетиу, ойлау, жақсылау, тәртипке салыу.

РЕДАКЦИЯ ат. Хәр қыйлы газета, журналлар шығатуғын шөлкем, мәкеме. «Егер сауданы тексеріуді қояғойғанымда да анау-мынау *редакция* қол қаусырып хызметке алар еди ау» деп қыялынан өткерди ол хәм бул пикирин биреу сезип қоймадымекен дегендей этирапқа қарады (О.Абдирахманов). Жүрегін елжиретер еди-дә, көз алдына *редакцияда* бирге ислескен кәсиплеслерин бирме-бир келтирер еди. (К.Алламбергенев)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ кел. Редакцияға тийисли, редакцияғ байланысly, тән, редакция тәрөпинен жазылған.

РЕДИСКА ат. Шалғамға усаған палыз егинлеринин бир түри, бәхәрдеги ең ерте егилип, ерте шығатуғын егин, қызыл я ақ түсли, кишкене, көк егиннің бир түри.

РЕДКОЛЛЕГИЯ ат. Редакциялық коллегия. Редакциялық бирлеспе, газета, журнал, китап шығарыушы хызметкерлердин

топары, жәмәәти, бирлесип жумыс ислеушилер. Ол жана ғана *редколлегия* ағзаларына көрсетпе берип кеткен еди (Т.Қайыпбергенев).

РЕЕСТР ат. 1. Мүлкти, затларды есапқа алыу мақсетинде дүзилген жазба дизим. 2. Ис қағазларын, хужжетлерди хәм басқаларды тиркеу, жазып барыу ушын арналған дәптер.

РЕЖЕ ат. Тәртип, усыл, жол, тутқан сиясат. — Эл хаўада дәрежеңиз, Тал жипектен *режеңиз*, Қырк сегиз қабат өжирениз, Бул не деген Қулен болыс (Бердак). Дүзип қойған *режелерим* шилпәрше болды (М.Нызанов). Биз өзимизше тон пишип, қайсы сабақтан көбирек, қайсы сабақтан азырақ таярланыу кереклигин *режелестирип* көрсек, институт әлле қашан талабанлар ушын консультацияны баслап жиберипти.

РЕЖЕЛЕУ ф. Ретлестириу, тәртиплеу, ыңғайластыруу, көнликтириу, тәртипке салыу.

РЕЖИМ ат. Тәртип, усыл, сиясат, күнделикли жумыстағы, үйдеги уақытты үнемлеудің тәртиби. Бизде Кубаньдағыдай керекли муғдарда суу *режимин* сақлау ушын жақсы жағдайлар дүзилмегенин мойынлауымыз керек (Е.Айтмуратов).

РЕЖИМЛИ кел. Тәртипли, үнемли.

РЕЖИМСИЗ кел. Тәртиби жоқ, үнемленбеген, режимге ийе емес.

РЕЖИССЁР ат. Спектакль, кинофильмлерди сахналас-тыруушы көркемлик жақтан басқарыушы, соған жууапкер адам. Ә.Өтепов талантлы драматург, *режиссёр* хәм актёр (З.Насруллаева).

РЕЗЕРВ ат. 1. Запас, захира. Басқа да ауыл хожалық егинлерин мол зүрәәт жетистириудің ең жақсы *резерви* (О.Бердимуратов). 2. Командирдің қарауында гизнеп қалдырылған әскерий күш, керек болған уақытта шақырылатуғын, армияға алынатуғын әскерий хызметин өтеген армия қатарының қурамы. Совхозлардың коллективлери оны додалап жана *резервлерди* тауып отыр (Е.Айтмуратов).

РЕЗЕРВТЕГИ кел. Есаптағы, есапқа алынған, гезектеги, гизнеп қойылған, тайын турған.

РЕЗИДЕНТ ат. Екинши дәрежели дипломатиялық уәкил, басқа мәмлекеттің адамы, шет ел бақлаушысының бир мәмлекеттеги жасырын уәкили.

РЕЗИДЕНЦИЯ ат. Хүкіметтің, хүкімет басшыларының хәм жоқары хызметтеги адамлардың турған жайы, орны, мәканы.

РЕЗИНА ат. 1. Каучукти вулканизация етиў жолы менен алынатуғын эластикалық созылатуғын жумсақ материал, *резинка*. *Резина* етик. 2. Жазылған яки сызылған нәрсени өшириў ушын исленген арнаўлы *резина* бөлеги, өширгиш 3. Тартқанда узаятуғын жип, шнур.

РЕЗИНАЛЫ қ. резинкалы.

РЕЗИНКА ат. 1. Аяқ кийимлердің ултанына, машинаның баллонына хәм т. б. ушын пайдаланатуғын, қалың, ийилгиш материал. Ыссы қум аяғындағы *резина* ултанлы туфлийинен да өтип, табанын қыздырып баратыр (Т.Кайыпбергенев). 2. қ. резина.

РЕЗИНКАЛЫ кел. Резинкадан исленген, резинкасы бар.

РЕЗОЛЮЦИЯ ат. Қандай да бир мәселени додалағаннан кейинги жуўмақ қарар, шешим.

РЕЗЬБА ат. тех. Болт, шайба хәм басқа да нәрселердің бурама гертиги.

РЕЗЬБАЛЫ кел. тех. Резьба ойылған, резьба салынған.

РЕЗЮМЕ ат. Айтылғаннан, жазылғаннан улыўма сөз етилген мәселениң қысқаша жуўмағы, мәниси, мазмуны, тоқ етери.

РЕЙ ат. Балықшылардың аўды жайып кептириў ушын оны қыстыратуғын ағашы.

РЕЙД ат. 1. Мәмлекет, жәмийет, шөлкемлери яки баснасөз органларының тансырыўы бойынша тосаттан болған тексеріў. 2. әс. Душпанның базаларына, штаб хәм басқа объектлерине қарсы жаўынгер ис алып барыў максетинде әскерлер атлылар хәм партизан отрядларының душнан артына өтиўи.

РЕЙС ат. Белгиленген маршрут бойынша самолёттің, пароходтың улыўма транспортлардың қатнаў жолы, жүриў тәртиби. — Онда мен сол «Россия»ға жайғасаман. Бир *рейстен* кейин сменанды тапсыратуғын болсан, барып мени сол жерден таўып ал, өкинбейсен, табан кирейинди қайтараман (М.Нызанов).

РЕЙСЛИК кел. Белгили бир маршрут бойынша тураклы катнап туратуғын, катнайтуғын.

РЕЙКА ат. Жука хәм енсиз узын тахта.

РЕКОМЕНДАЦИЯ ат. Қандай да бир шөлкемге ағза болып өтиў ушын сол адамға екинши бир адам төренинен жазба

түрінде берилетуғын минезлеме, кепиллик хат, көбинесе жақсы қәсийетлери керсетилип исенимли түрде жазылатуғын баха. *Рекомендация* алыу ушын оқыуға жақсы ықлас салып. колхоздың жумысына да актив қатнасатуғын болды (Т.Қайыпбергенев).

РЕКОНСТРУКЦИЯ ат. Жақсылау, оңлау, түп тамырынан қайта қурыу, қайтадан ислеп шығару. Имарат *реконструкциясы*.

РЕКОРД ат. Спорт жарысында ең жоқары көрсеткиш. Хәр күн сайын Сменада, жумыста, Жайнатады рекордлар жалауын (Ж.Аймурзаев).

РЕКОРДСМЕН ат. Ең бийик көрсеткишке ерискен адам, спортшы.

РЕКТОР ат. Жоқары оқыу орнының басшысы. Университет *ректоры*, Институт *ректоры*. ...жумысқа алған бас врач өзиниң қызын контракт пенен институтқа киргизиуди, институт *ректоры* жақын районнан студентлер егин егип тәрбиялау ушын 60 гектар жер алып бериуди, жер беретуғын колхоздың баслығы...

РЕКТОРАТ ат. Ректордың басшылығы астындағы администрациялық шөлкем. Университет ректораты.

РЕЛЬС ат. Шпаллардың үстине бекитилген вагонлардың дөңгелеклерин жүрип өтиу ушын қолайластырылып шойыннан, полаттан узын етип исленген арнаулы узын темир. Поезд *рельси*. Бригаданың басқа ағзалары усатылған тау жынысларын зәмбер менен ғалтекке салып, тар *рельси* темир жолдағы вагонларға шығып жүкледі (А.Бекимбетов).

РЕМОНТ ат. Гөнелерди, тозған нәрселерди жақсартуу, тазалау, дүзетиу, оңлау жумыслары. Тек мектептиң *ремонтында* қалған директор ғана болды (Т.Қайыпбергенев). Екеуи де өкпесин «*ремонтлатып*» атыр (М.Нызанов). Бул исимиз мақул. Қайық кемениң *ремонты ше?* (К.Султанов)

РЕМОНТЛАНЫУ ремонтлау феиилинин өзлик дәрежеси.

РЕМОНТЛАТТЫРЫУ ремонтлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

РЕМОНТЛАТЫУ ремонтлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

РЕМОНТЛАУ ф. Дүзетиу, оңлау, сазлау, жақсылау. Ол дәслеп өз жайын *ремонтлады* (Б.Сейтақов) Сонлықтан ауылда иске жарамлы нәретелерды *ремонтлады* (К. Султанов).

РЕМОНТЛАҰЛЫ кел. Дүзетиули, оңлаулы, сазлаулы, жарамлы.

РЕНЖИГИШ кел. өкпелегиш, тулланғыш, гийнешил.

РЕНЖИТИҰ ренжиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

РЕНЖИТИҰШИ ат. өкпелетиуши, тулландырыушы, кеуил қалдырыушы.

РЕНЖИҰ ф. Кеули толмау, ызаланыу, кайылшылығы болмау, кеули питпеу, кеули қалыу, енжарланыу, капаланыу, қыйналыу. Оған рехимим келейин деди. Бирақ, сонша нәрсени урыға алдырып, уйқылап қалғанына мен де *ренжип*, ишимнен жек көрдим. (Т.Қайыпбергенев) *Ренжип* қалдым әкеге, Бөбек ойын ұқпаған (Г.Есемуратов). Өзимниң шунатай бармақ айкастырыудан арыға өте алмаған натықлығыма *ренжидим* (М.Нызанов).

РЕНИШ ат. өкиниш, налыс, пушайман, күйиниш.

РЕНИШЛИ кел. өкинишли, күйинишли, аянышлы. Сениң менен хош енди уақтым, *Ренишли* қалдым налып (Ш.Артық).

РЕНТА ат. Капиталдан, жерден, мүлктен түсетуғын өсим, кирис.

РЕНТАБЕЛЬЛИ кел. Өз шығынларын көтеретуғын хәм пайда келтиретуғын өсими көп, кирисли, өнимли, мол өним беретуғын.

РЕНТГЕН ат. 1. Қысқа электромагнитлик толқынынан ибарат көзге көринбейтуғын нурлар 2. Нурлар менен тексеріу, көріу. 3. Нур менен жарықландырып ишки органларды көрсететуғын аппарат. Ертең баланы қалаға апарып, *рентгенге* түсириу керек, хирургқа көрсетиу керек (А.Бекимбетов). Қулласы, асқазанды *рентгенде* көріп болмайды екен (М.Нызанов). 4. физ. Рентген нурлары және гамма нурларының өлшеу бірлиги.

РЕҢ ат. 1. Түр, түс, шырай, келбет, бет, әлпет, әпшер, пишин. 2. Көринис, бояу. *Рең* берген қоймай минди, Шағылыстырған ай хәм күнди, Жарық қылған қара түнди, Мысалы гәуҳар болған екен (Бердақ). Бирақ, ол әуелги пәтте сур *рең* пальтосының қара қозы тери жағасын артқа ысырынқырағаны болмаса, қызыл гежи орамалын басынан алмады (Т.Қайыпбергенев).

РЕҢБӘРЕҢ к. рәнбөрән.

РЕҢИ к. ренки. Не дедиңиз, тақсыр, түркменлер не қылыпты? - деп ғаррының *реңи* қашып кетти (К.Султанов).

РЕҢКИ ат. Түри, түси, шырайы, келбети. Жиберип киятыр дизгин ушына, Шыдай алмай қарыу менен күшине, Хеш бир

адам карап болмас түсине, *Реңки* жаман өзгеришти яранлар (Бердак). Аяп кеттим, *реңки* бөздей саргайып кетипти (М.Нысанов) ◇ **Реңки кашыу** — түри өзгериу, бозарыу. *Реңки* кашып, еринлери бозарып кетти (С.Айний)

РЕҢКИНДЕЙ кел. Реңкине усаған, рени сыяклы, рени тақылетли, рени тәризли, реңи янлы. Пахталардын жапырақлары гүздеги азанғы хәм түндеги сууык пенен тоқып, ол енди мысалы төгинлердин *реңкиндей* болып сарғайған (Т.Нәжимов) .

РЕҢЛЕС кел. Түслес, усаған, сәйкес, түрлес, түрлери бирдей, шырайлары мегзес. Аспан менен сүйискен бәлент таулардын артынан көтерилип киятырған қуяш, өзиниң зер *реңлес* нурларын әтирапка шаша баслады (С.Айний).

РЕҢЛИ кел. Шырайлы, жаксы, рени бар, белгили ренге ийе болған. Алып қырмызы *реңли* Ханзадалық көринди, Асып Қутлымурат геренди, Өлтирдилер Ерназар бий (Бердак). Сол жумалақ жүзлилиги, бийдай *реңлиги*... (Т.Қайыпбергенов).

РЕҢСИЗ кел. 1. Белгили бир ренге ийе болмаған, түссиз, шырайсыз. 2. Реңи жоқ, түри кеткен, түри қашқан, реңи кеткен, бояусыз.

РЕҢСИЗЛИК кел. 1. Түссизлик, шырайсызлык. 2. Түри кеткенлик, түри қашқанлык, реңи кеткенлик, рени жоклык, бояусызлык.

РЕПЕРТУАР ат 1. Театрда қойылатуғын ямаса қойылып жүрген концерт бағдарламаларын, пьесалар, атқарылатуғын қосық, ойынларының жыйындысы, жәми. 2. Жекке атқаратуғын адамның, артисттиң рольлери, шығармаларының жыйындысы. Жыраулардын бир-биринен *репертуары*, традициялық стили, атқарыу техникасы бар (Н.Дәукараев).

РЕПЕТИТОР ат. 1. Арнаулы (көбинесе үйде) оқытатуғын мұғаллим, оқытұшы. 2. Оқытұшыларды жокары оқыу орынларына кириу ушын таярлайтуғын кәниге, сондай-ақ, актёрларды таярлайтуғын кәниге, маман.

РЕПЕТИЦИЯ I ат. Белгили бир пьесаны, шығарманы сахнаға қойыу ушын алдын ала ислеп көриу, ойын, концерт қоярда көпшиликке көрсетиуден алдын көрилетуғын таярлык. Пәренже *репетициясы* тамам болды (К.Аралбаев). — Онда ертеннен баслап *репетиция* (К.Алламбергенов).

РЕПЕТИЦИЯ II ат. Қол саатындағы механизм.

РЕПОРТАЖ ат. Баспасөз, телевидение хәм радио ушын күнделикли жаңалықлар, жергиликли ўақыялар тийкарында жазылатуғын хабарлар

РЕПРОДУКТОР ат. Радиоеситтириўлерин алып турыўшы, ишине тийисли ўскенелер орнатылған қобдыйша, қутыша, керек ўақтында ашып, жаўып туратуғын керекли затлары бар сыртқы формасы түрлише (үлкен, киши) болып келетуғын аппарат. Кешенин бойындары үлкен *репродуктор* Нөкистин бир қуўанышлы хабарын айтты (Ө.Айжанов).

РЕСТОРАН ат. Жәмийетлик аўқатланыў орны. Таярланыўы қыйын, сондай-ақ, буйыртпалы (буйыртпа алып ислеўши) хәм тансық, қымбат баҳалы аўқатлар болады.

РЕСЕТ ат. Орын, тәртип, жөн-жосақ, пәтиўа, дықкат.

РЕСЕТЛИ кел. Пәтиўалы дыққатлы, орынлы, жақсы, тәртипли. көзге, түсетуғын, жөни менен.

РЕСЕТСИЗ кел. Орынсыз, тәртипсиз, нақолай, жөнсиз.

РЕСИМ ат. Дәстүр, көпшиликке әдет болған нәрсе, елдің үрп-әдетине тән қәсийет.

РЕСПУБЛИКА ат. Мәмлекетти басқарыў формасы. Жоқары басқарыў органлары, белгили бир мәўлетке сайланатуғын, мәмлекетлик дүзилистин хәм басқарыўдын усындай формасы бар үлке, мәмлекет, арнаулы ўәкил. — Кимнің қандай қарақалпақ солдаты менен болғанын сорап ҳәр бир *республикаға* хат жазамыз (Т.Қайыпбергенов). Дәслепп районға, соң *республикаға* депутат болды (М.Нызанов). Мына жигит *республикалық* газетаның хызметкерлери Қурбанов, ана жигит сол газетаның сүүретшиси — Төреев (К.Султанов).

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ кел. Республикаға тийисли, республикаға тән, республика бойынша. ...*республикалық* журналларда мақалалар жазылып, көпшиликке кең таныла баслады (К. Айымбетов).

РЕСПУБЛИКАШЫ ат. Республика тәрәпдары, республика дүзимин жақлаўшы.

РЕССОРА ат. Автомобиль, вагон, экипаж хәм т. б. көшери менен кузовы аралығына орнатылған және амортизация ўазыйпасын атқаратуғын бөлими.

РЕСТАВРАТОР ат. Гөнерген естеликлерди, ескирген көркем өнер шығармаларды, жазыўларын, нағысларды, бояўларды қайтадан жаңартыўшы кәниге маман.

РЕСТАВРАЦИЯ ат. Искусствоға, көркем өнерге тийисли болған бурынғы гөнерген бахалы қол өнерлерин, ески әдебий мийрасларды, табылмайтуғын нускаларды жанартыу, қайта дүзетиу, өз кәлпине келтириу, тиклеу.

РЕСТОРАН ат. Жәмийетлик аўқатланыу орны. Таярланыуы қыйын, сондай-ақ, буйыртпалы (буйыртпа алып ислеуши) хәм тансық, қымбат бахалы аўқатлар болады. Береги жоқ, бос аллея. Жоқ монша хәм *ресторан* (И.Юсупов). Еки жылдан кейин он еки қабатлы мийманхана хәм үш жүз орынлық *ресторан* салды (М.Нызанов). Бир күни жездемниң усынысы менен бесеүмиз қала сыртындағы өзгеше бир *ресторанға* бардық (М.Нызанов).

РЕСУРС ат. Запас, қор, қандай да бир нәрсениң дереги, көзи, булағы, қөрежет, байлық.

РЕТУШЬ ат. Негатив сүүреттиң хәм басқа да усы сыяқлылардың кемшилиқ жерлерин тушь пенен бояп, дүзетиу иси.

РЕФЕРАТ ат. 1. Қандай да бир илимий мийнеттиң, китаптың, диссертацияның, баянаттың қысқаша мазмуны, тийкарғы баянланатуғын мәселеси, илимий бағдары. 2. Жумыс, оқылған китап хәм тағы басқа шығарманың аўызша яки жазба түрдеги мазмуны. 3. Бир темаға әдебий яки басқа тараўлар бойынша оқылған қысқаша баянат.

РЕФЕРЕНДУМ ат. Мәмлекетлик әхмийети бар мәселениң шешилиуи ушын ортаға салынған халықаралық дауыс бериу дауысқа қойыу, пикир билдириу.

РЕФЕРЕНТ ат. 1. Өз рефератын оқып беретуғын адам. 2. Белгили бир ислер, тапсырмалар бойынша белгиленген баянатшы, консультант. 3. Хәр түрли ұазыйпаны атқарыушы, таярлаушы адам. Оннан соң *референтлер* тағы да бес күн иследи. (Б.Исмайлов). 4. Арнаулы мәселелер бойынша кеңес бериуши, тийисли мағлұматлар жыйнаушы лауазымындағы адам.

РЕФЛЕКС ат. Сыртқы жағдайдың жанлы организмге жууап ретинде жоқарғы нерв системасының қатнасуындағы ерксиз түрде болатуғын тәсири, реакциясы. Шәртли *рефлекс*, шәртсиз *рефлекс*.

РЕФОРМА ат. 1. Унамлы төрепке өзгертиу, абадан, пәрауан турмыс орнатыу ушын қайта қурыу, дүзеу. Ақша *реформасы*, жер *реформасы*. Ол Румынияда жер *реформасы* туұралы маған

көп нәрселер сөйледи (К.Айымбетов). **2.** Жасап, яғный өмир сүріп киятырған қурылыстың тийкарын өзгертпей, сиясий жаналықлар киргизиў иси.

РЕФОРМАТОР ат. Қандай да бир тараў бойынша жаңалық, өзгерис ислеўши адам, киси.

РЕФОРМАШЫ ат. Реформа шығарыўшы, реформаны иске салыўшы.

РЕФОРМИЗМ ат. Капитализмге қарсы революцияшыл гүрести ебин-жорық реформалар менен шеклеп қоятуғын жұмысшылар хәрекетине, марксизмге қарсы оппортунистлик ағым.

РЕФОРМИСТ ат. Реформаның тәрепдары, реформаны жақлаўшы, реформашы.

РЕФОРМИСТЛИК кел. Реформалаўшы жағдай, реформашыл.

РЕҲИМ қ. Аяныш, ғамхор, реҳим. Есемурат ғаррынын даўысынан оған *реҳимим* келейин деди (Т.Қайыпбергенов). Әжинияздың еле қатып-сембеген балалық жүрегиниң *реҳими* оянып кеткен еди (К.Султанов). Оған *реҳими* келген Турсынбай қоразды қолына алмақшы болып еди, бата алмады (М.Нызанов).

РЕҲИМЛИ қ. рәхимли. Абылқайыр *реҳимли* хан усап бизге қырман суўыртады, кисиге берерге зыядатый нан таба алмаймыз (Т.Қайыпбергенов).

РЕҲИМСИЗ қ. Рәхимсиз. Ат үстинен реҳимсиз Жандос қасқырға пәнже урып, өзи алдына өңгерип алды да, алқымына пышақ салып қарқыратып шалды... (Т.Қайыпбергенов)

РЕҲИМСИЗЛИК қ. рәхимсизлик

РЕҲИМШИЛ қ. рәхимшил.

РЕЦЕНЗЕНТ ат. Рецензия бериўши, рецензия жазған адам. Қандай да бир жазба мийнетти бақалаўшы, оған өзиниң пикирин жазып бериўши киси.

РЕЦЕНЗИЯ ат. Илимий хәм көркем шығармаларға пьеса, кинофильмлерге жазба түринде берилген сын, бақа, таллаў.

РЕЦЕНЗИЯЛАТЫҰ рецензиялаў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

РЕЦЕНЗИЯЛАҰ ф. Тексериў, бақа бериў, хәрекетке келтириў, кемшилик хәм жетискенлик тәреплерин ашыў, талқыға салыў, бақалаў, сын бериў.

РЕЦЕНЗИЯЛЫ кел. Рецензиясы бар, рецензия жазылған рецензиясы тайын, рецензияға ийе.

РЕЦЕПТ ат. 1. Дәрини алыу үшін руқсат қағаз, доктордың қандай да бір кеселликти емлеу үшін жазып берген қағазы. 2. Керекли, тийисли, мүтәжли затларды алыуға керекли хужжет. Оразымбет доктор бийтапты көрип, кишкене қағазға *рецепт* жазып берипти (М.Нызанов).

РЕШ ат. Раш, жаптың, каналдың еки төрепине үйилген топырағы.

РЕШЁТКА ат. 1. Адам яки жанлы-жаныуарлардың өтип кирип кетпеуи үшін темирден исленген қоршау, бөгет. 2. Әйнекке өлшенип темирден исленген қоршау.

РЕШЁТКАЛЫ кел. Решёткасы бар, *решётка* салынған, *решётка* исленген. Оның сыртқы дийуаллары хәкленген, айналары болса *решёткалы* (Сейтаков).

РИЙЗА қ. Ыразы. Азамат Жуманиязға қатты *рийза* болып, қолын қысып қойды (К.Алламбергенов). Анам ислериме күтә *рийза* (Т.Қайыпбергенов). — Шәриятта егер некени бузса, қызды алып қашқан адам қалың малын төлеп, куда жағын *рийза* етиуи лазым (К.Султанов).

РИЙЗАШЫЛЫҚ ат. Оның себеби Төрештин кемпири куда түсип барып Сәлийманың кемпириниң *рийзашылығын* алып келди де, сол күни баласына кулақ қағыс етти (К.Султанов).

РИНГ ат. Бокс спортында арнаулы, төрт төрепин қоршап исленген майданша.

РИТМ ат. Қандай да бир ис-хәрекеттин, дауыстың, гәптин, сестин, үнниң белғили бир ырғағының избе-из шығыуы, сәйкесленип келиуиндеги уақыт аралығындағы избе-из тәкиарланыуы.

РИФМА ат. Уйқасыу, қосық уйқасы.

РИФМАЛАСЫУ ф. Уйқаслары келиу, уйқасланыу, уйқасқа түсиу.

РИФМАЛЫ кел. Уйқасықлы, уйқасығы бар.

РИФМАСЫЗ кел. Уйқасығы жоқ, уйқасқа түспеген.

РИХЛӘТ ф. Кетиу, өлиу

РОДДОМ ат 1. Хаяллардың тууыу үйи, жас босанатуғын орны, жайы. — Егер оны қойсаң *роддомға* бас врач болып та ислей береді (М.Нызанов). 2. ауыс. Бир нәрсениң келип шығыуы, пайда болыуы, дөреуи, тууылыуы. Поэзияның *роддомы*

— О, сүйикли Ирпень. Қарақалпақстан деген бул елди Бахыт *роддомы* десе болады (И.Юсупов).

РОЗА к. райхан. *Роза* гүллери тикенли болар, Анығы ол маған мамықтай еди (Б.Генжемуратов). Жаудырасып жүрегимнің төрінде, Ырғалар бахтымның *роза* гүллери (И.Юсупов).

РОЛЬ ат. 1. Театр сахналарында, кинофильмлерде артистлик хәрекеттеги драмалық, образ. 2. Атқарыушы, ойнаушы, киноларда басқа бир адамлардың исин, хәрекетин, минез-қулкын ислеуши, актёрдың, артисттиң жумысы, уазыйпасы, тутқан жолы, сиясаты, меңгериуши уқыбы, күши. Назардың джентельмен *ролин* ойнаған табалдырығында қайсы *рольге* кирерин билмей туырып қалды (К.Алламбергенов). 3. Әхмийет, уазыйпа, хызмет, тутқан орын. Еркеклердің басына айдыллы түрме оратып, ҳаял *ролинде* қалай сахнаға шығарамыз (К.Султанов).

РОМАЛ к. орамал.

РОМАН ат. Турмысты кеңнен алып сүүретлейтуғын адам характерлерине терең ашып беретугын эпикалық жанрдың бир түри, проза жолы менен жазылған шығарма. Тарийхый *роман*. Илимий фантастикалық *роман*. Бир *романға* үңилип енди, Отырыпсаң мениң алдымда (И.Юсупов). Ибрайымды түслеринде көрдің бе? Гә, мақала, га повесть, гә *роман*, Және нең бар жасырынған кеўлинде (М.Нызанов).

РОМАНИСТ ат. Әдебий романлар бойынша қәниге. *Романист* қалың томын, Толғатып келер бул жерге бирден (И.Юсупов).

РОМАНС ат. Лирикалық мазмунлы, көлеми жағынан кишигирим музыкалы шығарма.

РОМАНТИЗМ ат. 1. XIX әсирдің басларында Европада әдебият хәм көркем өнерде классицизмнің тутқан бағдарына қарсы шыққан өдебий ағым. 2. Қыялый, жокары қыялларға берилиуши.

РОМАНТИК ат. Романтизмнің тәрөпин жақлаушы, дауамлаушы.

РОМБ ат. мат. Хәмме тәрөплери тең, тек мүйешлери тууры болмаған параллелограмм. Кейин ала, ишине хеш нәрсе салмайтуғын пирожнийиңиз бар ғой, *ромба* тәризли, майға пискен (бауырсақты айтып атыр) соны қатты жегим келип жүр (М.Нызанов).

РОТА ат. Бир неше взводтан куралған әскерий батальоннын бир бөлеги, бөлімшеси. Биринши *ротаға* қаланың сол туслик батыс жағында екінши *рота* оң түслик жағында (Н.Дәукараев).

РОЯЛЬ ат. Металл тарлары, тислери аркалы шертилетуғын, баска саз әсбапларынан өзгеше, клавишли саз әсбабы. Бир бөлмесінде ұша яқлы қып-қызыл *рояль* түр (М.Нызанов).

РУБАП ат. муз. Медиатор менен шертилетуғын бес тарлы саз әсбабы.

РУБАПШЫ ат. Рубап шертетуғын адам, сазенде.

РУБРИКА ат. Газеталардағы, журналлардағы хәм сол сыяклы баска да үлкен бир мәселеге арналған тема, бап, бөлім.

РУДА ат. Курамында металл хәм оның бирикпелери бар тәбийғый минерал қазылма. Қойнындағы ыссы нандай ысытып, Алып келер *рудасын* Қырымның (И.Юсупов).

РУДАЛЫ кел. Тәбийғый минераллы қазылмасы бар жер, рудаға ийе, курамында руда болған.

РУДАСЫЗ кел. Рудасы жок, рудаға ийе емес.

РУДНИК ат. Руда хәм баска да пайдалы қазылмаларды табатуғын арнаулы жергиликли мәкеме.

РУҚСАТ ат. Жууап, келисим, рийзалык, қайылшылык, мәмилешилик. Тоқта, саған шынығыуды бөлиуге ким *руқсат* етти, неге тәртипти бузасаң?! (А.Бекимбетов). Буның бәри Турғангүлдин қайтыуға *руқсат* сораған гәпинен басланды (А.Бекимбетов). Кешке таман, кемпирден *руқсат* сорап жолға түстим (М.Нызанов).

РУҚСАТЛЫ к. Руқсат пенен, қайылшылык пенен, мәмилешилик пенен келисимли.

РУҚСАТСЫЗ р. Руқсат алмастан, руқсат сорамастан, жууапсыз, бийжууап. Жайлауым Үргениш аркасы теңиз, Жауырыны какпақтай маллары семиз, *Руқсатсыз* бир-бирине салмас из, Бирликли Қоңыраттай еллерим барды (Әжинияз).

РУЛЕТКА ат. Оралатуғын лента сыяклы узынлыкты әлшеу әсбабы, метрлик.

РУЛОН ат. Жумалақ етип оралған қағаз хәм т.б. усы сыяқлылар.

РУЛЬ ат. Машинаның, самолёттин, пароходтын, кемениң хәм т.б. басқарыу тетиги, тутқасы. *Рульди* услаған күшли қолларым барып оның расында тоқтады (Ж.Каналов) Сен

руль ушлауды да билмейсен деп атамның аузынан бермаған боклап жекиринеди (Н.Дәукараев). — Хау, ақсақал, — деди хаулығып — ол машинаның *рули* жоқ ғой (М.Нызанов)

РУМЫН ат. Румынияның тийкарғы халқы хәм сол халықтың адамы.

РУМЫНИЯЛЫ ат. Румынияда тууылып өскен яки сол жерде жасайтуғын адам.

РУСЛАСТЫРЫҰ русласыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

РУСЛАСЫҰ ф. Рус халқынын, оның үрп-әдетлерин синириу, рус тили хәм үрп-әдетлерин мойынлау.

РУСША Р. 1. Рус тилинде. Русша сөйлеу. 2. Рус тилине хәм мәдениятына тийис, рус халқына тән болған. *Русша* кийим. *Русша* ойын. Ири геудели, ийинли, қара мұртлы, бирақ *русшаны* оғада аз биледи деп жазыпты (Т.Қайыпбергенов). Цыплята бизиң сөзимиз емес, *русша* (М.Нызанов). Мустафа хәм басқа жолдасларымның аркасында мен сауатлы адам болдым, *русша* сөйлеуге үйрендим (А.Бекимбетов).

РУСШАЛАНЫҰ русшалау фейилинин өзлик дәрежеси

РУСШАЛАТЫҰ русшалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

РУСШАЛАҰ I ф. Рус тилинде сөйлеу.

РУСШАЛАҰ II кел. 1. Руска усаған, мегзес, яңлы, тәризли. 2. Рус сыяклы, руска тән.

РУҰЗ ат. күн.

РУҰЗА ат. Ислам дининде рамазан айында күндиз ишип-жеу хәм басқа да нәрселерден өзін тыйыуы, тек қуяш батқаннан соң ишип-жеу. Ораза. Адамлар жаздың мыс қайнаған ыссысында да шөлге, ашқа шыдап *ораза* тутқан ғой (М.Нызанов).

РУҰЗГЕР қ руузыгер.

РУҰЗЫГЕР ат. Адамлардың күнделикли машкаласы, күн көрис ушын ислейтуғын жумысы, хәрекеті, көбинесе үй шаруасы.

РУҰЗЫГЕРШИЛИК ат. Үй жумыслары менен шуғылланыушылық, үй жумыслары менен бәнт болыушылық, машқалашылық. Енди ол *руузыгершиликке* араласып, анасына жәрдемлесіуге хәрекет ететуғын болды (С.Айний) Күндиз пахта атызына жумысқа кетеди, Оннан кейин үйдиң *руузыгершилиги* ғой, баяғы (К.Смамутов). Қапылғыр *руузыгершилик* аяғыма беккем катып алып, жибермейди (Г.Есемуратов)

РУҰМАЛ к. орамал.

РУҰХ ат. 1. Кеуіл, йош, жан, тән. Гейде алыска, тереңге сүнгип инсанның руұхы, өлем, бейиш-жәннет сырларын, «күдирет» тилсимин ашып таслайтуғын Әбдикәдир Бедилдин бәйитин әуел парсыша оқып (К.Султанов) 2. Психологияда адамның ишки сезими, кеуіл-кейпияты психикасы. 3. диний. Өлген адамның руұхы. Олардың руұхы алдында кеширим сорап ислемекши едим бул исти (М.Нызанов). ◇ **Руұх бериу** — йош бериу, кеуіллендириу, йошландырыу, жигер бериу. Бәхәр жели әсте желпип еседі, Тағы да йош руұх берип жүрекке (Т.Сейтжанов). Оның бул ызалы, руұх бериуши гәплери хәммесинде де белгисіз күш пайда етти (Т.Қайыпбергенов).

РУҰХАНЫЙ 1. кел. дин. с. Адамлардың сана-сезиминің, ой-өрисинің, қәбилетинің диний тәрепке бейимлесиуи, сана-сезимнің суұғарылған дереги, көбинесе диншил адамларға айтылады. Хорезм ойпатшылығына Ислам динин таратыу ушын келген Шамуннабий атлы руұханий арабтың Мазлумхан атлы сулыу қызы болады (М.Нызанов).

РУҰХЫЙ кел. Адамның ой-сезимине байланыслы, тән, ишки дүньясы, сана, ой сезими. Руұхый дүньясының байлығын, нени көбирек қәлейтуғынлығын жақсы аңлады (Г.Есемуратов).

РУҰХЛАНДЫРЫУ ф. Жигерлендириу, жигер, күш-ғайрат бериу. Дежурный врачлар ҳақ хызметим ушын «бәрекелла» деседі. Бул және руұхландырады (Т.Қайыпбергенов).

РУҰХЛАНДЫРЫУШЫ ат. Күш-ғайрат бериуши, қоллаушы, идея бериуши. Душпанларға қарсы қаратылған гүрестің руұхландырыушысы етип көрсететуғын орынларды атап өтиуге болады (Г.Есемуратов).

РУҰХЛАНДЫРЫУШЫЛЫҚ ат. Руұхландырыу сиясаты, руұхландырыу иси менен шуғылланыу.

РУҰХЛАНЫУ ф. Ғайратланыу, пәт алыу, жигерлениу, кууатланыу, күш алыу. Пахтакеш руұхланып бир уллы йоштан, Көклемде жазар ол көк сыя менен (И.Юсупов). Елшилер Маманның сөзлеринен руұхланса да, сөз орнына үсти-үстине жөтеллери менен жууап қайтарысты... (Т.Қайыпбергенов)

РУҰХЛАНЫУШЫ ат. Ғайратланыушы, жигерлениуши, кууатланыушы, пәт алыушы, күш алыушы.

РУЧКА ат. Пластмасса хәм т.б. нәрселерден исленген сыялы жазыу куралы. — Ол сумкасынан *ручкасы* менен блокнотын ала баслады (М.Нызанов). Ол қайтадан *ручкаға* жармасып, демде актти он жети бетке жеткерди (О.Әбдирахманов). Буның колындағы *ручканы* жулып алды. Түс жерге! (К.Алламбергенов).

РЫЗҰАН ат. Бейиштеги сегиз бағдың бириниң аты

РЫСҚАЛ ат. Азық-ауқат, күн-көрис.

РЫЦАРЬ ат. 1. тар. с. Күнбатыс Европадағы феодализм дәуириндеги атлы әскерде хызмет еткен феодал. 2. ауыс. Биреудиң яки бир нәрсениң ҳақыйкат түрде жақлаушы, оның намысын сақлаушы, оның ушын өзин аямаушы адам.

РЫЦАРЛЫҚ кел. 1. тар. с. Рыцарь хызметі, ұазыйпасы. 2. ауыс. Өзин аямаушылық, шын берилиушилиқ.

РЫЧАГ ат. Таяныш точкасын айланып, аз күштиң жәрдеми менен көп күшти теңлестирип туратуғын тирек. *Рычаг* тутқасына басын урып алды (Ө.Айжанов).

РЫЧАГЛЫ кел. Рычагқа қолайланған, рычагы болған, рычагы бар.

РЮКЗАК ат. Арқаға асып жүретуғын сумка, жүк қалта.

РЮМКА ат. Ишкилик ишиу ушын кишкене хәм қолайлы етип исленген арнаулы шийше стакан. Тағы биринши *рюмканы* ишкенде де сирә ети жыйрылмайды-ау (М.Нызанов). Тендей болып қуйылған *рюмканы* директор Нәзирбай менен қағыстырып қағып таслады (О.Әбдирахманов). Турды баслық, шадлық пенен сөйледі...Тағы қуйды, бир *рюмка* ишти де (И.Юсупов)

РЯДОВОЙ кел. Командирлер составында болмаған, қатардағы, дәрежеге ийе емес әскер. Ерполат қапталына еки *рядовой* әскерди алды да, каланың, ортасындағы көпирден өтип қубла күн батысқа қарай жүрди (М.Дәрибаев).

РЯПУШКА ат. зоол. Кишкене, майда теңиз балығы.

РЯСА ат. дин. с. Христиан руұханыйларының кең, жеңил, узын үстки кийими.

С 1. Қарақалпақ әлипбесинің жигирма төртінші хәриби хәм оның таңбасы. **2.** *С* хәрибин айтқанда ауыз толық ашылып, үстинги таңдайға тилдің тийиуі нәтижесинен дауыссыз сес пайда болады. **3.** *С* хәриби сөздің басында: саат, сабақ; ортасында: уста, тымсал, ақырында: талуас, уйкас жазылып, базы бир жағдайларда *С* хәриби сөзлердің ортасында: кассап, қысса, ақырында: класс, процесс сыяклы сөзлерде екеуі де сақланып қатар жазылып келеді.

СААДАТ ат. Ең уллы бахыт, ығбал. Ол енді өз халқының бахыт-саадаты ушын, адамгершилиқ, ҳакыйқатлық ушын жанын жаббарға берип гүресиў үлгисин көрсетеди (И.Юсупов).

СААДАТСЫЗ кел. Бахытсыз, үмитсиз. «Ийем берсе саған саадатсыз перзент, дозактың отына дус етер сени» демектин мәниси усы екендағы... (У.Пиржанов).

СААТ ат. **1.** Ұақытты көрсететуғын курал, әсбап. Ерполат саатына қарады (Н.Дәўқараев). Барлары мениң менен жарысқандай, қол саатларына қайта-қайта үңилип, тыпыршылап отыр (Т.Қайыпбергенов). Саатыма қарасам, саррас он еки саат уйқылаған екенмен (М.Нызанов). **2.** Белгили бир өлшемге тең ұақыт өлшеми, мезгил. Мәрттин мәртлигин сынайтуғын саат келген еди (К.Кәримов). Бурын әдетленбегенликтен бе, бир саат отырыўға да шыдамай мениң белим ауыра берди (Т.Қайыпбергенов). Баяғы бир сапары бир ярым саат самолётта отырғанбыз, шакмақ тынғанша (М.Нызанов).

СААТЛЫҚ кел. Шама, мөлшер, муғдар, ұақыт, аралық.

СААТТАЙ кел. **1.** Саат сыяклы, саат тәризли, саатқа усаған. **2.** Белгиленген шамалық ұақыт бирлиги. Менлимурат аға дәслепки күнлери бизлерди сабақтан соң алып калып, күнде тәртип жөнинде бир сааттай әңгимелесетуғын еди (Т.Қайыпбергенов). **3.** Жүдә дурыс, саз, анық. Оның басы сааттай ислейди (М.Нызанов).

СААТШЫ ат. Саат дүзетиўши, онлаўшы адам, уста киси, кәниге, маман.

САБА ат. Жылқының терисинен қымыз қуйыў ушын исленген мес. Жарылғанда шаруалардың сабасы, Кулағына

жетти халықтың наласы («Қаншайым»). Хаялың сениң балғалы, Өзиң ақсақал болғалы, Балғалыдан қыз алғалы, Самбырлайды *сабаң* сениң (Бердақ). Барлық хәм жоклықтың, шегарасы бул, Усы жерге келип излер жогалар. «Менсиз дүнья жок» деп, асқынған кеуил, Бунда *сабасына* қайта қуйылар (И.Юсупов).

САБАДАЙ кел. Саба сыяқлы, сабаға усаған.

САБАҚ I ат. (а. — *тартысыу, жарыс*). 1. Сабақ, шынығыу, билим, пән, бир пәнди оқытуға арналған оқыу уақты. Бир күни түнги уақыт Рейипназар *сабағын* таярлап болды да кәтке шығып жатып қалды (Ө.Хожаниязов). Әуеле ең қыйынырақ *сабақ* арифметикадан мәселе шығарды (Ө.Айжанов). Таза *сабақ* өтип, соны биразга дейин түсиндирди (Т.Қайыпбергенев). Бизде «актёрдин тапқырлығы» деген *сабақ* болатуғын еди (М.Нызанов). 2. аұыс. Үлги, ибрат болатуғын, турмыс тәжирийбесин асыратуғын ис, хәрекет, уақия, кубылыс. Бул нәрсе сонғылықта өзинизге үлкен *сабақ* болады (А.Бекимбетов). — Айдос балам, кеширим сора, атаның қәтелиги улға *сабақ* болады (Т.Қайыпбергенев). Өткен бир өмир *сабағын* есине түсире алмай турған кисидей бир нокаттан көзин жазбай турды (К.Султанов). Ашшы *сабақтан* тәжирийбе арттырған нөкерлер буннан кейин өзгениң тауығын, мәйегин алыуға тартынатугын болды (К.Кәримов).

САБАҚ II 1. Кийим хәм баска да нәрселерди тигиу ушып арналып исленген жинишке жип. Кендирден жинишке *сабақ* есип, малақайымның қулағын тигип алдым (Ж.Аймурзаев). Онын үстине қолына ийне алып, *сабақты* жип өткерип көрмеген, бир бау қамыс қырықпаған, бир тал отын шаппаған, жаны пардозда өскен қыз (К.Султанов). Ол қызыл, көк, сары *сабақлар* менен кестеленген орамалын жыйнастырып, шай қайнатыудың тәтәригине киристи (Ө.Хожаниязов). 2. Жинишке пакал, пәлек. Гейде булт астынан туулап шыққан ай, *сабағынан* үзилген сары жамбылшадай жарқ етеди (К.Султанов). Ислер көк талшықлы тири *сабақтан*, Мөлдир суу бетине өрмегин шалып (И.Юсупов). Қолында енди ғана *сабағынан* үзилген ак хәм қызыл ренли, хош ийис тарқатып турған роза гүллеринен жасалған гүлдәсте, ал ийнинде Версачье модалар үйинде менин буйыртпам менен тигилген қымбат бақалы смокинг (К.Кәримов). ◇ **Сабаққа илиниу** — өмир-күниниң тауысылуы,

әжелинің жетиуі. Фарры бир *сабаққа илинип* жатар еди (М.Нызанов).

САБАҚЛАС кел. 1. Бирге оқытуғын, бирге сабақ алатуғын адам. Алмагүл еди бул турған *сабақлас* досты мектепте (Ж.Сейтназаров). 2. кел. Байланыслы, сыбайлас, бир сабақтан, негизи бир. Шежиренди қозғап көрсем арыдан, Биз бенен *сабақлас* теги түркменнің (И.Юсупов).

САБАҚЛАСЫҰ ф. Сабақты, жипти ийне ямаса тебен көзинен өткерисиу.

САБАҚЛАТТЫРЫҰ ф. Сабақты, жипти ийне ямаса тебен көзинен өткертиу.

САБАҚЛАТЫҰ ф. Сабақты, жипти ийне ямаса тебен көзинен өткертиу.

САБАҚЛАҰ ф. 1. Сабақты, жипти ийне яки тебен көзинен өткериу. Ол хаяллардың көбиси машын тигиу түүе *сабақлай* алмайды (Т.Қайыпбергеннов). 2. Жалғастырыу, байланыстырыу. Қыз берип қыз алысыу, тууған-тууысқанлықты *сабақлап*, тамыр жайдыра береді (Я.Муратов).

САБАҚЛАҰШЫ ат. Сабақты, жипти ийне яки тебен көзинен өткериуши.

САБАҚЛЫ КЕСЕЛ ат. Тәуір болмайтуғын, емленбейтуғын аўырыу, кеселлик. Бираз қызлар үкиге бойын таслап өлди. Бираз сулыулар *сабақлы кеселге* шатылды (К.Султанов).

САБАҚЛЫҚ ат. Оқыу процесинде пайдаланылатуғын китап. Мен мектеп *сабақлықларында* украин шайыры Тарас Шевченконың Арал бойына сүргин қылынғаны, лекин ол сүргинде теңиз бойында жасап, сол өтираптағы халықлар менен досласканы, карақалпақлар оны тутқын емес, бир кәдирдан дос сыпатында танығаны хаққында көп еситкенмен (М.Нызанов).

САБАЛАҚ кел. 1. Уйпаланған, жумбаршақланған, уйпа-жуйпа. Киширек, бирақ хауайы рең, шағын ғана гүмбези өзине өткен-кеткенлердің дықкатын аударып турған сақана алдында шашлары тозғыған дәруиш отырар, жанында *сабалақ* жүнли, арық ийт аяқларына бас қойып, өткен-кеткенлерге кандайдур жалынышлы нәзер таслап жатар еди (К.Кәримов). 2. Жаман, шырайсыз, формасыз, төмен, пәс. Жууапкерсизлик пенен қарайтуғын сауыншы сол хасыл туқым сыйырды тез арада-ақ жөнли сүт шықпайтуғын *сабалақ* халына түсиреди (Ж.Сейтназаров).

САБАЛАҰ ф. 1. Камшы, таяк, муш, темир сыяклы нәрселер менен үсти-үстине, тез-тез, қайта-қайта урыу. Жаман адам қонсысын табалайды, қонағын жақтырмаған баласын *сабалайды* (Ж.Аймурзаев). Атлы биреу алдындағы еки пияданың өкшелерін бастырып, ұзын сырық пенен *сабалап*, ауылға кирип киятыр (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Силтеу, қағыу, талпыныу. Қабырғасы майырылған қустай алдына мантиғып, қырға талпынып, қанатын *сабалайды* (К.Султанов). Усы демде жауын бурынғыдан да пәтленип, кийиз үзикти *сабалап* атырғандай болыуына карамастан, маңлайы жыйырылған адам болмады (Т.Қайыпбергенов).

САБАЛАҰШЫ ат. Бир нәрсени қайта-қайта, тез-тез урыушы.

САБАН ат. Салы, тары, бийдай, арпа хәм усы сыяклы басқа егинлердің пакалы, жергиликли имарат қурылысында хәм от-жем ушын пайдаланылатуғын өним. Жер төлеге төсеу ушын салының *сабанларын* тасыды (Ж.Аймурзаев). Төрде, *сабанның* үстинде жатырған Бектемирден басқасының бәри өрре-өрре турды (Т.Қайыпбергенов). Бизлер жети баланы *сабанның* үстинде тууып-ақ келе қылып едик (М.Нызанов).

САБАН ТӨСЕК ат. Ишине сабан салынып, адам отырыуға, жатыуға, дем алыуға арналып исленген төсек. Пүткіл елге хұрметли адамды, қай жерге отырғызарын билмей, албырағанынан өзиниң жыртық қылқасын шешип, қапталдағы *сабан* төсектиң үстине аударып жайды (Т.Қайыпбергенов).

САБАНТОЙ ат. (т. *сабан* — *темир гүнде+той*). Татар хәм башқұрт халықларында бәхәрги дала, атыз жұмыслары жуумақланыуы мүнәсибети менен өткерилетуғын байрам. Қара орман жийегінде, *Сабантойы* қызып атты, Ким өрмелеп бөренеге, Кимлер шөлмек бузып атты (И.Юсупов).

САБАНХАНА ат. Сабан жыйналатуғын арнаулы жай, орын. Шопанлардың екеуи бурынғы *сабанхананың* есигине барған уақта иштен адамның ыңырсыуы менен ийттиң ырылдысы еситилди (А.Бекимбетов).

САБАСЫНА ТҮСИУ фраз. Ашыуынан қайтыу, өзине келиу. — Пайдалы дегени сен бе? — деди ауқаттан кейин ашыуы басылып, *сабасына түскен* ақсақал (К.Кәримов).

САБАТ ат. Суу бойындағы жайлау, отлақ жер. Шаршап келген атлары, *сабатларға* бағайық («Қырк қыз»). Бегистің өлиминен соң көп өтпей жылқыны түуеллеуге *сабатқа* кеткен Мыржықтың денеси қалың камыстың арасынан табылды (К.Кәримов).

САБАТЫҰ ф. Өзинің күші жетпеген жағдайда, екінші адамның жәрдемі менен урғызыу, урып-соқтыртыу. «Мәмлешиликте жасай бергенде не қылады» деген екен, «жұртты айныттын, сатқын» деп, кәйін атамды керегеге байлап *сабатынты* (Т.Қайыпбергенов).

САБАҰ I ат. Жүн, пахта, дәнлі пақалларды хәм т.б. усы сыяқлы затларды сабау, урыу ушын арналған узын, жиңишке жынғыл шыбық, таяқ ямаса шыбықлар топламы. Қосыбай әлле неден кәуәтерленгендей тайсалып, *сабау* менен пақалдың дәнін түсірип атырған хәм түйекке қосқан ешеклерге ерип жүрген адамларға алыстан сүренледі (К.Султанов).

САБАҰ II ф. Урыу, урып-соғыу, урып-қағыу. — Келген соң сениң көзинше бир «*сабан*» алайын (К.Султанов). Егер бирінші келгенде айтқанына көнбесең сабайды дейтуғын еді (Т.Қайыпбергенов).

САБАҰДАЙ кел. Сабау сыяқлы, сабау тәризли, сабауға усаған.

САБАҰЛЫ кел. 1. Дәнлі пақалларды сабау менен урып дәні түсірилиуі. 2. Қолында сабауы бар, сабауға ийе.

САБАҰШЫ ат. 1. Таяқ пенен урыушы. 2. Таяқ пенен егиннің дәнін түсіриуші. 3. Пахтаны, жүнді сабау менен урыушы, түтиуші.

САБАЯҚ ат. Ағаш қуты, тумбочка. Мен келгенде Мийирхан *сабаяқтың* алдында ақ сүпке қыйыулап кесте тигип отыр екен (Ө.Хожаниязов). Өли дүньядан — жалғыз сабаяқ, әбден тозыуы жеткен соң хан сарайынан шығарып тасланған *сабаяқ*, үстине бир қара кийіз бенен асты-үсти бөз бир жыртқы көрпе жыйып қойылады (Т.Қайыпбергенов).

САБОТАЖ ат. (фр. — *Ағаш геуиш пенен тақылдатыу*). Жумыстан әшкара, ашықтан-ашық бас тартыу, ямаса өзін ислеп атырғандай етип көрсетип, тийкарында жумысты бузыу, босастырыу, иске ашықтан-ашық ямаса пинхамы қарсылық көрсетиу.

САБЫҚ ат. Қасыл туқымлы өсимлик, шатыстырылған нәл. Мен — гибрид, *сабық* нәлден көгерген (И. Юсупов).

САБЫЛТЫҰ ф. Шаптырыу, болдыртыу, шаршатыу, силикпесин шығартыу. Узақ жолдан ат *сабылтып* келгенде, Гүлайым қыз шық майданға хабарлас («Қырк қыз»). Олар ат *сабылтып* келип, бийлерге тәңир сәлемин берди де атларынан ғарғып-ғарғып түсти (Т.Қайыпбергенов).

САБЫЛЫҰ I ф. Шаршау, болдырыу, кара терге түсиу. Қабағы катып, мезгилинен бұрын ети қашқанына хәм бул уақытта лапылдап туратуғын көз жанарының жалыны қарауытқанына қарағанда узақ жолдан *сабылып* келгенге ямаса әлле кимнен қысқы жегенге усар еди (К.Султанов). Оның қарашыл аты *сабылып* қалған еди (Ө.Хожаниязов).

САБЫЛЫҰ II ф. Мийуе нәллеринин шатыстырылыуы.

САБЫН ат. (а.). Жууыныу, кир жууыу ушын май хәм басқа қоспалы элементлерден таярланатуғын, жақсы көпиретуғын хожалық буйымы. Ол едендеги ләгенге қолын *сабын* менен жууып, төрге өтти (А.Бекимбетов). Қуманды маған услатпаға жеркенип турған шығар деген ойда турғанымда, ол жууырып және ишке кирди де, бир *сабынның* алқындысы менен бет сыпыратуғын сүлги әкелди (Т.Қайыпбергенов).

САБЫНЛАНЫҰ ф. Сабын менен қолын ямаса пүткіл денесин жууыу, тазаланыу.

САБЫНЛАҰ ф. Сабын сүртиу, жағыу, сабын менен жууыу. — Гүлпаршын бәйбише аңлып кирип барса, Бийбираба өзинин бөз көйлегин *сабынлап* жууып отыр екен (Н.Бөрекешов). — Бирлескенге не жетеди, аға, — деп ол мочалкасын бурқылдатып *сабынлап*, мениң аркамды ысыуға қолайласты (Т.Қайыпбергенов).

САБЫНЛЫ кел. Сабыны бар, сабын қосылған, сабын араласқан.

САБЫНСЫЗ кел. Сабыны жоқ, сабын қосылмаған, сабын араласпаған.

САБЫНШЫ ат. Сабын ислеуши, таярлаушы.

САБЫНШЫЛЫҚ ат. Сабын таярлайтуғын кәр, кәсип.

САБЫР ат. (а. — *Шыдам, тақат, ерк, төзим*). Бир жағдай ямаса кубылысты шыдам менен күтиу, қанаат етиу, өзін тыйыу. *Сабыр* етин аз ғана күн, Тайынлайман не дәрқарың («Мәспатша»). Көп ақылдан пайда жоқ, *сабыр-ық*тары болмаса (Қ.Айымбетов). Айқасар отлы әптап, жәбир менен, Жығылса иси болмас қәбир менен. Жаұмай өткен бултларға өшегисип, Түйедей төзе билер *сабыр* менен (И.Юсупов). — Сәл *сабыр* етинлер, — деди ол өзін мәрт тутып (Т.Қайыпбергенов). Ол сол хабарды күте берип *сабыры* таусылды (К.Кәримов). ◇ **Сабыр кесеси толыу** — шыдамы таусылыу, артық шыдауға тақаты қалмау, тақаты тақ болыу. Бул жанған от әтирапына топланған, Өзбек, қарақалпақ, түркмениу-қазақ, *Сабыр касалары* толып шайпалған, Мазлум халықлар еди көп шеккен азап (И.Юсупов).

САБЫРЛЫ кел. Шыдамлы, қанаатлы, салмақлы, тақатлы, төзимли. Ҳаял өзін қанша *сабырлы* тутқан менен Маманның жүрегі суу етип, бир жаманлық болғанын сизди (Т.Қайыпбергенов). Азияның әсте өзгергеш хауа райындай, Сол *сабырлы* минезиң дым жаныма тийди. Мен келемен бурқасынлап әтшөк ғайындай, сен асықпай китап оқып жатасаң үйде (И.Юсупов).

САБЫРЛЫЛЫҚ ат. Шыдамлылық, салмақлылық, тақатлылық. — Ақыл төркини *сабырлылық* болса керек, шайқымыз, — деди хәм орнына барып отырды (Т.Қайыпбергенов).

САБЫРСЫЗ кел. Шыдамсыз, төзимсиз, тақатсыз.

САБЫРСЫЗЛАНЫУ ф. Шыдамау, тақат етпеу, тақаты жетпеу.

САБЫРСЫЗЛЫҚ ат. Шыдамсызлық, төзимсизлик, тақатсызлық. *Сабырсызлық* — ҳасиреттиң сағасы, қызым... (Т.Қайыпбергенов). Үй ийесиниң айланып келиуин *сабырсызлық* пенен күтти (М.Нызанов).

САБЫР-ТАҚАТ ат. Шыдам, қанаат, төзим. Қатты кетти хәзир адамызатың, Бизге аудармақта бар жаманатын, Дөхмет деген нәрсе ауыр зат екен, Шыдам берер емес *сабыр-тақатым* (И.Юсупов).

САБЫУ ф. Бир өсимликтің бүршик яки путағын екінши өсимликке шатыстырыу, шағылыстырыу. Алма ағашын *сабыу*.

САБЫУЛЫ кел. Сабып қойылған, сабылған.

САБЫУСЫЗ кел. Сабып қойылмаған, сабылмаған.

САВАННА ат. (исп). Африка, Кубла Америка, Арқа-Шығыс Австралия хәм Кубла Азияда өсимликлердиң тропикалық тоғайлар хәм сахралар аралығында тарқалған аймақлық типі, түрі. Ол жерде бийик от-шөплер арасында бөлек-бөлек ямаса шок-шок тереклер хәм де путалар өседі.

САҒА ат. 1. Дәрья яки жаптың басланған жери, тәрәпи, яғный суу алатуғын жери. Избасар баҳадыр Қоңырат урыуы үстине жигитлерин баслап барған соң екиге бөлип бир топарына уйқыдағы ауыллардан мал айдатты, екінши топарын өзи басқарып, жапларының сағаларын көмдирген еди... (Т.Қайыпбергенов). Түслик жағында Кегейли жақын болса да Лар өзегі Кегейлиден емес, ал Әмиүдәрядан *саға* алатуғын Көкөзектен бөлинетуғын еди (К.Кәримов). 2. ауыс. Шыққан жери, орайы. Той Мурат шайық ауылынан жетим Аманлықтың

келиншек түсириў тойынан *саға* алып, бир-бирине уласып кетти (Т.Қайыпбергенов). Олардың бәри Әуез хожа ийшаннан *саға* алып, бир қыйлы гәп ағызып жүрген болса, тезирек гиркиресин көтерсин (Т.Қайыпбергенов).

САҒАҚ ат. 1. Балықлардың дем алыў органы. Бир үкиге үңилип еди, *сағақларын* ашып-жаўып, қаңғалаклап жүрген сазанларды көрди (К.Султанов). Зуўлап жүзип көк теңизде туўлайсан, *сағағыңнан* айналайын балықлар (Ә.Шамуратов). 2. ат. Алқым, мойын. Сақ ғарға *сағағынан* илинеди (кк.х.н.). Ағалар ярым тәрийпи, зулпы янағына түсер, *Сағағына* дизсе маржан, ошал буғағына түсер (Әжинияз).

САҒАЛ ат. 1. Ийт туқымлас, жабайы жыртқыш хайуан. Түнге қарай қарақулақ, *сағаллар* аўылдың тап иргесинде улыйтуғын болып кетти (Т.Қайыпбергенов). Пышық көрсен, шықкылықлап жүргениң, Қайсы үйдиң ийти — бәрин билесең. Кимниң таўығына *сағал* келгенин, Айтып, дәрхал сен ахбарот бересең (И.Юсупов). Көрсен, билсең атамыздан хабар бер, Таў жайлаған қарсақ, *сағал*, түлкилер («Мәспатша»). 2. аўыс. Жаман, пәс нийетли адам. — Оох, Хийуаның *сағаллары!* — деди болғаны (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Сағал аяққа шығарыу** — жаманатлы етиу, абырайын төгий. Аш-жалаңашлар ақ отаулылардан қасқырды көргендей жыйырылса да, төрди зорлар алып, жалаңаяқты *сағал* аяққа шығарды (К.Султанов).

САҒАЛАС кел. 1. Сағасы бир, бир сағадан алған. Хорезм, Ташауыз, қарақалпағы, Қатар қонған бир атаның урпағы, *Саяласа* бир гүжимниң жарпағы, Суўыма *сағалас* суўы түркменниң (И.Юсупов). 2. Байланыслы, қатнасты, сыбайлас. Тайын мақтап, атын минсең — сынамас, Мен бул халықтың минезине қанықпан. Кеўлим мениң Жәйхун менен *сағалас*, Хәр нәрсеге йошатуғын халықпан (И.Юсупов).

САҒАЛАҰ ф. Паналау, жағалау, жақлау. Ол байларды *сағалап*, жарлы пақыр сол жүрер (Қ.Айымбетов). Адамның жаманы өз *сағасын* жағалар, киси ағасын *сағалар* (кк.х.н.).

САҒАЛДАЙ кел. Сағалға усаған, сағал яңлы, сағал тәризли, сағал сыяқлы. Қызыл көрген *сағалдай* балықты көрген сон қазаның түбинде наўа қалдырмайын деп сүзе бериппен (К.Султанов).

САҒАЛДЫРЫҚ ат. 1. Ноқтаның жүеенниң алқым бетіндеги жип байлайтуғын жери, бөлеги. 2. Қамыт ағаштың алқымын услап туратуғын жиби, бауы.

САҒАНАҚ ат. I Алқым, мойын.

САҒАНАҚ ат. II Керегениң ағашы, керегениң яки қапының ашық жери.

САҒАТ ат. I қ. саат.

САҒАТ кел. II Хал үстінде жатырған, тәуір болыу итималы жоқ адам. Базы биреулер *сағатлау* халда жатыр (Т.Қайыпбергенов).

САҒРЫ ат. Сауыр, жон. Ат, ешек, қара маллардың артқы аяғының үстинги бөлими, еки жамбасы.

САҒЫ: сағы сыныу фраз. Пәти қайтыу, күши қайтыу, райы қайтыу. Үш күн өтпей сынып *сағы*, Үш мәртебе баскы тауып, Қосымша күш сорап тағы, Шапқыншылар келди шауып (И.Юсупов). Айналайын, қарағым, деп маңдайымнан сыйпап сөйлеген сөзлердің *сағы* сынды (Ж.Аймурзаев).

САҒЫЙРА I ат. нәресте, бөпе. *Сағыйраның* жүрегине хәсирет саласаң (К.Султанов). Бул хәдийсеге бийпәруа қарайтуғын бизлер *сағыйрамыз* ба? (К.Султанов).

САҒЫЙРА II кел. ауыс. Кеули ашық, хақ жүрек, хақ кеуилли, хақ нийетли.

САҒЫЙРАДАЙ кел. 1. Нәрестедей, бөпедей, жас баладай, 2. ауыс. Аузының сарысы кетпеген, кеули ашық, гирбинсиз.

САҒЫЙРАЛЫҚ кел. Нәрестелик, бөпелик, жас балалық. Бала Сапарды балдағы менен қоса қушақлап ажарына қарап *сағыйралық* мийримин төкти де қолынан босана берип, Жәмийлаға тәп қойды (К.Султанов).

САҒЫМ ат. 1. Елес, көринис. Бағанағы қол болса еле сол турысында — көк жийектеги *сағымдай* булдырап тур (М.Нызанов). Еле де көзи шалмай тұрған булдыр-булдыр *сағымлар* көп (К.Султанов). Көринген бизге жаұмысаң, я бир жүрген жолаушы я бир *сағым* таұмысаң («Қоблан»). 2. Сәуле, жақты. «Дала ойланбайды» десе инанба, Ойланбаса неге *сағымлар* ағар? Әне, үстем ойдай кешки аспанда, Бир бүркіт шарықлап канатын қағар! (И.Юсупов). Таң *сағымына* араласа үркіп ушқан бир топар қуслар секилли, еркеклердин қолларында малақайлары былғанлады, хаяллардың қолларында жаулықлары желбиреди (Т.Қайыпбергенов).

САҒЫМЛАНЫУ ф. Гүңгиртлениу, булдырау, елеслеп көриниу. Бухараның аспан менен таласқан нағыслы бийик медреселери *сағымланып* өтип тур (К.Султанов). Әне, анау *сағымланған* ақ таудың баұрайына қара (М.Нызанов).

САҒЫНЫҰ ф. Көргиси келиу, ақсау, күсеу, ынтығыу, қумартыу. Мен билемен, усы күнлери мени *сағынып* жүр (Ә.Шамуратов). Ауыл-елди *сағынып*, базы ақшамларда уйқыламай шығатуғын әдет пайда болды (Т.Қайыпбергенов). Арғы жүздеги салланып турған көк пишенлерге, ана бир шок талға, жайылып жүрген малларға бирим-бирим зейнин аударып, журтын *сағынып* келгендей тәбият көринислерине ынтығып тур (К.Султанов).

САҒЫНЫШ ат. Қумартыу, аңсаушылық. Бул сағынышын көзиниң жасы менен анасына түсіндире алатуғын еди, Жумагүл жеккесиреди (Ө.Айжанов). Азғана сарсығы, *сағынышы*, ууайым болыу керек... (К.Султанов). ...«Мен кеткели сизлерде кеуилсизлик пайда болып, мени хәр күни кеште *сағыныш* пенен тилге алатуғыныңызды билемен (Т.Қайыпбергенов).

САҒЫНЫШЛЫ кел. Ансаулы, қумартыулы. Өз кууанышына өзи исенбей, өз кеулине өзи ярый бермей көз астынан қызға *сағынышлы* нәзер таслайды (К.Султанов).

САҒЫР ат. Сауыр, жон. Ат, ешек, кара маллардың артқы аяғының үстинги бөлими, еки жамбасы.

САДА кел. Ақ көкирек, аңқау, гөдек. Әкем түсинбейди, *сада* адам (К.Султанов). Есимде, *сада* анам шошайтып қолын, Гүзар жолда турып көрсетип сени, Өз кеулинше билгир илимпаз болып, Маған горизонтты түсіндиргени (И.Юсупов).

САДАҒА ат. Курбан, пидә. Мен болайын аға сеннен, садаға, гүнлик пенен күйип өттим дұньядан («Қырқ қыз»). ◇ **Садағаң кетейин** — ыразы болыу, қайыл қалыу, кеули толыу. Адамлар бар: өзимшиллик бийлейди, «Өзим» десе, басқаларға иймейди, *Садағаң кетейин*, Саадий айтқан ғой: «Өзин сүйген өзгелерди сүймейди» (И.Юсупов). — О-о, *садағаң кетейинлер-әй!* Айтпакшы, және бир сырды билесең бе? (Т.Қайыпбергенов). — Ұай, *садағаң кетейин* кәткуда адамды қойсеш! — деп, шәўкилдеп күлип, ентигип сөйледі (К.Султанов). **Садағасы кетсин** — ыразы болмау, қайыл қалмау, кеули толмау. Муғаллимнен *кетсин өзиң садаға* — Қарағысыз елге, бала-шағаға — Адам етин жейтин хайуан болдың ба? (И.Юсупов). — Қойсаң-ә, *садағасы кетсин* ондай сауаптын! Қаяқтың мүсәпири ол — әлле неткен бир урғашы деп ақ сүт берген анасына, ууыздай келиншегине, гүлдей нәрестесине карамаған иймансызды... (М.Нызанов).

САДАҚ ат. Оқ жай оқлары жайланып, белге байланатуғын ямаса желкеге асынып жүретуғын қурал, оқ жай. Қорамсаққа

кол жууыртып, Пиядалар тартты *садақ*. Ақ семсерлер сауыт жыртып, Дойырлар жүр әжел қадап (И.Юсупов). Құсбегинин еки көзи қанталасып, шатнап бийдің көкірегине *садақтың* оғындай шаншылып тур (К.Султанов). *Садақ* пенен қылыш ким екенінди тандап турмайды, тесип өтип, кесип өте береді (К.Кәримов).

САДАҚА ат. (а. — *қайыр, сауға*). 1. Моллаларға, тиленшилерге, дийғаналарға, жарлы хәм мүтәж адамларға берилетуғын қайыр нәрсе. Жақында ғана бизин апам түсинде корқып, усы кисиге жуп нан садақа бергени есимде бар еди (Т.Қайыпбергенов). Адамлар мени «бийшараның еки аяғы дизесинен төмен ислемай қалыпты» деп аяп, көбирек *садақа* береді (М.Нызанов). «*Садақаны* сауда бер», — деп қайырды накылын («Қырқ қыз»). 2. Қудайдың жолына, әулийелерге хәм каза тапқанлардың жолына берилетуғын қайыр, құрбанлық, аўкат, мереке. Бахтыма үйдин иши бир *садақаға* кетти (М.Нызанов). Тамақты көрип, кирген үйимиздин әлле қандай бир *садақасы* шығар деп ойлаған едим (Т.Қайыпбергенов). Жыл *садақасынан* соң әулийе басына барып келип, биринши мәрте төрге шықты (М.Нызанов).

САДАҚТАЙ кел. Садақ сыяклы, садакка усаған.

САДАЛЫҚ ат. Анқаулық, наданлық, гөдеклик. Дегенде хәмме адам оған күлисти, жигит *садалығын* сонда билисти (Ө.Шамуратов). Қудай сақласын, — бий өз-өзинен сөйлеп, Жақсылықтың түсинбей аң-таңы шығып турғанынан *садалығын* укты (Т.Қайыпбергенов). Сапар ишек-силеси қатып күлип, пәмине «хаяллардың *садалығы* ма екен!» деген ой келди (К.Султанов).

САДЫҚ кел. (а. — *шын, хақыйқый*). Шын кеуилден берилген. Шайық атаңның зейнине тийме, *садық* бол, улым (Т.Қайыпбергенов). Ал, сиз атларын тилге алған қудайлар Ахурамазданың *садық* хызметкерлерине айланады (К.Кәримов). — Маған жүдә *садық*, хәм шаққан, хәм тил алғыш бала едиң (М.Нызанов). Ғыйбат өз зәхәрин иширсе езип, Инсан кеулин ғәплет думаны басқан, Жигитлер ең жақсы достынан безип, Патшалар ең *садық* үәзийрин асқан (И.Юсупов).

САДЫҚЛЫҚ ат. Исенимлилик, турақлылык, дурысшылык. Бирак, умытпассан бундағы елдин, Мийнетке, дослыкка *садықлығын* сен, Ығбал ырысқы өскен бул қыйын жердин, Көрки, *сақыйлығы* кетпес кеулиннен (И.Юсупов). Мен өз

лебизиме садықлық еттим (Т.Қайыпбергенов). Бирак, өмириниң акырғы демлеринде хеш нәрседен бас тартпастан Аркадийди өзи излеп тапты хәм оған болған мухаббатына *садықлығын* дәлиллеу мақсетинде сүйегин сол журтта қалдырды (М.Нызанов).

САЗ I ат. (п. — *музыка әсбабы*). Музыка, шертилетуғын нама. Қартайғанда *саз* үйренип, ақыретте шертесен бе? (ққ.х.н.). Қолында тилла *сазыңды*, ат көтермес назыңды («Алпамыс»). Халық неге шебер болса, бәри исленди: Қобыз ба, доңызқабақ па, дуўтар ма, домбыра ма, сырнай ма, үшпелек пе, баламан ба.. — барлық *саз* әсбаптары жанлады (Т.Қайыпбергенов).

САЗ II ат. Топырақтың қатты ылай ислеўге қолайлы түри, соға. Жүннен тоқылған қапқа өңменин созып, қапталында *саз* ылайдан үшпелек соғып отырған баласына жекиринди (К.Султанов). Ырыскул бийдің түни менен уйқыламағаны, шеке тамырлары шертилип, маңлай жыйрықлары жүдө майдаланып, *саз* қайырдың жарығындай айғыз-айғыз болып кетти (Т.Қайыпбергенов).

САЗ III ат. Қозақтың тараққа усаған әсбабы. Сылтауың *саз*, гүле, баханасы басқа еди (Ж.Аймұрзаев).

САЗ IV ат. (п. — *мууапықлық, сәйкеслик*). Қолай, тайын турыу, таяр турыу, сазлаулы. Бизиң халықтың бийлери, *саздур* жәхәнде үйлери, Таймастан хеш уақ күйлери, Дуұры жууап айтқан емес (Бердақ). Аз да болса *саз* болсын (ққ.х.н.). Хәммеси *саз*, — деди Турымбет аға (Ө.Хожаниязов). Ханның орнына Ырыскул бий жууап берип, тез әкетиуи ушын хәмме жағынан *саз* етилип қойылғанын айтты (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Саз бериу** — таңның атып ағара баслауы. Маман оянғанда таң *саз берип* киятыр еди (Т.Қайыпбергенов).

САЗ V ат. Полдың астына қойылатуғын көлденең ағаш.

САЗА I ат. (п. — *өш, жаза, сыйлық*). Қылмысына ылайық алатуғын жаза. Ат қәдирин билмесен, жаяушылық берер *сазаңды* (ққ.х.н.). Қыянетшил қыйсық тартар *сазасын*, Нурды иркип сала алмас саясын (И.Юсупов).

САЗА II ат. Сес, дауыс, хабар. Биреулер усы имаратлардан: «тилегің бәржай болды, үйінде күт!» деп *саза* еситкендей аяқ-аяғына тиймей қайтып кетип атыр (К.Султанов). — Ұәде бересен бе? — деди меннен тегинликте *саза* шықпағаннан кейин (М.Нызанов).

САЗА III ат. Қәлеу, тилек, умтылыу. Өмири узақ болмайды, атаның сынса *сазасы*, — деген сөз бар бурыннан («Мәспатша»).

САЗАЙ к. саза. Посып киятырғанда Бегдулла карасақал услап алып, көк ешекке терис мингизип, *сазайын* берген екендағы, сениң анаңның рехими оянып, оңына мингизип жиберген (Т.Қайыпбергенев). Қоңыраттың дәруазасы, Сизге ашық, гилти тайын, Тартсын тентеклер жазасын, Пирим бийдің бер *сазайын* (И.Юсупов).

САЗАҚ ат. Шөл өсимлиги, сексеуілдің жас хәм майда түри. Буларға өткерген патша ғазабын, Қодарбай жыйнап жүр таудың *сазағын* («Алпамыс»).

САЗАҚЛЫ кел. Сазағы көп, сазағы бар.

САЗАҚСЫЗ кел. Сазағы жоқ, сазағы болмаған.

САЗАҚТАЙ кел. Сазаққа усаған, сазақ сыяқлы, сазак тәризли.

САЗАН ат. Балықтың түри. Төремурат суўпы ханды өзге түсли ауқат пенен сыйлау ушын «Қанлы көлге» бес отау тиктирип, айқулақлы *сазанның* бел кеспесин астырыпты (К.Султанов).

САЗАНДАЙ кел. Сазанға усаған, сазан сыяқлы, сазан тәризли. Шабыра бултлардың арасынан алтын қалашлы сазандай ойнап шығып, жарқ еткен айдың сәулеси жолаушылардың үстин орап турған түннің көлеңкесин серпип жиберди (К.Султанов).

САЗАНЛЫ кел. Сазаны бар, сазаны көп, сазанға ийе. Өңиринде шайқалған жас қара тал, Әмиүдәрья суўларынан нәр алып, Кубласында шөккен нардай Қаратау, Арқасында ак *сазанлы* Аралы... (И.Юсупов).

САЗАНСЫЗ кел. Сазаны жоқ, сазанға ийе емес.

САЗАРЫҢҚЫ кел. Ашыұлы, қәхәрли, бозарыңқы. Басқа биреулерде де өкпе-гийнеси бардай *сазарыңқы* (Қ.Аралбаев).

САЗАРЫҰ ф. Адам жүзиниң үндемей, сөйлемей отырғандағы унамсыз жағдайдағы өзгериуи. Сонлықтан қыз еки көзин қабақтан жазбай тигилди де, *сазарып* отыра берди (К.Султанов). Бирден оның сарғылт жүзи *сазарып* кетти (А.Бекимбетов). Сур бет ханға нәлет айтып *сазарып*, Және де тур бир қыздың тас мазары, Усы жерден қулан өлген деседи, Жанға тийип теңсизликтің хазары... (И.Юсупов).

САЗАҰАР кел. (п. — *жаза, сыйлық*). Тан болыу, ушырасыу, дусласыу. Бул меңиреу майданда куллардай гезип, бабаларым дәртке болды *сазауар* (Ж.Аймурзаев). — Жети күнге шекем өз үйиниң руўзыгерин ислеген пукара жазаға *сазауар* болады! (К.Султанов).

САЗБА ат. Жүректің сазып ауыратуғын түри, кеселлик.

САЗҒАП ат. Саздың қабы, кеби. Мәки бар, елликше, гүлле, бауыр ағаш, қыстырып қойыпты саз хәм *сазғапты* (А.Дабылов).

САЗЕНДЕ ат. (п. — *жаратыұшы, музыкант*). Музыка әсбаптарын шертиұшы музыкант. Аманлық атам оғада *сазенде* хәм баксы еди (Ж.Аймурзаев). Солай етип, түнги балық аулауда жыраудың алды Әбдир, кейини Жумамуратқа шекем, баксының алды Ешан, кейини Тәжибайға шекем, артистін алды Йолдаш, кейини Сәтбайға шекем, *сазендениң* алды Айтжан, кейини Махмутқа шекем келе береді (К.Султанов). Мырзам күлди сонда маған сыбырлап: «*Сазенделер*, қосықшылар бул жерде, Хеш те артист емес, бәри депутат, Парламенттиң ағзалары бәри де (И.Юсупов).

САЗЕНДЕДЕЙ кел. Сазенде сыяқлы, сазенде киби. Гә шайырдай дизген бәйит гәұхарын, Гә ашықтай мисли сағынған ярын, Гейде шебер *сазендедей* сүйсинип, Шерткендей саз емес, жүректің тарын (И.Юсупов).

САЗЕНДЕЛИК ат. Саз шертиұшилиқ, усыл, кәсип, кәр. Мен еки диземди дәп қылып қағып, оларға *сазенделик* еттим (М.Нызанов).

САЗЛАНЫҰ ф. Таярланыұ, безениұ, күтиниұ.

САЗЛАТТЫРЫҰ ф. Таярлаттырыұ, безендириұ.

САЗЛАТЫҰ ф. Таярлатыұ, безендириұ, күтиндириұ. Шайық пенен Ырыскул бий арасындағы алақозликти еле еситпеген, сезбеген Юсип бий бурынғы тәртип бойынша оларға бир отаұ *сазлатқан* еди (Т.Қайыпбергенов).

САЗЛАҰ фей. 1. Таяр етиұ, таярлаұ, тайын турыұ, безеұ. Мурат шайық бул хабарды Қоңырат урыуына тез жеткериұ ушын атларды *сазлауды* атқосшысына тапсырды (Т.Қайыпбергенов). Балықшылар геұгим түсиуден-ақ қорғасын аұ, қайықларын *сазлайды* (К.Султанов). Қос-қос гилем тутып *сазлаған* үйлер, Бәри пахтакештиң бахтынан сөйлер (И.Юсупов). 2. аұыс. Баплаұ, пәнт бериұ. *Сазлайман* деп сөз берди, Душпанлык жайлап ишин (Б.Қайыпназаров).

САЗ-СӘҰБЕТ ат. Қосық айтып хәм өз ара сөйлесип, гүрринлесип отырыұ. Буннан кейин *саз-сәұбет* бурынғыдай шалқымады (К.Кәримов).

САЗШЫ ат. Саз шертиұшы, сазда ойнаұшы, саз тартыұшы. Егер *сазшыларға* мүтәж болып қалсаңыз, дәпшилиқ өнерим бар деп те қойды (Т.Қайыпбергенов).

САЗШЫЛЫҚ кел. Сазды шертиўшилиқ, кәсип, усыл, кәр.

САЗЫРАЙЫҰ ф. Сурланыў, бозарыў, үндемеў. Жәмийла тил қатпай *сазырайып* отыра берди (К.Султанов). Екеўи де *сазырайыўы* менен отыр (Т.Қайыпбергенов).

САЗЫҰ ф. Аш болыў, аштан болдырыў, ашыркаў. Жүреги *сазып*, көзи қараўытып қиятырған киси еки қалта толы арпаны үш-төрт мәртебе аўзына қуйып жеп қойыўы мүмкин ғой (К.Султанов). Шырайы сап-сары қалыпты азып, Көзлери мөлерип жүреги *сазып*, Тур екен жаныўарлар өлиў алдында, Қәддин тиклей алмай бойларын жазып (Р.Хожамбергенов).

САЙ I ат. 1. Еки бәлентлик ямаса таў арасында ағын суў нәтийжесинде пайда болған аңғар, жыра. Бизин жаўынгерлер кишкене *сайдың* ишине букқы таслап, жаўдың оңайын ала баслады (Ө.Хожаниязов). Таўлы еллер қандай сулыў жерге бай! Көркин көрип көзин тоймас қарасаң. Соның бири: жасыл қыснақ, терең *сай*, Гүл төселген қырғыз жери — Арашан. (И.Юсупов). 2. Жайылым суў, суўдың ултаны. Айрықша Айымжамалдың аяғы *сайға* тиймей кетти (Ө.Хожаниязов).

САЙ II ат. Саз, пүтин, тайын, ылайық, тең, сәйкес. Гош жигиттиң аты-тоны *сай* болса, алған яры ақыл, өзине тай болса (Әжинияз). Жасына *сай* кийимлери де өзгешелеў (К.Султанов). Моторының қуатына кузовының аўырлығы *сай* келмес еди (М.Нызанов).

САЙБАҒЫСЛАҰ ф. Сазлаў, дүзетиў, тайынлаў. Жалаңаяқ жетимлери мынаў табын ямаса керей, әлим ямаса жағалбайлы, ямаса адай екен, тиймейик, ал мынаўсы Абылқайыр хандики екен, бассалайық деп *сайбағыслай* ма? (Т.Қайыпбергенов).

САЙҒАҚ I ат. Мазарға шаншып қойылатуғын қада, сырық. Сабы алтын ақ қанжар, Ийманым деп билгенмен, Қарағай саплы ақ найза, *Сайғағым* деп жүргенмен («Қоблан»).

САЙҒАҚ II ат. Аша туяқлы, гүйис қайтарыўшы, шөлде жасайтуғын сүт емизийши хайўан, ақ бөкен. Сен «достымды көп ўақ изледим» дейсең, Достың қара көзли бир *сайғақ* еди, Ай қаранғы еди, түн узақ еди, Сен «достымды көп ўақ изледим» дейсең... (И.Юсупов).

САЙҒАҚ III ат. Бойдақ мал, жеке жүрген жылқы.

САЙДАҚ к. саяқ.

САЙДАҚЛАНЫҰ ф. Жеккесиреў; жеккелениў. *Сайдақланып* шай бас түссе астына, шойын шоқмар тийе қойса дәстине

(А.Дабылов). *Сайдақланып* атларына минипсең, жолың болсын кайда жүрдин, қарағым («Қырк қыз»).

САЙЛАНДЫ кел. Сайланған, ирикленген, дараланған. ...барлық машиналарды ирикпестен жиберіп, ең *сайланды* жигитлерди атландырып едим (Ж.Аймурзаев).

САЙЛАНЫҰ I ф. Халық тәрөпинен исенімлі үәкіл (депутат) болыу. — Сен хәкімнің баянатын мақтап шығып сөйлейсең хәм оны және бир шақырыққа депутат болып *сайланыуы* ушын кандидатурасын усынасаң (М.Нызанов).

САЙЛАНЫҰ II ф. Басқалар арасынан таңлап алынуу, таярланыу, дараланыу. Апа, синли, қарындаслар жанажан, Кутлы болсын шадлы байрамын, қызлар, Сәлем сизге мәрт жигитлер атынан, Тағы да табысқа *сайланың*, қызлар (И.Юсупов).

САЙЛАСЫҰ ф. Затларды таңлап алыуға жәрдемлесіу.

САЙЛАТТЫРЫҰ ф. Затларды таңлап алдыртуу.

САЙЛАТЫҰ ф. Затларды таңлап алдыртуу.

САЙЛАҰ I ат. Ашық ямаса жасырын дауыс бериу жолы менен мәмлекетлік ямаса өзін-өзи басқарыу органларына бир адамды халықтың исенімлі үәкілі (депутат) етиу. Мен қорықпайман, *сайлаң*, мейлі сайламан, Маған онша үлкен үмит байламан, Микрорайон подвалларын қурғатып, Аралға суу береді деп ойламан (И.Юсупов). Олардың арасында *сайлаудан* өтип қайтқан бирли-ярым сары постынлы ғаррылар да, үстилерине гүпи кийип, беллерин бууып алған кемпирлер де, қыйқыуын жекеріп, шауқымласып турған өзіннің қатар-қурбылары да, атқа миніп, шетіректе турған белсендилер де баршылық еді (У.Пиржанов).

САЙЛАҰ II ф. Таңлау, тайынлау, ириклеу, сазлау. Тағы талай гүреслер бар ойлап қой, Бир қатарға қуралынды *сайлап* қой (И.Юсупов). Отыз гезден айланып, Әжелге тууры *сайлап*, Тууры жолға қолайлап («Мәспатша»).

САЙЛАҰЛЫ I кел. Таклаулы, ириклеулі, сайланған.

САЙЛАҰЛЫ II кел. Дауыс бериулі, сайланып қойылған.

САЙЛАҰШЫ I ат. Таклаушы, ириклеуші адам.

САЙЛАҰШЫ II ат. Сайлауда қатнасыушы (дауыс бериуші) адам, сайлау мәжілісинің, илажының қатнасыушысы. — Бүгін хәкім *сайлаушылар* алдында есап береді, — деді сайлау комиссиясының баслығы мени онаша шақырып (М.Нызанов).

САЙЛЫ кел. Сайланды, тақланған, сайланып алынған, ирикленген. Хәммеси екі отряд, алты звенодан қуралған екен,

басшылары да *сайлы* (Т.Қайыпбергенев). Азанда Халмурат төрт арбаға *сайлы* өгізлерди жегип, қапталына бир ыңғай жигитлерди қосты (К.Султанов).

САЙМАН ат. Курал-жарак, бир нәрсеге арналған затлар. Қыйын болмас еді, қурылыс материалы менен әсбап *сайманы* жеткиликли болып турса (К.Султанов).

САЙМА-САЙ кел. Сәйкес, тең, туұры, ылайық. Залымлардың өзи төре, өзи бай, Не керек жанына бәри *сайма-сай* (С.Нұрымбетов).

САЙРАҒЫШ кел. Жақсы сайрай билетуғын, жақсы сайрайтуғын, сайрауды келистиретуғын.

САЙРАҚЛАҰ ф. Арқайын жүріу, еркін болыу, тартынбау, сайранлау. Малым барда, қайғым жоқ, Көйлегім көк, қарным ток, Жүріуши едим *сайрақлап*, Кетти бүгін дүнья жоқ (Күнхожа).

САЙРАН ат. (а.+п. *сейил-тамашалар*). Ойын, тамаша, сейил. Биреуге айралық, биреуге *сайран*, Дүньяның исине қаларсан хайран, Суу излеп ылақса жаралы жәйран, Өзи суұсап атқан шөллер аңламас (И.Юсупов).

САЙРАН ЕТИҰ ф. Сейил етиу, ойын-зауық қылыу, қыдырыу, сайранлау. Ойланбастың түби ойран, Ақыр бир күн болар хайран, Өз тениң менен еткіл *сайран*, Мәрт пенен жүр бәрха балам (Бердақ).

САЙРАНЛАТЫҰ ф. Қыдыртыу, гездиртиу.

САЙРАНЛАҰ ф. Қыдырыу, гезиу, ойын-зауық қурыу. Мейли, оннан қайта уақыт тапсаң сен, Жағада *сайранлап* жүрейік азыкем (И.Юсупов).

САЙРАН САЛЫҰ ф. Сейил етиу, ойын-зауық қылыу, кеуіл көтеріу. Ойланбастың түби ойран, Ақыры бир күн болар хайран, Тениң менен *салғыл сайран*, Нәмәрт пенен жүрме балам (Бердақ). Айдын көлде *сайран салған* қоңыр ғаз, Сени көрсем қыс күнлерім болар жаз, Сени көрсем қанат байлап қыялым, Жас жүрегім өзін бийлеп тура алмас (И.Юсупов).

САЙРАҰ ф. 1. Қуслардың жағымлы хауаз шығарыуы. Бүлбилдің тийкарғы кәсиби — *сайрау*, Оның үнінде бар сырлы кайталау, Қосығымды бир рет мен кайталасам, — О, бүлбил, не ушын журт күлер маған? (И.Юсупов). *Сайраудан* өзге қайғысы жоқ (К.Көримов). 2. ауыс. Тынбай сөйлеу, былшылдау. Кеуліндеги табылып, бүлбилдей тили *сайрады* («Мәспатша»). Сергей бир стакан виноны симиріп ишип,

азырақтан кейин немислер менен калай урысканын *сайрап* кетеди (М.Нызанов). **3. аўыс.** Шеберлеп қосық айтыу. Қосық айтып қууанып, шадлық пенен *сайрадық* (Ж.Аймурзаев). **4. аўыс.** Ис-хәрекеттин, уақыяның бағдарын билиу, түсиниу. Хәзирше көкирегим *сайрап* тур (М.Нызанов). Көкирегим усылай *сайрап*, түргелип кете жазладым (Т.Қайыпбергенов).

САЙРАҰШЫ ат. **1.** Сайрайтуғын қус. **2. аўыс.** Сөйлеуши, тынбай сөйлеуши. Сонда усындай уақытта сарайда тап өзим салдырғандай *сайрап* берген болар едим (М.Нызанов).

САЙ-САЙ кел. Бөлек-бөлек, жүй-жүй, тарам-тарам, тарау-тарау. Ешқиниң қабырғалары *сай-сай* болып арықлықтан өлиуге келипти (ққ.х.е.). Қолындағы қалқаны, төрт парра болып бөлинді, *сай-сайынан* сөгилді («Мәспатша»).

САЙ-САЛА ат. Ой-шуқыр, аңғар. Ашып кетпе сен аранды, Сени излеп Айпарша, Талқан еттим *сай-салаңды* («Мәспатша»). Қайда барсам өз үйим, өз босағам. Жер, суу, тоғай, Бийтаныс *сай-салалар*, Мен көрмеген — кирген аўыл-қалалар, — Бәри-бәри өз үйим, өз босағам (И.Юсупов).

САЙ-СҮЙЕК ат. Тула-бойы, жота, дене. Петканың ыңырсынуылары *сай-сүйегимді* сырқыратып, шыдамай сыртқа шығып кеттім (Ш.Сейтов).

САЙТ ат. (инг. — *орын, жай*). Интернетте белгили тема бағдары бойынша топланған ямаса кәлиплестирилген, турақлы жаналанып, толықтырылып барылатуғын, өз атына (тема) ийе болған мағлыұматлар жыйнағы, электрон бет.

САЙЫЗ кел. **1.** Онша терең болмаған, терең емес, тайпак, жайпау (дәрья, көл, теңиз, жап, салма, өзек хаққында). Бир-екеуи жаптың арғы бетине жүзип өтип, *сайыз* жерде сууды бойлап тик турды (А.Бекимбетов). **2. аўыс.** Ақылының, билиминин, ойлау дәрежесиниң төменлиги, әззилиги. Олар екеуи дәслепки күнлери буның билиминин *сайызлығын* сезип, көбинесе түрк тили менен сөйлесип жүрди (К.Султанов).

САЙЫЗЛАНЫҰ ф. Сууы азайып ямаса тас, батпак топланыуы нәтийжесинде суудың терең болмай қалыуы. Ол жайлардың орны хәзир егислик, Жаптың жағалары отлак көгислик, Соқпақлар жоқ, мәзи ойымда қалған, Көл хәм *сайызланған*, бойы тегислик (И.Юсупов).

САЙЫЗЛАҰ кел. **1.** Тайпақлау, жайпауытлау. **2. аўыс.** Ақылы, билими, ойлау дәрежеси жағынан төменлеу, өззилеу.

САЙЫЗЛЫҚ ат. 1. Сай, көл, дәрья, теңиз, салма, жаптын сууы азайып, астының көринип қалыуы. 2. ауыс. Ақылы, билими, ойлау дәрежеси жағынан төменлик, әззилик.

САЙЫЗЫРАҚ I кел. Тайпағырақ, жайпауытырақ.

САЙЫЗЫРАҚ II кел. Ақылы, билими, ойлау дәрежеси жағынан төменирек, әззирек.

САЙЫЛ ат. (а. — *сейил, пияда жүриу, гезиу*). 1. Үйи, мөканы жок, ел гезиуши, гезенде, дийуана. Жолларында болдым *сайыл*, Бедеуге тарт беккем айыл, Шының менен ашық болсаң, Силтеген жерлерден табыл («Мәспатша»). Өзи ушын ис етер ақылға зайыл, Болып усынындай заманға қайыл, Ел қыдырған қыдырымпаз гил *сайыл*, Жумыс етпес хеш уақытта халық ушын (Бердақ). Бар наныма бир дастурхан толмас, Күнимди *сайылға* барабар етти (А.Дабылов).

САЙЫЛЛЫҚ ат. Ел гезиушилик, гезенделик, дийуаналық. Ала жип салып мойнына, Көз жасы толып қойнына, Түсип *сайыллық* жолына, Асан қайғы өткен екен (Бердақ).

САЙЫЛЫҒУ ф. Азайыу, кеміу, кемеийу, сийрексийу. Күннен-күнге қумның пейили *сайылды*, Жасыл отлақ жайлауда мал жайылды (Т.Сейтжанов).

САЙЫН тир. Истин, уақыттың, хәрекеттин созылыуын, дауам етиуін, кем-кемнен күшейип барыуын билдиретуғын көмекши сөз. Почтальон келген *сайын* сорай-сорай аузы да тозды (К.Султанов). Қайыр жат жерлерде жүргенлигин, хәр адым *сайын* кәуип-кәтерге дус келмеклиги итимал екенлигин ұмытпады (К.Кәримов).

САЙЫҒУ ф. Адамның сыртынан жаманлау, гәп етиу, өсек айтыу. Шуғылдай адамның үстinen *сайып*, Кумсадай қашасаң қыздан мунайып (С.Нурымбетов). Бир белги жоқ сөзінде, Ийманы жоқ жүзінде, Адамды сырттан *сайғанды* айт (Бердақ). Сизлер хәзир тарқап, найза саплатыңдар, қылыш егендер, ат бағыңдар, ябылардың сыртынан сайып жүриу-әм корқаклық (Т.Қайыпбергенов).

САЙЫҒУШЫ ат. Сыртынан жаманлаушы, өзи жоқ адамды гәп етиуши, өсек айтыушы.

САК ат. Әййемги көшпели дәуирде Азия далаларының шаруа халқы. Бул сахраларда асау атларды минип қуйындай шабатуғын, садақ пенен қуралайдың көзинен ататуғын бизден — *сак* кәуимлеринен озатуғын ким бар? — деди қолына қымыз толы кубок услаған екіншиси (К.Кәримов).

САКСОФОН ат. (фр. — *усы әсбапты ойлап тапқан бельгиялы уста А.Сакс атынан*). Үлпеп шертилетуғын музыка әсбапларының бир түри.

САКУРА ат. (яп.). Узақ Шығыста, тийкарынан Японияда өсетуғын, гүллери жапырақлы қызғыш-қоңыр, мийәси жеуге болмайтуғын декоратив терек (Японияның символы).

САҚ кел. Сызгир, билгир, зирек, ықтыятлы. *Сақ* ғарға сағағынан илинеди (ққ.х.н.). Буның бәрин Бекбай *сақ* болса да соңырақ аңлады (Ш.Сейтов). «*Сақ* болындар, аңсаты алды менен өзлерин тонаңлар» деп кетти (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Сақты сыныу** — иси келиспеу, сөзи жүрмеу. Олардың хеш қандай *сақты сынбаған* (Ж.Аймурзаев). Сайымбет жан едің бизлерден киши, *Сақтың сынбай* жүретуғын күн қайда (Күнхожа). Әлле ойлап келешегин, бахытын, *Сынбайтуғын сақтытын...* Еслей ме ол тууған ауылын ямаса, Интернатта өткен жаслық уақытын? (И.Юсупов).

САҚА ат. Асықтың үлкени, басқа асықларды атыуға арналған түри. Балалар *сақаға* куйыу ушын шигиттей қорғасынды екиүш пулға сатып алды (Ә.Шамуратов). Төрт адым аралықтан қазандағы асықларға қарай пәкене бойлы сары баланың атқан *сақасы* мүлт кетти (К.Кәримов).

САҚАДАЙ кел. Сақаға усаған, сақа сыяқлы. Мүшелери де әбден келискен жуп-жумыры мысалы бир қорғасын куйылған *сақадай* еди (Ө.Хожаниязов). ◇ **Сақадай жигит** — жетилген, толысқан адам, дуғыжым киши.

САҚАЛ ат. Ийек, алқымға шығатуғын жүн, түк. Көрмегенге көсе таң, Көселерге *сақал* таң (ққ.х.н.). Билемен, оның бул шок хәзилинде, Әжимли манлайында, өткир көзинде, Мәңги қайсар, мәңги жас минезинде, Пәки батпас *сақал* басқан жүзинде (И.Юсупов). Әсиресе, *сақаллары* менен көзлеринин уасалығы — бир устанын қолынан шыққандай бир ренлес (К.Султанов). Бояушы, бояушы дегенге *сақалын* бояпты (ққ.х.н.). ◇ **Сақалына асылу** — ермеклеу, мысқыллау, үстинен күлиу, гәп қайтару. — *Сақалыма асылма*, пәдерине нәлет! — деген ханның ашыулы дауысы еситилди (Т.Қайыпбергенов).

САҚАЛ АЛҒЫШ ат. Пәки, механикалық ямаса электр тоқы менен ислеуши сақал алатуғын үскене, бритва. Шала болмауы ушын хәр күни уйқыға кетерден алдын бирме-бир түуеллеп турдым — шалбар — бар, көйлек — бар, көзәйнек — бар, *сақал алғыш* — бар, қулласы, хәммеси тақ-туйнақтай (М.Нызанов).

САҚАЛДАЙ кел. Сақалға усаған, сақал сыяқлы, сақал тәрізлі.

САҚАЛЛЫ кел. Сақаллы бар, сақалы көп. Ажары ноғайға кейіп берген, сары *сақаллы*, ири денели киіс қасына келип, ол да кітап сорады (К.Султанов). Олардың арасында Кузьма Бородин деген қопа *сақаллы*, ири орыс бар еді (Т.Қайып-бергенов).

САҚАЛСЫЗ кел. Сақалы жоқ, сақалы болмаған.

САҚАНА ат. Қойымшылықта, әулийешиликте адам жерленген кәбір. Тау етегіндегі қойымшылық «Хуварно» пансионатынан отыз шақырым жерде, Султан Увайс *сақанасы* дөгерегінде жайласқан еді (К.Кәрімов).

САҚАҰ ат. Сөзлерді толық айта алмайтуғын, дурыслап сөйлей алмайтуғын, тутлықпа адам, шұлжин. Мұнда келип мекан еттік атауды, сыбай қоңсы қылдық Муұса *сақаұды* (Омар).

САҚАҰАТ ат. (а. — *қолы ашықлық, сақаұаттылық*). Сақыйлық, қайыр, құрмет-іззет. Байда *сақаұат* болмады, Ийшанда шаппаат қалмады (Бердақ). Ал, қайыр, *сақаұат* жағынан олар сеннен сақый емес, шырағым (К.Султанов).

САҚАҰАТЛЫ кел. Иззет хәм құрметке ийе, қайыр ететуғын, сақыйлық қылатуғын. Ийманы биледи, жетім-жесирге қайыр *сақаұаты*, әдил төрелигі биледи (К.Султанов).

САҚАҰАТЛЫҚ кел. Иззет хәм құрмет көрсететуғын, қайыр ететуғын, *сақыйлық* қылатуғын. Патша болса әдалатлық, Хәм қайырыу-*сақаұатлық*, Хатамтайлардай хатамлық, Бай-бәтшелерде болмады (Бердақ).

САҚАҰАТСЫЗ кел. Қайырсыз, қайыры жоқ.

САҚАҰДАЙ кел. Сақаұға усаған, сақаұ сыяқлы, сақаұ тәрізлі.

САҚАҰЛАНЫҰ ф. Тутлығып сөйлеу, тутлығыу, шұлжинлениу.

САҚАҰЛАҰ кел. Тутлықпалау, шұлжинлеу.

САҚҚА ЖҮГИНИҰ ф. Екі аяғын қайырып астына басып дизерлеп отырыу, дизесине қоныу. Тахтайымды алдыма қойып молланың алдына *саққа жүгинип* отырдым (Ә.Шамуратов). *Саққа жүгинип* отырды (К.Султанов).

САҚҚЫЗ ат. Шайнау ушын мумнан, шырша ширесинен хәм жасалма затлардан арнаулы технология менен таярланатуғын элемент. Өлі нәрселерді-ақ алданшық етип, бәнт болған *саққызды* шайнап питпеген (Г.Есемуратов).

САҚҚЫЗДАЙ кел. Саққыз сыяклы, саққызға усаған, саққыз яңлы, саққыз тәризли. Паллары тамған *саққыздай*, Көрген мийри канған екен (Бердак).

САҚЛАҒЫШ I ат. Түрли механизм, әсбап хәм т.б. буйымларда тосыннан болатуғын хәдийселерден сақлап турыушы, кәуипсизликти тәмийинлеуши қурылма, әсбап.

САҚЛАҒЫШ II кел. Затларды қәдирлегиш, зыян жеткермей абайлағыш.

САҚЛАНДЫРЫУ ф. Өзине хәм басқа адамларға зыянлы нәрселер хакқында ескертиу, аман алып қалуу.

САҚЛАНЫУ ф. Өзин зыянлы нәрселерден аулақ усау, өзін күтиу, абайлау. — Дурыс, емленбейди. Лекин, алдын алыуға, *сақланыуға* болады ғой! (М.Нызанов). Адамлардың көз жасларын төгиуден *сақланыу керек* (Т.Қайыпбергенев).

САҚЛАСЫУ ф. Затларды, буйымларды биргеликте бағысыу, күтисиу.

САҚЛАТТЫРЫУ ф. Затларды, буйымларды өзгелерге бактыртыу, күттиртиу, асыратыу.

САҚЛАТЫУ ф. Затларды, буйымларды өзгелерге бактыртыу, күттириу, асыратыу. Айбат ушын *сақлатып* қойыпты, — деди шайық (Т.Қайыпбергенев).

САҚЛАУ ф. 1. Абайлылық пенен асырау, бағыу, күтиу. Ери жоқ келинди *сақлап* сен де абырай ала алмасаң (К.Султанов). Өз елиннің бул мүйешин аралап, Жүрегінде мәңги *сақлап* кетиуге, Күншығыска сапар шеккен азамат, Асық, достым, бизин жаққа жетиуге! (И.Юсупов). 2. Кутқарыу, қорғау, аман алып қалуу. Шет жүрсең де өз елиннің арын мәртше *сақладың* (Т.Сейтжанов). Шығыуы керек инсан шықсын дүньяға. Сиз оны *сақлап* қалуудың жолын излең! — дедим өшегисип (М.Нызанов).

САҚЛАУЛЫ кел. 1. Күтиули, асыраулы. 2. Есте тутыулы, ұмытпаған. Алламберген мерген бул қыздың ишинде көп сыр *сақлаулы* турғанына түсинди (Б.Бекниязова). Енди *сақлаулы* қаршығамызды баласының қанжығасына байладық (К.Султанов).

САҚЛАУШЫ ат. Тәрбиялаушы, қараушы, асыраушы. Әдебий мийрасларды бирден бир *сақлаушысы* да, үгит-нәсиятлаушысы да — халықтың өзи (Б.Исмайлов).

САҚЛЫҚ ат. Сызгирлик, зийреклик, қырағылық. *Сақлықта* қорлық жоқ, изине қууғыншы түспегенине ким кепил

(Ш.Сейтов). *Сақлық* етип найзасын урыуға қолайласты, егер, шапшыса, шабыу ушын қылышын таярлады (Т.Қайыпбергенов).

САҚПАН ат. Шыжым жиптиң ортасына кесек салатуғын орын ислеіп, кесек салып таулап ылақтырыуға арналған, егинге түскен қусларды үркитиуге арналған, егинлерди қорыйтуғын қурал, палақпан. Жүери қорысам азанда барып, Шымшықлар қашады урсам палақпан, *Сақпанды* атсам қолға алып, Биринши жарағым жекен палақпан (Бердақ). Намруд фирғауинның гүлханы жанып, Аспаны-фалекти жалынлатканда, Пайғамбарды үлкен *сақпанға* салып, Гүрлеп жанған от ишине атқанда (И.Юсупов).

САҚПАНДАЙ кел. Сақпанға усаған, сақпан сыяқлы, сақпан тәризли.

САҚТЫЯН ат. Ийленген териниң түри. Оның жанына илинген сары *сақтыян* териден тигилген хәмиян көзге тасланады (К.Каримов).

САҚШЫ ат. Қарауыл, гүзетши, гүзетиуши. Жыйналыпты ким жаман, ким жақсы, Жасауыллар болып *сақшы*, Сынапты сонда бизлерди (Күнхожа). Дар ағаштын алдында еки *сақшы* — нөкер тур (К.Султанов). Әй, дозақ *сақшысы*, бол мынаған сақ! Бул аўзыңнан кирип, артыннан шығар, Сөйтип дозақты да етеди қарап ... (И.Юсупов). Қала турғынларынан дәруазаға *сақшылар* белгиленер еди (К.Көримов).

САҚШЫДАЙ кел. Сақшыға усаған, сақшы сыяқлы, сақшы тәризли. Аўылдың кубла шетиниң *сақшысындай*, жалғыз түп емен мүлгип тур (Т.Қайыпбергенов).

САҚШЫЛЫҚ ат. Қарауылшылық, гүзетшилиқ, гүзетиушилиқ. *Сақшылықта* турып ойынан кеширгенлерин еркисиз еследи (К.Көримов).

САҚЫЙ I ат. Арак, шарап қуйыушы, кесадар. Хәй, *сақый*, қуй кәне, бир кәса шарап, Қуры хошаметти сүймес Әскербай, Журтлар бул дүньяның жүзине қарап, Күйсе күйе берсин, күймес Әскербай (И.Юсупов). Бул нәлетий жөгиликтен зерикти жаным, Әкел *сақый* шарабыңды, шарап-ийманым, Сәлле менен жайнамазды сатайын саған, Мен олардың душпаныман, шарап бер маған! (И.Юсупов).

САҚЫЙ II кел. (а. — *қолы ашық, сақауатлы*). Хеш кимнен хеш нәрсесин аямайтуғын, қолы ашық, қолы жазық, пейли кең, адамгершиликли, кеули ашық. Терең сырлы көк нур... О, *сақый* далам! От басында геологлар сол гезлери, Сени мактағанда,

көринген маган, Тек сол гесирткениң сырлы көзлери (И.Юсупов). — Сизин Есенгелди бий жаңа ханнан мәхрем атағын алды, — деп шадлы мәхрем оның шарбағындағы аўылласларын жыйнап зыяпат бергенин мақтаныш етип айтты, хәр гәпиниң бәнтинде «Есенгелди мәхрем *сақый* екен» деп тәкирарлап отырды (Т.Қайыпбергенов).

САҚЫЙЛАҰ кел. Қолы жазықлау, ашықлау, пейили кенлеу.

САҚЫЙЛЫҚ ат. Қолы ашықлық, қолы жазықлық, пейили кенлик, кеули ашықлық. *Сақыйлығы* журтка мәлим пейили кең, Саған кимниң аумап еди аңсары (М.Қарабаев). Уллы Ұатандарлық урыс дәуирин Көмекбай усындай *сақыйлық* пенен өткерди (Ж.Аймурзаев). *Сақыйлықтың* да бар өзінше шеги, Бул не деген қолы ашықлық деди... (И.Юсупов). Тәуке хан бабаларымызға «Ақ тауды» инам етип дәрбенттен бажы өндириудің еркин бергенинде, *сақыйлық* қылды дейсиз бе? (Т.Қайыпбергенов).

САҚЫЙНА I ат. 1. Бармаққа кийғизилип қойылатуғын дөңгелек зат, жүзик. Жасының елиуден өткенине қарамастан, еле тақиясына тумар тигип, бармағына *сақыйна* салып қойыпты (А.Бекимбетов). Бул уақытта Айтгүл гүмис билезик пенен гәўхар қаслы *сақыйнаны* Нигарханның қолына кийгизип, қутлы болсын айтып атыр еди (К.Султанов). 2. Кесиуге арналған қылыштың, пышақтың хәм т.б. сабының тыйық төрепиндеги дөңгелек зат. Дәстеси дәндәннан, тыйығы алмастан, *сақыйнасы* алтыннан, қорғасын саплы қанжарын қолға алып дәудин жанына барып, сақалын услап, қол-аяғын таңып қарқыратып шалады («Қоблан»). Үш жигиттің үш мәртебе сорасқан аманлығына қызда оймақ қаслы *сақыйнадай* жаудыраған сүйкимли көзлерин жигитлердің жүзине үш мәртебе аударып таслап, үш мәртебе «шүкир!» деди (К.Султанов).

САҚЫЙНА II ат. Бирден тутып аўыратуғын бас аўырыудың бир түри. Ханның басы зеңип аўыратуғын *сақыйналы* кесели бар еди (К.Султанов).

САҚЫЙНАЛЫ кел. Сақыйнасы бар, сақыйнаға ийе.

САҚЫЙЫРАҚ кел. Қолы жазығырақ, қолы ашығырақ.

САҚЫЙСЫҰ ф. Өзин бай сезиу, қолы ашықлық етиу, мал-дүньясын шашыу. Қарт профессор бирден *сақыйсып*, Иске салар аманат қассасын, Дон Жуанлар кетер ақыйысып, Сайлап шаншып қәлем қаслысын (И.Юсупов).

САҚЫЛДАҚ к. сақылдау.

САҚЫЛДАТЫҰ ф. Тақылдатыу, дирилдетиу, зирилдетиу. Кемпирдин де тоятына қанып турғанын сезген ғарры аяғын тапылдатып, мушын түйип, тислерин *сақылдатып*, көзлерин алартып, тек сөгіне берди (К.Султанов).

САҚЫЛДАҰ ф. Тақылдау, дирилдеу, зирилдеу. Тула-бойым түршигип, тислерим *сақылдап* жүргенимде кек ғазабы қайнады (Ж.Аймурзаев). Ол ийеғи *сақылдап*, баласына қыйналып тур (Т.Қайыпбергенов).

САҚЫРЛАҰ ф. Суудың хәм басқа суйықлықлардың қатты қайнауы.

САҚЫТЛАҰ ф. Бир уақыядан өзін айырып алыу, өзін шетке алыу, қутылыу. — Тап оған мениң де көзим жетпейди, келин, — деп Ниязов басын *сақытлағысы* келди (К.Султанов). Маман бий ашыу менен Хийуа нөкерлерине басқы таптырып, зып бергенде, кара басын *сақытлауды* мақсет етпеди (Т.Қайыпбергенов).

САҚЫҰ ат. Қаракалпақ урыуларының бири. Қайып сақыу урыуынан, Қосыбай менен аталас ағайин (К.Султанов).

САЛ ат. Ағаш, қамыс хәм т.б. бириктирип бууып, суудан ығып өтиуге арналған зат, платформа. Суу ишинде ууайымсыз гезбеге, Бир қайық алты жүз *салдан* жақсырақ (Бердақ). ◇ **Сал бөксе** — ауыр денели, жалқау, жайбасар. Аз сөйлейтуғын жабық кабақ Жумабайды жоралары үндемес деп хәзиллессе де иске келгенде *сал бөкселиги* жоқ (К.Султанов).

САЛА ат. 1. Тармақ, арна, аңғар. Жолатпай оны қалаға, Еки өликти далаға, Қарға жыйналған *салаға*, сол мәхәл таслаған екен (Бердақ). Жерим қарабарақ теңиз жағасы, Отырғаным Көкөзектин *саласы* (Өтеш). Көкөзектин, Есимөзектин, Қарабайлының *салалары* куйса керек (К.Кәримов). 2. Ашық майдан, алаң, дала. Үш ай шабыс әйне еғис уағында, Кең *салада* тары егип жүр едим («Мәспатша»). ◇ **Қолдың саласы** — алақанның, қолдың көлеми. Он саусағың оң қолыңның *саласы*, Қашық емес екеуиниң арасы (Бердақ). **Сала қулаш** — узын, үлкен, нәхән. Айтқаным сөздің ырасы, Бердақтың қабыл көз жасы, *сала қулаш* хәр бир басы, Нәзер салды «куда» бизге (Бердақ). *Сала қулаш* сары сазан, Сорпасы болды бир қазан (Ж.Аймурзаев).

САЛАҚ кел. Уқыпсыз, ийкемсиз, олақ. Ол өз жумысына күтө *салақ* қарайды (А.Бекимбетов). Қой бундай *салақ* болмайын, дедим бир күни өзиме-өзим (М.Нызанов).

САЛАҚЛАҰ I кел. Шебер емес, укыпсыз. Узын жаға, салақлау адам әдиплеп нағыслаган (К.Султанов).

САЛАҚЛАҰ II ф. Салбырау, салпылдау. Қасекен келер жалақлап, қызыл тили *салақлап* (Т.Жумамуратов).

САЛАҚЛЫҚ ат. Укыпсызлық, олақлық. Өзлеринин *салақлығынан* ба, я бир кунт етпей жүр ме (М.Әбдирейимов). Сөйтсе де, өзимниң *салақлығыма* да күйинип қалтама үңилсем, сол тауып алған шаршымның бир ушы шығып тур екен (Т.Қайыпбергенов).

САЛАЛЫ кел. Көлемли, көлеми кең. Жабадай *салалы* қолларын көтерип, қалғыған кисидей қалып хәм салпы қабағын кирпичкери айкасканша сүзип, етли урты менен қалың еринлерин жыбырлатып, үйдиң аманлығына дуа оқыды (К.Султанов).

САЛАЛЫҚ ат. Майданлық, кеңислик, далаңлық. Бир *салалық* пахтаны өткенше тым-тырыс жүрдик (Ө.Хожаниязов).

САЛАМАНДРА ат. (гр.) Сууда хәм курғақлықта жасаушылар топарына кириуши, узын куйрықлы, кесирткеге уксас жаныуар.

САЛАМАТ кел. (а. — *қауипсизлик, аманлық, қәтержамлық*). Дени сау, сау-саламат, аман-есен, аман. Заманлар бойында қалды сеннен ат, Сени әдил тарийх умытсын неге?! Өлмес руұхың жырың менен *саламат*, Миллион жүреклерде жасар мәнгиге (И.Юсупов). Бөрибай сиз, айтын, Маман бий сау-*саламат* келген бе? (Т.Қайыпбергенов). *Саламатсыз* ба жеңгей? (Ө.Хожаниязов).

САЛАМАТЛЫҚ ат. Денсаулық, аманлық. Соңғы қонақлар менен отаудағылар *сау-саламатлық* сорасты (К.Султанов).

САЛАРЛЫҚ кел.ф. Салынатуғын, салыуға болатуғын, жетерлик. Шүкир бир-еки нанлық бар, әттең ишине *саларлық* бир түйир хештеме жоқ (Ө.Хожаниязов).

САЛАТ I ат. (итал. — *дузлы, дузланған*). Түрли өнимлер (помидор, қыяр хәм т.б.) мәйек, гөш, хәм соған уксас затлардан таярланатуғын тағам.

САЛАТ II ат. Витаминлерге бай, жеуге жарамлы, бир жыллық овощ еғини.

САЛАҰАТ ат. (а.). Гүнасынан кешиу, кешириу, кеширим бериу. Өткен иске *салауат*, енди бурынғыны қазбаламаң!... (К.Султанов).

САЛАҰАТЛЫҚ ат. Гүнадан өтиушилик, кешириушилик, кеширимлик.

САЛБЫРАҚЫ кел. Төмен түсинки, түсип турған.

САЛБЫРАСЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң төменге қарап бирге асылып турыуы, илинип, ийилип турыуы. 2. ауыс. Жумсаған жерге барғанда, жумыстың питпей қайтып келиуи, орынланбауы.

САЛБЫРАТЫҰ ф. Бир нәрсени төмен қарай асып қойыу. Жайдақ ешекке аяғын *салбыратып* минип алған балалар ояқтан буяққа, буяқтан ояққа шабысады (М.Нызанов). ... насостың қайысынан тилинип исленген қайыс шылбырды төмен *салбыратып* түсти (Ш.Сеитов).

САЛБЫРАҰ ф. 1. Бир нәрсениң төмен қарай асылып турыуы, түсиуи, илинип, ийилип турыуы. Ал, бахыт дегенниң өзи көктен *салбырап* түспейди, жерден көгерип шықпайды (Ө.Хожаниязов). Белиндеги *салбыраған* қылышын колы менен ысырып қойды (К.Кәримов). 2. ауыс. Кейпиятының болмауы, кеулиндеги, ойындағы жумысының питпеуи, орынланбауы. «Абайлаң!» деп табытымды қорғалар, Бирақ, соңыра ол да ынжылып қатты, Майдансыз мәрт қусап, *салбырап* барар... (И.Юсупов). Ел сыйлар басшыны «яшуллымыз» деп, Басшыдан айбынып қосшы албырар, «Жалған нота шертип қойғанлар» терлеп, Бюро алдында турып басы *салбырар* (И.Юсупов).

САЛҒЫЗЫҰ ф. Затларды бир нәрсениң ишине қойдыртуу.

САЛҒЫЛАСЫҰ ф. Дауласыу, жәнжеллесию, мәлеллесию, айтысыу. Бул жерде мен оның менен *салғыласып* отырғым келмеди («ЕҚ» г.). Гүнамнан қутыламан десен, хадаллап ишемен десен, қудайдан қорықсаң бер! Неге *салғыласып* отырсаң? (К.Султанов).

САЛҒЫРТ ат. Салық, төлем. Хийуа хан қаст етип, посты журт қаңғып, Малсыз жарлыларға түсти көп *салғырт*, Узыны келискен жууан бир арғыт, Саны жүз сапасыз талдан жақсырақ (Бердақ). Өзлери есапка бермей жүрген отыз мыңына *салғыртын* салса салсын (Т.Қайыпбергенев). Оған себеп бириншиден, Құлымбет бийликти алған соң қол астындағы алыс жатқа *салғыртты* батыра салса, екіншиден, алдында жол салып кеткен устазынан алған тәлими бойынша ол да: «Айдос болып, ханға жаранаман» деп, бийлик қамшысын шыйрақ усады (К.Султанов).

САЛҒЫШ кел. 1. Бир нәрсени екінши бир нәрсеге қойғыш, шеберлик, усталық. 2. Бир нәрсениң формасын дәл өзи етип салатуғын адам.

САЛДАМ ат. Салмак, аўырлық, өлшем.

САЛДАМЛЫ кел. 1. Аўыр, үлкен, салмақты. Ережеп молла Ерназардың басына қолындағы *салдамлы* хасасы менен берип салды (А.Бекимбетов). Жупыны кийимнің ишінде өскен баладан бундай *салдамлы* сөз шығады деп ойламаған Әжинияз қобалжып қалды (К.Султанов). 2. Салмақты, аўыр минезли, албырамайтуғын, саспайтуғын. Хәммеден дуғыжым, күшли, *салдамлы*, ири, ақыллы көринди көзине (Т.Қайыпбергенов). — Арзығубай, — деди министр *салдамлы* түрде гәп баслап (М.Нызанов).

САЛДАМЛЫЛЫҚ ат. Салмақтылық, аўыр минезлилик. — Өткен сапары Ғайып хан оның салықшысын хештенесиз қайтарып, ендигиден былай орыс патшалығының халқымыз деген еди, — деди Ырыскул бий *салдамлылық* пенен асықпай (Т.Қайыпбергенов).

САЛДАР ат. Нәтийже, себеп, ақыбет. Әжинияз жаўгершиликтің *салдарынан* туўылған елден айырылған халықтың сезимлерин көрсете алған (К.Мәмбетов). Айралық пенен жалғызлықтың *салдары* жан-жағымнан қысты (Ж.Аймурзаев).

САЛДАҰ ат. Моторсыз хәм ескексіз кемелерди тартып жүргизетуғын арқан хәм сондай арқан менен кемени тартыў процесі. Анам мени меҳрибан етип өсирди, мен әкемнің жолын қуўмаўға, *салдаў* тартып өз еңбегим менен күн көриўге серт еттим (К.Султанов).

САЛДАҰШЫ ат. Салдаў тартыўшы, кемени арқан менен сүйреўши адам. Қаўнаұйтлаған ийримли ағыста қайық сүйреген *салдаўшыдай* табанын тиреп туруп, өңменин алға таслайды (К.Султанов).

САЛДАҰШЫЛЫҚ ат. Салдаў тартатуғын кәсип, жұмыс, кәр.

САЛДЫРАҰ ф. 1. Сестің салдырап шығыўы. 2. Саўсаў, азыў, болдырыў. Апам бирден *салдырап* түсіп, аяғын әсте басты (К.Султанов).

САЛДЫРЛАҰ ф. Босап кетиў, кеңейиў.

САЛДЫРЛАСЫҰ ф. Босасыў, кеңейиў.

САЛДЫРТЫҰ ф. Бир нәрсеге баска затларды қойдыртыў.

САЛДЫРЫҰ ф. Ишине қойыў, соқтырыў, ислетиў.

САЛҚЫН кел. 1. Хаўа райы температурасының суўықтан, аяздан төменлеўи. Гүздің кирғенин хабарлағандай бүгін күн бирден *салқын* тартты (К.Султанов). Гә қар, гә жаўын

нәубетлесип, ашшы қуяш шыққан бултсыз күнлери тау кәнарлары сел болып ағады, сәл *салқын* тартса, баяғы кәддине түседі (Т.Қайыпбергенов). Мейли, бул жер болсын ыссы, я *салқын*, Бунда жасар мени туұдырған халқым, Өзиме қыймаған жанымды, бәлким, Бул елге бер десе — мен оған таяр! (И.Юсупов). **2. аұыс.** Немқурайды, бийпәрәу, итибарсыз. Ол өз жумысына күтә *салқын* хәм салақ қарайды (А.Бекимбетов). **3. аұыс.** Кейпиятсыз, ашыұлы, суұық минез көрсетиұ. Буннан соң Сарыгүл Назлы менен *салқын* хошласып, аұылына қайтты (К.Султанов). Мурат шайық күтә *салқын* кейип пенен, сары шекпениниң жағасын қаұсырмаған, көкиреги жүнлес, тапалтас, қара сақаллы, бир бийге ым қақты, хан атланаман дегенше сол көкиреги жүнлес бий бир қара ғунанды жетелеп өкелип ханның алдына кесе тартты (Т.Қайыпбергенов). **◇ Салқынын салыұ** — адамды жин урыұы, психологиялық өзгерислерге ушыраұы. Бундай уақытта суұда суұ пери шомылып жүреді. Перилер келген адамға *салқынын* салады деген әпсанауий ырым бар (М.Нызанов).

САЛҚЫНЛАНЫҰ ф. Жәзийрама, ыссы күнлерде сая-салқын жерлерге барып дем алыұ, шаршағанды шығарыұ.

САЛҚЫНЛАТЫҰ ф. Ыссы ханаға ямаса бөлмеге салқын хаұаны киргизиұ, самаллатыұ.

САЛҚЫНЛАҰ кел. **1.** Суұыққа тоныұ, аязлаұ. Күн *салқынлау* еді (А.Әлиев). **2. аұыс.** Кеұилсизлеұ, итибарсызлаұ.

САЛҚЫНЫРАҚ кел. **1.** Суұығырақ, аязырақ. **2. аұыс.** Кеұилсизирек, итибарсызырақ.

САЛЛАҚ ат. (а. — териден шығарыұшы, қассап). Саллақханада мал соятуғын адам, қассап. Гейпаралары *саллақлардың* таслаған аш ишеклерин хәм басқа тасландыларын ийтке беруі ушын жыйнап жүр (Ә.Шамуратов). Сен жүрипсең зекиұан боп жән-жакта, Сендей баллар күнде барып *саллаққа*, Ишек-қарын алып саұда қылса да, Ата-ананың аұзына ас салмақта (И.Юсупов).

САЛЛАҚХАНА ат. Мал соятуғын жай, мал сойылатуғын орын. Анасы Жантилес кемпирди *саллақханаға* қарыншы етти («Алпамыс»).

САЛЛАҚШЫ қ. саллак.

САЛЛАҚШЫЛЫҚ ат. Мал соятуғын хәмел, усыл, кәр, кәсип.

САЛЛАҚЫ кел. Бийхая, уятсыз, журтқа жаман көриниұши хаял. Бул *саллақының* ғәпине ерген адам диннен шығады (Т.Қайыпбергенов). Сонда-ақ ишим ғым етип еді, сол *саллақының* изинен кеткен шығар деп (М.Нызанов).

САЛЛАҚЫЛЫҚ кел. Бийхаялық, уятсызлық.

САЛЛАНДЫРЫҰ ф. Безендириу, бояндырыу, доландырыу, таярлау.

САЛЛАНЫСЫҰ ф. Жасанысыу, безенисиу, доланысыу. Арша ағашлар *салланысып* кийинген жасыл, Қызғалдақлар байрам күнги қызлардай жайнар. «Тобылғы сай» қырғауылға қайнап мұддасыл, «Арашанда» айна көзлі булақтар ойнар (И.Юсупов).

САЛЛАНЫҰ ф. Жасаныу, безениу. Сәлийма жүрер *салланып*, Жаныңды алар доланып (Омар). Бағ ишінде қызыл гүлдей доланып, *Саллана-саллана* келгил сәудигим (Әжинияз). Сөйтіп, ийшан түрлі тәсил қолланды, Өмекең де суұпы болып *салланды*, Бир күнлери пир хәм мүрийт екиси, Шеттеги бир садақага жолланды (И.Юсупов). Қыз болып *салланып* өскен жеримиз көзимизге ушығадай басылады (К.Султанов).

САЛМА ат. Суу ағатуғын тар, кишкене жап. Мураптар алды тилланы, Айтты олланы-биллани, Қазбай жап хәм де *салманы*, Суу тамтарыс болды быйыл (Бердақ). Бир аққан суу қайтып ақпас *салмадан*, Жасау — бендесинен, өмир — Алладан, Қарақалпақта Омар Хайям болмаған, Ең болмаса, болсын мейли Әскербай (И.Юсупов). Сууы әлле қашан тартылып, куұрап атырған *салманың* ултанында әлжууаз суушигинлер самал менен зорға тербеліп турар еди (М.Нызанов).

САЛМАҚ ат. Ауырлық, басым. Өзиң бил дегеннің, өгиз курлы *салмағы* бар (нақыл.). Ерназар арысландай қол-аяғын *салмақ* пенен басып, курды үш мәртебе айланды да, хан алдына келип, алыс сапардан болдырып келген нардай ыңкылдап, хәсиретли демин алды (К.Султанов). Есим бийдің сөзи шайыққа батты ма, жүде *салмақ* пенен көтеретуғын үлкен басын бирден көтерип, бийге олайды (Т.Қайыпбергенов).

САЛМАҚЛАНЫҰ ф. Ауырласыу, басым болыу.

САЛМАҚЛАСЫҰ ф. Есапласыу, ислеген жумысын миллет етиу.

САЛМАҚЛАҰ ф. 1. Салмағын көриу, шамалап салмағын өлшеу, аңғарыу. 2. Әсте-ақырын, бөліп-бөліп сөйлеу, айтыу. Хәр сөзин тәрезинің тасындай *салмақлап*: қонақта, — деди кекшийип (Қ.Айымбетов).

САЛМАҚЛЫ кел. 1. Ауыр, ауырлығы көп, басым. Дурысында да, койдың сүти қорғасындай *салмақлы*, палдай мазалы болады (М.Дәрибаев). 2. ауыр минез, тыянақлы, өткір, сабырлы, күшли.

Унатпай бийжөн сөйлеўди, *салмақлы* жатық минезли (Б.Қайыпназаров). Атаңа нәлет қыпшақлы, муштайында булардың айтқан сөзи *салмақлы* («Қоблан»). Бүгинги биринши көрген дәкки зейнин зийреклетип *салмақлы* бир ойға батырды... (К.Султанов).

САЛМАҚЛЫЛЫҚ ат. 1. Ауырлылық, басымлылық. 2. Сабырлылық, тыянақлылық. Маман Бестюжевтиң сөзлеринен кейин өзін нығырақ тутып, еркинирек сезинди хәм айрықша тең *салмақлылық* пенен жууап сөз сөйледі (Т.Қайыпбергенев).

САЛМАҚСЫЗ кел. 1. Жеңіл, ауырлығы жоқ. 2. аұыс. Абырайы, тутқан орны, мазмуны, хызметі жағынан онша әхмийетке ийе емес.

САЛОН ат. (фр. — *мийманлар күтип алынатуғын хана*). 1. Көргизбе, музей залларында түрлі тараў хәм бөлимлерге ажыратылған арнаулы хана ямаса бөлмелер. 2. Қандай да бир арнаулы хызмет көрсетиўге мөлшерленген хана, зал: *гөззаллық салоны*. 3. Транспортта (самолёт, кеме, автобус, машина) жолаушыларға ажыратылған бөлме, хана. Жигит *салонның* есигин ашып, келте бойлы, семизшиктен келген, еле кемпирикти мойынлай қоймаған бир ҳаялға: — Апа, минин, — деп мирәт етти (М.Нызанов).

САЛПАҚЛАНЫҰ ф. Салбырау, созылыу, нитпейтуғын жұмыстың изинен қалмау.

САЛПАҚЛАСЫҰ ф. Салбырасыу, питпейтуғын жұмыстың изинен қалмау.

САЛПАҚЛАТЫҰ ф. Салбыратыу, питпейтуғын жұмыстың изинен қалмау.

САЛПАҚЛАҰ ф. 1. Суўды ылайлау, былғау, сойқау. 2. Изине ериу, кейнинен қалмау. — Намаздай *салпақлап* кейнимнен қалмады ғой, Қөлийла! — деп еди (К.Султанов).

САЛПАҢЛАҰ қ. салпақлау.

САЛПАҰСЫРАҰ ф. Түри қашыу, денеси босасыу, ийи босасыу, шаршау, мәниси болмау. Усы демде, әлле қайдан шаршап, ийинлери *салпаұсырап* киятырған Мурат шайық аржағынан атлы келип: — Аманлық, — деди селқослау дауыс пенен (Т.Қайыпбергенев).

САЛПАҰЫСЫҰ ф. Түри қашыу, денеси босасыу, ийи босасыу, шаршау, мәниси болмау. — Турдымурат, еки ийниң *салпаұсып* кетипти ғой? (Т.Қайыпбергенев).

САЛПЫ кел. Салбыраған, иймейген, үлкен, узын. Ешегинниң тамағы тоқ, қулағы *салпы* жалы жоқ (Бердақ). Перихан аттын

салпы еринлерин алақаны менен сыйпалап: — Түсинемен, жаныуарым, — деди жыламсыраған хауаз бенен, ығбалым келиспеди (Т.Қайыпбергенов). Жабадай салалы колларын көтерип, қалғыған кисидей қалып хәм *салпы* қабағын кирпичкери айқасқанша сүзип, етли урты менен қалың еринлерин жыбырлатып, үйдің аманлығына дууа оқыды (К.Султанов).

САЛПЫЙҰ ф. Жалпайыу, салбырау, иймейиу, төмен, түсип турыу. Ферма қорасының айналасы хәуке *салпыйған* сыйырларға толып кетти (Ж.Сейтназаров).

САЛПЫЛДАТЫҰ ф. 1. Салбыратыу, салбырап турғызыу, қозғалтыу. Соның арасында жақында ғана Әмирханның жоңышқасын орып бергени есине түсти хәм геуишин *салпылдатып* солай жууырды (Ш.Сейтов). 2. Сандалып жүргизиу, пайдасыз анда-мында жүргизиу, хәлек еттириу. 3. Мәниссиз, орынсыз пәтиуасыз сөйлетиу.

САЛПЫЛДАҰ ф. 1. Салбырау, салбырап турыу, қозғалып турыу. 2. Сандалып жүриу, пайдасыз анда-мында жүриу, хәлек болыу. 3. Мәниссиз, орынсыз пәтиуасыз сөйлеу.

САЛТ I ат. Дәстүр, өдет, үрп-өдет. Бунда дослық *салтына* жан сүйинер, Жатырқамай араласаң егер сен, Хәр шәхәрли, хәр дийқанның үйинен, Өз үйиннің жыллы лебин сезерсен (И.Юсупов). Сонда да Жәмийла дүзден келсе, усы үйдің бир жақыны деп сезгендей елжиреп қарап, гейде далада көрсе алдына жууырып шығады, бирақ Жәмийла бауыры бурса да, ата-бабадан киятырған *салт* бойынша салқын кейип пенен тек жыллы жүз көрсетип, қарсы алдында киятырған Әскербайға: «Хә, енемнің баласы... Айналайын! Сау жүрсен бе? Енем үйде ме?» деп қолынан жетелеп, сөйленип үйге киреди (К.Султанов). ◇ **Сөздің салты** — сөздің бағдары, мәниси. Бул айтқан сөздің *салтына*, карамадың дайы Бекжан (Омар). Курбан көкшиннің сөзинің *салты* «болғаны сол» келиссе де, келиспесе де (М.Абдирейимов).

САЛТ III кел. Жүксиз, жеңил-желпи, арбаға қосылмаған, жайдақ, жеке, жалғыз, айырым, бөлек. «Изінде сүйенер биреулері бар ғой муның»... деп, Қосыбай ауыл жакка бурылып еди, *салт* киятырған еки-үш арба көринди (К.Султанов). ◇ **Салт тоқтау** — бирден турып қалыу. Ол көл бетке кететуғын такыр жолға шығып, *салт* тоқтады (А.Бекимбетов).

САЛТ ЕТИҰ ф. Бирден, абайламай ислеу, тез түсиу. Пәтли киятырған автобустың дегершиклери күтилмегенде жолдың

шуканағына *салт ете* қалып, көпшилик жолаушылар тилин тислеп ала жазлағанлықтан, енди сөйлескенди қойып, көзлерин алға тигиу менен болды (Т.Қайыпбергенов).

САЛТАНАТ ат. (а. — *султанлық, хәкимият, хұкимдарлық*). Дәбдебе, сән-саулат. Баланың *салтанатын* көріп, бабаның зәрре жаны қалмады («Алпамыс»). Қызым он сегізге келген соң *салтанат* пенен узатайын («Мәспатша»).

САЛТАНАТЛЫ кел. Дәбдебели, сән-саулатлы.

САЛТАҢ кел. Жеке, бөлек, бос, хеш нәрсесіз, қуры қол. Кен далада думан-думан шаң уйтқытып, еки *салтаң* ат жетелеп, бес-алты қарамал айдап, онлағаны алдыларына қой өнгерип кеуилли қайтып қиятыр (Т.Қайыпбергенов). Агитаторман, — деп сыбай-*салтаң* кете бергенсең ғой (К.Султанов).

САЛТЫЛДАУ ф. Босау, даңғырлау, кеңейиу. Күтимсиз айдалғанлары бир жылдың ишинде салтылдап қалды (М.Нызанов).

САЛФЕТКА ат. (итал.). Аўқат уактында ямаса оннан кейин ауыз хәм қолды артатуғын қағаз ямаса кишкене сүлги.

САЛЬДО ат. (итал. — *есап-санақ, қалдық*). 1. Бухгалтерия есабында белгили бир дәуир ушын пул түсимлери хәм жумсалған қаржылар ортасындағы айырма. 2. Биржа байланыс-қатнасықларында қарыйдардың брокерлик фирмасынан ямаса керисинше, брокерлик фирмасының қарыйдардан қарызы. 3. Сыртқы сауда қатнасықларында экспорт хәм импорт бахалары ортасындағы парық, өзгешелик.

САЛЬТО ат. (итал. — *секириу*). Жерге тиймей турып, хауада бир, еки ямаса үш мәртебе айланып секириу.

САЛЫ ат. Сууда өсетуғын, мәдений дәнли өсимлик. *Салының* арқасында шигин суу ишеди (нақыл). Қайнаған суу ишерсең ишин кепсе, Шигин оар *салы* емес шигин сепсе (Әжинияз). Таумурат кепшигин үйилген *салының* үстине таслап, сабанға бир қырынлап жатты (К.Султанов). Етекли ел, көз қууантқан егинлер, Бағ хәм палыз, *салы* атызлар көк жайып, Бир қапталда изейкешсиз кебирлер, Бозлап жатар боз бийедей тынайып (И.Юсупов). Тәжирийбе ушын усы теңизди көширип, орнына пахта ямаса *салы* екпекши болдық (М.Нызанов).

САЛЫГЕРШИЛИК ат. Салы егиу менен шуғылланыушы кәсип, салы егиси менен шуғылланыушы хожалық. Елимиздің келешектеги *салыгершилик* базасы мине усы жерлерде дүзиледи (газетадан).

САЛЫКЕШ ат. Салы егиуши, тәрбиялаушы, караушы. Каракалпакстан *салыкешлери* салы өсириу жумысынын барлык түрлерин табыслы жүргизди (газетадан).

САЛЫКЕШТЕЙ кел. Салы егиушидей, тәрбиялаушыдай.

САЛЫҚ ат. 1. Мәмлекет тәрөпинен әмелдеги ыызамлар тийкарында юридикалык хәм физикалык тәрөплердин дөраматы ямаса мал-мүлкинен өндирилетуғын хәм бюджетке өткизилетуғын мәжбүрий төлем. Былтырғыдан быйыл жаман, Қалай-қалай болды заман, Ғәрип-қәсер қалмай аман, Он тилладан келди *салық* (Бердақ). Мүширип «Сақыу» ауылының қырманынан жыйнаған дәнди Халмурат байдың ауылына жөнөтип, өзи *салықтың* қалғанын өндирип бараман, — деп жолдасларынан қалып қойды (К.Султанов). 2. Қәрежетти қаплау, мерекени өткеріу ушын жәрдем беріу мақсетинде көпшиликке бөлінген төлем. Ада болмас бизге *салық* салады, Барды, жоқты қолдан тартып алады («Қырқ қыз»). ◇ **Салық болыу** — уятлы, қысынатуғын ис болыу. Кел енди, әзиз курдасым, Ығбалың болғай жолдасың, Гийне етсе заманласың, Жүзине ол *салық* болмас (И.Юсупов).

САЛЫҚ ЖЕҢІЛЛИКЛЕРИ ат. Мәмлекет тәрөпинен салық төлеушилерге берілген жеңилликлер; салық муғдарын азайту, салық төлеу шәртин жеңиллестіриу ямаса салық төлеуден толық азат болыудан ибарат.

САЛЫҚ СТАВКАСЫ ат. Пул суммасы есабында салық объектинин анық бирлигине қатнаслы өндирилетуғын салық муғдары.

САЛЫҚ ТӨЛЕУШИНИҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯ НОМЕРИ (СТИР ямаса ИНН) ат. Юридикалык ямаса физикалык шахска оның мал-мүлки хаққындағы мағлыұматлар дизимнен өткерилип, мәмлекетлик статистика орынлары — дизимнен өткеріуши органлар тәрөпинен берілген статистикалык санлар.

САЛЫҚШЫ ат. Салық жыйнаушы, алыушы, өндириуши. Аталық хәм найып келди, хәм *салықшы* Ғайып келди, Мында бес жүз зайып келди, Мысал Шымбай көшти бүгин (Бердақ). — Өткен сапары Ғайып хан оның *салықшысын* хештенесиз қайтарып, ендигиден былай орыс патшалығының халқымыз деген еди, — деди Ырыскул бий салдамлылық пенен асықпай (Т.Қайыпбергенев).

САЛЫҚШЫДАЙ кел. Салық жыйнаушыдай, алыушыдай, өндириушидей.

САЛЫМ I ат. 1. Салық, төлем. Екинши жағынан түркменлерге көп қылып *салым* салды (Қ.Ерманов).

САЛЫМ II 1. Аў салым - аў салатуғын орын. Ол күнде Қаллыөзектин жағасы аў *салым* еди (К.Султанов). 2. Муғдарды, шаманы билдириўши сөз. Соннан кейин текийменттин үстине жайған бир *салым* гилемшениң үстине барып малдасын курынды (К.Султанов). Мениң ойым былай: Өзим өлмей байдың баласына қыз түўе, бир *салым* дуз бермеймен (К.Султанов).

САЛЫМ III Қарай, аралығында мәнисин билдириўши көмекши сөз. Сөйтип, гүзге *салым* Оксана қызым менен Германияға ушып кетти (М.Нызанов). Олар ҳәр жылы гүзге *салым* Шымбай этирапына малларын айдап келеди (К.Кәримов).

САЛЫМ IV ат. Ат спортында, көкпар, ылақ ойынында ортаға қойылатуғын сыйлық.

САЛЫМЛЫҚ ат. Бир нәрсеге салатуғын, боларлық, жетерлик.

САЛЫНЫҢ ф. Бир заттың екинши бир нәрсеге қойылыуы, алыныуы.

САЛЫҢҚЫ кел. Төмен түскен, ийилген. Және бирде жұмыстан шаршап келсем, үйге үлкен келинниң анасы қыдырып келген екен. Негедур қабағы *салыңқы* (М.Нызанов).

САЛЫ САБАН ат. Салының дөнин алған пақалы. Еки қоллап бақанға асылған хаял аяғының астындағы *салы сабанға* қарап еди (Қ.Досанов).

САЛЫСТЫРМА кел. Салыстырыуға тийкарланған, салыстырыу ушын тийкар болатуғын.

САЛЫСТЫРМАЛЫ кел. Салыстырыуға тийкарланған, салыстырыу ушын тийкар болатуғын. *Салыстырмалы* грамматика.

САЛЫСТЫРЫҢ ф. 1. Бир неше нәрселердин бир-биринен паркын аңғарыу, билиу. Еки өмирди *салыстырып* жырлау — Аббаздың улыуа шайырлық усылы (Г.Есемуратов). *Салыстырып* көрсе мал нырқы Бухара базары менен *салыстырғанда* әдеуир арзандай көринди (К.Кәримов). 2. Таярлау, тайын етиу. Тезирек төсек *салыстырың* деп хаялларды қыстастырады (К.Султанов). 3. Бир нәрсени екиншисине орналастырыу, салыу. Қазандағы шәулени табакқа *салыстырып* атырған келини абысынының бул пинхамы сөзин қашшан-ак сезип еди (К.Султанов).

САЛЫСЫҰ ф. Бир нәрсени екіншисине қойысыу, жәрдемлесиу.

САЛЫҰ ф. Бир затты қурыу, тиклеу ямаса затты екінші бир заттың ишине таслау, қуйыу. Такыятас еле жақын қонажақ, Хожелиге және көпир *салажақ*, Бул үшеуи келешекте қосылып, Будапешттей үлкен шәхәр болажақ (И.Юсупов). Қазанына не *салсаң*, шөмишине де сол илинеди (накыл). Айтқан сөзи шекер, бал *салған* набат. Жақсының сонындай мийрими болар (Өтеш). Кәде-қәуметти күйеудің қалтасына *салып* жибередиди (К.Султанов). **Адам салыу** — адам күшинен пайдаланыу ушын салық есабында хукимет тәрөпинен исленген хәрөкет. Ханнан жасауыл келди: Жанакент қаласының қурылысын баслау ушын ауылға көп адам *салыныпты* (Т.Қайыпбергенов). **Азыу салыу** — зорлық ислеу, затларын тартып алыуға хәрөкет ислеу. Мине, соннан бери оның қоржыны жууанып, алдынан кесе өткенге азыу *салып* тур (К.Султанов). **Айбарак салыу** — бақырыу, шауқым шығарыу, дауласыу, жәнжел шығарыу. Серлеп истиң питер жағын, *Салып* булар айбарағын, Силтей алмай жау-жарағын, Усламақшы болған екен (Бердақ). — Саат он екиге дейин хеш кимди ишке жибере алмайман, — деп айбарак *салып* турар еди (М.Нызанов). **Айта салыу** — тосаттан сөйлеу, бир нәрсени айтып қойыу. — Әулийедей қайнағаның атын айтып *салыппан* ғой, аңқау басым!... (К.Султанов). Зыят гәп айтып *салыудан* қорқаман (М.Нызанов). **Ақтара салыу** — барлық нәрсени айтыу. Алдына салыу — **а)** бақырыстан, сөгистен қорғаныу мақсетинде өзи менен бирге арашаға адам әкелиу. Гәптин бир бәнтинде Есенгелди баланың өкесинен сескенип, өзін алдына *салып* әкелгенин сездирди (К.Султанов). Егер алдына кәткуда *салып* келсе, тәнха өзим сөйлесип көрермен... (Т.Қайыпбергенов). **б)** бенде етиу, байлап алып кетиу. — Қызды тууған қайсы хаял? Алдымызға *салың* дәрхал! Асармыз дарға, итимал, — Десип буйрық берген екен (Бердақ). Жасауыл кешке таман бир топ ярым жаланаш баланы ат алдына *салып* сатырлатып қуып келди (Т.Қайыпбергенов). **Артқа салыу** — изде, кейинде қалдырыу. Үш күнлик жол артқа *салып*, Аттың басын тарттыдағы, Қууған жауды күтип алып, Қайта сауаш курды тағы... (И.Юсупов). **Асыр салыу** — қууаныу, кеуиллениу, ойнау. Бизің кен жайлау үнсиз жапалақ киби қуслары менен емес, кең далаға сыймай, асыр *салып* ойнайтуғын асау тай киби, шақалақлаған күлкиси бүлбил сестине мегзес Перихан менен

гөззал екен! (Т.Қайыпбергенев). **Ат салысыу** — жумысты, хәрекетти биргеликте ислеу. Жасауыллар келгели Мәдеминнің иниси Қудиярдың Қосыбай ауылының қырманына ала топылып жүргени де, бир жағынан Халмурат байдың кеги ушын *ат салысқаны* еди (К.Султанов). **Ау-дузақ салыу** — аңға шығыу, балық улау. Қызы *салып* ау-дузағын, Алды көлдің ақ шабағын, Хәм аш қылмады тамағын, Ата ыразы болған екен (К.Султанов). **Аузына ас салыу** — ер жетиу, ата-анасын баға алатуғын дәрежеге жетиу. — Тәуірмен. Бизің Жақсылық ауызымызға ас *салыудың* ғамын ойлайтуғын болыпты (Т.Қайыпбергенев). **Ауыз салыу** — тислеу, алыуға қолайласыу. Кем-кемнен ийтлер өршеленип, өшпенлиги улғайып Қәдирдің денесине ауыз *салыуға* жақынласты (К.Султанов). **Әуереге салыу** — хәлеклеу, жумысын, мүтәжин питкермеу. Сеннен жасырынып қашсам аңлып, Ийисшил ийттей излеп тауып аласаң, Тоғайда адасқан жолаушы яңлы, Әуере-сарсаңға бизди *саласаң* (И.Юсупов). **Бадабат салыу** — бар дауысы менен сөйлеу, шауқым шығару. — Әй, Жәнибек тархан, аз ғана уәжлесейик, — деп алыстан бадабат *салып*, қапталындағы Маман бийге сөйлеп баратыр (Т.Қайыпбергенев). **Бай-бай салыу** — дауыс шығарып жылау. — Ой, шырақ! Немене, көшеде *бай-бай салып*? Сәбимисің түге! (М.Нызанов). **Бас салыу** — бирден, тезлик пенен хәрекет етиу. Машинаны тутты алға жүргизбей, Үндеспейди аузын бууған өгиздей, Шофёр шықты ручкасын қолға алып, Урды олар *бас салып*, Тутты қызды бир ауыз сөз деғизбей (И.Юсупов). **Белги салыу** — қәбирдің басына сол инсанның исмин жазыу, белгилеу, қоршау ямаса жай салыу. Саған алып келген гүлим де жоқ бир, Аклықларың қорқа-қорқа, басыңа, Елпеп белги *салған*. Оған да шүкир (И.Юсупов). **Бұғау салыу** — илмек жипке илдириу, тутып алыу, алдау. **Буз-булақ салыу** — дау-жәнжел, урыс шығару. — Жау жағадан алса, Төребай қудамыз қызымды алып кетемен деп үйге буз-булақ *салып* атыр (К.Султанов). **Бүлик салыу** — бүлдириу. **бүлдірги салыу** — бузыу, ұайранлау. **Гезек салыу** — ретлесип ислеу. **Ғайрат салыу** — бар күш-жигери менен ислеу, хәрекет етиу. Хәр исиниз жеңислерге мәдаткар, Тарийх бетлеринде атларыңыз бар, Жарысқа түс десең бизлер қарыйдар, келиң иске *ғайрат салайық*, қызлар (И.Юсупов). **Ғауға салыу** — шатастыруу, аразластыруу. **Дөхмет салыу** — жала жабыу, орынсыз асылу. **Гулғыла салыу** — еки ойлы етиу, ойландыруу,

иркиү. Гейде қатты зеригип кеткен уақтымда ишки сезимлерим маған ғұлғула *салады*: «Қоңырау етип көр, мүмкин оның телефоны ислемей калып, сени таба алмай атырған шығар!» (М.Нызанов). **Дау салыу** — өз хуқықын талап етип жәнжел шығару. — Азаншы Ешнияз ахун неге жок? Өлтиргенсиз, — деп қосымша *дау салып* жиберипти (Т.Қайыпбергенов). Күйеуи *дау салып* келип тур еди, сол жерде жасы үлкен бир кемпир оған тәселле берди (М.Нызанов). **Даурық салыу** — дауысын көтеріу, шауқым салыу. Онда да әкеси *даурық салып* оятты (Т.Қайыпбергенов). **Дәри салыу** — хәр қыйлы вакциналарды шаншыу жолы менен емлеу. — Маған тезирек тынышландырыушы *дәри салың*, — деди (М.Нызанов). Динге салыу — өз дининен уаз кештирип, басқа динге өткеріу, өзиниң айтқанын болдыру. Оразанның улы Маман жүдә зор бала болды. Бәрин бегиштирип *динге салып* атыр (Т.Қайыпбергенов). **Дыққат салыу** — кеуил менен тынлау, кеуил аудару. Оның үстине мен де оған *дыққат салып* қарамайман (М.Нызанов). **Есине салыу** — ядына салыу, еске түсиру. — Лекин, бир нәрсени *есиңизге салып* қояйын, сизлер аўкам көлеминде азшылықты курайсыз (М.Нызанов). **Жай салыу** — имарат қуру, үй тиклеу. Бизлер жақында жер *жай салып*, көшип кеттик (М.Нызанов). **Жанына егеу салыу** — қыйналыу, азапланыу. Үйде апамның маған сууысып кеткени, Алпамысты барып көре алмағаным, шаппаттайдан «қайнаға» болып, тез басылып қалыуға мәжбүр болғаным себепши болды ма, қулласы, елден шығып баратырғанда қыялыма келмеген бул сауаллар енди күн сайын мениң жаныма *егеу салар* еди (М.Нызанов). **Жапырақ салыу** — жапырақтың өсиу дәуириндеги өзинен жапырақ шығару фазасы. Яд билемен қайсы терек кайманда, Қай бәхәрде канша жапырақ *салғанын* (И.Юсупов). **Жар салыу** — жәриялау, көпшиликке хабарлау. Оның айтыуы бойынша, Шортанбай ауылында ауыл хожалығының складаына от берейин деп атырған адамды биз секилли оқыўшылар арасынан дәужүрек биреуи көрипти де, ауылға *жар салып* шығыпты (Т.Қайыпбергенов). Кеселликти емлеуди тышқанларда, қурбақаларда сынап көрип, қурттай өзгерис болса дүньяға *жар салады* (М.Нызанов). **Жаушы салыу** — айттырып барыу, ортаға адам қойыу. Онда еки ел әруақ-уран шақырысып, *жаушы салып*, аразласыуы хәм бир питимге келиуи лазым... (К.Султанов). **Жәнжел салыу** — урыс шығару, дау шығару. **Желбигей салыу**

— кийимнин жеңин киймей ийнине илдириү. Тууар таппаган жигит арысландай күши, тауыстай келбети болса да жасы кыркка келгенше шапанын желбегей *салып*: елме-ел гезип кыдырыү менен сергелдең еди (К.Султанов). **Жерден алып, жерге салыү** — қатты урысып кейиү. **Жибине салыү** — кексе жастағы адам өлген күни кийимлерин жипке илдириү дәстүри. — Келинге бер, аршаға тасласын. Мен өлгенде *жибиме саларсыз!* — деди (М.Нызанов). **Жигер салыү** — бар күши менен ислеү. **Жолға салыү** — а) дүзеү, ақылландырыү. Ана тәрбиясын көрмеген мен сорлыны дурыс жолға *салыушылар* бар еди ғой... (Т.Қайыпбергенев). б) силтеү, көрсетиү. **Жол салыү** — жаңадан идея, пикир, ис, жұмыс баслаү. Сумлық жайлаған бул делбе дүньяда, Сиз тыннан туұры жол *салып* келесиз (И.Юсупов). Оған себеп бириншиден — Құлымбет бийликти алған соң қол астындағы алыс жатқа салғыртты батыра *салса*, екіншиден — алдында жол *салып* кеткен устазынан алған тәлими бойынша ол да: «Айдос болып, ханға жаранаман» деп, бийлик қамшысын шыйрақ услады (К.Султанов). **Жөнге салыү** — дүзетиү, тәртипке салыү. Алғарез; жесирди қайтарып, бузық тентегин жөнге *салып*, жүенлейди! (К.Султанов). **Жүзин төмен салыү** — қапа болыү, кеули қалыү. Толған айдай дөнгеленген жүзинди, Өйтип *төмен салма* не болса соған (И.Юсупов). **Зауал салыү** — азап беріү, қыйнаү. — Қызды тууған сол хаялды, Онындай бузық қыялды, *Салып* басына зауалды, Тез келтирин! — деген екен (Бердақ). **Зәулим салыү** — хәкимшилик етиү, зорлық ислеү. **Зейин салыү** — ықласланыү, дыққат пенен ислеү. Мендимурат аға оның бул әңгимесин күтә *зейин салып* мақұллайтуғын еди (Т.Қайыпбергенев). **Зикир салыү** — ертеде қолланылған ем, емлеү, дауалау ұсылларының бири. Әруақ шақырып гарры порқан, Гүбелектей отқа урар, *Зикир салып* дуу аламан, Массажетлер ойын қуар (И.Юсупов). Өзи болған ғошшақ жигит, Қатты кетип барасаң сен. Бизден сизге пәнди үгит, Зейин *салып* қарасаң сен (К.Султанов). **Ийттин күнин салыү** — қорлау, азап беріү. «Басына *ийттиң күнин саламан!*», «Хә, ийттин туұғаны сениң!» (М.Нызанов). **Из салыү** — белгиленген жерден биринши рет жүриү. Бул көшеге биринши мен *из салып* атырман, — деп күлип қойды (М.Нызанов). **Ийнелик салыү** — балық ұслайтуғын ау-дузақ тоқыудың ұсылы. Хәммениң қолы қыймылдап атырған соң кемпир де қарап отырыудың есабын таппай, складтан 10-15 кило жип алып «*ийнелик*» *салып*

отырғанына жылынан асты (К.Султанов). **Иске салыу** — жұмыс баслау, іслеу. Искілермен деген сырлы илимді, *Иске салып*, көзін тапсаң булақтың, Узын қылар қолың менен тилинді, Енбегінді емип, хош болар уақтың (И.Юсупов). **Кассаға салыу** — өзине тийисли пул, ақшаны өсимине банкке аманатқа қойыу. Жумабайлар мийнет хақысына тийисли пулларын аманат кассасына *салыуды* билмей тек урғашы мал сатып ала беретуғын еди (Т.Қайыпбергенов). **Кеуліне жақсылық салыу** — қарасыу, жәрдем етиу, жұмысын питкеріу. Кудай кеуіллерине *жақсылық салып*, хаял-қызлар байрамы күни Вася екеуі мени аэропорттан Москваға узатып *салды* (М.Нызанов). **Көз салыу** — қарау, көріу, бақлау, нәзерлеу. Шыктым көз ашып дүньяға, *Көз салып* қыйыр — қыяға, Кеткен енбеклер заяға, Көрдим оны бастан-ақ (Бердақ). **Көз қыйығын салыу** — көзинің шети менен қарау, бақлау. Жас сүүретши сезді сонда, Биреу келип билдирместен, Турғанлығын туу сыртында, *Көз қыйығын салып* әстен (И.Юсупов). **Көзин орнына салыу** — күш көрсетиу, хәуиринен түсириу, тынышландыру. «Мына биреудің көзин орнына салып бер» дер едим (М.Нызанов). **Көкирекке салыу** — менсинбеу, жағдайына карамау. — Отыр ғарры, жығылып қаласаң! Баяғы *көкирекке сала* берме! (М.Нызанов). **Көмек салыу** — қандай да бир жұмысты орынлау үшін басқаларды жәрдемге шақыру. — Ауа дә! Өзим туұмай *көмек саламан* ба?! — деп мени келеке қылды қайта (М.Нызанов). **Күш салыу** — зорлау, бар күши, имканияты менен хәрекет етиу. Бир ойы қолына түскен қаршығасын алдырғысы келмесе, екінши ойы қыз алдында өзинің ғайратын көрсетип те қалғысы келген шығар, ким билсин, жигит бар *күшти салып*, кемени алға сүйреді (К.Султанов). **Қабағы салыныу** — мәниси болмау, қапа болыу, ашыұланыу. — Кәне?! Хәммеси кәбиристанлық ғо! — деди ол мени алдады деген түсиникте *қабағы салынып* (М.Нызанов). **Қаза салыу** — сууға балық услау үшін ау, тор таслау. Сол жерде жанадан *қаза салып*, кегейден талай сазанлары менен тырандай шабақларын алғанман (К.Султанов). **Қан салыу** — наұқас адамға қан қуйыу. — Сөйлесип болсаңыз шығып турың, қан *саламыз* (М.Нызанов). **Қарыу салыу** — бар күш-жигерин, интасын салып іслеу. Ал, Мәке *қарыуды сала* бер (К.Султанов). **Қәлипке салыу** — дүзеу, жөнге келтириу. **Қәтере салыу** — исти, жұмысты тезирек питириу үшін ортаға таныс адамды қойып сөйлестириу. Сонда барып өзимнің сол сапарғы Дәулетбийке апаның «Оксана

тек бир адамның гәпине кириуи мүмкин» деп маған исеним артып айтқан гәпин умыта алмай жүргенимди сездим хәм оған алыстан айландырып әкеліп *қәтере салып* атырғаныма қысынып кеттім (М.Нызанов). **Қозғау салыу** — қандай да бир хәрекетти тезирек ислеуге ийтермелеу. Терең жүреклерди тербелтип жаңғырған ән әлемге *қозғау салып*, өлпең самал ести, гүмис рең пакаллар ырғалып, бирин-бири кууған теніз толқынындай шайқатыла, күшли әнге саз қосып сытырлады (Т.Қайыпбергенов). **Қол салыу** — а) илтимас, өтиниш етиу. Ауылдың кәтқудаларын жыйнап, жесир отыра алмайман деп Жумабайға *қол салынты* (К.Султанов). б) урыу, сабау, жаракат жеткериу, зина, гүна ислеу. Ашыулы аламан отауды бузылған қазадай дал-дал қылып, ишиндегилердің кеғирдеклерине *қол салып*, сағағынан илинген балықтай — бирим-бирим көшеге ылақтырмақшы еди, әттең, он адымдай жақынлағанда, олардың басшысы Беғдулла қарасақалдың, «тоқтаң» деген ишараты менен, еки қолын қанат қылып артына серпкени иркти (Т.Қайыпбергенов). Халқына қылап қылу — өз анана *қол салыу* менен барабар (Т.Қайыпбергенов). **Қолын салыу** — а) бир нәрсени алыу. Арбадағы жатқан жигит гүнасыз, Билемен мен шүбхәсиз, Хәй, арбекеш, сонда неге буулығып, Қансыраған қанжарға *қол саласыз*? (И.Юсупов). Бундай ала-пасырлы аұқатланыуды көрмеген мен, табакқа *қол саларымды*-салмасымды да билмей, екиленип калдым (М.Нызанов). б) адамның не ойда, қыялда екенін билиу үшін мағлыұмат алыуға хәрекет етиу. — Кейін де кеўлиме *қол салып* көрмекши болғанлар болды (М.Нызанов). **Қолына салыу** — өзине тийисли предметлерди басқа биреуге (көбинесе ата-анаға) беріу. Екеуимиз де айлықты ортаға қоятуғын едик. Өзимизге керегин алып калып, баскасын кемпирдің қолына *салатуғын* едик (М.Нызанов). **Қулақ салыу** — тыңлау, еситиу. Иштен силтидей тынып гәпке *қулақ салып* отырған Таумурат басын көтерип, бийди ғаузастырып кеткиси келди (К.Султанов). Хауазына *қулақ салып* қарасам, Ақ қағаздай ғағырласып барасан. Хош аллияр айтысқандай боласан, Келмеске жол тартқан гөззал тырналар (И.Юсупов). **Қулағына салыу** — есине салыу, айтып билдирип қойу. **Қуллыққа салыу** — қул, бенде етиу, ешейин жумсау. Ийе болып алтын тахтка, Зөхәрин жайып сонша халыққа, Салып көплерди қуллыққа, Не патшалар өткен екен (Бердақ). **Қус салыу** — қуска аң алдыру. **Қызбалыққа салыу** —

ашыуланыу, күйип-писиу. Кулласы, *қызбалыққа салып* әп-әнедей жыллы орнымнан көтерілип кеткеніме өкіне басладым (М.Нысанов). **Қыйқыу салыу** – шақырыу, бақырыу, шауқымласыу. Ат киятыр қыялланып, Ийтлер шықты шабаланып, Майда балалар *қыйқыу салып*, Атқа қарап топырақ шашты (Бердақ). Бийлер, байлар жас жигитлерге *қыйқыу салып*, атларына миндирип, асыққанлары бос жүрген жалаңаш ат болса тутып минип, колына шокмар, таяк алғанлар еле бир жерге топланып болмай атыр (Т.Қайыпбергенов). **Қырәәтке салыу** – қуран аят, сүрелерин бир тегис музыкалы тон менен айтыу. Аламан үстінде ахунның қырәәтке *салынған* дауысы хұкимдарлық етти (Т.Қайыпбергенов). **Мәйек салыу** – қуслардың, үй қусларының тууыуы ямаса мәйектен палапан шығарыу дәуири. Жалғыз *мәйек салып* қурық басқанда, Бир ынтықлы сезим жууырып қанға, Ерик нәушесиндей жүреги қустың, Мийрим булагына шомылар сонда (И.Юсупов). **Мөлдек салыу** – егиске жер алыу, жерди егиске таярлау. «*Мөлдек салып* қайтарсаң» деп Маман өзінше гүбирленип муртынан күлди (Т.Қайыпбергенов). **Нағыс салыу** – нағыслау. Ийнине украинша *нағыс салынған*, бархаттан тигилген жеңсиз кийдирдим (М.Нысанов). **Нәзер салыу** – қарау, көриу, бақлау. Жаңа әулад сыйлап, алғайлар ядка, Тәңирим бәрха нурлы *нәзерин салғай*. Сизден-бизден сол ертенги әуладқа, Азат хәм де абат бир Ұатан қалғай (И.Юсупов). **Намаға салыу** – қосықты мелодияға сәйкеслеп айтыу. Айт сен «Бозатауды» *намаға салып*, Елжиремегеннің бауыры тас болсын, Қарақалпақтың гөне дәрти қозғалып, Шадлы дәұранына бүгин мәс болсын (И.Юсупов). **Ой салыу** – ойландырыу. Мәзи бир сауалым бар еди сизге, Бир қосығыңыз бәрха *ой салар* бизге (И.Юсупов). **Ойқан салыу** – бүлдириу, сындырыу. Қыздың еки әжағасы, Қуып келип, ойқан салып, Сүүретшиниң жарды басын, Қарындасын кетти алып (И.Юсупов). Бул жаманлық хабар ырас болса, 1731-жылы рус елшилери алдында қарақалпақларға қол салмаймыз деп берген үәдесин Абылқайырдың төртинши рет шаймалап, елге *ойқан салыуы* еди (Т.Қайыпбергенов). **Ортаға салыу** – көпшиликтің шешимине қойыу. Соң олар жарыспаққа узақ ахыу-зар шегисип, бири-бирисиз күн өткере алмайтуғынын *ортаға салысты...* (Т.Қайыпбергенов). **Отқа салыу** – ренжитиу, қапа етиу, зарлатыу. Мени *салып жанған отқа*, Күйдирип өкпемди партка, Кем таслады бизди артқа, Сөйтип бизден өтти дәұран

(Бердак). **Отқа тамызық салыу** — еки тәрәпти урыстырыу ушын хәрәкәт етиу. Ол өзиниң гәпи менен отқа *тамызық салыуды* мақсәт еткенин билдиргиси келмей, кейин шегинди, Ырыскул бийге «бизлер-әм атланайық», — деди (Т.Қайыпбергенов). **Өзине салыу** — өзиниң билгенин ислеу, жөнине, тынышына қойыу. — *Өзине салсаң бети жылтыраған биреуди әкеледи де қояды, ата билмесек, ене билмесек* (М.Нызанов). **Өрмек салыу** — нағыс салыу, нағыслау. Аспанның уша басына *өрмек салып*, узақтан жекке-сийрек кәрәуанлардай шубырып ушқан тырналар кублаға қарай өтип тур (К.Султанов). **Пота салыу** — қайғырыу, аза тутыу, қыйналыу. Қолларыңа қобыз алып, Мойыныңа *пота салып*, Жыласаң да үай-үай салып, Кеткенлер қайтып келер ме? (К.Султанов). **Пәнже салыу** — тырнақлары, бармақлары менен жарақат жеткеріу. — Тоқта! — Кундыз бир адым алға өтип Қулмураттын хаялының шашына *пәнже салыуға* қайымласты (М.Нызанов). Кеулимде мухаббат, баста дәураным, Алтын жағыс Арал, шадлы мәканым, Сайран сал қоныр ғаз, сайранла жаным, Саған хеш бир сунқар *пәнже сала* алмас (И.Юсупов). **Пышақ салыу** — пышақ урыу, кесиу, тилиу, тесиу. Ат үстинен рехимсиз Жандос қасқырға пәнже урып, өзи алдына өнгерип алды да, алқымына *пышақ салып* қарқыратып шалды... (Т.Қайыпбергенов). **Сазға салыу** — намаға дүзеу. **Саз дауысқа салыу** — бир тегис дауыс шығарып қосық ямаса жоклау айтыу, жылау. Неде болса, қуанышын билдиргиси келип, саз дауысқа *салып*, барлы-жоклы қосықларды шөплейди (К.Султанов). **Саясын салыу** — а) қарасыу, ғамқорлық етиу. Қумай — дәулет қусы жазып қанатын, Ушты, ел үстине саясын *салды* (И.Юсупов). б) зыян жеткеріу. Қыянетшил қыйсық тартар сазасын, Нурды ирkip, *сала алмас саясын*, Тәғдиринди алмас қанжар шеше алмас, Гүрес дауылынан шығар қуяшын (М.Нызанов). **Салып қалыу** — бирден, қатты күш пенен сокқы бериу. Бас ушында жатырған бос шийшени алған да, бизиң манлайдың жүн шықпаған жерине *салып қалған* екен (М.Нызанов). **Салыуын салыу, салмау** — Қандай да бир жумысқа, затқа несийбеси болыу, ийе болыу ямаса болмау. — Үлкен балаң Мәтнияздың қудай оқыудан *салыуын салмады* (К.Султанов). **Сауда салыу** — ууайымлы, қайғылы иске, хәдийсеге дуушар болыу. Турмасаң бул тәуеллеге, Ертең оған зар боларсаң, *Сауда салып* сау геллеге, Дәртке сазауар боларсаң (И.Юсупов). **Сер салыу** — дыққат аударыу. Түн ишинде арғымаққа ер *салып*, Қыран кустай тау

тәрәпкә *сер салып*, Ғәзеп пенен алты атлы Төрткүлден, Шыкты сол күн муздай темир курсанып (И.Юсупов). Көзимди ашып жән-жакка *сер салып* карасам, шалбарының дизесин жамап отырған Костяға көзим түсти (М.Нызанов). **Сөз салыу** — жақсы көргенин, унатқанын, сүйгенин айтыу. Бурынлары *сөз салыуға* қол жетпес төбе көріп жүрген Сәлиіманың макул сөзин еситип, ақ пейил жигит сүйинши сорау ушын келген еди (К.Султанов). **Суңқар салыу** — аңға шығыу, қус пенен аң аулау. Қарақалпаққа аға болып, *Суңқар салып*, бедеу минип, Кеулине келгенин қылып, Болып өгти Ерназар бий (Бердак). **Сүрен салыу** — хәммени белгиленген бир иске, хәрекетке шақыруу, билестириуге хәрекет етиу. Бул нама Қызылқум жайлауларынан, «Ет, сүт молшылығы!» деп *сүрен салар*, Малдың изин иероглифтей оқыған, Бауырым қазақлардың ән-күйинде бар (И.Юсупов). **Таңба салыу** — нышан қойуу, белги қойуу, белгилеу, белги ислеу. **Тап салыу** — егисти баслау, жерди сүриу. Бир кушақ боян алып барып, Тууры етип *тапты салып*, Батпан салы сатып алып, септим, «алла» бергей бизге (Бердак). **Тәртипке салыу** — дүзетиу, тәртипке шақыруу. Кемқанлық не себептен келип шығады, тойып ауқат жемерден бе, усы ықлым шәраятына тән болған кеселлик пе, қулласы, оның итибарынан хеш нәрсе шетте қалмас, мисли оған бизиң республика турмысын ийнесинен сабағына дейин изертлеу тапсырылған да, ал ол болса усы мысалда пүткил дүньяны *тәртипке салыу* ушын бел байлаған иләхий периштеге усар еди (М.Нызанов). **Тәсил салыу** — хийле ислеу. Илим-хикметлилери көп болғаны ушын алдап-арбап, *тәсил салыу* солардан табылады (Т.Қайыпбергенов). **Тезге салыу** — дүзеу, дүзетиу. Ержете келе шеннен тысқары сәтенлигин сезген әке-шешеси *тезге салайық* деп урысып кейисе де ол қыз ырық бермей қойды (К.Султанов). **Тийкар салыу** — бир уақыяны, кубылысты, нәрсени баслау, ашыу. Науайы, Мактымқулы, Бердак, Абай, Тоқай *тийкар салған* түркий қосық «академия»сын тауап еттим (И.Юсупов). **Топ салыу** — футбол ойынында қарсылас команданың дәруазасына топты киргизиу. Топ зыңғып баратқан батыс жийекте, Бураулаушылардың вышкасы турар, Ол сетка сыяқлы топты күтпекте, Қай күшли команда оған топ салар (И.Юсупов). **Тыйық салыу** — пышақ, қанжар ямаса өткир, кескир буйым менен жаракатлау, кесиу, тилиу. Күниңиз жок, жумыры жерди, *Тыйық салып* бөлиспеген, Ураныңыз: «елге елди, Жауластыр хәм бөлис»

деген (И.Юсупов). **Тыйым салыу** — кадаған етиу. Мейли, ел аузына *салынбас тыйым*, Бирақ та бир әнтек жери бар бунын (И.Юсупов). Сезе қойса, исиме *тыйым салатуғындай*, қыпсаланаман (Т.Қайыпбергенов). **Узатып салыу** — хошласыу, шығарып салыу. Мен машинаның қапысын қыя ашып, келиуши-кетиушилерди көзим менен күтип алып хәм *узатып салып* турдым (М.Нызанов). **Укол салыу** — емлеу, дауалау мақсетинде шприцли ийне менен тери астына ямаса қан тамырға дәри, вакциналарды жиберіу. Сестралар гә массаж жасап, гә *укол салып*; кроватты айланшыклап жүр (К.Султанов). **Уйытқы салыу** — баслау, ой-пикир дөретиу. **Уран салыу** — урыс уақтында урыудың белгиленген атын айтып сауашқа кирисиу. Ақ дүбелей арқасынан, Қозғалып бир кара куйын, «Ақшолпан!» деп *салып уран*, Ақтарылды уллы жыйын (И.Юсупов). **Ұайран салыу** — бүлдириу, сындырыу. Хеш уақыт досларың болмасын хайран, Қолдан келсе *салың* душпанға ұайран, Ел-халық бир болып, әйлениз сайран, Туұылған жер ушын хұрмет жақсырақ (Бердақ). Енди тыныш елге мына, Жауыз шах *ұайран салажақ*, Бул уллы суу, бул кең дала, Көрмеген бир урыс болажақ... (И.Юсупов). **Шатқаяқ салыу** — дау шығарыу, шауқым салыу. Ол бар күши менен *шатқаяқ салып*, аяқларын тепсинип, бизлерге күш бермей киятыр (Т.Қайыпбергенов). **Шауқым салыу** — дау шығарыу, жәнжел пайда етиу. Бир заманнан келип *шауқым салып* тур, «анаяқта 500 мыңнан тур екен» деп (М.Нызанов). **Шоқ салыу** — күйдириу, қыйналдырыу. Есинде ме жас гезимде, «қызым, кимде-ким өзгелерден сыр сақласа, тилинің астына шоқ *салып* жүргендей болады, я өзи күйеди, я жақынын күйдиреди», деген нәсият айтқан едиң (Т.Қайыпбергенов). **Шотқа салыу** — есаплау. Қәте емес, бизде бар сондай дәстүр: Өлерде хәммесин еске аласаң, Өмириндеги шадлы демлерди бир бир, Өзинше есаплап, *шотқа саласаң* (И.Юсупов). **Шығарып салыу** — узатыу, қасында азырақ жүриу. — Қанатбай, саған бир гәп айтайын, — дедим аэропортта мени *шығарып салыуға* келген иниме (М.Нызанов). **Хатқа салыу** — жазыу, көшириу. Бүлбил аңсар гүл жамалын, Сыртым пүтин, иште жалын, Ашық Аяздың ахуалын, *Хатқа салар* көлем жоқдур (И.Юсупов). **Хәл салыу** — бир-бирин сынасыу, санасыу. *Хәл салысна*, илмекли гәплер түүесилмеди (Т.Қайыпбергенов). **Ядқа салыу** — есине түсириу. Жолыңнан қайтып артыңа, *Салып* көп исти ядыңа, Қараны тутып алдыңа, Қарындасым, хеш ойланба (Бердақ).

САЛЫҰЛЫ ф. Салып қойылған, салынған, таярланылған.

САЛЮТ I ат. (фр. — *қутлықдау, денсаулық*). Сәлемлесіу, қутлықлау.

САЛЮТ II Тұрли байрам ямаса салтанатлы кешелерди белгилеуде бир неше мылтыктан, артиллериядан бир жола аспанға атылған көп оқ.

САМАЙ ат. Бастың шеке бөлими. Куу пәрендей аппак сақалың, *самай* шашларың шаң басып тозаңғыған (Т.Қайыпбергенев).

САМАЛ ат. Тәбийғый кубылыс. Хауаның бир тәрептен екінши төрепине урыуы, соғыуы, хәрекетлениуи, жел. Қатты *самал* болса дәрьяның иши акбас толқынларға толып, астан-кестен болады (К.Султанов). Этирапта *самал* менен тамырынан суурылып кетиуге сәл қалып турған қанбақлар, узағырақта шала куураған қамыс қопалар көринеди (М.Нызанов).

САМАЛДАЙ кел. Самалға усаған, самал сыяқлы, самал тәризли.

САМАЛЛАТЫУ ф. Самалға тутыу, самал келтириу.

САМАЛЛАУ ф. 1. Самалда жүриу, самалға шығу. Мийирхан, сәубетке шығып *самаллап* қайтайық (Ө.Хожаниязов). Жәнгеси екеуи *самаллаймыз* деп тысқары шықты (К.Кәримов). 2. Сууық тийиу, аяз өтип ауырыу, аязлау, тумәулау.

САМАЛЛЫ кел. Самалы бар, самалы күшли.

САМАЛСЫЗ кел. Самалы жоқ, самал болмаған.

САМАР ат. Ағаштан ямаса темирден исленген үлкен табак. Күн шууаққа шығарып қойған *самардағы* сууды ише берди (Ж.Аймурзаев). Ырыскул бий қуяшламада төсек салдырып, үлкен *самарды* сапырып қатық ишип атыр еди (Т.Қайыпбергенев). Пууы бурқыраған сары *самардағы* жарманы пашшайы зеренге қуйып Қосыбайдың алдына қойды (К.Султанов). Соң *самар* табактай төңкерилген қарын көринди (М.Нызанов). Көп өтпей тайдың пискен ети салынған үлкен қара *самарды* көтерген жигит кирди (К.Кәримов).

САМАРДАЙ кел. Самарға усаған, самар сыяқлы, самар тәризли.

САМАҰРЫН қ. самовар.

САМБО ат. (р. — самозащита без оружия — «қуралсыз өзін-өзі қорғау» сөзиниң қысқартпасы). Гүрестің тұрли-тұрли, нәтийжели миллий усылларын қамтып алған бир түри.

САМБЫР ЕТИУ (ШАМБЫР ЕТИУ) ф. Предметтин суйықлыққа бирден түскен уақыттағы суудың хәрекетленген

сести. Сауытлы кууғыншы оны шанышқыға илинген балыктай қылып дәрьяның ийримли қайтпасына силкип жиберди, гарры сейис *самбыр етти*, болғаны, хә демей-ақ қайнауытлаған суу үстине бурқ етип қан көтерилди, сәлле асқабақтай сары шөгирме қан аралас суу үстінде қалқып, ығып кетти (Т.Қайыпбергенов). Көз алдымда күлимсиреп тұрған бул сүүрет, суу бетінде пайда болып, соң *шамбыр етип* түскен бир кишкене кесектен толқын-толқын болып жоқ болып кеткендей, көзимнен ғайып болды (М.Нызанов).

САМБЫРЛАТЫҰ (ШАМБЫРЛАТЫҰ) ф. Сууды қол ямаса аяқ пенен хәрекетке келтириу. Тап суу кешип *самбырлатпау* ушын аяқтарын еп пепен басып қиятырған секилли Аллаярға күлип жибере жазлап, өзін иркти хәм оның бир нәрсе деп қоймауының алдын алып «сөйлем» деген белги ушын еки бармағы менен еринлерин қысты (Т.Қайыпбергенов). Шәртек тасасынан сығалап көрсе, Сууды шамбырлатып атыр бир нәрсе, «Жайын ба» деп ушып турды орнынан, Сонда бир қызық ис көринди оған (И.Юсупов).

САМБЫРЛАҰ (ШАМБЫРЛАҰ) ф. Суйықтың хәрекетленген сести. Хаялың сениң балғалы, Өзиң ақсақал болғалы, Балғалыдан қыз алғалы, *Самбырлайды* сабаң сенин (Бердақ). Бир мәхәлде ғунанның туяғы азғантай шалшық сууға *самбырлағандай* сезилди (Ө.Хожаниязов).

САММИТ (ингл. — *төбе, жоқары, шоққы, жоқары дәреже*). Еки ямаса бир неше мәмлекет басшыларының әхмийетли халықаралық мәселелер бойынша ушырасыуы.

САМОВАР ат. (р. — *өзи қайнатыу*). Чай қайнатыуға арналған металлдан исленген хожалық буйымы. Байдың сый қонақ келгенде ғана шығаратуғын гүмис *самовары* отаудың ортасына қойылды (К.Султанов).

САМОГОН ат. (р. — *өзи айдау, тартыу*). Бийдай, картошка хәм басқа нәрселерден қолда таярланған арақ, спиртли ишимлик.

САМОДЕРЖАВИЕ ат. (р. — *өзи жеке ийе болыу, тутып турыу*). Монархтың, патшаның шекленбеген хәкимияты хәм сондай хәкимият тийкарына қурылған мәмлекетлик дүзим, хәкимият, монархия.

САМОКАТ ат. (р. — *өзи желиу, сырғанау*). Киши, велосипедке уксас, тик дәстели, еки дөңгелеги хәм ролиги бар, бир аяқта жер теуип, екінши аяқты тийкар тахташаға қойып ушылатуғын балалар ойыншығы.

САМОЛЁТ ат. (р. — *өзи ушыу*). Моторлы, қанатлы, хауадан аўыр болған ушатуғын машина, аппарат. Москваға Ил-18 *самолёты* менен төрт саат уштық (М.Нызанов). Ташкент аэропортына қонған «Боинг» *самолёты* бахайбат қус киби тийисли орынға келип иркилип, адамлар түсе баслағанда узын бойлы, арық-турақ, отыз жаслардағы жолаушы аўыр жол қалтасын ийнине салып, еле трапта турып, көкирегиндеги камераға қол узатты (К.Кәримов).

САМОСВАЛ ат. (р. — *өзи аударыу, төгиу*). Жүкти өзи аударатуғын, кузовлы жүк машинасы ямаса вагон. Айдамаған машыным қалмады, асфальтқа суу себетуғын машын айдадым, канализация тартатуғын машын айдадым, шөнкermели машын айдадым, *самосвал*. Бирақ, бәри гөне машынлар еди (М.Нызанов). Көп Ыббиниязов Ержанов пенен сөйлести хәм оннан *самосвал* машиналар сорады (Т.Нажимов).

САМОСВАЛДАЙ кел. Самосвалға усаған, самосвал сыяклы.

САМПЫЛДАНЫУ ф. Мәниссиз, пайдасыз, керексиз нәрселерди айтыныу, сөйлениу.

САМПЫЛДАСЫУ ф. Бир неше адамның өз ара мәниссиз, пайдасыз, керексиз нәрселерди айтысып уақыт өткерии.

САМПЫЛДАУ ф. Орынсыз, мәниссиз, пайдасыз сөйлеу, мылжынлау. Не деп *сампылдап* отырсаң? (К.Султанов).

САМСАЗ БОЛЫУ фраз. Тым-тырыс болыу, үндемей қалыу, бозарыу, көгериу, сазарып қалыу. Сәлийманы көрип *самсаз болып* аңырайып қалды (К.Султанов). Отырғанлар және *самсаз болысты* (Т.Қайыпбергенов).

САМСАЗ ЕТИУ фраз. Тым-тырыс болыу, үндемей қалыу. Бирақ олардың арасында Ырыскул бийдің болмауы жаңа ис баслауда олқылық туудырып ғана қоймастан бәрін *самсаз етти* (Т.Қайыпбергенов).

САМСАЗЛЫҚ ат. Тым-тырыслық, бозарыушылық, көгериушилиқ, сазарыушылық, үндемеушилиқ. *Самсазлық* тағы да дауам етти (Ө.Айжанов). Үйди самсазлықтың думаны қаплады (Т.Қайыпбергенов).

САМСАМ кел. Ақылсыз, босаң, надан, түсиниги жоқ. Гилең *самсам* жыйналып, ақылы толы бий болмас (Қ.Айымбетов). — Өзи күтә *самсам* жигит екен, — деп, Айзада гүрк етти (Т.Қайыпбергенов).

САМСАМЛЫҚ ат. Түсинбеушилиқ, ақылсызлық, наданлық, босандық.

САМТЫҚ ат. Хәр түрлі шөптин, отынның хәм басқа да затлардың қалдығы, шөп-шар. Хәр күни желинген отлардың *самтықлары* алып тасланады (Ө.Айжанов).

САМУМ ат. (а. — *ыссы самал*). Кумлы шөл-сахраларда кум үйирмесин пайда етип көтерілетуғын құрғақ, ыссы самал.

САМУРАЙ ат. (яп. — *хызмет етиу*). 1. Орта әсирлердеги Японияда аристократлар, майда дворянлардың әскерий бөлиниўи. 2. Япон әскерлери.

САН I ат. Аяқтың дизеден жоқары бөлими. Мен сояйын моллеке ыразылың бер, Көп болғанда моллеке бир *санын* жер (Әжинияз). Бийдің бул мийзамын Мәдемин түсинип, «айтпа» — деп, қасында отырған инисиниң *санын* бурап алды (К.Султанов). Жолдасларының бирине ым қақты, ол аттың жарты *сан* гөшиниң қанын ағызыуы менен әкелип Маманның бөктериүлигине байлады (Т.Қайыпбергенов).

САН II ат. 1. Бир нәрсениң есабы, мөлшері, муғдары, шамасы, математикалық түсиник. Жумыстың түрі көп болған менен ислеитуғын адамлардың *саны* азайып баратыр (Т.Қайыпбергенов). Тарының *саны* белгили, сол тарыны кеш болғаннан азанға дейин терип бересең (Қ.Айымбетов). 2. Газетаның жана номери. Дослар менен азанғы шай ишилди қоста, Жылқыманлар күндегише егленип тыста, «Газетаның» жаңа келген *санларын* қарар... (И.Юсупов). ◇ **Сан тийиу** — қатарға қосылуы. Әне, сөйтип, тосаттан булт астында қалған хақыйкый бир жулдыз жарқ етти, бурын *сан тиймей* жүрген Әмирбай журтқа кәдирли болды (Т.Қайыпбергенов). **Сан мың** — саны белгисиз, көп, мол. Лекин, жүрегінде толқыған *сан* мың, Ойлар жатар еди Кавказ тауындай, Теңсиз аўыр өмири ана Ұатанның, Жаслық жигериңди лаулатты сондай (И.Юсупов). **Сан рет** — талай, неше мәрте, көп. Гүллер мысал кесе тутқандай маған, Балауызын толтырып пал шарапқа, Сонда шайыр жүрегінде мухаббат, Кенарынан толып тасты *сан рет* (И.Юсупов).

САН III ат. (яп. — *мырза*). Японияда адамды хүрметлеп, оның аты ямаса фамилиясынан кейин қолланылатуғын шақырыу, хабарласыу түрі.

САНА ат. 1. Сезим, ой, ақыл. Ата-анамыздың *санасы* ескиликтен айырылмаған (Ө.Хожаниязов). Адамның бир парасы бар: Оқымай-ақ *санасы* бар, От жаққыштан дана шығар, Сөзге кулак түре-түре (И.Юсупов). *Санасын* қәуетер менен қорқыныштан көре қызыушылық көбирек бийлеп алған еди

(К.Кәримов). 2. Сен алмасығының ески формасы. Мендин сана себеб болды, Жайың қалды хараб болды, Күйиб бағрым кәбаб болды, Әзелде йазылған екән (Бердақ).

САНААТ ат. (а. — *шеберлик, кәсип-өнер, өндирис, индустрия*). Халық хожалығының шийки затты қайта іслеу, жер асты байлықтарын қазып алыу, өндирис құралдарын хәм кең тутынуу бұйымдарын іслеп шығаруу менен шуғылланатуғын бөлімлер, соған байланыслы кәрхана, завод-фабрикалар тармағы, индустрия. Бектурсынның әкеси Мойнаққа көшип келгенде бул санаат орны онша үлкен емес еди (А.Бегимов). Балық санааты министрлиги жиберген радиограмманы көрсетип қуантты (К.Сұлтанов).

САНААТЛАСТЫРУУ ф. Санаат кәрханаларын кеңейтуу, санаат кәрханаларын үлкейтуу.

САНААТШЫ ат. 1. Санаат кәрханасында іслеуши адам. 2. Санаат кәрханасына ийе болған адам.

САНАҚ ат. Есаплау, санау. Тек те ғана қасқырды, Алмады бул санаққа («Қырк қыз»).

САНАҚСЫЗ кел. Есапсыз, есапланбаған, түуелленбеген. Шайқастың хан кәхәринен тартынбай, Хан ләшкери бирақ санақсыз еди, Алма жеген алпыс бийдің антындай, Заман абыржы хәм тураксыз еди (И.Юсупов).

САНАЛЫ кел. Ақыллы, ойлы, хұжданлы, еркли. Душпанларға қарсы гүресіу дәстанда саналы түрде қойылуы менен белгиленеди (Қ.Мақсетов). ◇ **Саналы келиу** — тили, зибанлы болуу, сөйлеу. Әмиу жағалаған етекли елим, Бир гүлшанда өскен рәнбәрән гүлим, Қарақалпақтың мақтанышы Төрткүлим, Сени десем тилим саналы келди (И.Юсупов).

САНАЛЫУ ф. Ақша ямаса бұйымның есапланыуы. Жалт-жулт етип ГРЭС сымлары, Турар мисли рубабтың тары, Телеграфтың бағаналары, Гә саналмас, гәхи саналар, Суу бойында ойнар балалар (И.Юсупов).

САНА-СЕЗИМ ат. Ой-пикир, ақыл. Әдебияттың тәсири менен халықтың алдыңғы адамдарының сана-сезими кәлиплести (Н.Дәуқараев). Мийнет сүйгишлигин айта жүргендей, Ұатан ушын жан бер десе бергендей, Сениң ушқыр қустай сана-сезимиң, Бәлентликте бийик тауға мингендей (И.Юсупов).

САНАП ШЫҒЫУ ф. Есаплап шығуу, санап шығуу, есабын алыу. Бирге оқыған баллар менен қызлардан, Санап шықтық

ким бар-ким жок олардан, Анламаппыз пәтли ағысын өмирдин, Жорамның да сақал-шашы ағарған (И.Юсупов).

САНАСЫЗ кел. Акылсыз, ойлау кәбилети төмен.

САНАСЫҒУ ф. 1. Акша ямаса буйымды биргеликте есаплау. 2. ауыс. Ислеген жумысларды миллет етиу. Хәр ким жаман болса қудайдан тапсын, дослыққа дослық бәрқулла қалыс болғаны жақсы емес пе, *санасқан* дос — жулыңсыз омыртқа (Т.Қайыпбергенев).

САНАТОРИЯ ат. (лат. — *емлениу орны*). Ауырыулар жатып емленетуғын хәм дем алатуғын емлеу мәкемеси.

САНАТЫҒУ ф. Буйым ямаса акшаны басқа биреуге есаплатуу. Сен алымсаң журттан бурын жети ықлым жаратқан, Күнбатысқа алгебраның сырлы есабын *санатқан* (И.Юсупов).

САНАЦИЯ ат. (лат. — *емлеу*). 1. Көрханалар, фирмалар, компаниялар хәм т.б. банкротлықтан қутқаруу, олардың қаржылық жағдайын жақсылауға, тиклеуға қаратылған мәмлекетлик хәм банк шара-илажлары системасы. 2. ауыз бослығын емлеу-профилактика ислери.

САНАҒУ ф. 1. Есаплау, санын анықлау, есабын алыу. Мен гүуалардың алдында барлық пулды бирим-бирим асықпай *санап* шықтым (А.Бекимбетов). Яқшы деп ауылдағы қызлардың атын биримлеп *санайды* (К.Султанов). 2. ауыс. Қатарға қосыу, билиу, түсиниу. Журттан өзін бийик *санап*, Тап қораздай шыррыяды (Т.Жумамуратов). Бул қылғасын өз мәпине орынлы *санаған* Төребай үйине келди (К.Султанов). Жек көрсе ол, «жек көремен сени» — деп, Саған барып айтпағанша тынбайды, Бир пул тапса, «бай деп *санаң* мени» деп, Есип жумсап қуртпағанша тынбайды (И.Юсупов).

САНАҒУЛЫ кел. Есаплы, белгили, мөлшерли, есапланған. Ауылда бар адам *санаулы*, басқасы хаял, бала-шағалар (Ө.Хожаниязов). Хабаршы инисиниң күнлериниң *санаулы* қалған болыуы итималлығын айтқандай бир сескенип түсти (К.Кәримов). *Санаулы* секундлардан кейин мен уйқылап кетиппен (М.Нызанов). ♦ **Санаулы дем** — өмирдин қысқалығы. Қай жерде ким алмаған есабын буның, Лекин дем *санаулы*, өлшеули десер, Пышық қуып тауысар найшанын жибин, Қайтып келмес жолға кәруаның көшер (И.Юсупов).

САНАҒУСЫЗ кел. Есапсыз, есапланбаған, түуелленбеген. Опалы дос пенен өткен демлерин, *Санаусыздур* асқабақ жеп турғандай, Лекин хеш ким айтпас мәңги турман деп, Не қыяллар кешпес ойдан, Улмамбет! (И.Юсупов).

САНАҰШЫ ат. Есаплаушы, түеллеуши.

САНДАЛ ат. (гр. — *аяқ кийимнің бир түрі*). Жазда кийетуғын, үстинде майда тесиклери бар жеңил аяқ кийим, туфли. Заман қытшылық болыуына қарамастан мектеп оқыушыларына ата-аналары май байрамына арнап ақ көйлек пенен кара шалбар, ултанына қатты шерим қойып тигилген, *санда*л деп аталатуғын аяқ кийим алып беретуғын дәстүрге айланған, ал күн ысып кеткенине қарамастан, Якуббай еле өткен күзде Турсын апасы әкелип берген кирза етигин аяғынан тасламады (К.Кәримов).

САНДАЛЕТ ат. (фр. — *аяқ кийимнің бир түрі*). Жазда кийетуғын, үстинде майда тесиклери бар жеңил аяқ кийим, туфли.

САНДАЛАМАҰ ф. Биймәни, орынсыз сөйлемей. Не исиң бар кет жөниңе, *санда*ламай кет қасымнан («Мәспатша»).

САНДАЛАҰ ф. Орынсыз оны-буны айта беріу, былшылдау. Мына бәдбақ не деп *санда*лап отыр (Г.Изимбетов). Өмирбек не деп *санда*лап турсаң? — деди онын минезине қанық Ережеп я өлгін келип турып па? (К.Кәримов).

САНДАЛЫСПА ат. Орынсыз, жөнсіз, жүрис, гезиспе. Көп *санда*лыспалар менен үйдің бау-шууы да питти (Қ.Айымбетов).

САНДАЛЫҰ ф. Орынсыз, жөнсіз, пайдасыз жүріу. Жесир дауы ушын Хийуаның көшесінде *санда*лып жүремиз бе? (К.Султанов). Гүзгі кеш. Ызғырық. Түспекте геүгим. Шаршадым, *санда*лып жалғыз жүристен, Бир кеште айнасын қақсам биреудің, Күлки хәм музыка еситилди иштен... (И.Юсупов). Кисесіндеги еки-үш бақыр теңгелерин палкерге берип, *санда*лып, кешқурын аш болып хәм харып-шаршап үйине оралды (К.Кәримов).

САНДЫҚ ат. (а. — *қуты, ящик*). Түрли буйымларды, кийимлерди салып қойыуға арналған, ашылып-жабылатуғын қақпақлы, қулып-гилтли, қуты түріндеги ағаштан нағышланып исленген төрт мүйешли, төрт туяқлы үй, хожалық буйымы. Кемпир төрге шығып келиннің көзіндеги жасты көрип гүрсинди де *сандықты* ашып, Сапардың армияда түскен сүүретин алды (К.Султанов). Томаұлының қәхәри йатды, *Сандуқның* бурчына атды, Қырға айланды, булар тутды, Суудан сүйрәб алған екән (Бердақ).

САНДЫРАҚ ат. 1. Ауырған адамның орынсыз, түсиниксіз сөзлери. Сондай мықлы бахадырдың бул дүньядан кетип баратырғанда *сандырағы* оған бирден тәсир етти

(Т.Қайыпбергенов). **2.** Келисиксиз қуры мылжың сөз. Ал, байлар заманы қайтадан болады деген *сандырақты* бастан шығарыу керек (Т.Қайыпбергенов). Жүзимнің сол жауыз суы, Ишсен, естен тандырады, Ақыл-хушты бастан куып, Айтқызар көп *сандырағы* (И.Юсупов).

САНДЫРАҚЛАНЫУ ф. Түсиниксиз, мәниссиз сөйлениу.

САНДЫРАҚЛАУ ф. **1.** Есин билмей жөнсиз, мәниссиз сөйлеу. *Сандырақлап* бир ауызды тыймадың, Өз пейлиннен қарап болдың порқанлық (С.Нурымбетов). Көзи жумылыулы, көкирегі сергек, Жатыр *сандырақлап* жас сулыу дүзде, «Сүйиклим, кеулинди тек маған бер» деп, Сол ғайбана дауыс түседі изге (И.Юсупов). Мине, сонда, Есенгелди шыдамай, Ырыскул бийге ұсылайынша *сандырақлаған* еді (Т.Қайыпбергенов). **2.** Уйқыда жатырған адамның сөйлениуі, уйқысырауы. Татлы азап тартып жүдедим азып, Пүткіл дүнья бос қалғандай кулазып, Түсімде көп *сандырақлар* екенмен, Жүрдим дәптер толы қосықлар жазып (И.Юсупов).

САН ЖҮЗ рәу. Көп, есапсыз, саны белгисіз. Бұл жерден идиалды имарат салыуға төменгі қарақалпақ елинің барлық ауылларынан *сан жүз* қоллар келді (Т.Қайыпбергенов).

САНИТАР ат. Емлеу кәрханасында ауырыуларға, жарадарларға, майыптарға хызмет етеуғын киши медицина хызметкери. Сонда Әнұар жарадарларға жәрдем беруі үшін *санитарларға* қосылып, өзинің жолдас балалары менен жарадарларға дәри-дәрмақ апарып берген (Т.Қайыпбергенов).

САНИТАРИЯ ат. (лат. — *денсаулық, саламатлық*). Улыұма халықты, қоршаған орталықты тазалыққа, гигиеналық талап хәм нормаларға әмел етиуге қаратылған ис-илажларға байланысly система.

САНИТАРКА ат. Хаял-қызлар санитары. — Олай болса, Гүлзар, сен бир емлеуханаға *санитарка* болып кире ғой (Т.Қайыпбергенов).

САНИТАРКАЛЫҚ кел. Хаял-қызлар санитары болып ислеу. Мениң де *санитаркалық* жумыстан ауыстырып жүрген пулларым бар еді, той жасадық (Т.Қайыпбергенов).

САНКЦИЯ ат. (лат. — *қатаң қарар*). **1.** Хүжжет, қарарлардың жоқары орган тәрөпинен тастыйықланыуы, ұсындай тастыйықлау нәтийжесинде хүжжет, қарардың ңызамлы күшке ийе болыуы. **2.** Хуқықый норманың, ңызамның ұсы ңызам бузылыуынан келип шығатуғын хуқықый ақыбетлер көрсетип

өтилген бөлими. 3. Халықаралық хуқықта халықаралық миннетлемелерге әмел етпеген, оларды бузған мәмлекетлерге қолланылатуғын (экономикалық, қаржылық ямаса әскерий) тәсир шарасы, хәрекет, ис, илаж. 4. Жынаят ислеуде гүман етилген адамға мәжбүрий шара (камақ, тинтиў хәм т.б.) көриў ушын суд тәрәпинен берилетуғын руксат.

САНЛЫ кел. Белгили сан ямаса санлар менен көрсетилген. Бир аз *санлы* халықтың улыман мен де, Бирақ та менде бар ең уллы Ұатан, Қайра-қайра басып жүрсем бул жерди, Мен әййемги Антейден де мыклыман (И.Юсупов). «Табаклы» урыўы өзлериниң аз *санлы* болғаны ушын ба, бәри бир адамның баласындай миймандос, көп посыў себебли үлкен урыўдан киширейген, ал миймандослықтың үлгиси пүткил елге усы урыўдан таркалған деген гәп бар... (Т.Қайыпбергенов).

САНЛЫҚ I ат. Сөз шақабы.

САНЛЫҚ II ат. Есап, сан, қатар. — Булардың елге *санлығы* жоқ, — деди Есенгелди атлы жолдаслары қайтадан жәмленип жолға түскеннен кейин (Т.Қайыпбергенов).

САН МЫҢ рәў. Көп, есапсыз, саны белгисиз. Жөн алдына қаша гөрме Мәспатша, Изиңе ертип *сан мың* жығын жаўларды («Мәспатша»).

САН-САНАҚСЫЗ кел. Жүдә көп, саны жоқ, шексиз. *Сан-санақсыз* жулдызлар көкте, Мәңги үнсиз жанады тек те, Бир-бирине қарар мунайып, Ышқы дәрти бардай жүректе (И.Юсупов). Хәр күни Ахурамазданың отлы арбасынан, онын әлемге таратқан нуры менен ыссылығынан бас саўғалап қандарға көлине барып жасырынатуғын Ахриман менен оның *сан-санақсыз* ләшкери бас көтерди (К.Кәримов).

САНСЫЗ кел. Есапсыз, муғдары белгисиз, көп. Гүмбирлеген ақ отаўды тиктирип, Еншилер берейин *сансыз* малымнан («Қырк қыз»). Мен шегемен *сансыз* мийнет, Кеўлимниң хошы келип кет (Әжинияз). Ол қәйтсе де *сансыз* өткелден өтип, асқар шыңларды асып сол таўдың төбесине жетпегенше сынақтан өте алмасын билди (К.Султанов). Залым қысым етер халқыма *сансыз*, Жүзинде нуры жоқ гилең иймансыз, Мөхмин қуллар отыр телмирип нансыз, Жоқшылық жәбири өтти заманда (Бердак).

САНСКРИТ ат. (хинд. — *жетилистирилген, қайта исленген, дүзетилген, классик*). Ҳинд-европа тиллери топарына тийисли әййемги хинд әдебий тили (Бул тилде эрамыздан алдыңғы

диний, философиялық, көркем хәм илимий әдебиятлар жаратылған).

САНТИ ат. (лат. — жүз). Интернационал өзлестирме қоспа сөзлердің биринши бөлегі болып, өзи қосылған сөз билдирген тийкарғы өлшем мұғдарынан жүз мәрте кишиликти билдиреди.

САНТИГРАММ ат. Граммның жүзден бир үлесине тең аўырлық өлшеми.

САНТИМЕТР ат. Метрдің жүзден бир бөлегине тең ұзынлық өлшеми, он миллиметр. — Аўыр. Эндоскопта көриниўинше жуўан ишектің шама менен он бес *сантиметрин* жара басқан (М.Нызанов). Француз ханымды қорғаннан алынған, оларды археологлар изертлеў ушын алып, қайта орнына қойыўды умытқан болса итимал, көлеми 40х30 *сантиметр* шамасындағы хәр қыйлы гербишлер қызықтырып қалды (К.Каримов).

САНТИМЕТРДЕЙ кел. Сантиметрге шамалас, жақын. Төрт *сантиметрдей* тереңлікте табылған шигитлер еле сол жерде түскен кәлпинде екен (Қ.Досанов).

САНЧАСТЬ ат. Наўқасларды емлеўши санитарлық бөлим. 1942-жылдың июнинде Орта Азиялы бир солдат мени Арқа Кавказдағы аўылына жақын орналасқан бир *санчастьқа* әкелип тапсырыпты (Т.Қайыпбергенов).

САН-ШӘҰКЕТ ат. Атақ, абырай, дәреже. — Усы ябыларға хәзирғи *сан-шәўкети* аз емес (Т.Қайыпбергенов).

САҢҚЫЛДАҰ ф. Қатты дауыс пенен сөйлеў, сес шығарыў. Ол оқыған гезде пүткил денеси, Қосық болып ақты, *саңқылдап* сес (И.Юсупов).

САҢЛАҚ ат. Тесик, жарық. Ески күшке шыдам бере алмады, тағы бираз *саңлақ* пайда болды (Қ.Досанов). Олардың бири отаўдың *саңлағынан* сығалап танды атырды (К.Кәримов).

САҢЫРАҰ ат. Герен, қулағы аўыр, еситпейтуғын адам. *Саңырауға* сәлем берсен, атаңның басы дер (ққ.х.н.).

САҢЫРУҰЫС ат. Өлшем бирлиғи, алақанын толтырып зат үлестириў, бөлистириў, салыў. Дәрьяның өткелинде жолдасларын иркіп, өзгелерге тисинен шығармаўды және зинхарлап тапсырды хәм теңгениң тең жартысын үшеўине *саңырыуыслап* бөлистирди (Т.Қайыпбергенов).

САП I ат. Бир қурал, әсбаптың қол менен услаўға арналған бөлегі, дәсте, услағыш. Кимде белсап, кимде балта *сап*, кимде

шокмар, кимде қақ жыңғылдан сындырылған таяқ... (Т.Қайыпбергенев). Екінші қуғыншы оны шанышпады, аттан түсе сала жылан урғандай қылып, қолындағы найза *сабы* менен кериле бир урды (Т.Қайыпбергенев). Айымжамал үлкен жалпақ кетпеннің *сабына* сүйеніп тұр еді (Ө.Хожаниязов). Жоғалған пышақтың *сабы* алтын (қ.х.н.).

САП II ат. (а. — *қатар, тәртіп пенен туры*). Адамлардың, затлардың белгіли бир тәртіп пенен дизилиуи, турақлы қатары, дизбек. Тумарис ақ сауыт кийип, Ләшкерин турғызып *сапқа*, Секиргендей ақша кийик, Минди ғарғып Ақбоз атқа (И.Юсупов). Бул жерде жаслар ер жүрек, Алдыңғы *сапта* көринди (Б.Қайыпназаров). *Сапта* тұрған халайық, тамашаға қарады («Алпамыс»). ◇ **Сап дүзиу** — қатар дүзиу, дизбек дүзиу. Аспанда *сап дизип* дизилискен тырналар елине қайтып баратыр (Ө.Хожаниязов). **Сап болыу** — тамам болыу, таусылыу. Жолбарыс биротала *сап болып* қалған екен, алдыңғы еки аяғы арасында қолтықласып астына түскен адамға хештене қыла алмады, Аманлық әллен уақытта есин жыйды (Т.Қайыпбергенев). Жерден, суудан там-тарыслық *сап болды*, Жатпаймыз хеш бурынғыдай таласып (И.Юсупов). **Сап етиу** — бирден тап болыу, бирден келе қалыу, шыға кетиу.

САП III кел. Таза, пәк, хақыйкый, шын. *Сап* жүрегі өртенипти дүт болып, Тири қалдым, ақыр түби қут болып (Т.Жумамуратов). Мен — гибрид, сабық нәлден көгерген, Пушкин менен Науайының шаңынан, Мен — таза — қан, *сап* жүректе исленген, Мен — Бердақтың жалғыз тамшы қаныман (И.Юсупов).

САПА ат. (а. — *тазалық, тынықлық, саплық, қәтержамлық*). Айрықша қәсийет, айрықшалық, өзгешелик. Ауыл хожалығы хызметкерлери ушын еситтириудин *сапасы* жақсыланды (Г.Есемуратов). Буны ол қурылыстың *сапасы* жақсы болыуын қайғырып ислемейди, мени азаплаудың жолы (М.Нызанов). ◇ **Сапа сүриу** — уактыхошлық етиу, кеуил көтериу. Кел, *сапа сүрели* әй нәзәлимлер, Бул дүньяда ойнап күлген жақсыды (Әжинияз). **Сапа келиу** — хош келиу, жақсы кейпиятта келиу. Шәйда бұлбил қонып таза гүллерге, Ығбал мийуаларын молдан терипсең, Кеулиң ылғал етип, бизиң еллерге, Хош келдин түркменим, *сапа келипсең!* (И.Юсупов).

САПА БЕЛГИСИ ат. Товардың, өнимнің ямаса жумыстың жарамлылық дәрежеси, қойылған талаптарға қаншелли жууап бере алыуын белгилеу өзгешелиғи.

САПАЛЫ кел. Айрыкша кәсийетли, өзгеше.

САПАСЫЗ кел. Айрыкша кәсийетке ийе емес, белгиси жок, белгиси төмен.

САПАР I ат. (а. — *саяхат, сейил*). Хызмет сапары менен ямаса саяхат етиү, ушырасыү максетинде бир жерге барыү. Ойнап өскен бирадарлар бол аман, алыс жолға *сапар* шектим мен бүгин (И.Юсупов). Тахтакөпирден Шымбайға қарай *сапар* шектик (Ж.Аймурзаев).

САПАР II ат. Рет, гезек, жола, нәўбет. Не де болса усы *сапары* пара алмайтуғын адам тексерди (Т.Қайыпбергенев). Бирак, бул *сапары* көп кешиккен жок (Ө.Хожаниязов). Ұа, шайырлық! сенсиз сахра шөлдеймен, Булағыннан ишкен сайын шөллеймен, Хәр сапары түсип кетсе ушқының, Тамызықтай жанып болмай сөнбеймен (И.Юсупов).

САПАР III ат. (а. — *ай аты*). Қамария жыл есабында 29 күннен ибарат екинши айдың арабша аты.

САПЁР ат. (фр. — *жер асты жолы*). Инженерлик, әскерий қурылыс бөлимлеринин солдат, әскер ямаса офицери.

САПЛАНЫҰ ф. Бир қатарға дизилиү, қатарласыү.

САПЛАСТЫРЫЛУҰ ф. Тамамлаү, жоғалтыү, питириү, питкериү. Кейин ала аұырыұшылық пүткиллей *сапластырылып* болыныұына байланыслы, олар жумыссыз қалған (М.Нызанов).

САПЛАСТЫРЫҰ ф. Тамамлаү, жоғалтыү, питириү, питкериү. *Сапластырып* қол мийнетин, Машинаға бурмақ бетин (И.Юсупов). — Оны *сапластырыү* жолын айтыү керек! (М.Нызанов). Нахақлықты *сапластырыұдың* илажын таппаған жигитлер бир замат сендей соқлығысты (К.Кәримов).

САПЛАСЫҰ ф. Жуұмақланыү, тамамланыү, питиү.

САПЛАТТЫРЫҰ ф. Қуралдың сабын, дәстесин устаға ислеттириү.

САПЛАТЫҰ ф. Қуралдың сабын, дәстесин устаға ислетиү.

САПЛАҰ ф. Бир қуралды услағышка орналастырыү, сапка бекитиү, дәстелеү. Қай жерлерге жайласпаға барасаң, Ақ найзанды қарағайға *саплайсаң* («Қырқ қыз»). Жыраү сени бәйги атындай баппаған, Шешен даұда шынлап сени таппаған, Алпамыслар уран етип урыста, Бердак сени қурал етип *саппаған* (И.Юсупов).

САПЛАҰ ф. Тамамлаү, жоғалтыү, питкериү. Алды-артын тақладым, Душпанды қуртып *саппадым* («Мәспатша»).

САПЛЫ кел. Сабы бар, сап салынған, сапланған. Қазан-табақ бетте ағаш *саплы*, нәхән пышақ жатыр екен, ойланып турмастан бар күшим менен қарныма урдым... (Т.Қайыпбергенов).

САППА-САҰ кел. Ғеш қандай кесели жоқ, сау, саламат.

САПСЫЗ кел. Сабы жоқ, сап салынбаған, сапланбаған.

САПФИР ат. (гр. — *көк тас*). Тынық көк реңдегі кымбат бақалы тас, көк якыт.

САПЫЙЫН ат. Көкнардың езген сууын сүзетуғын сийле, яки басқа шыт, шүберек. Соң бир ақ шүберек пенен сүзип, оны басына *сапыйын* етип жапты (Ө.Хожаниязов).

САПЫРАН ат. Былағай, дүбелей. Көзге түртсе көргисиз ала *сапыран* (Н.Дәукараев).

САПЫРҒЫШ ат. Суйық нәрсени сапыратуғын зат, хожалық буйымы.

САПЫРЫҰ ф. Қайталап куйыу, ерсили-қарсылы куйып араластырыу. Саттар шетирек отырып алып үлкен ожау қасық пенен сорпа *сапырды* (Ж.Аймурзаев). Оң түсликтен Копеттаудан кум *сапырып*, Оттай лаулап бул жерге де жеткен «ауған», Кең даланы турды қаппа (И.Юсупов).

САРА кел. (п. — *таза, араласпасыз, жоқары сапалы, ағла, таңланған*). Сайланды, жақсы, артықмаш. Сөз тыңлайды жигиттин де *сарасы*, Узақ болмас еки елдин арасы («Қаншайым»). Сыр шашпас адам данасы, Орынланар сөз *сарасы* (Әжинияз).

САРАЗБАН ат. Хәрренин түри. Журттын үстинен хукимдарлық етип зықын өткеретуғын *саразбан* түсли салмақлы бий емес, нахақ азап шеккен баладай қайнауытлап сөйледі (Т.Қайыпбергенов).

САРАЙ ат. (п. — *үй, баспана, кәруансарай, жабық базар*). 1. Хан, әмир, патшалардың тураклы резиденциясы болып хызмет еткен үлкен, салтанатлы, кең жақтылы имарат. Төрт түлик мал жыйнап салдырған *сарай*, Сонындай бар еди дәулетли бир бай (Омар). Ал, Санкт-Петербургта патша *сарайының* жулдызлары оны менсинип сөйлей ме, жоқ па? (Т.Қайыпбергенов). 2. Жасау ямаса социаллық хызметке арналып, заманагөй архитектуралық үлгиде салынған үлкен имарат, комплекс. Бала бакша, мектеп, клуб *сарайы*, Болды ауылда мәденият орайы, Билимленген қыз-жауаннын көркиндей, Жайнап кетти елдин ауыл шырайы (И.Юсупов). Уллы Киев, уллы елдин орайы, Лыққа толды мәденият *сарайы*,

Қууаныштан толқып, демим тарайып, Турғанымды айтсам, «көрмедим» дерсең (И.Юсупов). Кегейлинің бойы — дарқан далалық, Не деген кең *сарай* — концерт залы бұл, Хәмме билетинди мен сатып алып, Тыңлайман, сайрай бер сен болып кумбыл (И.Юсупов). ◇ **Ишки сарай, кеуил сарай** — кеуил, нийет. Баланың *ишки сарайына* әлле қандай хәсирет зәрдеси түскендей болды (К.Султанов). Бирак, *кеуил сарайы* баяғысынша (Т.Қайыпбергенов).

САРАЙМАН ат. Сарай хызметкери. Сарайманлардан жууап сорап, патшаға өзинің хал-жағдайын айтпақшы болды (Қ.Айымбетов).

САРАЛАНЫҰ ф. Сайланып алынуы, белгіленіуі.

САРАЛАҰ I ф. Сайлау, таңлау, ажыратуы, даралау. Күнхожа айтты халыққа қарап, Әжинияз айтты сөз *саралап* (Өтеш).

САРАЛАҰ II ф. Үлкен, киши дәретке шығуы, майданлау.

САРАНАҰ ф. Ири қара мал, туқым мал. Гүйсеп күни менен жеген отларын, Жатты *саранаулар* болып бир қарын, Падашының қулағына бир уақта, Шамбырлы шалынды Кегейли жакта (И.Юсупов). — Онда баспағы қалған *саранаудай* үйге жууыра береді екенсең-дә! (М.Нызанов).

САРАҢ кел. Қытымыр, сықмар, пейли тар. Өткен уақытлары бир *сараң* адам бир сақый адамның үйине қонақ болады (Қ.Айымбетов). Ол жүдә сөзге *сараң* жигит екен (Т.Қайыпбергенов). Мейли, буйырғанын асасын хәр ким, Өмир *сараң* емес, лекин — есапдан, Өмир дийқанға да усайды бәлким, Нақыл бар «не ексең, соны оарсаң» (И.Юсупов).

САРАҢЛЫҚ ат. Қытымырлық, пейли тарлық. Ауырыу астан, дау қарындастан, қотыр қамыстан, таз таныстан, *сараңлық* жуғысады ауылластан (кк.х.н.).

САРАТАН ат. 1. Он екі айдың бири, жаздың биринши ен ыссы айы, жауза менен хәсет айының ортасындағы ай, июнь. Сәуір санлы қыс, жауза жары қыс, ай хай *саратан* сеннен де қорқаман (кк.х.к.). Мыс қазандай кайнағанда *саратан* берілмей ме қыс тоқсанның сазайы (И.Юсупов). 2. Шамсия жыл есабының төртінши айының арабша аты, яғный 22-июнь — 21-июль аралығына туура келеді. Сәскеде *саратан* қуяшы өтирапты аямай қыздыра баслады (К.Кәримов).

САРАФАН ат. (п. — *хүкімдар тәрәпинен сыйға берілген кийім-кеншек*). Хаял-қызлардың жеңсиз, ұзын, кең үст кийими.

САРАФАНЛЫ кел. Сарафаны бар, үстине сарафан кийген.

САРҒАЙТЫҰ ф. 1. Сары реңге енгизиү, сары реңге бояу.
2. Көп уақтың алып, ұзақ мүддетке күттириү.

САРҒАЙЫҰ ф. 1. Сары түске ениү, түсі өзгериү. — Әжеп, ата! — бала орнынан тұрып қамыс қалемше менен ағаштан ойылған дәуетин хәм *сарғайып* гөнерген бир жапырақ қағазын алып, сакка жүгинип отырды (К.Султанов). Қайдан билсин, күнде *сарғайған* қауынларын ийт жей берген соң қолына шанышқы алып аңдыған ғой! (Т.Қайыпбергенов). Жапырақлар *сарғайып*, қарақалпақ далаларына күз келди (К.Кәримов).
2. Азыу, болдыру, жүдеу. Жас келиннің бес-алты ай хат кешиккенине балықтай туулап, запырандай *сарғайып* жүргенин сезип, белине мәдет болар ма деп айтқан сөзи еди (К.Султанов). Сары гүл дегенин запыран түсли, Хеш кимге бермейин, өзимде қалсын, Құлпырып сарғайған құмлардың үсти, Дос күлип, душпаның *сарғайып* талсын (И.Юсупов). 3. ауыс. Күтиү, шыдау, сабыр етиү. Сабыр түби сары алтын, *сарғайған* жетер муратқа (қ.х.н.). Мен қызымды «пәлен жылы» урыс питеди деп «қабасан»ның есигінде *сарғайтып* отырмайман (К.Султанов). Көк аспанға қарап кеулим сүйинди, Жаздың липасы дер жасыл кийимди, Сағынып, *сарғайыу* хош етер кимди? Запыран жамалы күзге жарасар (И.Юсупов). — Бизің жолымыз асыулары көп жол, набада, күзден кешиксек, булар *сарғайып* отыра бермесин, — деди орыс саудагери (Т.Қайыпбергенов).

САРҒАЛДАҚ кел. Реңнің түри.

САРҒЫЛТ кел. Сарыға мегзес, сарыға жақын, уксас, сарғыш. Бирден оның сарғылт жүзи сазарып кетти (А.Бекимбетов).

САРҒЫЛТЛАҰ кел. Сарыға мегзеслеу, сарғышлау.

САРҒЫШ кел. Сарғылт, сарыға мейил берген. Мынау *сарғыш* құм қушағын, көклетіуге сен ғайрат сал (И.Юсупов). Жүзлерің неге *сарғыш* тартты, ким тийди балам зейнине («Алпамыс»). Маманның жауырнында ханның түйе шуудасындай *сарғыш* жүнли ауыр қолы жатса да, ала көзлери алдағы күймеде еди (Т.Қайыпбергенов). Диванда қаслары өсип кеткен, *сарғыш* муртлы, бірақ сакалы жоқ, шашлары мыс реңди, ири денели бир киі отырап еди (М.Нызанов).

САРҒЫШЛАНЫҰ ф. Сарыға жақын түске ениү. *Сарғышланды* аппақ жүзи, Жаудырады еки көзи (Бердақ).

САРҒЫШЛАҰ кел. Сарыға бейімлеу, сарыға мегзес, сарыға бейімленген. Оның рени *сарғышлау* сур болады (А.Жалменов).

САРДАЙ кел. Туп-туўры, дүп-дүзиў, саррас, ашык. Бул турған балалардың жолын *сардай* ашагөр («Қырк қыз»).

САРИ ат. (хинд.). Хинд хаялларының юбка түрінде белге бир неше мәртебе оралып, бир ушын орамал етип басқа таслап қойылатуғын кийими.

САРКАЗМ ат. (гр. — *гөшти майдалайман, үзип, жулып аламан*). Сатиралық сүүретлеуде әшкаралаушы аяўсыз күлкі, мысқыл тийкарына қурылған ой-пикир, көркем сүүретлеу қуралларынан бири.

САРКОМА ат. (гр. — *шийки, ниспеген гөш, исик, өспе*). Бириктириўши токымалардан (сүйек, мускул) пайда болатуғын қәуипли өспе.

САРКОП ат. Қаланы айландырып үйдирилген топырақ қорған, қашы. *Саркобын* бәлент үйдирсин, Халқына жар урдырсын («Алпамыс»). Дәрбент жолдың аўзына, *Саркобын* бәлент үйдирсин («Алпамыс»).

САРКОФАГ ат. (гр. — *гөшти жеп қойыушы, ашкөз*). 1. Тас, мрамор, ағаштан туўры төрт мүйешли, қайық тәризли етип исленген, көркем нағыслы, сүүретлери, жазыулары болған табыт. 2. Қоршаған орталықты ядро реакторлары, қурылмалары шығындыларынан қорғау, оған радиоактив нурлар түсиўинин алдын алыу мақсетинде шығындыларды ямаса истен шыққан реакторларды көмиў ушын қурылған қаплама сооружение, орын.

САРҚУМ ат. Суў хәм басқа да суйықлықларға пайдаланыў ушын қолланылатуғын услағышы бар ыдыс. Ана *сарқум* менен шелекти далаға алып шығарыңыз, бет-қолыңызды жуўыңыз, — деди (Н.Дәўқараев). Ағаш *сарқум* ернегинен, Янтарь пиво көбик шашар, Бир жағымлы нама менен, Толқын болып ырғалысар (И.Юсупов). Даўысын *сақлау* ушын суўды бөлип-бөлип, уртлап ишкен Пирим *сарқумды* әлленемирде босатты (К.Кәримов).

САРҚУМДАЙ кел. Сарқумға усаған, сарқумға мегзес, сарқум сыяклы, сарқум тәризли.

САРҚУМЛЫ кел. Сарқумы бар.

САРҚУМСЫЗ кел. Сарқумы жоқ, сарқум усламаған.

САРҚЫЛЫҰ ф. 1. Ағыу, ағып таўсылыу. Ийниндеги сүзбе қалтадан көк суўы *сарқылып*, тирсегине тамшылап турыпты (Т.Қайыпбергенов). 2. аўыс. Питиў, қуртылыу, тамам болыу. Оның тақаты кетти, сабыры *сарқылды* (К.Султанов).

САРҚЫМ к. сарқум.

САРҚЫНДЫ ат. Ақырында, соңында қалған зат, қалдық. Ғарры бойындағы *сарқынды* күшин жыйнап алып, жаңа шабысына түсти (К.Султанов).

САРҚЫП АЛЫҰ ф. Барлығын, хеш нәрсесин қалдырмай жыйнап алыу, қуйып алыу. — Хәй, биздеги бар гәүхарды *сарқып алдың* ғой (К.Султанов).

САРҚЫРАМА ат. Жоқарыдан түсіп ағып турған суу, қатты ағып турған суудың түсерлиги, қулама суу. Қулар жар басынан *сарқырамалар*, Хәм муздай құрдымға сүңгип жоғалар (И.Юсупов).

САРҚЫРАҰ ф. Сес шығарып қатты ағыу. *Сарқырады* каналлардың сағасы, Көк жайылды Әмиүдәръя жағасы (Т.Сейтжанов). Еки жағасын жалап сарлап аққан ағыс гейде қайнауытлап, гейде жыландай ийрим тартып, гә сызылып, гә *сарқырап* бурқасынлай ма, әйтеуір бир шығанақты айланаман дегенше жүз кубылып, мың муқамға дөнеди (К.Султанов). Сенде *сарқырауы* күшли ағыслардың, Сеннен жуусан ийиси танауға урар, Сенде нау қарағай нар қамыслардың, Миллион сыбызғының сылдырлысы бар (И.Юсупов).

САРҚЫРАҰЫҚ қ. сарқырама. Кеште бир *сарқырауық* айдынға қазасын орнатып, ауыр жатарға шекем тоқсан толғанып, қыялға батқан Қәдирдин көзи илинип кетти (К.Султанов).

САРҚЫТ ат. 1. Бир заттан, ауқаттан қалдырып, басқаларға берилетуғын бөлек, бөлим. Мынау, анау жайда отырғанларға *сарқыт* болсын (Ж.Аймурзаев). Бий «усы бастан қыр жесин» деген пәмде жасауыл басының *сарқытын* Қосыбайға бергизбей, Мәдеминге: «бала-шағаларға апар» деп атландырды да, бай менен қазының *сарқытын* Қудияр менен екеуиниң алдына (К.Султанов). 2. ауыс. Өтмиштен мийрас болып қалған, заман руұхына туура келмейтуғын үрп-әдет, дәстүр, тәртип. Ескиликтің *сарқытларын* әшкаралауға уқыплы шығарма (Г.Есемуратов).

САРҚЫТЫҰ ф. Төмен қарай түсириу.

САРҚЫҰ ф. Зымырап төмен жылысыу, жоқарыдан түсиу. Төмен түсіп *сарқып* қиятырған самолёттен қарап отырған адамларға кишкентай ғана сулыу қала көринеди (Ж.Аймурзаев). «Тарс» етті мылтық бирден тек, Қулады *сарқып* қырғауыл, Адамлар бүкті тепкилеп, Болып кетти «урха-ур»... (И.Юсупов).

САРНАҰ ф. Зарлау. Созып дауыслап сөйлеу. Дийуана *сарнады*, Сыртта тұрып моллеке («Қаншайым»).

САРПАЙ ат. (п. — *бас-аяқ кийим*). 1. Белгили бир адамға ямаса көпшиликке арнап көбинесе той-мерекелерде ямаса салтанатлы жыйынларда саўға ушын таярланған жаңа бас-аяқ кийим. Халмурат пенен Ержанды куда қылсаң өзлери ушын жарасып кетеди хәм даўды басамыз, хәм байдан жағалы *сарпай*, қырк тууар аламыз (К.Султанов). 2. аўыс. Биреўдин екінши биреўге берген пәнти, сыбағасы. Қол байлаўлы атына терис минипсең, Қутлы болсын қыздан алған *сарпайың* («Қырк қыз»). Елди атлап, Хийўаға жағынаман деп еди, «*сарпайын*» кийди (К.Султанов). Буйрығын тәрк еткен кәрўан басыларды қашырмай апарса, үлкен ханның нендей алғысына, қайсындай *сарпайына* сазаўар болады? (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Сарпай жабыў** — урысыў, бөләәтлеў, ғарғаў. Ажар женгей оннан сон сиз бенен бизге естен кетпес *сарпай жабады...* (К.Султанов).

САРПАЙЛАНЫЎ ф. Сыйлыккланыў, сыйлыққа ийе болыў.

САРПАЙЛАТТЫРЫЎ ф. Сыйлық бергизиў, сыйлықлатыў.

САРПАЙЛАТЫЎ ф. Сыйлық бергизиў, сыйлықлатыў.

САРПАЙЛАЎ ф. Сый бериў, саўға бериў.

САРПАЙСЫЗ кел. Сарпай алмаған, сарпайы жок.

САРП ӘЙЛЕЎ ф. Қандай да бир максет ушын сарпланған күш, пул, буйым. Жәхән ғәзийнесин алсам қолыма, *Сарп әйлемек* ушын хақлық жолына, Бердимурат киби хақтың қулына, Тәнрим, сахаўатлы ана мехрин бер (Бердақ).

САРП ЕТИЎ ф. Қандай да бир максет ушын сарпланған күш, пул, буйым. Илгир зейин пәмлер истиң өнерин, Максетсиз ис етсең, бос кетер териң, Мийнетке *сарп еткен* жаслық жигерин, Қартайғанда ләззет, хал-дәрман болар (И.Юсупов). Сиз ушын қазақтың абырайлы бийлерине он аршын шыт сарп еттим (Т.Қайыпбергенов).

САРПЛАЎ ф. (а. — *пулды майдалаў, қәрежет, шығын*). 1. Қандай да бир максет ушын жумсалған пул, қаржы. «Сен маған дөри-дәрмақ ушын пул *сарплама*» деген сөзине әмел етпедим (Т.Қайыпбергенов). 2. Улыўма басқа максет ушын жумсалған күш, зат, нәрсе муғдары. Ол өзиниң барлық өмирин, барлық дөретиўшилигин халыққа хызмет етиў ушын *сарплады* (И.Сағыйтов).

САРРАПСЫЎ ф. Ортаға түсиў, дәлдалшылық етиў, ақылғөйлик етиў. — Отырсаң-ә, *саррапсымай* Кәлийла! Сениң ойыңша усы балықтың жартысын Маратшыларға берсек, сөйтип жарыста шарма-шар болып жүрсек... Пай, гәп болғанына! (К.Султанов).

САРРАС р. Нак, анык, дурыс, толык. Алдыңыздағы оразаға хақыйкат балаңыз *sarras* он сегизге шығады (А.Бекимбетов). Хәзир бәри *sarras* болды (Ж.Аймурзаев). Бирак, ол қаст етип қылса да хәмир, Тек те бир күш оның айтқанын қылмас: Сау болсын гүресшен, шаршамас өмир! Бир шыбығы сынса, мың болар *sarras* (И.Юсупов). — Өзин ше? — Устаның айтыуы бойынша *sarras* бир жылдан (И.Юсупов).

САРРАСЛАНЫҰ ф. Аныкланыу, дурысланыу, толықланыу.

САРРАСЛАТЫҰ ф. Аныклатыу, дурыслатыу, толықлатыу.

САРРАСЛАҰ ф. Туұрылау, дурыслау, сазлау. Даң молламыз куралларын *sarraslan*, Кәхәрленип урған қолын кулашлап (С.Нурымбетов). Жаксы нийет пенен сен шигит салып, Кеўлиндей *sarraslan* жарасаң қарық, Мийрим сууы менен жазлай суұғарып, Гүзин жерге жулдыз жайғанға мегзер (И.Юсупов).

САРРАСЛЫҚ ат. Дурыслык, туұрылык, аныклык. Уллы ырыс бар усы жолдың өзінде, Туұры *sarraslyq* бар басқан изінде, «Жүрин, апарайын нурлы мәнзилге», Деп шақырып турар жолларың сениң (И.Юсупов).

САРСАҢ ат. (п. — *бастағы исик, мий айланыу, менингит*). Өз жолын таба алмаған, адасқан, хайран, әүере. Болар исти биледи, Жеккеликтің *sarsaңы* («Мәспатша»). Достына қапа болған Төреш *sarsaңлықта* Жумабайдың қарасы семгенше дәрьяның жағасында қалшыйып тур... (К.Султанов). — Набада ғауға басланса, ябы урыуы таярлықсыз қалмасын, — деди де, үйине келип, мийин *sarsaң* қылған хәр қыйлы ойлар менен ертеңине түске дейін-әм уйқылай алмай, жатырғанында, Қоңырат урыуынан Айтууған жасауыл келип, даурық турғызды (Т.Қайыпбергенов). Нөзийпа еки ойдың ортасында *sarsaң* болды (К.Кәримов). Кулласы, усы гүржиниң әүере-*sarsaңынан* үш ай тынышым бузылды (М.Нызанов). **♦ Сарсаң кесек — а)** ақылынан, хуұшынан айырылыу, әүереси шығыу. Мине, кәрип отырсаң, еңбеклеген баладан еңкейген ғаррыға шекем қанша *sarsaң кесек* болды (К.Султанов). **б)** адамларға, халыққа кесеклетип урдырыу. — Марапатқа тойынып өз халқының арын сатқан бундай шөже коразды *sarsaң кесек* қылып өлтириу керек, — деди шайық (Т.Қайыпбергенов).

САРСАҢЛЫҚ ат. Хайранлык, әүерешилик, хәлек болыу, жумысы питпеу.

САРСАҢШЫЛЫҚ ат. Куры қатнау, желип-жууырыу, әүере болыу, жумысы питпеу.

САРСЫРЫҰ ф. Қыйналыу, ызаланыу, қапа болыу. Билмей турман ата, жырақ қашықпа сөзинди, еситип кеулим *сарсықты* («Мәспатша»).

САРСЫҚ ат. Зақым, кесел, ириң. Дийдарын бир көре алмай, Заўқы-сапа сүре алмай, Кеўлинде болды *сарсық* («Мәспатша»). Кешеги қулыншақтай жайқалған жас жигиттиң анасын *сарсық* пенен өлтирме! (К.Султанов).

САРСЫҚЛЫ кел. Қапалы, гийнели, өкинишли. — Қәдирли шайқымыз, сизге өкпем жоқ, — деди Убайдулла бий сакалын сыйпап, бирақ *сарсықлы* үн менен (Т.Қайыпбергенов).

САРСЫЛДЫРЫҰ ф. Қатнатыу, излетиу, зер-зебил етиу, жумысын питкермеу, кейпиятын түсиртиу. — Мени, Сәке, аўдың қуны *сарсылдырып* отырған жоқ, жойытылған уяты *сарсылдырып* отыр (К.Султанов).

САРСЫЛЫҰ ф. Қапаланыу, ууайымланыу, қайғыланыу. Көп *сарсылып*, болма қапа, Қыя шөлде шекпе жапа, Келсе саған сиңли-апа, Не айтарсаң турып, келин? (Бердақ). Кеше күндиз жұмыс пенен *сарсылды*, Кула дүзде зарланғаннан не пайда (Омар). Қалың урықлықтың арасында жүресинен отырып, *сарсылып* ойға батты... (К.Султанов). Қара кешке ғаңкылдап, дүркинин излер *сарсылып* (И.Юсупов). Хакыйкатында шайық ел бирлигин бузбау үшін усы өлим жазасын *сорағаны* болмаса, қыяметлик досты Оразан батыр келгенде не жууап берерин билмей *сарсылыуда* еди (Т.Қайыпбергенов).

САРСЫЛТЫҰ ф. Қапаландырыу, қайғыланыу. Усылайынша елгезердей үйме-үй гезген қаңғымай әңгиме Назлының да кулағын *сарсылтты* (К.Султанов).

САРСЫЛЫСЫҰ ф. Қапа болысыу, ууайымласыу. Ғарры бийлерге ел тәғдириниң салмағы жанға түскендей *сарсылысты* (Т.Қайыпбергенов).

САРТ ат. (п. — кәрүан басы, саудагер). 1. Әйjemги Орта Азияда қала хәм аўылларда жасап, дийқаншылық, сауда хәм өнерментшилик пенен шуғылланып келген түркий халықлар (соның ишинде өзбеклер). Абдулла хан, Кутлумурад хан, Келди дәўран мәгәр йалған, *Сартның* түби болды ўәйран, ичти әжелниң шәрбәти (Бердақ). 2. Патша Россиясы хукимдарлығы дәўиринде хәзирги Өзбекстан аймағындағы жергиликли халыққа европалылар тәрәпинен берилген атама. Хәр ким йаман болса өзи, Руўсиядур аның йүзи, Патшахларның тутды тузы, Қалмады *сартның* зүрйады (Бердақ).

САРТ ЕТИҮ ф. 1. Бир заттың екінші бір затқа тийиуінен қатты сестің шығыуы. Бул сапары иште биреу қарауытып жүргендей болды да қапы ашылды хәм *сарт* етип жабылды (Т.Қайыпбергенов). Кирзовой етик гә жауырнына, гә қабырғана, гә жамбасына «*сарт-сарт*» етип тийер еди (М.Нызанов). 2. Тосаттан ядқа түсиу, бир нәрсенің ойға тез келиуі.

САРТЫЛДАТЫҮ ф. Затлардың бир-бирине тийип, урылыуы. — Әй, онбаған кемпир, — деп гаррысы өз жамбасын өзи *сартылдатып* урса да, оның қозғалатуғын түри болмады (Т.Қайыпбергенов).

САРТЫЛДАҮ ф. Кайта-кайта урылған сес, тарсылдау. Карсыласқанның жауырнына *сартылдап* урылды қамшы (К.Султанов).

САРЫ кел. Алтынға усаған түс, рең. Аяғында сары телетин туфли (Т.Қайыпбергенов). Еңгезердей ири денели, кустың пәриндей қыяқ мурты бар, шийкил сары жигиттің бул түнергенин хәр ким хәр нәрсеге жорады (К.Султанов). **Аузының сарысы кетпеген** — жас, гөдек. — *Аузыңнан сарысы кетпеген палапан* түсинбейсең (Т.Қайыпбергенов). **Сары алтын** — салы ямаса балық. «Кәне, алып жиберің, кәне, болағойың, бул балық емес, *сары алтын* ғой, сорпасына бир тойсан, шаршағаның умыт болады» деп жедел қуат береді (К.Султанов). Бағ-бақшалар сырғып ырғалған жерлер, «Ақ алтын», «*сары алтын*» нурлаған жерлер, Бүгин көрсең, қырда қалған балықтай, Қарабарак шығып, сорлаған жерлер (И.Юсупов). **Сары ауыз** — жас, гөдек, нәресте. Жетім қалған *сары ауыз* палапан, Қайдан сезсин не екенін алақан? «Егер түсіп кетсем, жууап бересең!», Деп еле шүйкилдеп турғандай маған... (И.Юсупов). **Сары аяз** — қақаман сууық, тәбият қубылысы. Сақылдаған *сары аязлы* январь, Бетлемеген оған жанлы жаныуар, Муз уласып, Қырау шашып, Қар басып, Қыр дөгерек зорға көзге шалынар (И.Юсупов). **Сары қайғы** — ууайым, хәсирет, қапашылық. Усылай *сары қайғыда* сарсылып жүрген Сәлийманың бирден алағадасы басыла қалды (К.Султанов). **Сары қарын** — орта жастан өткен, үлкейген, кәйуаны хаял. Еркеклердің атын кәйуаны *сары қарын* хаял сен айтқанда кеше түскен келинлер не демейді (К.Султанов). **Сары ууайым** — қайғы, хәсирет, қапашылық. — Келинжан, — деди бир күні енесі, — *сары ууайымға* сарсылып өлерсең (К.Султанов).

САРЫ АҰЫРЫҰ ат. Бауырдағы өзгерістер себебинен тери, көз ағының сарғайыуынан ибарат ауыр хәм жукпалы кеселлик аты, гепатит.

САРЫ ЖАЙ ат. гөн. сөз. Ески атыу куралы, оқ жай. *Сары жайын* қолына алып, Шолақ қылышын белине байлап (кк.х.е.). Мergenлер бабаға *сары жайды* берди («Алпамыс»). Аш бүркітті *сары жайдан*, Мулт кеткізбей атар един, Қактың сууын ишип сайдан, Жулдыз қарап жатар един (И.Юсупов).

САРЫ МАЙ ат. Мал сүтинен, катықтан ажыратып алынған май. Сонда да дастурханда хәмме нәрсе турады: колбаса, сыр, *сары май*, пал, жас мийуе хәм хәр түрлі курғақ жемістер (М.Нысанов).

САРЫ УҰЫЗ ат. Мәйектің ишіндегі, ортасындағы сары заты. Өйткени, Бердақтай шайырлардың хасыл гәуһар сөзи хәм оған капталдан қосылған қосымта сөзлер мәйектің ак ууызы менен *сары ууызындай* айырылып, анық танылып турады (И.Юсупов).

САРЫЙ ат. Кеселликтің аты, кәсте. *Сарыйдан* өлген аттай етип, Геллесин кесип жаулардың, Бир төбе қылып үйеди («Қырк қыз»).

САРЫЛДАҰ ф. Қатты ағыстың, суудың хәрекетинің сести. *Сарылдап* ағып жатырған Әмиүдәрьяның жилли сууы қайық түсіу менен өр қояндай секирип ала жөнелди (Н.Дәукараев).

САРЫЛДЫ қ. сарылдау.

САРЫЛТЫҰ ф. Күттириу, интизар етиу. Юз *сарылтып* хәр нәмәрде, Айрилик қойды юз дәрде, Қәуми-кардаш жат елдерде, Йүрәк-бағрим гирия енди (Әжинияз).

САРЫЛЫҰ ф. Күтиу, интизар болу. Зиндан райысынан жөнли жууап ала алмай, узақ күн отыра-отыра *сарылып* қайтады (К.Султанов).

САРЫМСАҚ ат. Пияз туқымлас бакша өсимлиги, тау пиязы.

САРЫҰ I ат. Ауырыудың бир түри, кәсте, иш қыста. Қайғы-дәрттен қайнады бул *сарыуым*, Әрман менен бойдан кетти қарыуым («Қырк қыз»).

САРЫҰ II ф. Жеңил дәретке шығу.

САРЫ ШӨП ат. Жабайы шөп, өсимликлер денесинен аұкатланып өсиуши түри, сары өсимлик. Бәхәр жетип шопан гезип даланы, *сары шөпти* падасына гүзетти (Т.Сейтжанов).

САРЫШУНАҚ ат. Ири дала тышқаны. Анда-санда *сарышунақлар* қаққан қазықтай оммасына турады (Х.Сейтов).

САСАРҚА кел. Үлкен, нәхән. Сейдулла дәу үлкен улы Бегдулла собылық пенен Жаңакенттің базарына түсіп, желини *сасарқа* бір ешки сатып алады (Т.Қайыпбергенов).

САСҚАЛАҚЛАУ қ. албырақлау. Нысан апасының сорауына жууап бериуге *сасқалақлап*, төмен қарады (К.Султанов).

САСПАУ ф. Албырамау, берк болыу. Бай болсаң таспа, Жарлы болсаң *саспа* (ққ.х.н.). **Дегбирден сасыу** — ақылдан азыу, ақылдан адасыу. Қызы кеткенде ауылды басына көтеріп жөнжел шығарып жүрген киси қай *дегбирден састы екен?* (Т.Қайыпбергенов).

САСЫҚ кел. Ийиси жаман, жағымсыз, қолаңса, бәд ийис. Үйдің қасындағы *сасық* жайпауыттан өтип саллақхананың тусына келдим (Ә.Шамуратов). Ешейінде, подвалдың *сасық* сууын ийискелеп күн көрген мына ағаң көпелімде Боингта ушты, қосшым! (М.Нызанов).

САСЫҚГҮЗЕН ат. Ондатралылар топарына тийисли жыртықш жаныуар.

САСЫҚЛЫҚ ат. Сасық, жаман, бәд ийис шығыу.

САСЫТЫУ ф. Ийислендириу, ийисин шығарыу, ийислетиу, ширитиу, мүнкитиу. Тау үстінде қара булт, Қан *сасытып* қабақ үйген (Ж.Аймурзаев).

САСЫҒУ I ф. Ийислениу, шириу, ийиси мүнқиу, ийиси шығыу. Быйыл да секерпарасы *сасып*, ийт жеп атыр деген ғалауыт түсти (Т.Қайыпбергенов). Бираз күннен кейін «Ийшанқаланын» иши хәр қыйлы ийислер менен *сасып* кетти (Ж.Аймурзаев).

САСЫУ II ф. Албырау, албырақлау, апалақлау. Олар сонда есикти ашты, Қорыққанынан бәри *састы* (Бердақ). Бул сөзге жууап таба алмай, *сасқан* кемпир: — Әскержанды таслап кетпес пе екен? — деп ғаррыға шағынды (К.Султанов). Сенин кимлигинди болжай алмастан, Босағаңда турып басы қатады, Бир ауан кимседей ақылдан *сасқан*, Қырк мың қыял менен ойға батады (И.Юсупов).

САТАН ат. Аяқтың дизеден жоқарғы бөлими. Денеси шойындай қара, *сатанлары* күйген куұрайдай, мойны қутанның мойнындай узын, арық бала тоғыз-он жаслар шамасындағы қыз бенен дизилисип, есиктің алдынан бес-алты адым өтип болып, изге айланды хәм шайықтың босағасына келип дизерлесип, екеуі қатар отырды (Т.Қайыпбергенов).

САТАНДАЙ кел. Сатанға усаған, сатан сыяқлы, сатан тәризли. Балтыры буўранын *сатанындай* бойшаң жалаңаш етине гөне бешпент кийген (Н.Бөрекешов).

САТАРМАН ат. Саўда менен шуғылланыўшы. Соның өзінде *сатарманлардың* қолындағы ўәжди көрсен, хийўалылар бар мүлкин көшеге шығарып, көшип баратырғандай сезиледи (К.Султанов).

САТЕЛЛИТ ат. (лат. — *жолдас, шерик, тән сақшы*). 1. Биреўдин буйрығы, пикири менен жүриўши, бойсынғыш адам. 2. Рәсмий жақтан ғәрезсиз болған, бирақ әмелде басқа өзинен күшлирек мәмлекеттин буйрығы, тилеги менен ис жүргизетуғын мәмлекет. 3. Қандай да бир планетаның тәбийғый жолдасы.

САТИН ат. (фр. — *атлас, шайы материал*). Жипек тәризли жылтырақ, пахта жибиен тоқылған гезлеме, материал, товардың жайдары бир түри. Қолында қара *сатин* менен тысланған чемоданы бар (Ө.Айжанов). Биз кеңсеге келип киргенимизде көзимиз ең дәслең үсти қызыл *сатин* менен жабылған жазыў столына түсти (Ж.Сейтназаров).

САТИНДЕЙ кел. Сатинге усаған, сатин сыяқлы, сатин тәризли.

САТИР ат. Қосық, төрт қатардан туратуғын уйқасықлы шығарма. Бақсы үзіндилер жиберсе кейин *сатир* ямаса қара сөз бенен түсиндиреди (Н.Дәўқараев).

САТИРА ат. (гр. — *түрли мийўелерден ибарат аўқат, араласпа*). Әдебият хәм көркем өнерде адамлардағы кемшиликлер хәм турмыстағы кәтеликлерди, унамсыз кубылысларды аяўсыз сынаў, әшқаралаў хәм усындай мазмунда жазылған көркем шығарма. Бул хәдийсти көрген шайыр, *Сатираға* салып кетти... (И.Юсупов). *Сатира*-юмор радиожурналының нәўбеттеги еситтириўин баслаймыз (М.Нызанов).

САТИРАДАЙ кел. Сатираға усаған, сатира сыяқлы, сатира тәризли.

САТИРАЛЫҚ кел. Күлкили, қызықлы. «Шанышқы» деген *сатиралық* газетада Көмекбай қорылдап уйқылап атыр (Ж.Аймурзаев). Бердаққа дейинги қарақалпақ әдебияты көп жағдайда аўызеки дәстүрге ийек артқан жыр, қосық тәбиятлы (Жийен жыраў), нама қосықлары жолына шығарылған лирикалық, философиялық, *сатиралық* ямаса «тәрийп» қосықлары (Күнхожа, Әжинияз) дәрежесинде болды (И.Юсупов).

САТИРИК ат. Сатира жанрында кәлем тербетуіші жазушы, шайыр. Муратбай Нызанов — *сатирик* жазушы (З.Бекбергенова).

САТҚЫЗДЫРЫҰ ф. Затты, товарды сатушыны мәжбүрлеп қарыйдарға бергизиу.

САТҚЫЗЫҰ ф. Бир затты екінші биреу аркалы саттырыу.

САТҚЫН кел. Өз хұжданын сатып, қарсы тәрепке өтиуші, душпанға берилип кетиуші, қыянет ислеуші. — Әй, казактың *сатқын* қузынлары, — деди Өтетилеу тархан (Т.Қайыпбергенов). *Сатқын* тилиң «сүйемен» деп уялмай, Сыбырлады, сөйтип, бир жат кулакка, Сонда тунғыш мухаббатын қыялмай, Хадал кеулиң менсиреди бирак та (И.Юсупов).

САТҚЫНЛЫҚ ат. Қыянетшилиқ, душпаншылық. Әлле кимлер *сатқынлық* етип, сүмбесин алып таслаған екен (К.Султанов). — Егер бул ҳақ гөп болса, наятый жаман *сатқынлық*! — деди Маманның қаслары керилип (Т.Қайыпбергенов).

САТПАР-САТПАР ел.с. Жаман, патас, кир. Кемпир «ырас па?» дегендей бетине бежирейип карап, жағасы *сатпар-сатпар* бөз көйлегиниң өнирине шашыраған ылайды көрди (К.Султанов). Жайдың күн шығар тәрепинде сырты *сатпар-сатпар* болған бир-еки ақ май бочка жумалап атыр (М.Нызанов).

САТПАРЛАНЫҰ ф. Хәр қыйлы кир, патаслықлар катыу, патасланыу, жуғыу. Ылайдан сууырып алғандай белбууарына шекем *сатпарланған* батпақ (К.Султанов).

САТТЫРЫҰ ф. Затты, товарды сатушыны мәжбүрлеп қарыйдарға бергизиу.

САТУРН ат. (лат. — Әйдемги Рим мифологиясында егин кудайы). Куяш системасындағы планеталардан Куяштан узаклығы бойынша алтыншы, үлкенлиги бойынша екінші, әтирапында халқасы болған планета.

САТЫЛЫҰ қ. сатыу.

САТЫН кел. Сатып алып турылған зат, пулға алынатуғын зат. Кемис затлар *сатын* менен толықты (Т.Сейтжанов).

САТЫНЫҰ ф. Зат, буйым, товарды арзан-ғиреу беріу.

САТЫР-САТЫР ел.с. Тасырлау, хәрекетленгендеги сестин дауысы. Жеңилместен еки батыр, Музды шайнап ғатыр-ғатыр, Қашып душпан *сатыр-сатыр*, Шәхәрине тығылған екен (Бердак).

САТЫРЛАСЫҰ ф. Асығыс хәрекет етип келиу, топарласыу. Шаналар бириниң изинен бири *сатырласып* келе берди (К.Султанов).

САТЫРЛАТЫҰ ф. Асығыс хәрекет етиу, тез қыймылдау.

САТЫРЛАҰ ф. Тарсылдау, шартылдау. Ер бала басына шырақ жаға ма? Мениң *сатырлаған* алты улым бар, Зарман арпа ишинде бир түп бийдайға, Бир қызалақ көриу әрманымыз бар... (И.Юсупов).

САТЫСТЫРЫҰ ф. Зат, буйым, товарды арзан-гиреу бериу.

САТЫҰ ф. 1. Затты пулға алмастырыу, затты пулға бериу. Ол қалаға барса, алды менен китап *сатып* алып келеди (Ж.Аймурзаев). Егин-пегинди жыйнаған соң базарға барып ғәлле-пәлле *сатаман ба* деп отырман (К.Султанов). Театрлар аншлаған, Силелери қатар еди, Дотация сорамастан, Тынбай билет *сатар* еди (И.Юсупов). Ертең дөнимди *сатып* болып, тоғыз теңгенди қолыңа қуыстыраман (К.Кәримов). 2. ауыс. Сатқынлық етиу, душпанлық ислеу, қыянет етиу. Сен де бир өмир тентеги, Ышқыны *сатқан* қара бий (Т.Сейтжанов). Бул тарийхта ең бир сыналған тәсил, Барлық уақта мәртти нәмәртлер *сатар*, Ағайинди азғырғанда Әзәзүл, Бет алдыннан емес, арқаннан атар... (И.Юсупов)

САТЫҰШЫ ат. Сауда ислеуши адам, дүкәншы. Усы аўылдағы дүкән *сатыушысы* Қәдир еки ийни төмен салынып жабыңқы кабак, сууық түс көрсетип, алыстан томсырайып өтти (К.Султанов).

САУНА ат. (фин. — *монша*). Моншаның қурғак, ыссы хауалы түри, фин саунасы.

САҰ I ат. 1. Дени сау, ауырыуы жоқ, сап. Бенделердин ғаррысын да, жасын да, ауырыуын да, *сауын* да аямады (Т.Қайыпбергенов). 2. Тири, аман. *Сау* болсаң буйырған дуз-дәмегинди татып кетерсең (А.Әлиев). ◇ **Сау етиу** — бирден, тосаттан келиу, пайда болыу. Телевизорды тауласаң да кәуетер, От алғандай дүнья деген уянды, Қайдандур жауызлық күшлер *сау етер*, Хәм қоздырар бәри аллергиянды (И.Юсупов).

САҰ II қ. сауыу.

САҰА ат. Бос, еркин. Қолдың *сауа* уақтында жаслар менен ойын-зауықлар өткерип те турады (С.Хожаниязов). Үйлер өртелди, қыслаулар лаулады, бир-бирине тутасып кеткен жалынлар қыстың айсыз узақ түнлеринде алыс мәнзиллерге жакты берип турды, топалаң урыстың күндиз де, түнде де *сауасы* болмады (Т.Қайыпбергенов).

САҰАЛ ат. (а. — *сорау, илтимас*). 1. Жууап алыу үшін айтылатуғын гәп, сорау. Қызға айтты патша сонда, — Келипсиз сулыу, булманға, Айтарлық неңиз бар ханға?... Деп бир *сауал* қойған екен... (Бердак). Мәзи бир *сауалым* бар еди сизге, Бир қосығыңыз бәрха ой салар бизге (И.Юсупов). «Бас қатты ма, тас қатты ма?» деген *сауалға* «бас қатты» деген ғой даналар (Т.Қайыпбергенов). Бир мәхәл ол нәубеттеги *сауалды* оқыды (М.Нызанов). 2. Имтихан билетинде жазып қойылған, жууап бериу зәрүр болған темалар аты ямаса шынығыу, мәселе. Маған да сол *сауал* тәкирарланды. — Аристотель, Платон, Герцен, Эйнштейн, Нобель... (М.Нызанов).

САҰАЛАНЫУ ф. Дараланыу, айырылыу, бөлеклениу, жеңиллениу.

САҰАЛ-ЖУҰАП ат. Өз ара сорау бериу хәм жууап алыу түриндеги сәубет.

САҰАЛЛЫ кел. Сораулы, сорауды сәулендиретуғын.

САҰАЛТЫУ ф. Емлеу, дүзеу, денсаулығын беккемлетиу.

САҰАЛЫУ ф. Емлениу, тәуир болыу, ауырганы қойыу, дүзелиу. Ол сөзсиз көп узамай *сауалып* кетеди (С.Хожаниязов). «Қорқақты көп кууһсан батыр болады» дегендей сол күни бурынғыдай аяқ-қолы қалтырайтуғын хаулықпа кеселден *сауалған* ол, прием басына мардыйып барды (К.Султанов). Халықтың қушағы ыссы, ыссы қушақларда бәриниз *сауалып* кетесизлер! (Т.Қайыпбергенов). Еки хәптеден кейин толық *сауалып*, қайтыуға руксат берилди (М.Нызанов).

САҰАП ат. (а. — *сыйлық, қайырлы, жақсы ис*). Диний исеним бойынша қудайдың исенимине, мәрхаматына ылайық ис хәм сондай ис ушын қудайдың сыйлығы, өзгелерге биймиллет исленген калыс жәрдем, ийгиликли ис. Биз себепли көп нәтийже табарсан, ада болмас көп *сауаплар* аларсан («Мәспатша»). Соған ылайық, сиз де бир илажын етсеңиз *сауапқа* қаласыз? (Ж.Аймурзаев). — Жигитлерим, дослық ушын қан төғиу — *сауап* ис, — деди Маман бий өз нөкерлерине қарап (Т.Қайыпбергенов). Сөйтип *сауап* табатуғын еди бизден алдыңғылар (М.Нызанов). Пайда болса қашпас, бир жағы халықтың мүтәжи питсе, жол жүрсек *сауабымыз* жылауымызда болады, Бахыйжан иним (К.Кәримов).

САҰАПЛЫ кел. Сауап болыушы, қудайдың нәзерине ылайық ис етиуши.

САҰАТ ат. (а. — *қаралама жазыу, оқыу-жазыуды билиу*). Илим, оқыу, жазыуды билиу, хабардар болыу. Әлбетте, сорауға толық

жууап бере алмағаның тек *сауатыңның* кемислигинен емес, бирден ортаға түскен соң өзин де хаплығып қалғансаң ғой (К.Султанов). Уллы Науайыдан *сауат* ашқаның, Данқлы Физулыдан дүрлер шашқаның, Устаз Мактымқулдың изин басқаның, Улығлардан үлгі алғаны болдың (И.Юсупов). Қайта қартайғанда *сауатымды* ашатуғын түрим бар (Т.Қайыпбергенов).

САҰАТҚАН кел. Оқыу-жазыуды билетуғын, сауатлы, билгиш, билимли. Нәзер салып қараса, сулыу перийзат еди, өзи еди *сауатқан* («Қаншайым»).

САҰАТЛАНДЫРЫУ ф. Билим бериу, сауат аштырыу.

САҰАТЛАНЫУ ф. Илим алыу, билимлениу, сауат ашыу.

САҰАТЛЫ кел. Илимли, билимли, оқыу-жазыуды билетуғын, көп оқыған, еркин пикирлеуши. Олар да мендей *сауатлы* болыуды жаксы көреді (Ж.Аймурзаев). — Ойлап көр, бизлердин қайсымыз *сауатлымыз*? — дести өз ара жабырласып (К.Султанов). Қайсы улттың *сауатлысы*, уламасы көп болса тили менен қолы узын болар екен (К.Кәримов).

САҰАТЛЫЛЫҚ ат. Халықтың мәдений дәрежели көрсеткишлериниң бири, белгили бир тарау бойынша жетерли билимге ийе болыу, билимлилиқ.

САҰАТСЫЗ кел. Оқыу-жазыуды билмейтуғын, билими, илими жок, жетерли мағлыұматы жок. Моллалар түрк тилин менсиниңкиремейтуғын еди хәм араб-парсыша мәни айта алмайтуғын, бул тилди аз билетуғын адамды *сауатсыз* дейтуғын еди (К.Султанов).

САҰАТСЫЗЛЫҚ ат. Оқыу-жазыуды билмеу, сауаты жоқлық.

САҰАШ ат. Урыс. Усы жерде қанлы *сауаш*, Болған десең хеш инанбас, Бәри сулыу, бәри де жас, Крещатик каштанлары (И.Юсупов). *Сауаш* күни ылғал таслап, Сәрдар болып, жыйын баслап, Жанғазы ханды қылышлап, Сойқан салды Ерназар бий (Бердак). Олар, бөлинген жалғыз ғана Ғайып бахадыр бул хабарды әкесине жеткерип ойласық қылыу ушын, дөнниң аржағында ыңқа-ыңқ қызып атырған *сауаш* майданына қарай кетти (Т.Қайыпбергенов). Ира, мен саған неше мәрте айтаман, *сауашта* жүргенде де бизге ишиуди қадаған етпеген (М.Нызанов).

САҰҒА ат. 1. Сый, сыйлық, сыбаға. Гүлзада, Мәтенниң саған алып келген *сауғасы* шығар, қабыл ет (Ә.Шамуратов). Айдос бурынлары елден әкелген *сауғасынан* оны да бир пай етип,

сыйлайтуғын еди (К.Султанов). Әмириме бир қыз *сауға* етпесеңіз, мени дарға гириптар етесіз (Т.Қайышбергенев). Бул қосықты жумыста кишигирим байрамларда айтып, *сауғалар* да алғанман (М.Нызанов). **2. аүйс.** Олжа, дәулет. Жаның *сауға* қурымсақ, Қайт кейниңе жаның өзінде турғанда («Алпамыс»). Ғыжымы мойын тығылып, Бас жатыр жан *сауғалап*, Сатқын куйрық кубылып, Сыртта жатыр «мында»лап (И.Юсупов). Қыздың алдына түсип, өз басымды *сауғалап* киятырғанымға хұждан азабы қыйнап келер еди мени (М.Нызанов). Жаныңды *сауға* етип берейик, — деп күлиседи қарақшылар (К.Кәримов).

САҰДА ат. (п. — *алды-сатты, сауда-сатық, алды-сатты питими*). **1.** Товарды, буйымды сатыу, сатып алыу, алмастырыу менен байланысly болған еки тәреплеме қатнасқа байланысly мәселе, алыу-сатыу иси. Бир күни Қәдир *сауда* ислеу ушын заводқа емес, ал пристанның дүкәнына қайырылды (К.Султанов). Төрткүлге бир *сауда* хызметкерин жиберип балаларға ойыншықлар алдырды (Т.Қайыпбергенев). **2. аүйс.** (а. — *тәшүйиш*). Инсан турмысында ушырайтуғын ғам-тәшүйиш, машақат, уақыя, хәдийсе. Сол *сауда* болған түнде таң атқанша Саадатжан уйқыламады (Б.Бекниязова). Ата ушын бала өлимин кешириу ансат *сауда* емес (Т.Қайыпбергенев). **◇ Басына сауда салыу** — хәр түрли нәрселерге ушыратыу. Мүйтән тукумы тентәк болды, Жайылғанға *сауда* салды, Жайылған бай бөрин қырды, Екки бала қалған екән (Бердақ). Тууған елдің арнамысын алып кел, Душпанның *басына сауда салып кел* (С.Нурымбетов). Ашықлық пенен көп ойнама, бала, Ақылхуышын бийлеп алар мухаббат, Дәртсиз кеулинди сен қыйнама, бала, Сау басына *сауда* салар мухаббат (И.Юсупов). **Басына сауда түсиу** — қыйыншылыққа ушырау. Жаман менен дус болсаң, *басыңа сауда түскенде*, өзиниң басын қорғайды (К.Айымбетов). Баласының жауда қазаланған күйиги менен келининиң *сау басы саудаға түскен* дәрти қосылып, өрт болып шарпып келип өзегин өртеген соң кемпир еки-үш күн дағдырып отырды да, баласын арқалап тал түсте Ержанның үйине барды (К.Султанов). Урсаң, сес бермей ме зыңылдап тас та, Айралық *саудасы түскенде басқа*, Ханның қатал кеули мумдай жибисип, Қан орнына көзи липледи жасқа (И.Юсупов). Сонда мен қаралының *басына бул саудалар түспес еди* (Т.Қайыпбергенев). **Жан саудасы** — тиришилиқ ушын гүрес иси. *Жан саудасы* бар жерде уйқы не жесин (Ө.Хожаниязов). **Өмирлик сауда** — ул

үйлендириу, қыз узатыу, еки инсанның қосылып, шаңарак болыуы. Бул *өмир саудасы* (Ө.Хожаниязов).

САҰДАГЕР ат. (п. — *сауда ислеуши*). Сауда менен шуғылланыушы адам. *Саудагерлер* тегин кете ме, көли балыққа, өриси малға, жери дийқанға жай атаудың лакабы жайылды (К.Султанов). Берер едим, болса менде кәрамат, *Саудагерге* инсап пенен қанаат, Базар қатнасығы деген дәуирге, Барар жолда болар бундай әлапат (И.Юсупов). Оның әрманларын иске асырыуға әкеси себепши болып, жас Кузьманы орыс *саудагерлерине* дилмашлыққа берди (Т.Қайыпбергенов).

САҰДАГЕРЛИК ат. Сауда менен шуғылланыушылық, сауда ислеушилик, кәр, кәсип, усыл. Қырқ жасларға келгенде өзінде де *саудагерлик* уқып қәлиплесип, бираз кәрежет топланды хәм Индияға сауда кәрүанын өзи баслап кетиудің жолларын тапты (Т.Қайыпбергенов).

САҰДАГЕРШИЛИК ат. Сауда менен шуғылланыушылық, сауда ислеушилик, кәр, кәсип, усыл.

САҰДАЛАСЫҰ ф. 1. Товардың, заттың баҳасы хаққында тартысып, өз ара келисиу, алыу хәм сатыу ушын сөйлесиу. Базар күни Әжинияз китапфурушлардың дүкәнын аралап, қөлеген китаптарын *саудаласып* ақшасын төлеп атыр еди (К.Султанов). Адамларды бир-бирине атқызып, Бул «көк қағаз» жүргизер өз хәмирин, Операция столына жатқызып, Адам *саудаласар* адам өмирин... (И.Юсупов). Қанша нәрсе берсе де, баласына баха болмас еди, бирақ көп *саудаласа* берсе, байдың кетип қалатуғынына көзи жетип тур (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Тартысыу, мәлеллесиу, жәнжеллесиу. Сениң менен *саудаласып* жүргенше, я өлейин де, я қалайын (Ж.Аймурзаев).

САҰДАЛАТТЫРЫҰ ф. Басқа биреуге мәжбүрлеп сауда ислерине араластыртыу.

САҰДАЛАТЫҰ ф. Саудалау исине араластырыу.

САҰДАЛАҰ ф. 1. Затты сатып алыу ушын баҳасын келисиу. Не де болса жақсы бир гилем сатып алайын деп ойлап, гилемлерди *саудалай* баслады (Қ.Айымбетов). 2. Хожалыққа ямаса басқа да керекли жерлерге заттың баҳасын келисип ақшаны жумсау, кәрежетлеу.

САҰДА-САТЫҚ ат. Сауда етиу, алды-сатты иси. Булкәрада барлық уақытта *сауда-сатық* қызғын жүрип атырғаны (Т.Қайыпбергенов).

САҰДЫРАҚ кел. Аңкылдаған, ақ көкирек, саұдыраған. Бар билгени аұзында, *Саұдырақ* карақалпағым, Жан сәулеси көзінде, Жаұдырақ карақалпағым (И. Юсупов).

САҰДЫРАҰ I ф. 1. Саұсаұ, салдыраұ. Гөне *саұдыраған* керегесин көклеп, үзигин жамап бөлеге қалдым (Қ. Айымбетов). Бәрінен де хабарым бар жан апа, *саұдыраған* саұйтларды сепледің («Қырқ қыз»). Өлим есине түссе, тула бойы *саұдырап*, жүйкеси қурайды (К. Султанов). 2. Төгилиұ, шашылыұ. Ушы топыр көп оқлар, шешкен ұақта белбеуден, *саұдырап* түсти койнынан («Қырқ қыз»).

САҰДЫРАҰ II ф. Кеўлиндеги барлық пикирин қалдырмай айтыұ, кеўлин ашыұ, ойындағысын тәрийиплеұ, ашық кеўиллилик етиұ. *Саұдыраған* ақ көкирек, ақ пейил кәйұаны хаял (Ө. Хожаниязов). Есенгелди *саұдыраған* ашық пейил кәткуда емес пе? (К. Султанов). Ушырасып, сәлемлесип, гәи баслаудан-ақ изин түсинип *саұдырады* (Т. Қайыпбергенов). Апа менен он-он бес жыллықта танысып қалып едик, *саұдыраған* ашық минезли хаял екен, «бирге ислесейик» деди, соннан бери жақын қатнасамыз (М. Нызанов).

САҰДЫРЫҰ ф. 1. Саұып сүгин алыұға қайыл болыұ. 2. Биреүге саұыұ жумысын ислетиұ, саұғызыұ. Сыйыр *саұдырыұы* оған дым оңай түсти (Ө. Айжанов).

САҰЛАТ ат. (а. — *Қуш-құдирет, қуұат, зорлық*). Салтанатлы сыртқы көринис, көрик. Ержан «тентек» атаныұы, — сизиң *саұлатыңыз* (К. Султанов). Мийнет заұқын сүрсен өмир *саұлаты*, Мийнеттен табылар мақсет-муратың, Сүрсен белли дәұран, ушсаң-қанатың, Мийнеттен көрген хәз шийрин-пал болар (И. Юсупов). Хәсен хан жүрипти сенин дәүлетиң, Қасындағы көпегиң де *саұлатың* («Ер Зийұар»). Тойханада *саұлат* төгип турғанлардың үшеұи де бурын усы районда белгили лаұазымларда ислеген адамлар екен (М. Нызанов).

САҰЛАТЛЫ кел. Уллы, үлкен, мақтанышлы көринисли, көрикли. Урыстан кейин салған *саұлатлы* жайлар, Сәлем, жас тереклер — жасыл тогайлар! (И. Юсупов). Жыллы хәм *саұлатлы*, түркмен шеберлери тоқыған шекпенди сыйпап көрди (К. Көримов).

САҰЛАҰ ф. Ағыұ, қуйылыұ, төгилиұ. Бети-аұзы даладай қан, Акса керек тынбай *саұлап* (Ж. Аймурзаев). Келди сол ұақыт жәлладар, Турды орнынан хаяллар, Аұзын буұған малдай олар, Үнсиз *саұлап* кирген екен (Бердақ).

САҰЛЫҚ I ат. Үш жастан өткен үлкен қой. Тамақты тәлімсимей мен жемеймен деп, Сонда да *саұлық* деген аты жаман (Әжинияз). Кең Әмиүдәрьядан суу бурқығанда, Бир уртлам суу ушын сиз бергенсиз жан, Өрислерге сыймай мал шубырғанда, *Саұлық* таппағансыз келгенде мийман (И.Юсупов). «Еме билген қозы еки *саұлықты* бирден емеди» деген (М.Нызанов).

САҰЛЫҚ II ат. Ауырыуы жоқлық, денсаұлық, аманлық. Жөнсиз қырқ күн қайғы-ууайым шеккеннен, *Денсаұлықта* бир күн шадлық жақсырақ (Бердақ). Тутқында *саұлығы* нашарлап, еле кәддин дүзей алмаған ғарры бий баралмады (Т.Қайыпбергенов). Ол бизге де устаз, айтсам мен хағын, Мине, дослар, мине, Гүлжан қарағым, Соның ушын *саұлығына* Ораздың, Кел, ишейик, кууаныштың шарабын! (И.Юсупов).

САҰЛЫМ ат. Үлкен, дүзиу, саррас. Хүкіметтің *саұлым* жолына курау паянламас, сен дузақ сал тутарға (К.Ерманов).

САҰМАЛ ат. Ашымаған қымыз, ашымаған бийенің сүти.

САҰМАЛАУ ф. Жыйнау, жыйнастырып тартыу. Жумабай арканды *саұмалап* муздың астына жиберди (К.Султанов). Ал, анау аттың дизгинин *саұмалады*, кем-кем жақын киятыр (Т.Қайыпбергенов).

САҰРЫ к. сауыр. Терлеген аттың *саұрысынан* пуу бурқырап көтерилди (К.Кәримов). *Саұрысынан* тери сорғалап, қасымыздан пысқырып өтеди (М.Нызанов).

САҰСАҚ ат. Бармақ, қолдың, аяқтың ушындағы бөлекленген бөлими. Қысып қыздың *саұсағын*, қайғы дәртін шаяды («Қырк қыз»). Он *саұсағың* он қолыңның саласы (Бердақ). — Мениң исмим Теңел, — деп сакалын узын арық *саұсақлары* менен тарап, тамағын қырып, бир-еки жөтеллеп алды (К.Султанов). Емлеймиз, қайғырма хаслан, — Деп қол суғып жағасынан, Сүйрик *саұсақлары* менен, Градусник қойды оған... (И.Юсупов). Еки қолымның алақанын бир-бирине жабыстырып, оның ири қолларының арасына оң *саұсағымды* тықтым (Т.Қайыпбергенов).

САҰ-САЛАМАТ ат. Аман-есен. Сау-саламат барсам елге, Гүз өтип, жаз бәхәрине (Әжинияз). Ол *сау-саламат*, күлип-ойнап, мәс болып жүр екен (А.Бекимбетов). — Бөрибай сиз, айтың, Маман бий *сау-саламат* келген бе? (Т.Қайыпбергенов).

САҰСАУ ф. Босау, босасыу, ыдырау, бузылыу. Кегейлері кыйкылдап, көкирегі *саұсаған* (К.Әбдимуратов). Жабағы жүни

түспеген, сай-сүйеги *саўсаған* («Қоблан»). Ағаш дуўтар, қос шархана, он төрт перде, тоғыз саўсак, Бир таңлайдан тил шығарып, үн сулыұын жатты таўсап, Тыңлаушының жанжүйеси сөгілгендей тигисинен, Алпыс еки тамыр қалды әруанадай ийип, *саўсап...* (И.Юсупов). Қала берди, кеше-бүгін өлген мархұм емес ғой бул, ат ағашлары күнге күйреп, *саўсап* баслапты (М.Нызанов).

САҰШЫЛЫҚ ат. Аманшылық, тиришилик, дени саўшылық. Қысынба, жеңге, *саўшылық* болса тамақ қайда барар дейсең (Ө.Хожаниязов).

САҰЫҒЫҰ I ф. Ауырыудан дүзелиў, тәуір болыў, сауалып кетиў, жазылыў.

САҰЫҒЫҰ II ф. Сийреклесіў, сауаланыў, азайыў.

САҰЫҚ ат. Хәзлик, ойын, күлки. Үш-төрт күн қыз бенен бирге болып, *сауық* курады (К.Айымбетов).

САҰЫЛЫҰ I ф. Таўсылыў, тарқаў, питиў, тамам болыў, ақыры болыў. Менин келиў мүнәсибетиме бизин үйдеги той *сауылды* (Ө.Хожаниязов). Еки күн ишинде-ақ тойдың қонағы *сауылып* болынды, үйде анам, мен, иним хәм келиншегим төртеуимиз қалдық (М.Нызанов).

САҰЫЛЫҰ II ф. Маллардың сүтиниң алыныуы. Сыйыр дәсленки күнлери күнине бир рет *сауылатуғын* болса, кейин ала-еки рет *сауылатуғын* болды (Ж.Сейтназаров).

САҰЫН ат. Сауылатуғын, сүт беретугын мал. Ағарғанлы көл қылады *сауыны*, Атызында писер ғарбыз-қауыны (Т.Сейтжанов). Бәри жабылып жүзден аслам *сауын* сыйыр сауады (К.Султанов). Нуржанның келип қосылыуына байланысly қайтадан болған жұмыс бөліспеде Жумабайға бузауларды бағыў тапсырылды да, анасы *сауыншылардың* бири болды (Т.Қайынбергенов).

САҰЫНЛЫ кел. Сауыны бар, сауыны болған.

САҰЫНСЫЗ кел. Сауыны жоқ, сауыны болмаған.

САҰЫНШЫ ат. Мал сауатуғын адам, кисі. Орынғұл фермамыздың ең алдыңғы *сауыншыларының* бири (Ж.Сейтназаров). Ажар урыс басланған жылы фермада карапайым *сауыншы* болып ислеитуғын еді (К.Султанов).

САҰЫР ат. Ат, ешек, кара маллардың артқы аяғының үстинги бөлими, еки жамбасы. Астыма минген атым шубар шолақ, *Сауырында* қалы бар жолақ-жолақ (Әжинияз). **Сауырдан ағыў** — сауырдан аққан тер, терлеў, тер шығыў. *Сауырдан* аққан кара тер, Жумалап жерге ағады («Алпамыс»). Гәпим жалған

болмасын деп, аттың *сауырысына* урды, ырғып жайынан турды («Қоблан»). **Сауырысы тасып қайнау** — талпыныу умтылыу, жеделлениу, жигерлениу. Жай тасындай жайнады, *сауырысы тасып қайнады* («Алпамыс»).

САҰЫРЫС ат. Алақанның көлемине жайғасатуғын өнім, көлем белгиси. Ат дорбаны алып, түбінде *сауырыстай* қалған арпаны шөпшеп, екеуі ауызларына бөліп куйды (К.Султанов).

САҰЫСҚАН ат. Хәкке, ала түсли жабайы қус. Ғарға-қузғын, *сауысқанлар* мәс болып, Азап берген жолдасларға хайранман (С.Нурымбетов). Атлары ақсақ, жауырын базар еткен *сауысқан*, Ғарға адым жер муң болып, минсең күшин тауысқан (И.Юсупов).

САҰЫТ ат. Денени найза, оқ, кылып сокқысынан сақлау ушын кийилетуғын, темирден исленген яки полат сымнан тоқылған әскерий кийим. Қара шашым бестен таллап түйейин, атам берген ақ *сауытты* кийейин («Қырқ қыз»). Хәтте, хаял-қызларымыз да шашын шекесине түйіп, ақ *сауыт* кийіп, нөкер хәм сәрдар болған (К.Султанов). Тумарис ақ *сауыт* кийіп, Ләшкерин турғызып сапқа, Секиргендей ақша кийик, Минди ғарғып Ақбоз атқа (И.Юсупов). Қыз оған жууап беріп үлгерген жоқ, қууғыншылардың *сауыт* кийген, мұртлы, хәр бети ауырықтай биреуі келе сала ғаррыға найза урып жоқары көтерди (Т.Қайыпбергенов).

САҰЫТЛЫ кел. Сауыты бар, сауыт кийген.

САҰЫТСЫЗ кел. Сауыты жоқ, сауыт киймеген.

САҰЫҒУ ф. 1. Маллардың емшегинен, желининен сүтин алыу. Енди еки билектиң күшине исенип, қудай оңғарса, талап етермен, қабым дәнге толар, маңлайға ақ шашырар, сыйыр *саумасақ*, ешки сауармыз, ат минбесек, ешек минермиз деп атырғанда: «Хийуаға белдарға барасаң» дейди (К.Султанов). 2. ауыс. Қатты өнімлерден сұйықлық алыу. Каучук «*сауып*» алар малай дийканы, Не илаж? Кәсиби. Аңсат па оған? Хәзир ағаш түе, адамның қаны, Каучук «көз жасынан» әдеуір арзан (К.Султанов). 3. Ақша, пул, теңгелерди жумсау, сауда ислеу. Бирақ, бир тийин артық *саумаймыз* (М.Нызанов).

САХАРОЗА ат. (гр. — қумшекер). Өсимлик жапырақларында пайда болатуғын кант, углевод.

САХНА ат. (а. — тамаша көрсетилетуғын орын). Тамаша көрсетилетуғын орында, театрда, кинотеатрда, концерт залында спектакль, концерт, кино көрсетилутғын бәлент орын. *Сахнада*

жаңлатып шадлык дуутарын, Гүл жайнатып кесте тиккен колларым (И.Юсупов). Мен ойыншы болганда да, хош хауаз болганда да *сахнаға* жараспайман, басқа жумыс тауып алғаным жөн (Т.Қайыпбергенов). *Сахнаға* шықса өзиниң Шамурат екенін ядынан шығарып жибереди (М.Нызанов).

САҲАБА ат. (а. — *Мухаммед пайғамбардың жәрдемшileri*). Мухаммед пайғамбардың өзін көрген хәм ислам диниң қабыл етип, оның менен ислам динин таратыўға қатнаскан сәўбетлес адамлары. Әнес, Малик еки киси, Пайғамбардың *саҳабасы* (Бердақ). Турымтай тусына кетеди. Қылышынан қан тамған Зулқарнайн шабыўыл менен Жәйхун бойларына жеткенде, бир *саҳабасы* мынандай ақыл береди миш: «Халықтың бағынғанының белгиси, қызларын сүннетке ендирсин» (Т.Қайыпбергенов).

САҲРА ат. (а. — *шөл, дала*). Өсимлиги жүдә аз, кең жазық дала, шөл, кула дүз, қумлық, сууы жоқ кула майдан. Суў тиймеген шөлистанлық *саҳра*, Ким дейтуғын елимиздин сәрдары («Мәспатша»). Ұа, шайырлық! Сенсиз *саҳра* шөлдеймен, Булағыннан ишкен сайын шөллеймен (И.Юсупов). Алмагүлдин көзлери ойнақшып, жас жуўған жүзи жайнап, қарақалпақ *саҳрасында* жекке өсип, азанғы шықта турған ақ лалаға мегзеди (Т.Қайыпбергенов).

САҲРАЙЫ ат. (а. — *саҳраға тийисли, саҳрада болатуғын*). *Саҳрада* жасайтуғын халық. Бабаларымыз Жәйхун дәрьясының бойларын жайлаған, бир *саҳрайы* халық екен (Т.Қайыпбергенов).

САҲЫБ ат. Ийе, хожейин. Ол Шымбай қорғанының ишинде жайласқан санаўлы хәўлилердин бириниң *саҳыбы* (К.Каримов).

САҲЫБЖАМАЛ ат. Сулыў, гөззал, көрикли, шырайлы қыз, келиншек, хаял. Перзент, үй-машқала, жумыс, ғалмағал, Сыр берип, сын бузбас бир *саҳыбжамал*, Журт айтар: «Анасын көрип, қызын ал», Ашық Аяз усы сөзге тән берер (И.Юсупов).

САҲЫБҚЫРАН ат. (а. — *қыран ийеси*). 1. Астрология хәм әпсаналарда Шолпан хәм Юпитер ямаса Шолпан хәм Қуяштың эклиптика дәўириниң белгили бир дәрежесинде сәйкес келиў дәўиринде (қыран) туўылған бала (бундай баланың бахытлы, жеңімпаз хәм уллы мәртебели болыўы болжанған). 2. Шығыс мөмлекетлеринде құдиретли хәкимдар атағы. 3. Әмир Темурдың атағы. Хумай — дәўлет қусы жазып

канатын, Ушты, ел үстине саясын салды, *Сахыбқыран* руўхы ат ойнатып, Өзбек өз тәғдирин қолына алды (И.Юсупов).

САЯ ат. (п. — көлеңке). Күн, жакты түспейтуғын тәрәп, көлеңке. Неге тыныш жатпадым мен, қара талдың *саясында* (И.Юсупов). Бир путаның *саясында* үшеуи отыра кетти (К.Султанов). Жигитиң қолы енди пышақ сабын усаган пайытта дүкән есигинде бөхайбат *сая* пайда болды да, изинен гүркирегән жуўан даўыс еситилди (К.Кәримов) Хәмме қолларын маңлайына *сая* қылып, күннің асты менен «Көкөзек»-ти жағалап қиятырған еки жолаушыға нәзер бурды (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Сая болыу** — жәрдем бериу, жақсылық ислеу. Бизлер *сая* болыуға аркамыз тар (К.Султанов). Сиз өзиниз байтерексиз, Салкын ғана *саялы*, Биз *саяңда* пуқараңбыз, Хәмирине опалы (И.Юсупов). Алпамыс уйқыдан турған, теректиң *саясындағы* әткөншекте жән-жаққа жаўтаңлап қарап жатырған екен (М.Нызанов). **Саясын аўлақ салыу** — жақынламау, зиянын тийгизбеу, кетиу, жәрдем бермеу. — Дүнъя, ғәзийне байда бар, Оннан бизге не пайда бар? *Саяңды меннен аўлақ сал*, Бети қара болған атам (Бердақ). **Сая салыу** — жәрдем етиу, жақсылық ислеу. Бул басыма *сая салғай* бир Аллам, исимде болмағай хеш уақыт шалам («Қырк қыз»). *Саясын салған* пақырға, Суулар жеткизген тақырға, Аксақ, майып хәм соқырға, Қайыр еткен маған керек (Бердақ). — Уллы хан *сая салса*, биз қылт етпей бас ийемиз, мийманларым (Т.Қайыпбергенов).

САЯБАН ат. Саялы, күн нуры түспейтуғын бастырма, орын, жер. Бурын барса келмес шөли-бәябан, Бүгин бағы-бостан болды *саябан*, Поездлар қышқырып қызыл қыядан, Алтынға айланды кумы түркменнің (И.Юсупов).

САЯБЫРЛАНЫУ ф. Әстелениу, тоқтала баслау, сийреклениу. Дәрьяның толқыны да *саябырланған* (К.Султанов). Сәлийманың үйинен бағанағы шыққандағы жүрегін шарпыған ашыу енди *саяп урып*, бир ойға тоқсырған еди (К.Султанов).

САЯҚ кел. Хәр жерде қаңғырып жүретуғын адам, бийталап. Өзи жалғыз атлы *саяқ*, Тентиреген жалаңаяқ, Қолынан не келеди («Мәспатша»). Изине ерткен алты-жети *саяғы* бар (Т.Қайыпбергенов).

САЯҚЛАНЫУ ф. Жеккелениу, салтланыу, сайдакланыу.

САЯҚЛЫҚ ат. Жеккелик, жалғызлық, сайдақлық.

САЯҚ-САНДЫРАҚ ат. Бийталап, гезенде, келип-кетиуши, жумыс ислеу қош жақпас адам. Нашар бала киси елинде

ержетсе, *саяқ-сандыраққа* үстин жол болар («Алпамыс»). Енди Сапар өлген соң, *саяқ-сандыраққа* үстинди жол қылып «пәленшениң жесир қызы пәлен болып отыр», — деген журттын насағын тағы арқалатқың келе ме!!!... (К.Султанов).

САЯЛАТЫҰ ф. Саяға, көленкеге шығарыу, саядан орын бериу.

САЯЛАҰ ф. 1. Сая жерде отырыу, саяда турыу, дем алыу. Үлкен бир талдың астында *саялап* демин алды да және жүрип кетти (Б.Қайыпназаров). 2. аұыс. Паналау, кәуендерлигине арка сүйеу, жәрдемине үмитлениу. Сол батырда *саялап*, күнимди көрсем («Мәспатша»).

САЯЛЫ кел. Күн нуры түспейтуғын, пайызлы. Қыябанлап шапқан шел көрип турман, Шел ишинде қызыл гүл көрип турман, Елликте бир абад ел көрип турман, Бағы сархаұызлы *саялы* келди (И.Юсупов). Маманның сөзинен ел бир дарақ, урыулар сол *саялы* дарақтың шақалары, бийлер тамырлары сыяқланды (Т.Қайыпбергенов).

САЯМАН ат. Күн нуры түспейтуғын бастырма, орын, жер. Баса-бас көшкенде, кәйерде де жазда өз *саяманың*, қыста өз ықтырмаң болсын деп, еки-үш сыйырга қоса өз атына усы ылашықтың сүйек-бау-шууларын артып алып шыққан (Т.Қайыпбергенов).

САЯМАНЛЫ кел. Күн нуры түспейтуғын, пайызлы. Есигиңнин алды пахта, Иске шықтың сәхәр уақта, Дем алғың келсе аулақта, *Саяманлы* тал болайын (И.Юсупов).

САЯМАНЛЫҚ ат. Көлеңкелик, сая түсип турған жер.

САЯСЫЗ кел. Саясы жоқ, сая болмаған, көлеңкесиз.

САЯСЫЗЛЫҚ ат. Саясы жоқлық, саясы болмағанлық, көлеңкесизлик.

САЯТ ат. Аңшы, аң менен шуғылланыушы адам. Жоғалтқан сункарын тапқан *саят* киби далбыған жигит жыларын да, күлерин де билмес еди (К.Кәримов).

САЯХАТ ат. (а. — *сапар, туризм*). Дем алыу, дүньяны көриу, қыдырыу мақсетинде исленген қыдырыспа, гезиспе, сапар. Бир кисиге *саяхатта* не зәрүр болса хәммеси тақланды (М.Нызанов).

САЯХАТЛАҰ ф. Қыдырыу, сайран етиу, гезиу. Инжигүл азанғы таза хауаны еркин жутып, онда бираз *саяхатлап* жүргеннен кейин, шарбақтың ишине кирди (Т.Нәжимов).

САЯХАТНАМА ат. Саяхат тәсирлери хәм көринислерин сүүретлеуши көркем шығарма, әдебий жанр.

САЯХАТШЫ ат. Гезип жүриўши, саяхат етип жүриўши адам, қыдырыўшы. Сегбир тартып *саяхатшы* гүўлетип, Бул гилемди кунбатысқа мақтады (И.Юсупов). Бүгин сорастырып билсем, музей ремонтта, хеш қандай *саяхатшыларды* қабыл етпей атыр екен (М.Нызанов).

САЯХАТШЫЛ кел. Саяхатқа шығыўды, қыдырыўды унатыўшы адам. Көрмеген болсаң Рица көлин, Бийкар Кавказды көрдим дегениң... Онда тәбияттың мәңги байрамы, Онда *саяхатшыл* жаслар сайраны (И.Юсупов).

САЯХАТШЫЛЫҚ ат. Саяхат пенен шуғылланыў.

СӘББЕ ат. Ұақыя, тарийх, әңгиме. Буның жуўғарада питпей, узак *сәббе* болатуғынына көзим жетти (Т.Қайыпбергенов). — Билемен, тарийхынды айтсаң узак *сәббе* болар, оны кейинирек асықпай тыңлармыз (К.Кәримов). Лекин, хәзир өйтип узак *сәббе* тойлап жүре беретуғын Ұақыт қайда (М.Нызанов). Бир дүгиўге қайсы қошқар болса да талпынар, ал узак *сәббе* урысыўға диңкенде дәрман, жилигинде май болыўы керек (К.Султанов).

СӘБИЙ ат. Жас, пәк таза бийғубар. Ханзаданы мына қарсы алдында турған гүнасыз жанды *сәбий* жүрегине мухаббат ышқысын сепкен арыў қызды жатқа қыймайды (К.Султанов).

СӘДДАҚ т.с. Япырмай, хайран қаларлық, турдым ғайратыңа. *Сәддақ*, өмир тулымшағын усы қыз кеше ғана емес пе еди өргени (Т.Сейтжанов). Өзин хә сазан балықтай аспанға бир көтерип жерге гүрс еттирдим... — Ұахахахаха, *сәддақ* күшиңе!.. (Т.Қайыпбергенов).

СӘДДЕ ат. Көбинесе ешектің, аттың хәм т.б. усы сыяқлы хайуанлардың тепкиси, тебиўи.

СӘДДЕЛЕНИЎ ф. Көбинесе ешектің, аттың хәм т.б. хайуанлардың тебиниўи.

СӘДДЕЛЕСИЎ ф. Көбинесе ешектің, аттың хәм т.б. хайуанлардың тебиниси.

СӘДДЕЛЕЎ ф. Тебиў, қос аяқлап тебиў.

СӘДДЕ-СӘДДЕ кел. Жеке-жеке, айырым, бөлек-бөлек. Усылай етип медресе өжирелеринде гә парсы, тәжик, гә араб, түрк тиллериниң *сәдде-сәдде* маржанлары жарқырап төгилетуғын еди (К.Султанов). Кузьма Бородин соңғы гәплерин *сәдде-сәдде* қылып айтқаны соншелли, оның хәр бир сөзинен мәңгиге ойланатуғын терең мәни, аўыр салмақ аңлады Маман (Т.Қайыпбергенов).

СӘДДЕР ҚАҒЫҰ фраз. Жақынлатпау, тыңламау, айтқанын ислемер. — Як, кой, басымды ауыртпа! — деп атыр хаял *сәддердей қағып* (М.Нызанов).

СӘДДИ БАСЫ ат. Бойы, сыны, формасы, геудеси, денеси. Бирак, изги кеме *сәдди басын* дүзеп, тағы топылысқа өтти (К.Султанов). Күтә *сәдди басын* келистирген екен (К.Султанов).

СӘДЕП ат. Кийимнин жағасын, пешин бир-бирине илдирип қойыу ушын исленген зат, илгек. Оның қатара ернегине алтындай етип *сәдеп* қадаған (К.Султанов). Оның ноғайы жағалы ақ камзолының ақ *сәдеплеринен* баслап, хәр бир қыймылына таңланыудың ба, қызғаныштың ба, я қорқыныштың ба, жаман көзлери менен қарап, ол биреудің алдына кеса қойып атырса да, нанларды ғаррыларға қолайлап пetchке қыздырып, атырса да, көз алмады (Т.Қайыпбергенов). Көкирегіндеги Георгий крести кителинің жез *сәдеплерине* соқлығысып жыңғырлады (К.Кәримов).

СӘДЕПЛИ кел. Сәдеби бар, сәдеп тағылған. Басында кара қозы терисинен тигилген қалпақ тәризли қыс малақайы, үстине орысша көп *сәдепли* камзол тауып кийипти (Т.Қайыпбергенов).

СӘДЕПСИЗ кел. Сәдеби жоқ, сәдеп тағылмаған.

СӘЖДЕ ат. (а. — *сыйыныу, табыныу, бас ийип тәжिम етиу*). Ибадатта ямаса сыйыныуда диз шөккен ҳалда манлай хәм қолды жерге тийгизиу. Тыйып ғарры көздің жасын, *Сәждесине* қойып басын, Берип қызға пәтиясын, Ҳакқа дуға қылған екен (Бердак). Уллы руұхы Шекспирдің, Оған *сәжде* қылар еди, Гамлет пенен Король Лирдің, Руұхы шад болар еди (И.Юсупов).

СӘЙИР ат. Гезиспе, айланыспа, қыдырыспа. Нешше жыл тағымда дәуранлар сүрдим, Дағларды *сәйир* етип қус салып жүрдим («Алпамыс»). *Сәйир* әйлебан гезип ол саати заман, Ақыл-хууышым алып кетти бир пәри (Әжинияз). Жазғы кеште Әнхар бойында әсте, Сизлер менен *сәйир* етсем мен хәр уақыт, Мейли Ташкент болсын, мейли Нөкисте, Сиз бенен көрисиу мен ушын бахыт (И.Юсупов). Хаял үйинің екинши бөлмесінде *сәйир* етиуге таярланып атырған қызы менен оны гүзетпекши отыз-отыз бес жаслардағы жергиликли хаял Патмаға тапсырар еди (К.Кәримов).

СӘЙКЕС кел. Уқсас, бир-бирине сайма-сай. Ашылмай ығбалың әбес, Көркиңе болмады *сәйкес*, Қапталында еки бийкеш, Сийне-сәнли турсаң, келин (Бердак). Тәуекел деп

биреўди каралай қойыў нызамға сәйкес келмейди (Т.Қайыпбергенов).

СӘЙКЕСЛЕНДИРИҰ ф. Бир-бирине сай келтириў, уксатыў, туўры келтириў.

СӘЙКЕСЛЕНИҰ ф. Бир-бирине сай келиў, уксас, туўры келиў.

СӘЙКЕСЛЕТИҰ ф. Бир-бирине сай келтириў, уксатыў, туўры келтириў.

СӘЙКЕСЛЕҰ I ф. Бир-бирине сай келиў, уксас, туўры келиў.

СӘЙКЕСЛЕҰ II кел. Бейимлеў, уксаслаў, ыңғайлаў, теңлеў, туўрылаў.

СӘЙЯД ат. (а. — *аңшы*). Кәлпе-сәйядларым маман болмады (Әжинияз). Сәлем, Жаңа әсир! Адасқан сәйяд, Бийтаныс есикти қорқып қаққандай, Босаған алдында бул инсаният, Гүдик, үмит пенен саған бакқандай (И.Юсупов).

СӘЙЯРА ат. (а. — *бәрқулла ҳәрекетлениўши*). Планета. Жәхәнғирлик әйлеп бабаңыз Темир, Жети ықлымға ол жүргизсе хәмир, *Сәйяраларға* силтеп аҳли-инсанды, Сиз жаўлап алғансыз илми-жаҳанды (И.Юсупов).

СӘЛ р. Аз, шамалы, азғана. Бирақ, машинасы тез от алып кетсе де *сәл* иркилип ойланып қалды (Ө.Айжанов). Қарақул *сәл* егленип қалды (К.Кәримов). Қуяшқа күйген бетлериниң алмасы қаралтым-қызыл, мурнының ушы *сәл* ийилген, үпилдирик муртлары жаңа ғана тәп берип киятыр (Т.Қайыпбергенов). Беглигим тутып, жұмысқа *сәл* кешигинқирип келдим (М.Нызанов).

СӘЛЕМ ат. (а. — *тынышлық, қәуипсизлик, көрисиў*). Адамлардың өз ара ушырасқан ўақтында үрп-әдетке байланыслы бир-бирине айтатуғын сөзи. Үйге бириниң изинен бири *сәлем* берип үш ғарры кирип келди (К.Султанов). Өскен жериң бахтыярлар үлкеси, Халқы мысал бир адамдай туўысқан, Қайта туўған күн шығыстың еркеси, *Сәлем* саған, өзбек қызы, Гүлистан! (И.Юсупов). Темирхан атанын сөзин еситпей қасына келип *сәлем* берди (Т.Қайыпбергенов). Мәспатша бабаға жақын келип *сәлемин* берди («Мәспатша»). Төрт киси тең турып берди *сәлемин*, еллерин алып еттим таўабын (кк.х.к.).

СӘЛЕМ-ӘЛИК ат. Адамлардың бир-бирине сәлем берип көрисиўи. — Маған жигирма адам керек, — деди ол *сәлем-әликти* де несийе қылып (М.Нызанов).

СӘЛЕМЛЕСИҮ ф. Аман-есенлик сорасыу, бир-бири менен көрисиу, сәлем берисиу. Қалмен менен Әжинияз жигитлер менен *сәлемлесип*, жырау отырған отауға кирди (К.Султанов). — Мине, мәселен, дәлиллерге жүгинейик — төртінши класста: «Книга для чтения» сабағын өткен муғаллим *сәлемлесиу* сөзиниң қалай айтылатуғынын билмейди (М.Нысанов).

СӘЛЕМНАМА ат. Адамлардың бир-бирине жиберген аманаты, хабары. Өтемурат дайының *сәлемнамасы* бар еди, соны кемпирине айтты (К.Султанов). Әкесиниң *сәлемнамасын* жеткизиу нийетинде дәруазадан кирген Өскинбай есиктен шыққан хызметкерди көрди (К.Кәримов). Жағыңыз қарысып қалмай, усы *сәлемлемени* тап-тұйнақтай етип сөйлен! — деп, зинхәр тапсырған еди (К.Султанов).

СӘЛЕМСИЗ кел. Сәлем бермеген, сәлемлеспеген.

СӘЛЕМ ХАТ ат. Өзиниң аманлығын, тынышлығын билдириу ушын жазылған хат, хабар. Барлық сабақ араб, парсы тилинде өткен соң *сәлем хатты* да сол тиллерде жазыу әдет еди (К.Султанов).

СӘЛЕМШИ ат. Хабар беруи, аманласыушы. Дәўкемпирге ектик тары, *Сәлемшиге* бердик жары (Бердак).

СӘЛЛЕ ат. (а. — *себет, торқалта, түйиншик*). Узынлығы 1,5 метрден 7 метрге шекем болатуғын, тақыя, телпек үстинен оралатуғын тегис материал, сийле, мусылман еркеклериниң бас кийими. Үстинде ала шапаны, басында *сәлле*, аяғында етик (А.Бекимбетов). — Қосыбай, мына балаң нағыз найсап болар! — деп, Есберген ашыуға буулығып, ауыз-жағының қат-қат әжимли, аққуақланған арық етлери жыбырласып, «үх!» деп басындағы ақ *сәллесин* төсектиң үстине шалқасына қойып, ишиндеги тер менен қарайған тақыясын алып басына кийди (К.Султанов). Бул нәлетий жөгиликтен зерикти жаным, Өкел сақый шарабынды, шарап — ийманым, *Сәлле* менен жайнамазды сатайын саған, Мен олардың душпаныман, шарап бер маған! (И.Юсупов). — Дәлилинди айт, — деди басына ақ *сәлле* орап, қолына тәспи услаған шәхәр қазысы (К.Кәримов).

СӘЛЛЕЛИ кел. Сәллеси бар, сәлле кийген.

СӘЛЛЕСИЗ кел. Басында сәллеси жоқ, сәлле киймеген.

СӘЛ-ПӘЛ рәу. Ис-хәрекеттиң орынланыу дәрежесиниң нормадан азлығын билдиреди, азғана, азырак. Усы уақытта қыз *сәл-пәл* көзин ашып күлди (Қ.Айымбетов). Қамыс ше?

Ийилмес, сыныуға таяр, *Сәл-пәл* бос усласан колынды кыяр... (И.Юсупов).

СӘМӘРРИҰ кел. Мәнгүр, ауыш, самсам.

СӘМЕН кел. (п. — *сарыға мейил реңли ат, жылқы*). 1. Ашық мелле, сарғыш рең, түр. 2. Усы рендеги жылқы, ат. Байсын елде сайлап миндим *сәменди*, Гапыллықта көрдим ақырзаманды («Алпамыс»). Машиналар жолға шығады, Гә куйындай уйтқып шабады, Гә дәрьядай гүлөп ағады, Қалып барар *сәмен* жорғалар, Ешекдилер, сабырлы арбалар (И.Юсупов).

СӘН ат. Көркем, салтанат, саулат, шырай. Кен салалы даланы сулыу *сәнге* бөлеген шалғын егисликлер (Ж.Аймурзаев). — «Жарықлық, ийтлер ауылдың *сәни* ғой!» — деп жүресинен отырып, қумартып тыңлады (К.Султанов). Бәлент ырашына мен миндим тағы, Қандай ысық тууған жердің қушағы! Мунарланған терек, мийуалы бағы, Бахытлы ауылымның *сәни*, Кегейли (И.Юсупов).

СӘНАЛЫ кел. (а. — *қутлықлау, сәлемлесиу, мақтау, миннетдаршылық*). Шийрин сөзли, мүләйим сөзли. Ақ телпек астында көзі алалы, Гөрүғлыдай ғошшақ, тили *сәналы*, Қырым қошқарындай дөң пешаналы, Жигити болымлы болар түркменнің (И.Юсупов).

СӘНАҰБЕР ат. (а. — *қарағай, қәдди-қәумети келискен*). Хижран пияласы липледи шерге, Дәуран өткенлигин билдим сол жерде, *Сәнаұбер* — гүлге ашық, гүл — *сәнеұберге*, Ал, мен хеш бирине усай алмадым (И.Юсупов).

СӘНЕ ат. (а. — *жыл*). Жыл есабы, күн. Әмиүдәрьяның бойында, Мың тоғыз жүз *сәнениң*, Және де онда биринде (А.Дабылов). Олар өткен жыл *сәнесин* умытып, муз бенен арпалысып ыққан күнди биринши *сәне* деп санады (К.Султанов). Буннан кейинги *сәнелерде* де сизди қутлықлап қойыу бизге несип еткей! (М.Нызанов).

СӘНЕМ ат. (а. — *бут, икона*). Гөззал, сулыу қыз ямаса келиншек, жауан. *Сәнемлер* қолында тилла саз едим, Хәуижге келтирер жәнән болмады (Әжинияз). Ашықлықтың өз жолы бар, Сүймегенге сәлем жоқдур, Сулыулықта сениң менен, Бәс байласар *сәнем* жоқдур (И.Юсупов).

СӘНЛЕНИҰ ф. Көркейиу, сулыулану. Өйткени, өткен жылы боздан жап жарылып, ауылымыз оғыры *сәнленип* кеткен еди (Т.Қайыпбергенов).

СӘНЛЕҰ ф. Көркейиу, жақсылау. Атасы берген мәканға тиктирди *сәнлеп* отауын («Қырк қыз»). Есик, айнасы бәнт болған,

Иши жемислерге толған, Жер астынан *сәнлеп* салған, Бир жай барын билген екен (Бердақ).

СӘНЛИ кел. Салтанатлы, саўлатлы, шырайлы. Байдың баласы ат үстінде *сәнли* кийинип, қыздың үйине қарап ширенип тур (К.Султанов). Нырқ бир жөн көринеди, — деди нанбай *сәнли* муртын сыйпап (К.Кәримов).

СӘН-САЛТАНАТ ат. Көркем, салтанат, саўлат, шырай. Бир гезде алтын сарай жарқырап турған жайда, Султанлар дәуран сүріп, *сән-салтанат* құрған жайда, — Қумыры қус отыр бүгін жарты пақсаға қонып, Хәм жылар мунлы сес пенен: «Қайда ол, қайда, қайда?» (И.Юсупов).

СӘНСИЗ кел. Салтанатсыз, саўлатсыз, шырайсыз. Бул *сәнсиз* жағалық, орпаң топырақ, Билдим, екеумизди, аңласам, жаным, «Бири жерде, бири хаўада шырлап, Бизди тәрийп етсин» деп жаратқанын (И.Юсупов).

СӘН-ШӘҰКЕТ ат. Көркем, салтанат, саўлат, шырай. Әйтеуір, уялмай хан менен орыс елшилери *сән-шәукет* пенен олай-былай жүргенде сәўйек ийттей ерип жүріп, дийдине еристи (Т.Қайыпбергенов).

СӘҢКИЙИҰ ф. ГәрдийиҰ, хәнкийиҰ, мақтаныҰ. Мурнымның пушықлығына қарамай *сәңкийи*п сала бериппен (ққ.х.н.). Жигит жигирма биринде, Тақат таппас бир орында, Бир батпан самал мурында, *Сәңкийи*п салған күнлерим (Бердақ). Хаў Медет, сен бағанағыны умытып өзиннен-өзин *сәңкийи*п сала берме (Ө.Хожаниязов).

СӘРБАН ат. (п. — *түйе бағыушы, түйе айдаушы, баслап барыушы*). Сол синдинди алып кеткен кәруанның бир *сәрбаны* едим (Т.Қайыпбергенов).

СӘРДАР ат. (п. — *геллеси, басы бар, сәркарда*). Басшы, басқарыушы, әскер басшы. Хәр урыўға хабар салды, Торы ат мүнүб Майкы келди, Қырқ кишигә башчы болды, Майкы *сәрдар* болған екән (Бердақ). Әскер кийимин муздай кийинген бир *сәрдар* тазадан келген нөкерлерге зеревесин үйирип тур (К.Султанов). Барақ султан орта жүздің *сәрдары* еди (К.Кәримов).

СӘРДӘФТӘР ат. Бас дизимге алыушы, жазыушы, есапшы. Аталық бий өткәнләри, Мухаммәд-Рәхиймдин бәри, Елтүзәр хан *сәрдәфтәри*, Бийу төрөмдур фәрзәнди (Бердақ).

СӘРЕ кел. Жақсы, сайланды, алдағы. Өзи қызлардың *сәреси*, Патшадан берген төреси (Әжинияз).

СӘРЕНЖАМ ат. (п. — *ақыры, соңы, ақыбеті*). 1. Хәмме нәрсе тәртипке салынған, тәртиппи, азада. Ата-бабаң өткен жери, Той *сәренжам* еткен жери, Журтка хызмет еткен жери, Қазакдәрья — жайың сениң (Бердак). 2. Зыяпатларды, той-мерекелерди жайғастырушы, азық-ауқаты, қонақ үйлери менен шуғылланыушы хызметкер, лауазым. Соң билсем, маған нөкер бол деген киcи сарай *сәренжамларының* бири еди (Т.Қайыпбергенов).

СӘРЕНЖАМЛАҰ ф. Тәртипке салыу, жыйнастыруу, орны-орнына қойуу.

СӘРЖЫҒА ат. Бас кийимге илдирилген айырмашылық белги, патшалардың бас кийиміндеги жыға. *Сәржығасы* дирилдеп, Жаны шоршып зирилдеп («Алпамыс»).

СӘРКАБ ат. 1. Үйилген топырақ, қорған. Дәрбент жолдың аұзына, *Сәркабын* бәлент үйдирсин («Алпамыс»). 2. қ. Саркоп.

СӘРКАРДА ат. (п. — *басшылық етиуіші, әскер басы*). Басшы, сәрдар, жолбасшы. Айбатланған *сәркардасы* қырк қыздың, Аз да болса айтатуғын сөзим бар («Қырк қыз»). Сүйип-сүйип кәбир тасын, Тумарис орнынан турды, Жыйнап барлық *сәркардасын*, Таң атқанша кеңес кұрды (И.Юсупов). Бирак, ерксиз аққан көз жаслары қанға араласып, бетин жууыуы менен, Маман бийдің *сәркардалығында* аұылдан топар-топар шығып баратырған атлыларға қосылған ери көзден ғайып болғанша қозғалмай, ақ жаулығының шашағы менен қосыла, майда бурымлары самал епкинине желкилдеген халында, баласын қушақлап қатып қалды (Т.Қайыпбергенов).

СӘРРЕҢЛЕУ ф. Жоқарыдан, төменге салбырауы. Аяқ-қолы *сәрреңлеп*, көкнаршы талды да қалды (К.Досанов).

СӘРРИЙИҰ ф. 1. Бир орында хәрекетсиз, қозғалмастан турыу, дененин қозғалмай қатып алыуы, силейиуі, тик турып қалыу, қатып турыу. Ал он қолы болса *сәррийип*, қуры салбырап турыпты (Г.Есемуратов). Жазғы бағдағы мәрмәр тас хаялларға мегзеп, бәхәрдің ақша қарындай көйлеги астынан көкиректери тырсыйған хаялға таңланып, орнында ағаштай *сәррийиди* (Т.Қайыпбергенов). Бир шок сексеуілдің аржағында аяғы *сәррийип* өлип атырған ешекти көзим шалып қалды (М.Нызанов). 2. аұыс. Қатыу, тоңуу. Жылын күтемен деп қыстың бир аязында дүзде *сәррийип* өлип қалыуым керек пе? (М.Нызанов).

СӘРҰАН ат. (п. — *түйе бағыушы, түйе айдаушы, баслап барыушы*). Кәруан басшы, жол басшы, басқарыушы, түйе

айдаушы. Байсары бай *сәруан*ларын шақырып, он бес нарға жүк артты («Алпамыс»).

СӘРҰАР ат. Жолдас, басшы, жолбасшы, баскарыушы, сәрдар. Кублағарым *сәруарым*, Тири ме единиз дүньяда? («Мәспатша»). Қызлардың ишинде сенсең *сәруары*, Жүзлерің қырмызы мәхи әнуары (Әжинияз).

СӘРҰИ ат. (п. — *конус тәризли, ийне жапырақлы терек*). 1. Кубла мәмлекетлерде өсетуғын, субтропикалық ағаштың аты, ақ терекке усаған ийне жапырақлы, мудары жасарып туратуғын ағаш, кипарис. *Сәруидей* екен бойлары, қатардан артық ойлары (Бердақ). Сымбатлы *сәруи* таллар қатар дүзеп, Шиповник бояу сүртип өзін безеп (И.Юсупов). 2. ауыс. Дене дүзилісі, қәдди-бойы келіскен хаял хақында. Қатарынан артқан ақыл хәм ойы. *Сәруи* келіскен рәуишли бойы (Әжинияз). Бәхәр өтип, келсе жазлар, Салланышар *сәруи* назлар, Ғаңқылдасқан куба ғазлар, Көллі болар, көлсіз болар (И.Юсупов).

СӘРХАҰЫЗ ат. (а.+п. — *бас, тийкарғы хәуиз*). Айланасына гүл хәм ағашлар егип безелген үлкен хәуыз. *Сәрхәуыздың* бойларында, гүлин терген баламысан (А.Дабылов).

СӘРШЕМБИ ат. Хәптениң үшінши күни. Дәрриу бир нәрсе есиме түсип кетти: бизлер хәр сәршемби хәм пийшемби күнлерінде Дүйсен моллаға оқытуғын едик (Т.Қайыпбергенов). — Қармыстың пәтия оқып, *сәршемби* күни әкелемен деп отырған қызын Ғәнийбай базарда қууырдақ жеп отырған жерінде алдап машынға мингизип, алып қашып кеткен (М.Нысанов).

СӘСКЕ ат. Азанда күннің бираз көтерілген уақты. Турсам *сәске* болып қалған екен (Ж.Аймурзаев). Таң ала геүгимнен турып Ажар кемпирлерин оятып, азанғы шық пенен ақ пишенди *сәскеге* шекем орып кайтады да, уллы *сәскеде* сыйырларын сауады, түске қоралардың ишин тазалап, тағы пишенге кетеди (К.Султанов). Сайлау бала талуасланып, *Сәскеде* мәккеге барып, Жарты қанар «силос» алып, Қамба бетке жүріп кетти (И.Юсупов). Бухара шәхәрине ол *сәскеде* келип кирди (Т.Қайыпбергенов). *Сәскеде* қол серппениң ағашына жармасқан қоллар тыным не екенін билмес еди (К.Кәримов). *Сәске* уақытларында жолда шәғирмелери селкилдескен ешекли жети ғарры пайда болады (М.Нысанов).

СӘСКЕЛИК ат. 1. Түстің алдындағы мезгіл. Күн *сәскеликке* жакынлаған уақытта контордың сторожы келди (Н.Дәуқараев).

Мине, бүгін де қуяш *сәскеликке* тирелді (Т.Қайыпбергенов).

2. Күн әдеуір көтергеннен кейін, азанғы чайдан кейінгі ишилетуғын аұқат. Бизлерді *сәскеликке* де жибермеді (Ә.Шамуратов). Жигитлер *сәскелик*ти ишип болған, Ымсын дастурханды жыйнамақта еді (К.Кәримов).

СӘТ ат. 1. Рет, ыңғай, қолай, мәні. Биреуін унатпай, унатқанның *сәти* түсіңкірмей отыр (Ө.Хожаниязов). Я буның да шабысы бір мезгиллік пе, әйтеуір быйыл мектепке ықласының *сәти* жоқ (К.Султанов). 2. Саат, уақыт, азғана мезгил. Сүйсінесен, бір *сәтке* тыңлап, Жаның сүйген завод гудогы (Т.Сейтжанов).

СӘТЕҢ кел. Азада кийінген, кайкы, пардозланған. Анау Мәтен, Өзи сулыұ *сәтең* (Ә.Шамуратов). Екінші мини – Сәлийма сәтең, долы минезлі қыз (К.Султанов). Бир жигит тырнағын егеп отырып, Иренжир өмірдің қыскалығынан: «Күн келте, жыл қысқа, аз өмір сүріп, Жұмыс, жұмыс деп-ақ өтеді-ау адам!», Көрдің бе, бұл *сәтеңге* енді не дерсең! (И.Юсупов). Туп-туұры базар жайдың қасындағы Жыға *сәтеңнің* шарбағына түседі (М.Нызанов).

СӘТЕҢЛИК ат. Қайқылық. Ержете келе шеннен тысқары *сәтеңдигін* сезген әке-шешесі тезге салайық деп урысып кейісе де ол қыз ырық бермей қойды (К.Султанов).

СӘТИР ат. (а. – *сызық, жол, қатар*). Қосық қатары, жазығу қатары. Оннан ары кетсең Жәмийдің *сәтирлері*, Хафыздың алмастай ғәззеллері, Саадийдің хикметлері, Омар Хайямның тамаша рубаилары, Әбиұ Рудакийдің, Әбиұ Әлий ибн Сина менен Әл Берунийдің илимий тағлиматлары, Сизді жеті кат әлемге таныс қыла береді... (К.Султанов). Деген екі *сәтир* қосығыңыз бар, Бұл ғәззелді хәмме бақсылар айтар (И.Юсупов).

СӘТЛИ кел. Иси келискен, жолы болған, кеуілдегидей, қолайлы. Хәр ким оған барын салған, Хәтте, намыс-арын салған, Биреу *сәтлі* сауда қылған, Биреулерге хазары көп (И.Юсупов). Бир *сәтлі* екшемби күні базардың дәруазасынан кире берген жерде екі стол қойып, оған муқабасы көздің жауын алатуғын шырайлы кітаптар жайылды (М.Нызанов).

СӘТСИЗ кел. Жолы болмаған, иси келиспеген, қырсыққан, дұрыс шықпаған, күткендей болмаған.

СӘТСИЗЛИК ат. Оңайсызлық, келиспегенлік, қолайсызлық, жолы болмаушылық. Оның семьясында қандай да бир *сәтсизлік* бар, – деді (Ө.Айжанов). Халық шығарманың

сәтсизлик жерлерин алып таслайды (Н.Дәукараев). Женис тууралы еситсе, кууанады, сәл *сәтсизликлер* хаккында еситсе, ишине дузлы шеребе куйылгандай... (Т.Кайыпбергенев).

СӘҮБЕТ ат. (а. — *бирлеспе, дослык*). Еки хәм оннан да көп адамлар ортасындағы өз ара сөйлесиү, әнгиме. Көрген жигит жолларында өлгендей, *Сәүбет* курған шийрин жанын бергендей («Мәспатша»). Мереке-мәжилисте *сәүбет* уактында, Тәсир етер шийрин сөздиң ләззети (Қ.Ерманов).

СӘҮБЕТЛЕС ат. Гүрринлесиүши, әңгимелесиүши адам. *Сәүбетлесим* азырақ ойланып қалды (М.Нызанов).

СӘҮБЕТЛЕСИҮ ф. Гүрринлесиү, әңгимелесиү. Ол, сөйтип, дауылдан тынышлық излеп, Бир ақшамда жалғыз жолға түседі, Кеулинде қарлы шың аспанды гөзлеп, Жулдыз жулдыз бенен *сәүбетлеседі* (И.Юсупов).

СӘҮБЕТСИЗ кел. Гүрринсиз, әңгимесиз. Сайра, достым, әлхауада пырпырлап, Саз бенен *сәүбетсиз* дәуран болды ма, Сен көкте, мен жерде буншелли шырлап, Сүймегенде, оннан уатан болды ма!? (И.Юсупов).

СӘҮГИЛИ кел. Сүйген, ашық болған, жақсы көрген, унатқан. Биз жигиттин сәрдары, Бол сен сәүгили ярым, Бозатаудың дилбары, Сендей гөззал көрмедим (И.Юсупов).

СӘҮДИК кел. Сүйикли, жақсы көретуғын, сүйген. Бағ ишинде қызыл гүлдей доланып, Саллана-саллана келгил *сәүдигим* (Әжинияз). Усыны өтинип, дууай-дууай сәлем жоллаушы, мунлы *сәүдигиң* — Ханзада (К.Султанов).

СӘҮБР ЯР ат. Сүйикли, унатқан, сүйген, жақсы көретуғын, ашық яры. Әжинияз Қәлменниң үйинен шығып сүйген Ханзадасына, — жас көкирегинен төгилген шайырлық сөз маржаны менен «Сәүдигим» деп атаған *сәуер ярына* баратыр (К.Султанов). Сол сыяқлы жүрегимде мениң де, Қысы-жазы гүллеп жатар мухаббат, Бурқыраған магнолия гүлиндей, Сап ышқымды, *сәуер ярым*, қабыл ет (И.Юсупов).

СӘҮИР ат. 1. Жылдың он еки айының бири, бәхәр айы. Шамсия жыл есабының екинши айының арабша аты, яғный 22-апрель 21-май аралығына туура келеди. Жасырып күннин камалы, Ести *сәуирдиң* самалы (Ә.Шамуратов). Сен сайраған уақта шадлы наманы, Гүлдей жайнап жаңа турмыс жамалы, Есип кеуиллерде *сәуир* самалы, Қыс тоқсанлар жазға дөнди, Айымхан (И.Юсупов). 2. астр. Он еки мүшелдин бири. Хамал хәм Жауза мүшеллериниң ортасында жайласқан. 3. Бәхәр

айларында есетуғын самал. Алмамекен дедим ууылжып пискен, Бойынан ышқының *сәуири* ескен, Билектей қос бурым бөксеге түскен, Бир қоса жупқасын басқа шалған қыз (И.Юсупов).

СӘҰИРЛЕҰ ф. Таза хауада қыдырыу, жүриу, самаллау. Ийисли жуусан тауда бар, *Сәуирлеуи* айдауда бар, Бүгин-ертең бир ғауға бар, Бетти соған бурып келдим (Қ.Ирманов). Алдыннан карасам артың ауықтай, Қапталдан карасам түрин ғауықтай, Қыста *сәуирлеген* түйетауықтай, Самал қақса хәнкийесен шөгирме (И.Юсупов).

СӘҰЙЕК ат. Қаңғымай, арсыз, уятсыз. Әйтеуир, уялмай хан менен орыс елшилері сән-шәукет пенен олай-былай жүргенде *сәуйек* ийттей ерип жүрип, дийдине еристи (Т.Қайыпбергенев).

СӘҰКЕЛЕ ат. Қасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим. Қасына келген соң, *Сәүкеле* кийди басына («Қырқ қыз»). Басындағы қазына мақпал тақыяның пөпеги, порықтай аппақ жүзине куйылып, еки бетиниң солғымланған алмасына *сәүкеледей* төгилип, ажары гүлдей жанып отырған баласына Нуржамал жалт-жалт қарады (Қ.Султанов). Ортада ақ жаулық орамын шешти, Бир әжайып затлар көзиме түсти, «Кестели көк көйлек, сөнли *сәүкеле*, Хәйкел, өңирмоншак, жарқылық» дести (И.Юсупов).

СӘҰКЕЛЕЛИ кел. Сәүкелеси бар, сәүкеле кийген.

СӘҰКЕЛЕСИЗ кел. Сәүкелеси жоқ, сәүкеле киймеген.

СӘҰЛЕ ат. Нур, жақты. Көктеги бултлар сийрексип ара-тура булт арасынан жылт етип ойнап шыққан арыу жүзли *сәүлеси* еки жолаушының пишинин бир-бирине көрсетип өтеди (Қ.Султанов). Бозғылт көкте ай *сәүлеси*, Ақырын жақтыртады, жолдың қарлы тақырын (И.Юсупов). Толық болып тууған айдың сүттей *сәүлесинен* жән-жақ сондай шырайлы болып көринеди (А.Бекимбетов).

СӘҰЛЕЛЕНДИРИҰ ф. 1. Илимий теманы ашып бериу, түсиндириу. 2. Уақыяны көрсетиу, сыпатлау. Ол жақты дүньяны бир көрди, лекин мийинде *сәүлелендирип* қалыуға үлгермеди (И.Юсупов).

СӘҰЛЕЛЕНИҰ ф. Жақтыланыу, нурланыу. *Сәүлеленген* айдың нуры менен балалар шаршағанына қарамай пішен орып, жерге жайды (Т.Қайыпбергенев).

СӘҰЛЕЛИ кел. Сәүлеси бар, жақтылы, нурлы. Самал ләм топырақты кептирип демде, Шанлы перде тутты *сәүлели* күнге, Бир шайқус ушып жүр қалқып асықпай, Гөне ыраш, шеңгелликтің үстинде (И.Юсупов).

СӘҰСЕЛИМ ат. Самсам, акмақ, әумесер, босан. Оның да мендей ғой ана жүрегі, Ананы атты екен қандай *сәуселим* (К.Султанов).

СӘХӘР ат. (а. — *ерте таң, таң атар*). Түн ортасы ауғаннан соңғы уақыт, ерте таң алды, азан. *Сәхәр* уақта қырлы дүпен атылды, Бенде болып түстим, қолым шатылды (Әжинияз). Шамы *сәхәр* етсәм фәйад, Бир худаны әйләсәм йад, Ұәләди шул Бердимурад, Ұалидийдур Халмәмбәти (Бердак). Сәйир етип мен *сәхәр* уақта, Кирдим бир әжайып бағқа, Жапырақ жамылып аулақта, Бүлбиллерге сыр сырластым, Самал менен сыбырластым (И.Юсупов). Өтемурат *сәхәрде* турып, таң намазын оқыды да, Ержанды оятып, сырттан тәмби басты (К.Султанов). Таң *сәхәрден* қара думан болып келген Қоңырат атлылары жекке еменнен өтип тоқтаған еди (Т.Қайыпбергенов). Таң *сәхәрде* көпир үстинде болып өткен кеуилсиз уақыядан көпшилик хабар тапты (К.Кәримов).

СӘХӘРЛИК ат. Ораза айы күнлерінде таң атпастан, ораза тугыу уақты басланаман дегенше желинетугын аұқат хәм усыған белгиленген уақыт. Түргел, катын, *сәхәрликті* умытпа, Дүмше қайнап турып па (С.Нурымбетов). Гейде сөрлик ишкенде оянып қала қойсам, апам маған да ишкизе сала «енди, ең болмаса, ағаңның ямаса мениң пайым ушын бир күн ораза тутпасаң болмайды» деп ескертетугын еди (Т.Қайыпбергенов).

СБОР ат. Қысқа мүддетлі шақырық, әскерий жыйын.

СВАРКА ат. (р. — *жалғау*). Металл бөлеклерин қыздырып яки еритип бириктириу, кепсерлеу, жабыстыру. Электросварка, автоген *сварка*.

СВЕТ ат. Электр тоқы менен ислеуши жақтылық, нур. Майдын қапырық ыссы бир кешесінде жалғыз өзим жайға *свет* жағып, ендиги жылғы оқыуға таярлық көріп китап оқып, терлеп отыр едим, күтилмегенде Зияда келип, есик беттегі гүрсиге отырды (Т.Қайыпбергенов). Оның тум-тусы майда *светлер* менен бүркелген, ашық жери жоқ (М.Нызанов).

СВЕТАФОР ат. (р.+гр. — *нурға жетелеуши*). Пиядалардын хәм транспорт қуралларының көшеде, жолда хәм темир жоллардан өтиу хәрекетин хәм темир жол транспорты қатнауын тәртіпке салыуда ислетилетугын көк, сары, қызыл түсли сигналлар берип туратугын электр шырақ, қурылма. *Светофор* болғанда, моторлар гүрилдеди (Н.Дәукараев).

СВЕЧА ат. (р. — *жақтылық, нур, шырақ*). Ишки жаныу двигателдеринин электр ушкын шашырап, жанылғы араласпасын жағып бериуши белими.

СВИТЕР ат. (ингл. — *терлеу, тер шығару*). Жүннен тоқылған, сәдепсиз, жыллы кийим. Бир күни базарда әлле қандай бир *свитердин* үстинде кефирдеклесип турған ерли-зайыптарды ушыратып қалдым (М.Нызанов).

СВОДКА ат. (р. — *топлап шығару, бир түрге келтиру*). Қандай да бир жумыстың барысы, жобаның орынланыуы, нәтийжеси, жуумағы хаққындағы көрсеткишлер белгили тәртипте жайластырылған жазба мағлыұмат. Фермасы жоқ тамға сүйеп, Сыйырларын сауатуғын, От орнына *сводка* жеп, Қыстан зорға шығатуғын (И.Юсупов). Хәр бир муғаллимнин блокнотынан, пахта *сводкасы* табылар мудам (И.Юсупов).

СЕАНС ат. (фр. — *мууанық болу, жарасы, орынлы болу*). Кино хәм баска тамашалардың, сондай-ақ, хәр кыйлы емлеу усылларының хәр сапар бир мәртебе көрсетилиуи. Кинонын күндизги *сеансына* барыпты (Т.Қайыпбергенов). Ол Тоқтамышты билетуғын, оның әйjemғи шәхәрден қалған пақса дийуаллардың жанына жақын жердеги мәканына зыяратшыларды талай мәртебе алып келген, өзи де экстрасенс өткизген *сеансларда* қатнаскан еди (К.Кәримов).

СЕБЕБИ дән. Сөзлерди байланыстырып, гәп дүзиуде қолланылатуғын көмекши сөз. Усындай қатты дауылда муз астындағы суудың шайпалыуы менен ауылдың қарамындай муз тутас муздан жарылып, теңиздин ортасындағы қара сууға қарай бөлинип ықканын үстиндеги адамлар сезбей қалады, тек муздың астындағы аудан билиуге болады, *себеби* ау тауланып шығады деп ғарры балықшылар әңғиме етип отырғанын Жәмийланың қулағы шалатуғын еди (К.Султанов). Таза жүрек таза тәлим себеди, Мухаббатты алдай алмас сайлы жас, Сүйсек, усылай шын сүйейик, *себеби*, Шынтлап сүйген кеуил хаслан айнымас (И.Юсупов). Бул олар ушын жүдә рәхәтти күлки болды, *себеби* Маман бий олардың бир-бирине айта алмай иште бүклеп жүргенлерин айтты (Т.Қайыпбергенов). — Сезбейсиз, *себеби* балаға қарамайсыз, — деди ол (М.Нызанов).

СЕБЕЛЕУ ф. 1. Сууды хәм баска да затларды майдалап шашыу. Бала пулды қолына алады да, былайырак шығып ойланып, сол пулына бир қабақ май сатып әкеледи де, қарақшылар жатқаннан кейин, олардың төлеси айланасына

майды *себелеп* куйып, от береди (Т.Қайыпбергенов). **2.** Жауынның майдалап жауыуы. Аз-кем суу *себелеп*, — жаудырды жамғыр, (Көп жаудырмас ызғар өтип кетер деп), Тайдың изин қырк жыл сақтаған такыр, Такырға көгертти төрт-бес түйір шөп (И.Юсупов).

СЕБЕН ат. Сағал туқымлас жабайы жыртқыш хайуан. Көрсен-билсен атамыздан хабар бер, Таудан мекан еткен қарсақ *себенлер* («Мәспатша»).

СЕБЕП ат. (а. — *бәхәне, сылтау, дәлил*). **1.** Қандай да бір (кеуилли ямаса кеуилсиз) ис-хәрекет, уақыя, кубылыстың жүзеге келиуінде, иске асыуына тәсир еткен басқа бір фактор, кубылыс. *Себен* болып барсаң қырга, Мингизеди жайдақ жорға (Өтеш). «Бәрин серлеп жүр екен-ау!» — деп, жигит енди жанадан бәне-*себен* изледі (К.Султанов). Маман күтә сабырлылық пенен сөйлеп, келген *себебин* түсиндирип еді, «уа, яша» деп жиберді Аллаяр (Т.Қайыпбергенов). Буған да Несийбелинин усы үйге әкелиниуі *себен* болды (Ш.Сейтов). **2.** Философиялық термин. Әлемнің хәрекеті ямаса қандай да бір уақыт дауамында болған өзгеристен соң екінші басқа бір нәтиженин зәрүрлі келип шығыуын тәмийинлеуші тийкарғы кубылыс.

СЕБЕПКЕР ат. (а.+п. — *себен болыушы, айыпкер*). Себеп болыушы, тәсир етиуші. Буған ким себепкер? Әлбетте урыс, әлбетте немис ширкинлер (Ө.Хожаниязов). Бир *себенкер* жалғыз Алла, Фердаусыйдай дана бар ма? Түсиндирер, «Шәрхи молла», Мен алымлық излер едим (Бердак). Биймезгил өлимине хан *себенкер* болған Төремурат суұпы, Айдос бий, Бегис, Мыржык батыр, Ырза, Төре — хәмме көз алдынан бирим-бирим зарланып өтті (К.Султанов). Бул кишипейил жигиттің кешигиуіне, арка жууысып, мен *себенкер* болдым-ау, деп асығып, жолға қарай жууырдым (Т.Қайыпбергенов).

СЕБЕПЛИ 1. кел. Қандай да бір уақыя, кубылыс тәсирінде жүз берген, қандай да себепке тийкарланған. **2.** тир. Ушын, ақыбетінде, себептен. Жумабай жигирма беске шамаласқаны менен әри бай баласы атанғаны *себебли*, әри майыплығы *себебли*, өз қатарлары менен бос уақтында да ойнап-күлиуге жасқанып, тек анасын айланып өскенликтен, елеге шекем анғөдек балаларға уқсайтуғын еді (Т.Қайыпбергенов). Оның үстине, базарда бизің гүржи *себебли* көтерілген шауқым да жаныма егеудей батып, тула беденимнен муздай тер шықпаға қарады (М.Нызанов).

СЕБЕПСИЗ кел. Себеби жок, тийкарсыз, руксатсыз. Егер, хәр қандай ис қудайдан *себенсиз* болмайтуғын болса, мени де сол жерге мұптала қылған қудай шығар (К.Султанов). Егер де биреу көрсе оқыудан *себенсиз* қалыпты деген атты алмайын дедим де, бузауға от орган болыу ушын керегеге қыстырыулы турған орақты алдым да далаға шықтым (Т.Қайыпбергенов).

СЕБЕПШИ ат. Қандай да бир жұмыс, ұақыя, қубылыстың жүзеге келиуине, иске асыуына себеп болған адам, нәрсе, фактор. Оның әрманларын иске асыруға әкеси *себенши* болып, жас Кузьманы орыс саудагерлерине дилмашлыкка берди (Т.Қайыпбергенов). Үйде апамның маған сууысып кеткени, Алпамысты барып көре алмағаным, шаппаттайдан «қайнаға» болып, тез басылып қалыуға мәжбүр болғаным *себенши* болды ма, қулласы, елден шығып баратырғанда қыялыма келмеген бул сауаллар енди күн сайын мениң жаныма егеу салар еди (М.Нызанов).

СЕБЕТ ат. (п. — *тоқыма қалта*). Тал шыбықтан, туттан, бийдай сабаны, сым, пластмасса, жыңғылдан хәм тағы басқалардан тоқылған табакқа усаған ыдыс. Боранбай улы Жәметсең, Қый көтерген *себетсең*, Елди де қудай урған екен, Сен де бийликтен дәметсең... (Бердақ). Мен оған *себет*, кәлбир бурып услап аламан (Ж.Аймурзаев). Айтқаным дурыс шыққан ұақытта бир-биринди айыппамаңлар, тозған *себеттей* бузылмаңлар (Т.Қайыпбергенов). Қолындағы *себетти* дүкәнның еденине қойды (К.Кәримов). Баска мәкемелер нураныйларын сыйлап, *себет* пенен сауға жибереди (М.Нызанов).

СЕБИЛ ат. (а. — *жол, имканият, қурал*). Нәтийжесиз, пайдасыз, сергиздан, ийесиз. ◇ **Себил қалыу** — ийесиз қалыу. Өлген сон сени ким ядлар, *Себил қалар* бедеу атлар (И.Юсупов). Алғаныңның айтар саған арзы сол, Қайда айдадың *себил қалған* малынды («Алпамыс»). **Себил болыу** — шаршау, күйип-писиу. Еки күннен бери аспанды шарлап, *себил болып* излеген еки самолёттың гүрилдеген дауысы да өзегине арқау болып, бойына қуат енгизди (К.Султанов). **Жансебил** — жаны қатты, шыдамлы, шымыры. Аңшы пейлин анда көрдим, *Жансебил* шикарда көрдим, Пайда кууған саудагердің, Шыруан енер түслерине (И.Юсупов). Қулласы, сол күни қайтаман дегенше «балларды дурыс тәрбияламаған, қартайғанша жанның рәхәтин билмейтуғын, жансебил» мен болдым (М.Нызанов).

СЕБИЛИУ ф. Дәннің жерге егиу ушын шашылыуы.

СЕБИЛШИЛИК ат. Қыйыншылық, азап, әуерешилик. Усы, *себилшиликте*-ақ тилинің жарасы питти, бірақ мәнгиге шүлжин болып қалды, мұрыннан айырылды... (Т.Қайыпбергенов).

СЕБИҰ ф. Шашыұ, сеуіу, бүркіу. Дәри сеуіп емледі, кеуілдин қайғы шарасын («Қырк қыз»). Самолётлар кұстай қалқып, тоғай дәнин *септи* кумға (И.Юсупов). Жунғар елшисинин геллесин көріп түйинген менен, сол думалак геллениң бийлерди қорқытып, қозғау салғаны — ханның күйигине *себилген дәри* болған шығар (Т.Қайыпбергенов).

СЕБИҰШИ ат. Шашыұшы, сеуіуши. Туқым *себиұши* аппарат тийген уақытта, ол өзинен-өзи ашылып, шигит жерге себилип баратыр (К.Султанов).

СЕБОРЕЯ ат. (лат. — *май ағыу*). Май безлери функциясының бузылыуы нәтийжесинде келип шығатуғын, көбинесе ержетип киятырған өспиримлерде ушырайтуғын тери кеселлиги.

СЕГБИР р. Азап шегіп жүриу, ізлеу, гезіу, жол тартыу азап көриу, қыйыншылық шегіу. *Сегбир* етип Байсары, үш айшылық жол тартты («Алпамыс»). Ғақ безерген йолға шықса ярашар, күн-түн *сегбир* қатып дағ-шөлден ашар (Әжинияз). Терге сыбасып қалған қас-кирпигин, болдырып қарыған көз жасларын көріп отырғанлар оның ұзақ жолдан *сегбири* шығып киятырғанын сезді (К.Султанов). Қара бағадырдың ұлы Ғайып бағадыр ұзақ *сегбирден* шаршап киятырғанына қарамастан, атынан ырғып түсіп, жигитлер менен алмагезек қушақласып шықты (Т.Қайыпбергенов). ♦ **Сегбир тартыу** — ұзақ жолға жүріп қыйналыу. Жазайын жолларда шаңларға батып, Сен шөллерге *сегбир тартқан* уақтында, Дала әрманларын жатқан оятып, Сол от жүрек бураулаушылар ғаққында (И.Юсупов). Хан тапсырмасын орынлауға тынбай *сегбир тартып*, Есенгелдилерди келеси күни түнде, өркеш-өркеш кумлар арасында, от жағып отырған жеринен тапты (Т.Қайыпбергенов).

СЕГИЗ сан. Санақ сан, жети менен тоғыздың ортасындағы, 8 санын хәм усы санды белгилейтуғын сан, муғдарды билдиреди. Не йахшы, йаманны көрдүм, Йөти-*сегиз* ханны көрдүм, Үч дәуир заманны көрдүм, Заман чеб айланған екән (Бердақ). Арадан саррас *сегиз* жыл өтті (А.Бекимбетов). Бизлер кешки саат *сегиз* шамасында муз бенен ығып кеттик (К.Султанов). Неде екен өлмеслиги Омар Хаямның, *Сегиз* әсир шаңына ол қалайша төзген? Қандай сыр бар шарабында ол ишкен жамның? Деп мен даңқлы рубаятты өткіздим көзден

(И.Юсупов). Гаражда *сегиз* машин карап турғанын еситкен министрликтеги белим баслыктар, бас кәнигелер бирим-бирим районларға сорап миниўге қарады (М.Нызанов). ◇ **Сегиз көз** — бел омыртканың төменги бөксе бөлими, адамның денесинин арка жағындағы белден төменги, аяктан жоқарғы бөлими. *Сегиз көзим* солкылдап, аўырыўы төтепки бермеди (Ж.Аймурзаев).

СЕГИЗАЯҚ ат. Сегиз сорғыш тәризли аяғы бар теңиз хайуаны.

СЕГИЗИНШИ сан. Қатарлық сан, тәртип орны 8 саны менен белгиленген, жетиншиден үлкен, тоғызыншыдан киши өлшем номери. *Сегизинши* класста оқып жүргенде үмитимнин жанарыўына бир санлақ көринди (Т.Қайыпбергенов).

СЕГИЗЛИК ат. Сегиз қатарлы бәнт усылында жазылған қосық, мусамман.

СЕГМЕНТ ат. (лат. — *бөлекті кесемен*). 1. Шенбердің жай хәм қатар менен шегараланған бөлими. 2. Көп буўынлы жаныуарлардың денесиндеги хәр бир буўын хәм омыртқа бағанасының хәр бир бөлими.

СЕЗГИ ат. Нәрсе хәм кубылыслардағы айырым қәсийетлердің мийдеги көриниси, ақыл менен сезилген, пәмленген, байқалған ишки туйғы.

СЕЗГИР кел. Сезиу кәбилети күшли, билгиш, байқағыш, зийрек. Бирақ, соған қарамастан ол күтә *сезгир* шаққан хәм мәккар адам еди (А.Бекимбетов). Ұа, нервалар, даўкес нервалар! Ең бир *сезгир* локациядан, Қыбыр еткен сести услайсыз (И.Юсупов). Мынау қыздың шаққанлығын-ай, *сезгирлигин*-ай, — деп ишимнен айтсам да оған онша исенбей: — Соның шаршысы екенин қалай дәлиллейсең? — дедим (Т.Қайыпбергенов).

СЕЗГИРЛИК ат. Сыртқы тәсирди билиушилиқ, аңлаушылық, зийреклик.

СЕЗДИРИУ ф. Билдириу, хабарлау. Қойды әне инженерге *сездирип*, Көптен берли баслап жүрген «қылмысын» (Т.Сейтжанов). — Бул киши аўылымыздың абырайлы ақсақалы Өтеп молла деген, — Тенел суўы қудалардан кеширим сорап, өзиниң дилуарлығын *сездиргиси* келди (К.Султанов).

СЕЗДИРТИУ ф. Билдиртиу, гүдиклендиртиу, гүманландырыу, қәуетерлениу.

СЕЗИК ат. Қәуетер, гүман, гүдик, шубха. Қара көрген жерден нұсқа бер ярым, Сен қандай нәрсениң *сезигин* таптын

(«Мәспатша»). Қосыбай баласының қас-қабағынан, ажарынан әлле қандай бир нәрсенің *сезигін* тапқысы келип, сыншыл көзлерін қадап отыр (К.Султанов). Бирақ, хеш *сезик* таппаған соң изине қайта айланды (Т.Қайыпбергенов).

СЕЗИКЛЕНИҰ ф. Қәуөтерлениу, гүманланыу, гүдиклениу, сезиу. Журт Жәмийланың түр-түсине қарап, *сезиклене* баслады (Ө.Айжанов). — Ең болмаса, қус үймелесип шырылдағанынан *сезикленер!* — деп Жумабай үш-төрт балықты сағағынан услап муздың үстине атып урды (К.Султанов). «Қоңыратлардың бузық қыялынан *сезикленди* ме екен?», — деп бираз қарап турды да, оны көрмеген болыуы ушын, жокары қарады (Т.Қайыпбергенов).

СЕЗИКЛИ кел. Қәуөтерли, гүдикли, гүманлы. *Сезикли* секирер, шекпенли отырар (кк.х.н.).

СЕЗИЛЕРЛИ кел. Сезилиуи, билиниуи мүмкин болған, паркы үлкен.

СЕЗИЛИҰ ф. Сезиу ағзалары аркалы билиниу. Ығбал айдынында шаршамай жүзген, Бир әулад руұхы *сезилер* сизден, Жаслық сазын тыңлап гүуилдинизден, Мине, саяңызда отырман жалғыз (И.Юсупов). Усындайда аркамыздың жалаңашлығы *сезиледи* (Т.Қайыпбергенов). Бул рет олардың тилди шаларак билетуғыны *сезилип* қалды (М.Нызанов). Дүсирлиден олардың келгенин *сезген* Кулшы отаудан тыскары шықты (К.Кәримов).

СЕЗИЛЕР-СЕЗИЛМЕС кел. Билинер-билинбес, онша сезилмейтуғын, байқау қыйын болған.

СЕЗИЛМЕС кел. Билинбейтуғын, сезилмейтуғын, байқау қыйын болған.

СЕЗИЛМЕҰ ф. Сезиу ағзалары аркалы билинбеу. Қанша тигилип турса да, қарауытып шубалап турған нәрсенің яки хәрекеті *сезилмейди*, яки сести шыкпайды (К.Султанов).

СЕЗИМ ат. Туйғы, эмоция. Төребай дәслеппи бираз томсырайып отырды да, урыста жүрген өзинің баласы есине түсип, жүрегине аянышлы *сезим* кирди (К.Султанов). Мен бул баланы хұрметлеймен, өйткени ол менің сезимимди оятты (Ө.Айжанов). Сызгир *сезим* сезер даланың жанын, Ушқыр қыял уғар бул кеңдиклерди, Ийис билген ийискесе жупар жуұсанын, Атырақтай айланып табар бул жерди (И.Юсупов).

СЕЗИМЛИ кел. Аңлы, сезими бар.

СЕЗИМСИЗ кел. Сезими жоқ, аңсыз.

СЕЗИМТАЛЛЫ қ. сезимли.

СЕЗИНИҮ ф. Сезиу ағзалары аркалы билиу, тәжирийбе аркалы аңлау, байқау. Өз үйінде қонағынның көзинше, Пышығыңа «пыш» деп жүрме, өзинше, Хан қызындай кеули нәзик қонағың, Сәл нәрседен сетем алар *сезинсе* (И.Юсупов). Ол да қыялына усылай *сезинди* (Т.Қайыпбергенов).

СЕЗИҮ ф. Сезиу ағзалары аркалы билиу, тәжирийбе аркалы аңлау, байқау. Оразгүл сонша сыр бермейин деген менен перзентлериниң *сезгенин* билди (Т.Қайыпбергенов). Айшолпан апайдың айнасы бар екенин *сезип* қууанып кетти (Ж.Аймурзаев). Қәдир өзін журтта адасып қалған жетим күшиктей *сезди* (К.Султанов). Бунда дослық салтына жан сүйинер, Жатырқамай араласаң егер сен, Хәр шәхәрли, хәр дийканның үйинен, Өз үйиниң жыллы лебин *сезерсең* (И.Юсупов).

СЕЗИҮШЕҢ кел. Аңлағыш, билгиш, байқағыш.

СЕЗОН ат. (фр. — *егис мәүсими*). Мәүсим.

СЕЙДИН кел. Сайланды, артықмаш, жақсы. Қазанның не сүлейли *сейдини* усы отаулардан шықты (К.Султанов). Қәрабатлы Хийуа ханы Жанадәрья қарақалпақларын пүткил қарақалпақтың *сейдини* деп, оның гүналы нөкерлерин шапқаныңызды кеширип отыр (Т.Қайыпбергенов). Мен билсем, тойдың *сейдини* жайлаудағы шопанларда бола ма деймен (М.Нызанов).

СЕЗДИРИҮ ф. Сезиу ағзалары аркалы билдириу, тәжирийбе аркалы аңлатыу. Бирақ, онысын кемпирге *сездирмеуге* тырысып, аң-таңы шықты (Т.Қайыпбергенов).

СЕЙИЛ ат. Қыдырыспа, серуен, кеуил көтериспе. Көрген бийхууыш болур аны шул заман, *Сейил* етип бехиштен шыққан яңлыды (Әжинияз). — Мениң бостаныма келген, Менсиз *сейил* етип жүрген, Қай патшаның қызы екен? — Деп қууанып турған екен (Бердақ). Бағларда *сейил* етип дәрди дауасын, Тапсам деп ықласым кетип турыпты (А.Дабылов). Хәммеси бирге бағқа *сейил* етиуге шыққан екен (Т.Қайыпбергенов). Кел, сүйиклим, бағ *сейлине* барайық, Бахыттын бағында әнар гүлледі, Басқа жемислердин мийуасы байып, Гүл төккен уағында әнар гүлледі (И.Юсупов).

СЕЙИЛГӘХ ат. Қыдырыу орны, сейилге шығатуғын жер, парк. Бар еди әжайып бостан, Ханға *сейилгәх* гүлистан, Байтереклер сүзип аспан, Бүлбил сайрап турған екен (Бердақ).

СЕЙИЛИҮ ф. Азайыу, тарқау, дағысыу. Түс ауа адамлардың изи *сейиле* баслады (М.Нызанов). Базар әлле кашан *сейилген* (М.Нызанов).

СЕЙИС ат. (а. — *атбағар, қайуанларға қараушы*). Әскерий, той — тамаша хәм хожалық зәрүрликлери ушын сақланған шапқыр, жорға атларды күтиўши, бағыўшы. *Сейис* деген лақабы усы хан сарайында берилген, бурын тек Кудияр жылкыман дер еди (Т.Қайыпбергенов).

СЕЙИСЛЕНИЎ ф. Таярланыў, шынығыў. Дурыс *сейисленбесе*, хеш жарыстан оза алмайды... (Т.Қайыпбергенов).

СЕЙИСЛЕТТИРИЎ ф. Таярлаттырыў, шынықтыртыў.

СЕЙИСЛЕТИЎ ф. Атты шабыўға таярлатыў.

СЕЙИСЛЕЎ ф. Атты шабыўға таярлаў, атты шынықтырыў. Ким *сейислей* билсе дойнақ соныки, Келер жай тасындай жайнап соныки, Ким қарыўлы болса байрақ соныки, Әззилерден тартып алғанға мегзер (И.Юсупов).

СЕЙИСХАНА ат. Аткара, малкора. Хәзир жаз, күн ыссы, аңкус бар, *сейисханаға* уялаған кептердин мәйегин терип жесе де халық жан сақлайды (К.Кәримов).

СЕЙИТ ат. Араблардың бир урыўының аты. «Сиз келипсиз сейит» — деди, Өкпе-гийненди айт — деди (Бердак). Жери жәннет мәкан, мийуалы бағы, Хожа-*сейитлердин* гөззал урпағы, Бир гүлдин ышкында жанларын жағып, Ашық Аяз сизин араға келди (И.Юсупов).

СЕЙНЕР ат. Балық аўлайтуғын кишкене теңиз судносы, катер. Менин ярым көк теңизде, *Сейнер* менен балық аўлар (Ш.Мәмбетмуратов).

СЕЙСМИКА ат. (гр. — *жер силкиниўи*). Жер қабығындағы тербелислер, жер силкиниўи.

СЕЙСМОГРАММА ат. (гр. — *жер силкиниўди жазыў*). Жер қабығындағы тербелислер ямаса жарылыў нәтийжесинде жүзеге келетуғын жер силкиниўлеринин сейсмограф жәрдеминде алынған жазыўы, сызылмасы.

СЕЙСМОГРАФ ат. (гр. — *жер силкиниўди жазамаң*). Жер қабығындағы механикалық тербелислерди, сейсмикалық сигналларды автомат түрде белгилеўши, жазып барыўшы әсбап.

СЕЙСМОЛОГ ат. Жер силкиниўлерди үйрениўши кәниге.

СЕЙСМОЛОГИЯ ат. (гр. — *жер силкиниў илими*). Геофизиканың жер қыймылдаўын, жер силкиниўин хәм солар менен байланыслы кубылысларды үйренетуғын бөлими.

СЕЙСМОМЕТРИЯ ат. (гр. — *жер силкиниўди өлшеймен*). Сейсмологияның сейсмологиялық әсбапларын хәм де Жер қабығындағы тербелислерди дизимге алыў усылларын ислеп шығыўшы тараўы.

СЕЙСМОТЕКТОНИКА ат. Жер силкиниўдин жүзеге келиўиндеги геологиялық шараятларды үйрениўши бөлек илим тараўы.

СЕЙФ ат. (ингл. — *исенимли, қәуипсиз*). Акша, хұжжет, қымбат бахалы металлар, таслар хәм т.б. затлар сақланатуғын беккем, жанбайтуғын, суў өтпейтуғын, шкаф, қуты, полат сандық.

СЕКАНС ат. (лат. — *кесиўши, кесип өтиўши*). Туўры мүйешли үшмүйешликте гипотенузаның өткир мүйешке жабысқан катетке катнасынан ибарат тригонометриялық функция.

СЕКАТОР ат. (лат. — *кесиў, қырқыў*). Бағшылықта онша жууан емес шақаларды, нәллердин артықша жерлерин кесип дурыслайтуғын әсбап, кайшы.

СЕКЕК АТЫҰ ф. Секирип жүриў. Алдынғы тәмпиш мурын жигит қапталында *секек атып* киятырған жолдасына бирнеме деп гүбирледи де, аттың басын көлдин ортасына қарай бурды (К.Султанов).

СЕКЕЛЕК АТЫҰ ф. Секирип жүриў. Қазының даўысын еситиўден өгиз жетелеген жигит *секелек атып* жортты (К.Султанов).

СЕКЕЛЕКЛЕҰ ф. Бир жерде турмаў, секире бериў. Мүширип ат алдында *секелеклеп* баратырған ешкини сөгип ашыўын алған соң атының жалын сыйпады (К.Султанов).

СЕКЕҢЛЕҰ ф. Бир жерде турмаў, секире бериў.

СЕКЕРПАРА ат. Қаўынның бир түри, узын сопақ, түри ала қаўын. Таза пәлек арасынан, Үзген *секерпарасы* бар, Бир ғарры келипти бүгин, Ауыл докторханасына (И.Юсупов). Ол басқаларымыздан көре шаққанырақ хәм әсиресе, *секерпараларды* урлағанды жақсы көретуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

СЕКЕРПАРАДАЙ кел. Секерпараға усас, секерпараға мегзес, секерпара сыяклы, секерпара тәризли. Ол *секерпарадай* сопақ басының шүйдесин сыйпап бираз отырды (К.Смамутов).

СЕКИЛ ат. Келбет, түр, сымбат. Гүлбазар қыз келдин быйыл ырайға, Хеш кимнен кем емес *секил* шырайың (Омар).

СЕКИЛЛИ тир. Сыяклы, усаған. Шыдамайман бул *секилли* ойынға, Жип саларман сениң еки қолыңа («Қырқ қыз»). Тап суў кешип самбырлатпаў ушын аяқларын еп пепен басып киятырған *секилли* Аллаярға күлип жибере жазлап, өзин иркти хәм оның бир нәрсе деп қоймаўының алдын алып «сөйлеме»

деген белги ушын еки бармағы менен еринлерин кысты (Т.Қайыпбергенов).

СЕКИЛСИЗ кел. Секили жоқ сымбатсыз, келбетсиз, сықылсыз.

СЕКИРГИШ кел. Секириүди жақсы билетуғын, жақсы секире алатуғын.

СЕКИРИСИҰ секириү фейилинин шериклик дәрежеси. Мен бараман дегенше қойлар және бир жерде *секириседи* (Т.Қайыпбергенов).

СЕКИРИҰ ф. 1. Пүткіл денени ырғытып, кескин хәрекет етиү, төменге, жоқарыға ямаса бир неше адым арыға өзін атыү, ғарғыү, ырғыү. *Секирип* түстим бақшаға, Көз тартты жемис толқыны (И.Юсупов). Баржы жағада турған соң солдат жигитлер *секирип* далаға шықты да, кими аұқат жеп, кими папирос шегип отырды (К.Султанов). — Бул да өлди! — деп бир атлы *секирип* түсип, оның койнындағы жарлықты ала сала атына *секирип* минди (Т.Қайыпбергенов). 2. Шоршыү, үркиү. Таң алдында, «Мурат шайық өзін қудыққа таслап өлипти» деген хабарды еситип, екеүи бирден, төсегинен жылан шыққандай *секирди* (Т.Қайыпбергенов). Қай жерде қойлар қаттырақ аспанға *секирип* атса сол жерге жетип бараман (М.Нызанов). **Сезикли секирер** — ислеген жаман қылығы ушын кәуестерлениү, өзін айыплы деп санаү, есаплаү, шоршыныү. *Сезикли секирер*, шекпенли отырар (ққ.х.н.).

СЕКИРМЕЛИ кел. Жоқарыға хәм төменге барып келип туратуғын пружиналы зат.

СЕКРЕТ ат. (лат. — *ажыратылған, бөлінген*). Адам хәм хайуан организміндеги без клеткалары ислеп шығаратуғын хәм ажыратуғын элемент, ажыралма (түпирик, гормон хәм т.б.).

СЕКРЕТАРИАТ ат. (фр. — *исенимли адам*). Мәкеме хәм кәрханаларда, жыйналыслар хәм баска да үлкен жыйынларда белгиленген жұмысларға басшылық етиүши ямаса шөлкемлестириү-техникалық ұазыйпаларды орынлаушы, сайлап қойылған орган ямаса административлик бөлим.

СЕКРЕТАРЬ ат. (лат. — *исенимли адам*). 1. Мәкеме хәм кәрханаларда лауазымлы адамлардың, жазыушылардың жанында жазыу-сызыу жұмыслары хәм жазыуларды алып барыушы хызметкер. Телеграмманы алып коньки менен қустай ушып баратырған *секретарь* қыздың ғайратына хәмме ықласланып қарады (К.Султанов). Бул кеңсениң *секретары*

аузы-басын бояған бир кербаз екен (Т.Қайыпбергенов). 2. Арнаулы кеңес, жыйналыстардың баянлама хәм басқа жазуы-сызыуларын алып барыушы хызметкер. Журт кулисер еске алып хәр уақта: «Дүньяның исине қаласаң қайыл, Шайырлар — *секретарь, секретарь* — шайыр...» (И.Юсупов).

СЕКРЕЦИЯ ат. (лат. — *ажыралыу*). Адам хәм хайуанлар организмде секретлердің пайда болыу хәм ажыралып, бөлинип шығыу процеси.

СЕКС ат. (лат. — *жыныс*). Жынысый тилек пенен байланыслы кеширмелер, ис-хәрекетлер комплекси, жыйнағы.

СЕКСОЛОГИЯ ат. (лат. — *жыныс илими*). Адамның жынысый турмысының физиологиясын үйренетуғын илим.

СЕКСОПАТОЛОГИЯ ат. Медицинаның жынысый турмыс хәм ис-хәрекетлериниң бузылыуынан келип шығатуғын кеселликлерди үйрениу хәм емлеу менен шуғылланыушы тарауы.

СЕКСТИЛЛИОН ат. (фр.). Бир саны хәм жигирма бир ноль менен белгиленетуғын сан, муғдар.

СЕКСЕН сан. Санақ сан, 80 саны хәм усы сан менен белгиленетуғын сан, муғдар. *Сексенде* умытшақ болар, Бир таудан аскана мегзер (Әжинияз). Бирақ, *сексен* километр қашық турады (К.Султанов). Жасым сексенге шығып қартайсам да, өзимди ғайратлы сезип турыппан (Т.Қайыпбергенов).

СЕКСЕҮИЛ ат. Орайлық Азияның шорлы хәм қумлы шөллерінде өсетуғын, жапырағы жақсы рауажланбаған пута ямаса терек хәм оның отын сыпатында пайдаланылатуғын ағашы. Еспе қумның үстиндеги хәр жерде қулаған *сексеуиллердің* арасында кесирткелер жылт етип зып береді (К.Султанов). Үнсиз көкке қолларын созып әстен, Ким булар ел шетінде ербенлескен? Хеш ким емес, бул мәзи *сексеуиллер*, Шет-шебирсиз даланы қаппап өскен (И.Юсупов). Шөлден және тили аузына сыймай, бир *сексеуилдің* астын қолы менен тырнап, ызғарға бауырын басып жатып, неше күн уйқылағаны биймәлим, оянса, таң атып, қапталындағы жолдан онлаған ешекке жүк артып баратырған дузшыларды көрди де, излеринен бакырып жууырды (Т.Қайыпбергенов). Көз ушында киятырса да қапталдағы бир шоқ *сексеуилдің* қасына бийикке шығып жол берип турдым (М.Нызанов).

СЕКСЕҮИЛЗАР ат. Сексеуиллер өсип турған майдан.

СЕКСЕҮИЛЛИ кел. Сексеуилдің көп өскен жери, сексеуили бар.

СЕКСЕҮИЛСИЗ кел. Сексеуіл өспеген, сексеуіли жоқ.

СЕКТА ат. (лат. — *тәлиймат, ағым, мектеп*). 1. Тийкарғы басқарушы диннен бөлиніп шыққан топар. 2. Өз мәплери, пикирлери менен шекленип қалған, көпшиликтен ажыралған адамлардың тар топары.

СЕКТАНТ ат. Қандай да бир диний сектаға тийисли адам.

СЕКТОР ат. (лат. — *кесиуши, қырқып алыушы*). 1. Шеңбердің ортадан кесілген яки еки радиус пенен шекленген бир бөлеги хәм усы түрдеги зат. 2. Айырым мәкемениң, шөлкемнің, кәрхананың белгили искерликке кәнигелескен бөлими. 3. Халық хожалығының белгили экономикалық хәм социаллық белгилер менен ажыралып туруушы бөлими: жеке *сектор*, мәмлекетлик *сектор*. 4. Тутас бир аймақтың белгиленген радиус хәм шегаралар менен шекленген бөлими, айрықша ажыратылған аймак: Қала төрт *секторға* бөлінген.

СЕКУНД ат. (лат. — *екинши*). 1. Ұақытлық өлшем бирлиги, минуттың 60 тан бир бөлими. Күни-түни *секунд* сайын, Тилегимиз сизлер ушын (Ж.Аймурзаев). Себеби, биз санамызға қуямыз, *Секунд* санап билим, өнер зор үмит (Ш.Мәмбетмуратов). — Зулайха! Бир минут, бир *секунд* иркил! (К.Кәримов). 2. Мүйеш градусының үш мың алты жүзден бир үлесине тең мүйеш өлшем бирлиги.

СЕКУНДАНТ ат. (лат. — *жәрдем, көмек берууши*). 1. Дуэль катнасуушыларынан хәр бир қарсыластың дуэль шәртлери хаққында сөйлесиу алып барыушы хәм олардың орынланыуын бақлап туруушы исенимли адамы. 2. Бокс хәм шахмат ойындарында жарыс катнасуушысына дәлдалшылық етиууши, ойын дауамында, тәнепис уақтында хызмет көрсетиууши адам.

СЕКУНДОМЕР ат. (лат.+р. — *секунд өлшеу*). Секундтың 10 нан бир бөлимін көрсететуғын курал, саатқа усаған әсбап.

СЕКЦИЯ ат. (лат. — *кесиу, қырқыу*). 1. Мәкемениң яки шөлкемнің айрықша, өз алдына бир бөлими: Спорт клубының шахмат *секциясы*. 2. Дүкәнның белгили түрдеги товарлар сатууға кәнигелескен бөлими: Таяр кийимлер *секциясы*. 3. Машина, механизм, үскене, әсбаптардың труба системасындағы бир қанша бөлимлеринен бири: Трубопровод *секциясы*. 4. Турак жай хәм санаат имаратларының тамамланған айрықша, өз алдына бөлими.

СЕЛ ат. (а. — *ағым, сай, жылға*). 1. Күшли жауын. Күте бер мени, Қайтаман мен, Күт жалықтастан, Қара жамғыр куйса да

сел, Мойыма хаслан (И.Юсупов). 2. Күшли жауын, жамғыр сууынан пайда болатуғын үлкен суу ағымы. Гүлден гүлге қоныу бұлбилдің кәри, Бийопалық деген нәпси базары, *Селлер* ылықтырса таулардың қарын, Сайлардың баса-бас қамалы болар (И.Юсупов). Гә қар, гә жауын нәубетлесип, ашшы қуяш шыққан бұлтсыз күнлери тау кәнарлары *сел* болып ағады, сәл салкын тартса, баяғы кәддине түседі (Т.Қайыпбергенов). 3. ауыс. Қара көзден тағы *сел-сел* жас төгиледи (К.Султанов). Жүйрик кәлемлердің мәдетқары сен, Бүгин иске асты күткен әрманың, Залымлықтың *сели* баса алмады, Гүрес ушқынынан лаулады жалын (И.Юсупов).

СЕЛДИР кел. Сийрек, алағат. Менмен болма Пиримбайдай, Қудайым етпесин ондай, *Селдир* болып сеңсен тондай, Сылбырап хәм жүрме, балам (Бердак). Ким екен ол, жол баслаушы бұл киси, Неге ойнар бет-аузында күлкиси? Орта бойлы, *селдир* сакал, қызыл жүз, Биреулерге... усап тур ғой түртүси (И.Юсупов). Ажары қара пәрән, *селдир* сақаллы, муртын суұпынамай етип, еки уртына қойған, келбетли адам (К.Султанов). — Хәзир сонысы дурыс, — деп Аманлық өсик *селдир* муртларын сыйпап, селк-селк күлди (Т.Қайыпбергенов). «Сениң әкең тап ана Амангүлдин кисисине усаған, ат жаклы, *селдир* сақаллы, сымбатлы киси еди» деп тәрийиплеп берер еди апам (М.Нызанов).

СЕЛЕКТОР ат. (лат. — *таңлап алыушы*). 1. Бир қанша орынлардың орай менен тез телефон байланысын әмелге асыруу максетинде басқа аппаратлар тармағына байланысқан электромеханикалық қурылма, аппарат. 2. Түрли аймақларды қамтуушы онлайн байланыста өткерилетуғын жыйналыс түри. 3. Телевизордың зәрүр каналын таңлап алыу имканиятын бериуши, механикалық ямаса электрон түрде ислеуши механизми.

СЕЛЕКЦИОНЕР ат. Селекция маманы, туқымның таза түрин табыу бойынша ис алып барыушы кәниге. Ол адам тек агроном ғана емес, ал үлкен *селекционер* ғой (С.Хожаниязов).

СЕЛЕКЦИЯ ат. (лат. — *таңлау*). Ауыл хожалығы өсимликлери сортларының хәм хайуан породаларының инсанға зәрүр белги-өзгешеликлерине ийе болған сортлары хәм гибридлерин жаратыу усылларын ислеу шығыушы илим.

СЕЛЕН ат. (лат. — *Ай*). Менделеев периодлық системасының VI топарына тийисли химиялық элемент, металлоид.

СЕЛЕНОЛОГИЯ ат. (лат. — *Ай илими*). Ай сыртының дүзилісі хәм химиялық-минерологиялық курамын үйреніуші илим.

СЕЛЕҰ ат. Шөл, қыр жерлерде өсетуғын, урыққа усаған көп жыллық өсимлик. Әне, Қаражан атын *селеу*ге бағып жата берди («Алпамыс»). Қоңыр самал жулқып *селеу* жуусанды, Жамғыр сууы липлеп сай хәм салада (И.Юсупов). Ақыл жуұыртқан инсанға бир урыуымыз жыңғыл, екінши урық, үшіншиси жантақ, төртіншиси *селеу*, бесіншиси кыйсық тораңғыл.... (Т.Қайыпбергенов).

СЕЛЁДКА ат. (р.). Дузланған ямаса ысланған сельд балығы.

СЕЛИРИҰ ф. Халласлау, көтерілиу, мәсириу. Селирген сен жигит *селирип* сонша, Не қастың бар еди елимде менин (Қ.Ерманов).

СЕЛИТРА ат. (лат. — *дузланған тәбийғый сода*). Азот кислотасының натрий, калий, кальций ямаса аммонийли дузы (техникада хәм ауыл хожалығында кең қолланылады). Сеялка менен бир кәлипте өсиуи ушын *селитра* төгіп шығылды (Ө.Айжанов). Бүгин үстине огородтың *селитра* жиберген қауынын көп жегенмен (М.Нызанов).

СЕЛЬДЕРЕЙ ат. (фр.). Салат, аұқат сыпатында қолланылатуғын еки жыллық палыз өсимлиги.

СЕЛЬД ат. (р.). Онша үлкен болмаған, аұланатуғын теңиз балығы.

СЕЛК ЕТИҰ ф. Шоршыу, бирден қозғалуу. Балыққа хууышы кетип отырғанда Кәдир атлардың киснескен дауысынан *селк етип* жән-жағына карады (К.Султанов). Тосыннан болған бул сеске *селк ете* калдым (Т.Қайыпбергенов).

СЕЛК-СЕЛК ЖЫЛАҰ ф. Денелерин, ийинлерин кыймылдатып, дирилдетип жылау. Маман алаяк торының алдынғы туяғын кушақлауы менен жер сүйип *селк-селк жылап* жатты (Т.Қайыпбергенов).

СЕЛК-СЕЛК КҮЛИҰ ф. Денелерин, ийинлерин кыймылдатып, дирилдетип күлиу. Күлкиден курашы *селк-селк етип* отырған Қосыбай «бир уттым ба» деп, хаялын дәлкек етти (К.Султанов). Қыз кәдимгисинше *селк-селк күлиу* менен алыста шашылыңқырап жайылған паданы топлаңқырау максетинде жөне өзінше шауып кетти (Т.Қайыпбергенов).

СЕЛКИ кел. 1. Еркін, ашық. 2. Бос, босаң. Жыйналысты созыуға, Сезді *селки* таслады (А.Дабылов).

СЕЛКИЛДЕК кел. Қыймылдағыш, дирилдегіш, козғалғыш. *Селкилдек* телпегін қолына алып, маңлай терін жеңі менен артты (К.Кәрімов).

СЕЛКИЛДЕТИҰ ф. Қыймылдатыу, козғалтыу, дирилдетіу.

СЕЛКИЛДЕҰ ф. Қозғалыу, дирилдеу, теңлесіу. Оңлаған найзанын ушында аяқтары *селкилдеген* Избасар бахадыр жан айбат пенен «Жигитлер, жигитлер!» деп дауыслады (Т.Қайыпбергенов). — Маған он қой керек жора, бахасын не айттың, — деди козы теріден тигілген, хәр козғалғанда коңыраудай жүнлери тынбай *селкилдеп* тұрған телпегін қолына алған еңгезердей копа сақал киси (К.Кәрімов). Мийман қарны *селкилдеп* күлди, оған хәмме хор болып қосылды (М.Нысанов).

СЕЛКИЛДЕСИҰ ф. Қозғалысыу, дирилдесіу, теңселісіу. Сақал-шашлары *селкилдескен* адамлар хийуалылардың атларын жылаулауға жууырысты (Т.Қайыпбергенов). Сәске уақытларында жолда шөгірмелери *селкилдескен* ешекпелі жеті қары пайда болады (М.Нысанов).

СЕЛКИЛДИ ат. Қозғалыс, дирилди. Оны хәр бир *селкилди* төбесіне ийне сүққандай қыйналдырды (А.Бекімбетов).

СЕЛҚОС кел. Бийпәруа, итибарсыз, әсте-ақырын. Усы демде, әлле қайдан шаршап, ийінлери салпаусырап қиятырған Мурат шайық аржағынан атлы келип: — Аманлық, — деди *селқослау* дауыс пенен (Т.Қайыпбергенов).

СЕЛЛИ кел. Күшли жауынлы. Хорезмде қалды жайлар, Шекер олдум аху-уайлар, Тағ башынан аққан сайлар, *Селли* болар, селсіз болар (И.Юсупов).

СЕЛПИ кел. Қатты тартылмаған, бос. Ондайларды «пәленшениң салған ийнелигін қара» деп ау тоқыушылар қолдан қолға тийгизбей жақлап жүреді, ал *селпи* оралған пәс ийнеликті көрсе, «пәленшениң ийнелигі шығар усы» деп ермек етип күлісип алады (К.Сұлтанов).

СЕЛСИЗ кел. Күшли жауынсыз. Хорезмде қалды жайлар, Шекер олдум аху-уайлар, Тағ башынан аққан сайлар, *Селли* болар, *селсіз* болар (И.Юсупов).

СЕЛТ ЕТИҰ ф. 1. Қозғалыу, қыймыл, хәрекет етіу. Жұлдызлар екі жастың тас төбесінен шағырайып қарап, дәслепки мухаббат сөзлеріне қызыққандай *селт етпей* тұр (К.Сұлтанов). Олар *селт етпестен* ийттің орнына келип бір-бирине асылыса отырды (Т.Қайыпбергенов). *Селт еткен* сес жоқ, Ийтлер де үрмейді (К.Смамутов). 2. Шоршып, түсіу, секиріу, жалт қарау.

СЕЛТЕҢ ат. Кесент, алаң, кеулин бөлиу. Ериниң жазылысып уйқыда жатырғанын көреді, «түнде келип мениң мазамды алмайын» деп жатып қалған ғой, дем алсын, *селтең* бермейін деп аяғын ғаз-ғаз басып далаға шығып кетеді (К.Султанов). Директор оған қайтып *селтең* берген жоқ (Т.Қайыпбергенев).

СЕЛТЕҢЛЕУ ф. Алақлау, қараныу. Жөн-жағыма *селтеңлеп* қарай беріппен (Ө.Хожаниязов). Бийшара ғарры, найза ушында аяқтары *селтеңлеуі* менен «уай, сиңлим, елим...» деп зорға айтып үлгерді (Т.Қайыпбергенев).

СЕЛТЕҢСИЗ кел. Хәрекетсиз, қыймылсыз, алаңсыз, кесентсиз. Жас шөпшек жанбас гүрлеп, пыскыр тек те, Ышқы болмас *селтеңсиз* бос жүректе, Мухаббат — лаулаған от, уйқысыз түн, Дауа жоқ мухаббаттан келген дәртке (И.Юсупов).

СЕЛФИ ат. (ингл. — *өзин-өзи*). Телефон камера, фотоаппарат, монопод жәрдемінде өзін-өзі сүүретке түсириу, автопортрет.

СЕЛФИМАНИЯ ат. Адамның ишки дүньясын бузатуғын хәм инсанлар менен сәубетлесиудиң алдын алатуғын, өзін хәм этираптағы затлар хәм уақыяларды тураклы сүүретке түсириуге умтылыу.

СЕМАНТИКА ат. (гр. — *билдириуши, аңлатыушы*). 1. Тил бирликлери болған сөздің, гәптиң мәніси. 2. Семиотиканың тийкарғы бөлімлериниң бири. 3. қ. семасиология.

СЕМАСИОЛОГИЯ ат. (гр. — *белги, мәни, мазмун илими*). Тил илиминиң тил бирликлери болған сөзлердің мәнилерин хәм олардың өзгерисин үйрениуши бөліми.

СЕМАФОР ат. (гр. — *белги тасыушы*). Темир жол станциясына жақын жерде бағанаға орнатылатуғын, өз қанатларының түрлі жағдайы ямаса жасыл, сары, қызыл ренди (өшип-жанып туратуғын) шырақлары жәрдемінде жолдың ашық ямаса ашық емес, жабық ямаса жабық емеслигин машинистке көрсетип туратуғын стационар қурылма.

СЕМЕСТР ат. (фр. — *алты айлық, ярым жыллық*). Жоқарғы хәм орта арнаулы оқыу орынларындағы оқыу жылының ярымы. — «Ботаника»дан бир семестр сабақ өттиңіз (М.Нызанов).

СЕМИЗ кел. Майы көп, май басқан, гөши хәм майы басқан, гөши хәм майы көп. Жайлауым Үргениш, арқасы теңиз, Жауырыны қақпақтай маллары *семиз* (Әжинияз). Жағасын молдан қайып жийеклеген ақ сүп көйлегиниң етегин желпип, ылақаның қарнындай иркилдеген *семиз* құрсағын арқа жакқа

қаратып жатыр (К.Султанов). Тында дийқан бийдай нанға тойдырып, Шөлде шаруа мал семизин сойдырып, Сен дүньяға хасыл липас кийдирип, Жасандырсаң жәхән Зухраға мегзер (И.Юсупов). Бири арық десе, бири семиз деди, қулласы әлленемірде кереги бөліп алынды (К.Кәримов).

СЕМИЗЛЕУ кел. Гөши хәм майы көбірек.

СЕМИЗЛИК ат. Семиз болыу, майлылык. Иркилдейди *семизликтен* кара мал, Сыйырлардың жер тирейди желини (Т.Сейтжанов). *Семизликті* қой көтереди (ққ.х.н.). *Семизликтен* жумылып кеткен көзлерин кеңірек ашып, қысқа мойынын бурып дөгеректі пінхамы барлады (К.Кәримов).

СЕМИЗШИК кел. Семизлеу, етлилеу, майлылау. Орта бойлы, қызыл жүзлі *семизшик* кисі менен гезлесіп қалды (К.Кәримов). — Мен усы Қудиярдан доктор шыққанына хайран қаламан, — деди жасы еліулер әтирапындағы, ала пенжеклі, *семизшиктен* келген муртлаш кисі (М.Нызанов).

СЕМИК кел. Жиңишке, киши, жүдеу, кем. Ишінде өртенген шокқа дады шыдамай ах урып, аузынан ыссы жалын атады, көз нуры *семик*, қабағы қатыңқы (К.Султанов).

СЕМИНАР ат. (фр. — *нәлхана, туқым*). 1. Жоқары хәм орта арнаулы оқыу орынларында студентлердің оқыу режесінде белгіленген темаларды қаншеллі өзлестіргенін анықлау, олардың өз бетіншелігін арттыруу мақсетінде оқытушының басшылығында өткерилетуғын тәжірийбе, шынығыу. 2. Илимий мәкемеде, шөлкемде хызметкерлер кәнигелигін, тәжірийбесін арттыруу, илимий жетіскенлік хәм тәжірийбени үйрениу, тәжірийбе алмасыу хәм тарқатуу үшін өткерилетуғын жыйналыс. Ой, заман-ай, кеттің-ау бірден өзгеріп, Кеше еситкенді бүгін көз көріп, Шешенліктің *семинарын* өткіздік, «Қайта қуруу» емес, болды еzbелик (И.Юсупов). — Директор бір хәптелик *семинарға* кетті (М.Нызанов).

СЕМИНАРИЯ ат. 1. XVIII—XX әсир басларында Россияда баслауыш мектеп оқытушыларын таярлайтуғын арнаулы оқыу орны. 2. XVI әсирдің екінші ярымынан Батыс Европаның айырым мәмлекетлерінде шөлкемлестірілген, айырым христиан шіркеулері үшін руханийлер таярлайтуғын оқыу орны.

СЕМИОТИКА ат. (гр. — *белгилер қаққында тәліят*). Информация, мағлұматларды сақлау хәм узатуу үшін хызмет

ететуғын белгилер хәм белги системаларынын улыўма кәсийетлерин үйренетуғын илим тараўы.

СЕМИРИҮ ф. Май байлаў, денениң толысып май, гөш байлап жуўаныўы, май басыў, ыркылдаў, былшыйыў. Жаксы сөзге *семирп*, шырпынып жайдан турады («Мәспатша»). Әкелинген кепек унды суўға жибитип арық малларға берип еди, ақ бийдайдың қамырын жеген маллар динкесине енип, қулындай болып *семирди* (К.Султанов). Өзи аппақ болып *семирп* кетипти (Т.Қайыпбергенов).

СЕМИРТИҮ ф. Үй хайуанларын гөшинен пайдаланыў ушын бағыў, қараў, от-жемин бериў. Ажар усы сапары арық жылқыларды қалай *семирткенин* баслыққа көрсетип, мазатланып қайтыў да ойында жоқ емес (К.Султанов).

СЕМИТЛЕР ат. (а. — *жоқары, жоқары дәрежели*). Арка хәм Шығыс Африкада, сондай-ақ, Алдынғы Азияда жасаған хәм семит тиллери семьясына киретуғын тиллерде сөйлеген әййемги (аморийлер, финикийлер, оссурийлер, арамейлер хәм т.б.) хәм сөйлесиўши хәзирги (араблар, амхарлар, Израил еврейлери, сириялылар) халықлар.

СЕМИҮ ф. 1. Киширейиў, жүдеў, солыў. Исип, *семип* кепсеңдағы, Ойланың, кеткен келер ме (Бердақ). Қабағы қатыңқы, торсылдақтай еки бетиниң ети *семип*, айғыз-айғыз әжим түскен (К.Султанов). Денесиниң азғанлығынан келисикли келбети де өзгерип, мойны уп-узын, жип-жиңишке болып жағының ети *семген*, өзи қылтыйып қалған (А.Бекимбетов). Бес жыллық урыс зардабына ананың жүреги қатып *семди* ме, ениреп егитилген менен төгилип жас шыкпады (К.Султанов). 2. Азайыў, таўсылыў, өшиў, тоқтаў. Катердин қарасы *семгенше* самал менен лаўдан көйлеги желбиреп, суп-сур болып турған Назлы кемпир баласының жан қалтасына салған топырағын «уўысыма қайтып қашан түсер екен» деп дағдырып тур еди (К.Султанов). — Ауа, сары уўайымнан пайда жоқ! — деп Жәмийла да Жумабайдың сөзин қайталап, самолёттың даўысы *семген* жакка сарсылып карады да: — Эй, мийнет болса көрермиз! — деп шананың ернегине келип отырды... (К.Султанов).

СЕМСЕР ат. Еки жүзли үлкен пышақ, еки жүзли қылыш. Кескир *семсер* бардур қолда, дуўшар келдин пирли жолда («Мәспатша»). Отаўдың ишкери хәм сырткары есигинде турған жасаўылардың қолларында жарқылдаған *семсер* қылыш (К.Султанов). Полякларға Паз батыр күшин танытсын батыл,

Польшада аз байлық пенен салтанат, *Семсери* жақсы ол жақтың, тийимлиси бирақ та, Келинликке әкелсин бир перийзат (И.Юсупов).

СЕМЬЯ ат. 1. Бирге туратуғын туұысқан адамлардың топары, ерли-зайыплылар, бала-шагалар, хожалық. Өсек сөзлердің тийкарғы дереги де екеуінің *семьясынан* шығып отыр (Т.Нажимов). Бизлер *семьямыз* бенен курортқа барып келемиз (Қ.Айымбетов). — Әскер *семьясына* бүлк салыуға не хакқысы бар! — деди де Жәмийла орнынан турып майданға шығып кетти (К.Султанов). Хәй ысық жай, күтип қара сен, Жети сулыұ *семьясына*, Қосыламан «Жақсы жай» деген, Студкомның жарнамасына (И.Юсупов). 2. Бир максетте жасаушы халықлардың жыйындысы, топары.

СЕН ал. 1. Бетлик алмасығы, алмасықтың екінши бети. Бийгүна нәрестенің атасын, атаның ботасын мийримли кушағынан жулып алып, ыссы бауырын шолан еткен — *сен!* (К.Султанов). Айтшы, дийқан достым! Сол бир заманда, *Сен* ким едің, ислеп едің ким ушын? Жат курсаклар ушын жумсалған сонда, Жумыр билегінде қайнаған күшің (И.Юсупов). Көшип келген қыпшақларға «*сен* кимсен, қайдан келдің» деген хеш ким болмады (К.Кәримов). *Сен* — Жер деген үлкен планетаның құдіретли уәкилсен! (М.Нызанов). 2. Өзинен кишилерге ямаса жақын адамларға мүрәжат түрінде ямаса олардың атының орнына қолланылатуғын сөз. Фронтқа барсаң *сен* де бир мәртлик көрсет, жора, — деп ғарқылдап күлди (К.Султанов). Жигитлердің ишин гыж-ғыж қайнатып, Бир нәзерің менен аларсаң атып, Ғафыз Ширазийдің сазын йғлатып, Апаң сулыұ болған *сеннен* де жаман (И.Юсупов). Биреуі «еки күн шыдаған адам болмайтуғын еди, бул еле тири ғой, күшли көринеди» деди де, маған, «хәй, орыс, *сен* Хийұа ушын нөкер боласаң ба?» — деди (Т.Қайыпбергенов). — Иним, *сен* алжасып келип турған жоқсаң ба, мен фермермен! (М.Нызанов). 3. Тыңлаушыны менсинбеушилиқ, писент етпеу мәнисин аңлатады. *Сен* маған мәтибийсима (К.Султанов). *Сен* албаслы турғанда бул үйге ким келеди (Т.Қайыпбергенов).

СЕНАЖ ат. (р. — *пишен*). От-шөплерди солдырып, куұратып, витаминлерге байытылып таярланған маллар от-жеми.

СЕНАТ ат. (лат. — *кексе, Ғарры, Ғаррылар кеңеси*). 1. Әййемги Рим мәмлекетінде жоқарғы хукиметлик орган. 2. Патша Россиясындағы нызам шығарыушы хәм мәмлекет басқарыушы жоқары мәмлекетлик орган. 26-август күни қарақалпак

елшилери Петр биринши дәуиринде салынған *сенат* жайына шақыртылып, оларға патша ырза болғаны, тилеклери қабыл етилгени жазылған Жарлық (Грамота) тапсырылды (Т.Қайыпбергенов). 3. Айырым мәмлекетлерде, соның ишинде Өзбекстанда, парламент жоқары палатасының аты.

СЕНАТОР ат. (лат.). Сенат ағзасы.

СЕНИҢШЕ кирис сөз. Сениң ойлауыңша, пикиринше, болжауыңша.

СЕН-МЕНГЕ БАРЫҰ фраз. Айтысып калыу, урысыу.

СЕНСАЦИЯ ат. (лат. — *сезиу*). Күтилмегенде жүз берген, адамларды тәшүишке салатуғын, хайран қалдыратуғын уақыялар хәм оның нәтийжесинде көпшилик адамларда пайда болатуғын күшли эмоция, шауқым. Бир киси қоңырау етип «*сенсация* деп қыялыңызға не келсе соны жаза бересиз бе?» деп айтпаған гәпи жоқ (М.Нызанов).

СЕНСИРЕҰ ф. «Сен» деп сөйлеу арқалы сыйламауды билдириу.

СЕНСУАЛИЗМ ат. (лат. — *сезим-туйғы*). Философияда билиу теориясында сезим-туйғыны билиудиң ең тийкарғы дереги деп тән алыушы философиялық бағдар.

СЕНТИМЕНТАЛ ат. (ингл. — *сезим-туйғыны сезиу*). Кеули бос, кеуилшек, хәдден тыс жылауык.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ ат. (фр. — *сезим-туйғы*). XVII әсирдиң екинши ярымы хәм XIX әсирдиң басларында Европа хәм АҚШ әдебияты хәм көркем өнериндеги ағым.

СЕНТЯБРЬ ат. (лат. — *жетинши ай*). Әйемги Римде 1-марттан басланатуғын календарь жылының жетинши айы, Григорий календарында жылдың тоғызыншы айы, гүз мәусиминиң биринши айы. 1944-жыл, 5-*сентябрь* күни. Мәтеке ғарры складтың алдында қуяшламада жети-сегиз ғарры-кемпир менен жылым көнгелеп отыр (К.Султанов).

СЕНЬОР 1. Феодаллық жәмийетте ири жер ийелеши. 2. Испанияда ер адамға карата «мырза» (господин) мәнисинде хүрмет пенен айтылатуғын мүрәжат.

СЕНЬОРА ат. Испанияда турмысқа шыққан хаялға хүрмет пенен айтылатуғын мүрәжат.

СЕНЬОРИТА ат. Испан хәм португал тиллеринде сөйлеуши мәмлекетлерде турмысқа шықпаған қызларға хүрмет пенен айтылатуғын мүрәжат.

СЕҢ ат. Дәрьяларда, өзеклерде, көллерде, теңизлерде гүздеги хәм бәхәрдеги катып және еригендеги ағып жүриуши бөлек-

бөлек музлардың топары, музлардың ағысы, ығыуы, бузылыуы. Қысында *сеңлер* сиресип, Қақ жарылған музыка («Қырқ қыз»). Қыстағы қатқалақ кумды машина *сеңдей* бузып киятыр еди, сәл жерде тоқтады да қалды (К.Султанов). *Сеңнен* аман қалған өрелерге ағаш таслап, хәзирги аманат көпир тикленди (К.Кәримов).

СЕНДЕЙ кел. Сеңге усаған, сең сыяқлы, сең тәризли, сеңге мегзес.

СЕНСЕН ат. Қозының өскин териси, жүни шыйратылған кой териси. Селдир болып *сеңсең* тондай, Сылбырап хәм жүрме балам (Бердақ). Басында *сеңсең* шөгирмеси бар (К.Досанов). Үстиндеги жийеги ақ-қызыл тауар менен қыялап жийекленген сары *сеңсең* постынлары күн менен шағылысып, жолға сән берип барады (М.Нызанов).

СЕНСЕНДЕЙ кел. Сеңсенге усаған, сеңсең сыяқлы, сеңсен тәризли, сеңсенге мегзес.

СЕП I ат. Көмек, жәрдем. Бердимурат жылама көп, Әрман менен кеттим ғой деп, Жаныңа бир болар *сеп*, деп нәсият берген екен (Бердақ). Жаудың жеңилиуине *сеп* болар ма, балам сауаштан тезирек қуысар ма, деп қол-қабысымды тийгизип жүрмен... (К.Султанов).

СЕП II ат. Қыз узатыуда ата-анасы тәрeпинен берип жиберилетуғын, қызға тийисли дүнья мал.

СЕП III ф. к. себиу. Салы тапсаң мөлдекке *сеп*, Хәз етерсең палауды жен, Мөлдек салым дым болық деп, Мактансам журт күлер бизге (Бердақ). Шананың арқаны қыйған еки ийини дуз *сепкен* жарадай сызлап ашыса да, көкиреги сергек, кеули көтеринки (К.Султанов). Сен бахыттың мол булағын ағыздың, Тынышлықтың дәнин *септиң* мудамай, Тең деп болмас саған Нью-Йорк, Париждин, Трофейден маржан такқан мадамың (И.Юсупов). Жаутершиликке тап бола бергени болмаса, шайық *сепкен* туқым қалыусыз көгеретуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

СЕПАРАТ ат. (лат. — өз алдына, ажыратылған). Мәпдар тәрeплер менен келисимге келмеген, бир тәрeплеме, өз алдына.

СЕПАРАТИЗМ ат. (фр. — өз алдына, ажыратылған). Бөлинип шығыуға, өз алдына болыуға умтылыу, мәмлекеттиң бир бөлимин ажыратып алып, жана мәмлекет дүзилмесин дүзиу ямаса мәмлекеттиң бир бөлимин автономияға айландырыу хәрекети.

СЕПАРАТОР ат. (лат. — ажыратқыш). Газден суйық ямаса қатты бөлеклерди, суйықлықтан қатты бөлеклерди ажыратыу, араласпаларды қурамлы бөлеклерге айырыуға арналған

аппаратлардың улыўма аты, мәселен: сүттин каймағын ажыратып алыўға арналған машина. Саўылған сүтти түни менен *сеператордан* өткерип, үйине келсе, еле Сабыров келмеген соң уйқылап қалады (К.Султанов).

СЕПКИЛ ат. Адамлардың бетине, жүзине, мойнына, қол терисинде пайда болатуғын сарғыш, қоңыр, қаралтым рендеги, көлеми хәр қыйлы болатуғын майда дақ, ноқатлар. Бет алмасының кызғыш дөнген жерлерине азлап *сепкил* түсе баслапты (Ж.Аймурзаев). Ол медресеге буннан еки жыл бурын келген, қара торы, жуқа жүзінде шешек аўырыўынан қалған *сепкили* бар, ашық минезли жигит (К.Султанов). Ақ жүзине *сепкил* түсти (К.Султанов). ◇ **Сепкил салыў** — аўыс. Намысына тийиў, уятлы қылыў. Нәзер сал ертерек жолдың дүзине, *сепкил* салар Айпаршаның жүзине («Мәспатша»).

СЕПКИЛДЕЙ кел. Сепкилге усаған, сепкил сыяқлы, сепкил тәризли, сепкилге мегзес.

СЕПКИЛЛЕНИЎ ф. Бетине, денесине сепкил түсиў, сепкил басыў, дағалланыў, тамғаланыў, ноқатланыў.

СЕПКИЛЛИ кел. Бетинде, денесинде сепкили бар, дағаллы, тамғалы, ноқатлы.

СЕПКИЛСИЗ кел. Бетинде, денесинде сепкил болмаған, сепкил баспаған, дағалланбаған, тамға түспеген, ноқатланбаған.

СЕПКИШ кел. Суйыклықты хәм басқа затларды себетуғын, шашатуғын.

СЕПЛЕНИЎ ф. Атлық сөз шақабына тән сөзлердин сеплик категориясы нызамларына бойсыныўы.

СЕПЛЕСИЎ ф. Көгермей қалған көк егистин араларына қайтадан егиўге жәрдемлесиў.

СЕПЛЕТТИРИЎ ф. Көгермей қалған көк егистин араларына басқалар жәрдемінде қайтадан ектириў.

СЕПЛЕТИЎ ф. Көгермей қалған көк егистин араларына басқалар жәрдемінде қайтадан ектириў.

СЕПЛЕЎ I ф. 1. Сөтилген, жыртылған жерди дүзетиў, қурастырыў, жалғаў, бириктириў. Хабарым бар бәринен де жан апа, Саўдыраған саўытларды *сепледик* («Қырк қыз»). Жананы кеплеп, гөнесин *сеплеп* турмасан мүшкилимиз қыйын (К.Султанов). 2. Көгермей қалған көк егистин араларына қайтадан егип шығыў.

СЕПЛЕЎ II қ. Сеплик.

СЕПЛИК ат. лингв. Атлық сөз шақабына тән категория. Сеплик категориясы.

СЕПСИМЕҰ ф. Тарқамау, азаймау, жоқ болмау, таралмау, жоғалмау. Биз таяр барамыз, Ҳеш *сепсиместен* (И.Юсупов).

СЕПСИС ат. (гр. — *шириу, ириу*). Ириң пайда етиуіші микроблардың инфекция ошағынан қанға өтип, қанның зәхәрлениуі нәтижесінде келип шығатуғын ауыр жұқпалы кеселлик.

СЕПСИТИҰ ф. Тарқатыу, азайтыу, жоқ қылыу. Тағы бизге кәрежетинди *сепситип* алып өзиң тарығып қалма, иним!... (К.Султанов).

СЕПСИҰ ф. Тарқалыу, азайыу, жоғалыу. Гүлмыйығы *сепсип*, хәк ашқан арба, Гейде турып қалар омбалап қарға, Жаны кетип жалқауланған жауыр ат, Қамшыдан қаймығып тартады зорға (И.Юсупов). Тирилеринен басқа жаққа көшип *сепсигени* жоқ (Т.Қайыпбергенов).

СЕР САЛЫҰ ф. Дыққат етиу, кеуил бөлиу. Келешекке *салмасаң сер*, шубалысар буннан бетер, Талабын қыл билим-хөнер, Боларсаң аман қарақалпақ (С.Мәжитов). Жән-жаққа *сер салды* (Ж.Аймурзаев).

СЕРБ ат. Сербия хәм Черногорияның серб-хорват тилинде сөйлеуіші тийқарғы халқы, миллет.

СЕРВАНТ ат. (фр.) Ыдыс-табақ, сұлғи, дастурхан хәм т.б. қойылатуғын, жоқары бөлеги айналы шкаф, буфет. Шкафларды, *сервантларды* тинтип бир шийше «Қара марварид» деген қызыл вино тауып келдим (М.Нызанов).

СЕРВЕР ат. (ингл.) Белгили бағдарламалар топламы менен тәмийинленген хәм улыуа компьютер тармағында диспетчерлик, бөлистириу хәм басқарыу ұазыйпаларын әмелге асырыушы компьютер хәм компьютерлер топары.

СЕРВИЗ ат. (фр. — *ыдыс-табақ топламы*). Белгили муғдардағы адамларға мөлшерленген, бирдей безетилген ыдыс-табақ топламы.

СЕРВИС ат. (фр. — *хызмет*). Күнделикли турмыстың түрли тарауларында — дүкән, мийманхана, шаштәрезхана, жанармай куйыу шақапшалары хәм т.б. халыққа сапалы хызмет көрсетиу хәм усындай хызметтин өзи.

СЕРГЕК кел. 1. Сезгиш, сак, зийрек, тез хәм дәрхал сезетуғын. Шананың арқаны қыйған еки ийини дуз сепкен жарадай сызлап ашыса да, көкиреги *сергек*, кеули көтериңки (К.Султанов). *Сергек* нәпес алған қанша өмирлер, Сөйтип, пидә болды гүл дийдарыңа, Сен деп албырасып қошшақ бұлбиллер, Татлы үн

излейди намаларына (И.Юсупов). **2.** Ояў. Ерте турып, ертең сейил етемиз, *Сергек* болып орныңызда жатыңдар («Қырк қыз»). Ол қанша мәс болса да үйде бийгана еркек жатқаны ушын *сергек* уйқылаған екен (М.Нызанов).

СЕРГЕКЛЕНИҰ ф. Сезиу, билиу, зийреклениу. Бир топар ийттиң қаңсыласып келип қалғаны ойын бөлди, *сергекленди* хәм ийтлерди таныды (Т.Қайыпбергенов). Күни менен қызы менен ақлықтарын күтип отырған кемпир бирден *сергекленди* (М.Нызанов).

СЕРГЕКЛИК ат. Сезгишлик, сақлық, зийреклик, тез хәм дәрхал сезетуғынлық.

СЕРГЕЛДЕҢ ат. Әуере, сарсаң, хәлекшилик. Тууар таппаған жигит арысландай күши, тауыстай келбети болса да жасы қыркқа келгенше шапанын желбегей салып, елме-ел гезип қыдырыу менен *сергелдең* еди (К.Султанов).

СЕРГИЗДАН ат. Себил, хайран, әуере. Бир хәдийседен қуры алақан емес, *сергиздан!*.. (К.Султанов). Буннан үш күн бурын қар көмип жолды, Дүзде адастырды буларды боран, Еки жүк машина *сергиздан* болды, Үргин ақ пердесин тутты алдынан (И.Юсупов).

СЕРГИЗДАНЛЫҚ ат. Себиллик, хайранлық, әуерешилик. Еле тентенелик, еле *сергизданлық*, еле уйқысыз түнлер, хә сепий!.. деп гүбирленип, тисленип, темир аршадан бир папка алды (Т.Қайыпбергенов).

СЕРГИТИҰ ф. Қыялын, ойын хәр қыйлы нәрселерден босатыу, алжастырыу. — Нели болдыңыз? — дедим оның кеулин *сергитпекши* болып (М.Нызанов).

СЕРЕ к. сәре.

СЕРЕНАДА ат. (итал. — *түнги қосық*). **1.** Орта әсирлерде Италия хәм Испанияда сүйген ярының есиги ямаса терезесинин алдында турып, тарлы музыка әсбабы менен айтылған қосық. **2.** Музыка ансамбли ушын жазылған, сюитаға уқсас музыка шығармасы.

СЕРЕШТЕ ат. Әуере, алан, сергиздан. Адамды етпе *сереште*, Мен де бахтымнан көрермен (Бердақ).

СЕРЖАНТ ат. (фр. — *хызметкер*). Милиция, полиция хәм әскерий исте (армияда) ең киши командирлик атақ хәм усы атакка ийе болған адам. Бұлбил болып сайрап келтирип бабын, Тил әкелгиш екен тауын есабын, Бул кеуилли, жау жүрекли *сержанттың*, «Соловей» дер екен полкта лакабын... (И.Юсупов).

СЕРИ кел. Дәли, ғошшақ, шок. Бекмурат жетимди ертип келген еди: Бекмурат жетим Қоңырат урыуынан, Аманлықлар

менен бир қоста жасайтуғын еле сер бойдақ (Т.Қайыпбергенов). Қыпшақ бийи өлеринен алдын әкеси Артық *сери* жатырған қойымшылыққа жерлеуді ұсият қылған екен (К.Кәримов).

СЕРИАЛ ат. (ингл. — *қатар*). Көп сериялы, көп бөлімлі дауамлы фильм.

СЕРИГИҮ ф. Ашылысыу, кеули толыу, шадланыу. Сен десем *серигин* жаным, қалмас кеуилдің шери, Ерик гүлдерін шашып қаракалпақ жерлері, Шадлық бәхәри күлер, ярым, сен жүрген жерде (И.Юсупов).

СЕРИК қ. шерик.

СЕРИППЕ ат. Пружиналы механизм, мылтықтың қулағы, шүриппеси. «Енди кешиксем болмас» деген шешімге келген Оразымбет карабиннің *сериппесин* кейін тартты (К.Досанов). Бундай орынлар *сериппе* дузақ қурыуға күтә қолайлы болатуғын еді (Т.Қайыпбергенов). **Қол сериппе** — жерди сууғарыу ушын қол менен суу серпиуге арналған курал. Сууы жетпей *қол сериппеге*, Досғалый де турған екен (С.Нурымбетов). Буны «*қол сериппе*» дейди екен. Қәйтесең... аянышлы (К.Султанов). Үй-дәскелилердің көбиси қорасы менен үйи арасында малының тезегін тазалаудан басқа, ямаса жап бойынан жер қыйтақлап *қол сериппеден* бир-еки тақыя туқым шашыудан басқаға пәми алыспайтуғынын Маман түсинетуғын еді хәм олардың көпшилигине кәдик пенен қарар еді (Т.Қайыпбергенов).

СЕРИППЕДЕЙ кел. Сериппеге усаған, сериппе сыяклы, тәризли. Жоталы жигиттің қарыулы еки билегинің *сериппедей* атылған күши менен асайдың тағалы аттың туяғындай музға гириш-гирш тийген дауысы еситиледи (К.Султанов). Бөз көйлек астындағы хәлсиз денеси қақпанның полат *сериппесиндей* болып табылады (К.Султанов).

СЕРИППЕҮ ф. Шашпау, бүркпеу, шашыратпау. Жүрегимде жанған оты, Бир суу *сериппей* сөнермекен (А.Дабылов).

СЕРИЯ ат. (лат. — *қатар*). 1. Бирдей, уқсас ямаса улыуға белги, өзгешеликлері жағынан өз ара үзликсиз байланысly болған затлар топары (кітап, брошюра хәм т.б.). 2. Қымбат бахалы қағазлар, хұжетлер хәм т.б. хәриплер хәм санлар менен топарланып белгиленген разряды, категориясы. 3. Кинофильмнің бир бөлеги, бөліми.

СЕРИЯЛЫ кел. Серияларға бөлінген, сериялап шығарылатуғын. — Қашшан еки *сериялы* кино ислеп таслаған болар еді (М.Нызанов).

СЕРКЕ ат. Пиштирилген еркек ешки, ақта теке. Сексен *серкем* бар еди, Буны хәм кетти тамаклап («Қоблан»). Аппак мүйиз *серкем* жол баслайды, Аннан-саннан аяғын бир таслайды (кк.х.к.). Ережеп токалақ мүйиз қара *серкени* алдына салып үйине қайтты (К.Султанов). Асығы пүтин ақ *серке*, Қой басласын қотанда, Белдеуде киснеп тулпар ат, Сүринбесин жортқанда (И.Юсупов).

СЕРЛЕҰ ф. Байқау, сезиу, билиу, аклау. Тислеп алып косынканын бир ушын, Қыялықты исте турып *серлейди* (Т.Сейтжанов). — Гүзден бери *серлеп* жүрген бир көлим бар еди, — деди Жумабай (К.Султанов). «Келте зибан» гүрмеуине келмеди, «Уллы зибан» бахыт таппай шөлледі, «Жортыұлыда» елдің жоғын жоклаған, Батырлардың ат туяғын *серледим* (И.Юсупов). Избасар бахадырдың жазықсыз жорта кашып баратырған адамға найза урғанын узақтан *серлеп* турған керейдің атлылары қызып кетти (Т.Қайыпбергенов).

СЕРЛИ кел. Сезгиш, билгиш, анлағыш. *Серлилик*, батырлық оған тән теңіз арысланы (Г.Есемуратов). Бирақ, ай жарық болса бир сәри, ал мынандай буркасынлы хәм қараңғы түнде қандай *серли* болса да, есаптан жаңылысуы мүмкін еди (К.Султанов). — Алжастыңыз, бий! — десе де, бул сыншыл, *серли* бийден қәуипленип, изине ерген келиншегине қарады (Т.Қайыпбергенов).

СЕРМЕЛЕКЛЕНИҰ ф. Силтениу, аяқ-колларын тәртипсиз түрде хәрекетке келтириу. Егер, ол аяқ-қолын *сермелекленип* оянып кетпегенде сөз жоқ, жигирма тонна көмирдің астында қалатуғын еди (М.Нызанов).

СЕРМЕЛЕҰ ф. Силтеу, қолы менен олай-булай, ояқ-буяққа, жән-жаққа хәрекет етиу. Үлкен оркестрди баскарып турған, Дирижёр бир тынбай *сермелер* қолын, Шыбығының ушында саз мәуиж урған, Мың тар гүңирер бир Бетховен болып (И.Юсупов).

СЕРМЕНИҰ ф. Қолы менен дөгерекке хәрекет етиу, қарманыу. Буннан соң мийрасхор иргежейлинің қолындай кишкене қолларын *серменип*, ғарқ-ғарқ күлди де, Маманға бир гүмис теңге ұслатып кетти (Т.Қайыпбергенов).

СЕРМЕҰ ф. Силтеу, бир нәрсени хәрекет етиу. Шаққанлық етип Сәйеке айкасып, қолын *сермеди* (А.Дабылов). Дәпинип келгенине аяғын тепсинип, қапталдағысына қолын *сермеп* қара жерде сырғанақ тепкен кисидей теңселеді (К.Султанов).

Бүктен ушқан кырғауылдай дүрлейди, Кең жайлауда керип туяк *сермейди*, Ал, қызғаншақ айғыр үйір басында, Жылкыманды жат көз бенен *серлейди* (И.Юсупов). Бул ғауғалы қылыш *сермеулерде*, найза урыуларда аман жүрсе жақсы, егер бир бәле болып қалған болса, жау емес, құдай жағасынан алып, етегинен Мурат шайықтың асылғаны (Т.Қайыпбергенев). Басқа еркеклер қусан қолды бир *сермейтуғын* каталлық жоқ еди сенде (М.Нысанов).

СЕРПЕНТАРИЙ ат. (лат. — *жылан*). Тири жағдайда зәхәрін алыу ушын зәхәрли жыланлар бағылатуғын, сақланатуғын орын.

СЕРПИЛИҰ ф. Кетиу, таралыу, тарау. Елатың үстиннен *серпилип* көшти (Әжинияз). Төбемди қаппап турған қара булт батысқа қарай *серпилип*, жадырап күн шықты (К.Султанов). Демде ақ булт *серпилип*, хауа ашылды (Т.Қайыпбергенев). Ел *серпилип* кешип Уатан үстинен, Сунқар қус оралды аяқ бауына, Бүлбил үркіп қырлы дүпен сестинен, Зағ қонды кеулимнин Бозатауына (И.Юсупов).

СЕРПИНИҰ ф. Кейин кетиу, кейин қарай таралыу.

СЕРПИНЛИ кел. Кейинге ылақтырыушы, ийтериуши күши бар. Бәри-бәри полат *серпинли*, Пружинадай шыйратар сени, Қысқа өмирге жәбирдур булар, Уа, нервалар, жапакеш нервалар! (И.Юсупов).

СЕРПИҰ ф. 1. Ылақтырыу, таслау. Қапалық бултын үстинен *серпип* таслау ушын Жәмийла шағылмаған жаслық ғайрат көрсетти (К.Султанов). Көрпесин үстинен *серпип*, көзлерин ууқалап бир керилди хәм тез орнынан турды (Т.Қайыпбергенев). 2. Шашыу, бүркіу. Жаптағы қалған сууды қолы менен *серпип* ағызып тур!... (К.Султанов). Кесесиндеги сууып кеткен чайын Аманлықтың бетине *серпип* жиберди (Т.Қайыпбергенев).

СЕРРИЙИҰ ф. Қакшыыйу, қатып қалыу, хәрекетсиз болыу. Бири сууық әбден өткен соң дене *серрийип* жүрекке қап бармай қалса, екіншиден, муз тағы бөлинип, сууға кетип қалыуы мүмкин (К.Султанов).

СЕРСАҚАЛ кел. Сақаллы, бет-аузына сақал өсип кеткен. *Серсақал* белиндеги қылышлары салбыраған, басларына папак кийген еки адам сыртта, атлар жанында қалды (К.Кәримов).

СЕРСИЗ кел. Ансыз, дыққатсыз, зейинсиз. Бизиң Пирим *серсиз* бе, анқау ма, есейген кисидей аңғармай қала береді, — деп Әзбергенге мақуллаатып, Пиримди дәлкек етти (К.Султанов).

СЕРСИЗЛИК ат. Аңсызлык, аңламаушылык. Қосыбай жүйрик ойлы, сыпайы кәтқуданың алдында *серсизлик* билдиргенине қыпылықлап қалды (К.Султанов).

СЕРТ ат. Шәрт, уәде, ант. — Жок-а! Доспыз ғой. Айнымас *серт* жасассак дегенім ғой! — деди Сапар мыйығын тартып (К.Султанов). Тынбасқа *серт* айтқан шығар қар мына, Еки жүректе қан тынбағаншелли! «Ырас-ақ өлемен бе?» деудің орнына, «Ырас-ақ өле ме?» деген ой келди (И.Юсупов). — Өрге қарай түпирмеуіге *серт* айтқан адам қалай барса, кейпи геллесінде (Т.Қайыпбергенов). Лекин, екеуіміздің мәмилешилигимізден де үстин туратуғын бир нәрсе бар — ол анамның *серти*! (М.Нызанов).

СЕРТИФИКАТ ат. (фр. — *анық, дурыс ислеу*). 1. Мәмлекетлик органлардың қаржы қарызы (заём) миннетлемеси, сондай-ақ, көрсетиушіге берилетуғын мәмлекетлик заёмлар облигациялары хәм қымбат бахалы банк қағазлары. 2. Аманатшының, белгиленген мүддет өткен соң, банкке қойылған аманат суммасын хәм оның процентлерин алыу хуқықы хакқындағы жазба хұжжет. 3. Сыртқы сауда әмелиятында тийисли уәкилликли органлар тәрәпинен берилетуғын хәм товардың сапасы, ауырлығы, ислеп шығарылған орны хәм басқа өзгешеликлерин тастыйықлайтуғын хұжжет. 4. Қандай да бир нәрсе, уақыя (оқыу, жұмыс) хакқындағы рәсмий жазба гүуалық, диплом.

СЕРТИФИКАТЛАУ ф. Қандай да бир өним ямаса хызметтің сапасының сапалық стандартында талап етилген дәрежеге сай келиуін анықлау, тастыйықлау.

СЕС ат. Дауыс, дыбыс. Ерте бәхәрдеги күшли самал менен гүүлеп *сес* берип тур (С.Хожаниязов). Сына бойын таслап өликсе болып жатты... Самал менен шайқалған қамыслардың сылдырлысы, дәрьядағы өркеш толқынлардың гүрилдиси, дауылдың ысқырған *сести* Кәдирди услау ушын басып киятырған жаудың әбеший дүсирлисіндей еситилди (К.Султанов). Бирак, күн шығыу менен-ақ ғоқақлаған қырғауыллардың *сеслери* ғаррыны жолдан адастырды (Т.Қайыпбергенов). Қарап турсам тас астында қайнаған, Ыссы суулы, мөлдир көзли булаққа, Яр жамалы түр көрсетип айнадан, Сыңқылдаған *сести* келди қулаққа (И.Юсупов). Мен, деп *сес* берген узын бойлы, арық-турақ, сары сынлы киси орнынан қозғалып қойды (К.Кәримов). Сынап көриу ушын сыбырланбақшы болып едим, *сестим* шықпады (М.Нызанов).

СЕСКЕНИҰ ф. Корқыу, тайсалыу, сезиклениу, қауиплениу. Оралғандай еки жылан, Хан *сескенип* кетти жаман, Берген сертини сол заман, Патша еске алған екен (Бердак). Бирак, Ерназар қолдаулыдан *сескенеди* (М.Дәрибаев). Көмешине құл тартыу тек ураның, Барды-жоқты қосық етип қурадың, Хоппыя түс, *сескенсин* журт сыртыңнан, Тек жарылып кетегөрме, шырағым (И.Юсупов). Маман бийдің ашыуынан *сескенип*, хәмме кейин серпилди (Т.Қайыпбергенов). Кемпир менен келиннин үрейи ушып *сескенгенин* сезді ме, Мәтеке отырар-отырмастан күле шырай келбет көрсетип, ғарры-кемпир арасындағы хәзилди баслады (К.Султанов). Мүйиз саплы пышаққа қол созғаны жөнинде ауыз ашпады, анасының *сескенип* кетиуінен қорқты (К.Кәримов).

СЕСПЕЙ ҚАТЫҰ ф. 1. Тосаттан өлиу, мук қабыу, бирден өлиу. Өлгейсизлер *сеспей қатып*, Үш-төрт тойдың қарап жатып, Өзиң жыйнап, айдап, атып, Сүзип қаппа бердің бизге (Бердак). Жолаушының сеси шықпастан *сеспей қатыпты* (Н.Дәуқараев). Шайтаннан бурын тур, деп ерте оятқан жазығым ба, ө неси екен, турмасаң *сеспей қам!* (К.Султанов). 2. ауыс. Катты жығылыу, есин билмей қалыу. Есик-төрли жерден найза силтесе, дәл тийгизеди, адамды *сеспей қатырады* (Т.Қайыпбергенов).

СЕС-СЕМИР кел. Тым-тырыс, тынышлық. — Кемениң басын өрге ал! Шаққан қыймылда! — деген фронтовик жигиттің гүңк-гүңк еткен дауысы еситилип баратыр еди, бираздан кейин *сес-семир* болды (К.Султанов). Оттың әтирапындағы моллам дөгерек журтшылық *сес-семирсиз* көкиреклерине колларын басты (Т.Қайыпбергенов).

СЕССИЯ ат. (лат. — *мәжлис, жыйналыс*). 1. Жумыс күнделикли, периодлы түрде әмелге асырылатуғын ўәкилликли органлардың, суд, сайлау ямаса баска мәкемелердің жумыс, жыйналыс әткеретуғын ўақты. 2. Биржалар жумысының шөлкемлестириу ўақты, күн дауамында сауда ислеу ушын белгиленген қатаң ўақыт. 3. Жоқарғы хәм арнаулы орта оқыу орынларында белгиленген ўақытта оқыу режесинде көзде тутылған имтиханларды тапсырыу дәуири.

СЕСТРА ат. Емлеу мәкемелеринде ислеуши киши хызметкер ҳаял-қыз. *Сестралар* колясканы айдап палатаға киргизди (А.Бекимбетов). Сол ўақытта *сестралардың* үстине врач Анна Андреевна Сергеева кирип келди (К.Султанов). Мине бүгин

ғарры төндар, Қолтығында қауыны бар, Келип тур сол *сестраға*, Дейди: — Қызым, бол бахтияр (И.Юсупов). Қапталымдағылардың көзқарасларынан, врач пенен *сестралардың* хәрекетлеринен хештеңе сезе алмайман (Т.Қайыпбергенов).

СЕТ ат. (ингл). Теннис ойынында әдеттегі үш партияның хәр бири.

СЕТЕМ 1. рәу. Үркиниш, шоршыныу, қозғалыс, кәуип, сезик. 2. сетем алыу. ф. Кәуиплениу, сезиклениу, шоршыныу. Көмекбайдың қорылдысынан *сетем* алғанда жән-жағына қарап қояды (Ж.Аймурзаев). *Сетем* алып Қәдир көзин ашса, дауыл хуулеп, камыслар зарлап тур екен (К.Султанов). Өз үйінде қонағынның көзинше, Пышығыңа «пыш» деп жүрме, өзінше, Хан қызындай кеули нәзик қонағың, Сәл нәрседен *сетем* алар сезинсе (И.Юсупов). «Ақ тикенек» қасына келгенде көк ғунан әлле неден *сәтем* алып, кулағын қайшылады (Ө.Хожаниязов).

СЕТЕМЛЕНИУ ф. Кәуиплениу, сезиклениу, шоршыныу. Сары ала көпек алыстан *сетемленип*, бас көтергенде ғана Маман бурылды (Т.Қайыпбергенов).

СЕТЕМШИЛ кел. Үркиш, шоршынғыш, қорқақ, сезикленгиш, кәуипленгиш. Қызлар мухаббатын еске алар күлип, *Сетемшил* маралдың аңқау елиги, Шошанлап ойнап жүр иси еригип (И.Юсупов).

СЕТКА ат. (р. — *кишкене тор*). 1. Жип, темир, пластмасса хәм т.б. тоқылатуғын тор қалта. Топ зыңғып баратқан батыс жийекте, Бураулаушылардың вышкасы турар, Ол *сетка* сыяқлы топты күтпекте, Қай күшли команда оған топ салар (И.Юсупов). Ол тор *сеткаға* қағазға орап салынған бес-алты беляшиди ортаға қойды (М.Нызанов). 2. Экономикаға байланысly қолланылатуғын термин: тариф *сеткасы*.

СЕУГИ ат. Қарама-қарсы жыныстағы адамлардың (ер хәм хаял, жигит хәм қыз) бир-бирине болған терең интим, шын кеуилден қатнасы, ышқы, мухаббат.

СЕУИУ қ. себиу. Шигит сеуип, алтын алған, Мийнет сүйгиш, қарапайым халқы бар, Несийбеси татлы палдан, Азатлықтың аясында шалқыған (И.Юсупов). Жарам жазылар-ау, кара котыр болды деп кууанған күни үстине дузлы суу *сеуип* жибереди (Т.Қайыпбергенов). Кабинаға отырған адам, «иним, не *сеуип* қойыпсаң, ийиси танауымды жарып баратыр-ғо», дер еди (М.Нызанов).

СЕЯЛКА ат. (р. — *егіу*). Туқымларды белгили бир тереңликте бир тегис егіу жұмысларына арналған ауыл хожалық машинасы, механизм.

СЕЯЛКАШЫ ат. Сеялкада ислеуши, сеялка менен туқым егіуши дийкан.

СЁРФИНГ ат. Жағаға карап ҳәрекетленетуғын толқыннын алдынғы ямаса төменги бөлиминде әмелге асырылыушы суу спорты.

СИ ат. (лат.). Музыкада белгили избе-изликте жайласқан нота сеслериниң жетиншиси, оның нота белгиси.

СИ ат. (фр. — *халықаралық система*). Халықаралық бирликлер системасы, физикалық шамалардың тийкарғы ҳәм тууындылы өлшем бирликлери системасының қысқаша аты.

СИБЕР кел. Шексиз, кең, ақыры жоқ. Адамзаттың өлшеули көз жасы менен қырмызы қанын *сибер* теңиз қылған — сен залым, сениң қашан нәпсиң тояр екен!... (К.Султанов). Еки қолы артына шандып байланған нашар, еки көзинен *сибер* аққан ыссы жасты сыпырып таслауға да димары жоқ, заркурып тауланып жылап отыр (К.Султанов).

СИБИРЬ ат. (р.). Россия Федерациясының Азия бөлиминдеги тәбийғый үлке. Жүрегине басып сениң жанынды, Россия силкинип турды уйқыдан, *Сибирь* түпкиринде де еркинлик жаңлап, Тас-талқан болды сол қараңғы зиндан (И.Юсупов).

СИГАРА ат. (фр.). Шегиу ушын найша түринде тығыз етип оралған ҳәм сырты желимленген темеки жапырақлары.

СИГАРЕТА ат. (фр. — *киши сигара*). Жуқа қағазға тығыз етип темеки тығылған, зәхәрли элементлер тәсирин азайтыу ушын арнаулы фильтр менен тәмийинленген папирос, шылым. Көп бийпул ауызлар басқылап оны, Еркеклиги тутып гәрдийиспекте, Бир жигит *сигарета* услаған қолын, Көтерип телмирип қарар әйнекке (И.Юсупов). Үйдиң ийеси оған *сигарета* усынды (Ш.Сейтов). Ол сумкадан сыртында англичанша жазыуы бар *сигарет* ҳәм зажігалка алды (М.Нызанов).

СИГНАЛ ат. (нем. — *белги*). Қандай да бир мағлыұмат, буйрық, хабар ҳәм т.б. жақын ямаса узақ аралыққа жеткериу, адамларды өзине қаратыу, ескертиу, төртипке шақырыу ушын қолланылатуғын шәртли белғи, ишара, дауыс, ҳәрекет. Мектеп балаларының барабан урған, *сигнал* шерткен шадлы намалары қулағына келди (Қ.Айымбетов). Бир мәхәл қызыл «Жигули»

үсти-үстине *сигнал* берип дәрүазаға дүгип барып тоқтады (М.Нызанов).

СИГНАЛИЗАЦИЯ ат. (фр. — *белгилерди аралыққа узатыу*). Сигналлар системасы ямаса сигнал бериүши әсбаплар, курылмалар комплекси.

СИДЕРИК ат. (лат. — *жұлдыз, аспан жақтыртқышы*). Планета, астероид ямаса кометаның Куяш әтирапында, тәбийғый жолдастың өз планетасы әтирапында бир тәрте толық айланып шығыуы.

СИДИК ат. Бүйрек аркалы ажыралып шығатуғын хәм бөлип шығаруы органлары аркалы сыртқа шығарылып тасланатуғын суйықлық.

СИЗ алм. 1. Өзинен үлкен адамның ямаса хұрмет етип атырған адамның аты орнында тыңлаушыға қарата қолланылыушы сөз. 2. Көпшиликке қарата қолланылады. Бирақ, биз жақынға дейин *сизлердиң* көзиңизге көрингенимиз жоқ (М.Нызанов).

СИЙИҰ ф. Куыкты босатыу, жеңил дәртке шығыу. Банкрот боларсан хұждан исинде, Пейлиң азар, инсанлыққа жарамай, Шабдырыспақ ойнаймыз деп түсинде, Төсегине *сийип* шыққан баладай... (И.Юсупов).

СИЙГЕК кел. Көп сийетуғын, куығы бос, ықтыярсыз сийип қоятуғын.

СИЙЛЕ ат. Пахта жибинен тоқылған жука товар, жука гезлеме. Хәмме жерим *сийле* менен таңуылы (А.Бекимбетов). Аптечкаманнан пахта алып сүрттим, *сийле* менен таңдым (Т.Қайыпбергенов). Пешехана брезенттен бола ма, *сийледен* тигиледи ғой, — деди достым қабақ шытып (М.Нызанов).

СИЙНЕ ат. (п. — *көкирек, көкирек қәпеси*). 1. Көкирек, өнмен, дене, төс. — «Мениң өзим ерке болсам, Қыз жамылған көрпе болсам, Көрпедеги бүрге болсам, Ақ *сийнеңде* турмаспедим? (Бердак). Деп ай жүзли арыу патшам, Жаланашлап оң *сийнесин*, Бир шаланы алып оттан, Күйдирди ол ақ мәммесин (И.Юсупов). 2. Кеуіл, қәлб, жүрек. Бир гәп айтсам жара түсер *сийнеңе*, Абырай барда қайтқыл иним кейнине («Қоблан»). Пүткил *сийнем* жанды, Иште дәрт қалды (Әжинияз). Бунда Низамийден гәплер, Физулий дер шын жүреклер, Қолың қәлем, *сийнең* дәптер, Өлмес дәстанларың бардур, Айтылған сөз ядыгардур (И.Юсупов).

СИЙНЕБӘНТ ат. (п. — *көкирек қап, бюстгальтер, лифчик*). Хаяллардың ишки кийими.

СИЙНЕМЕНТ ат. Аттын көкирегинен алып ерге байлайтуғын кайыс. Өрмелеспе келгенде, Ер кейнине кетер деп, Қос *сийнемент* салады («Қоблан»). Тунжыратып гүмис шапқан торғай қанат еки қулақ, Алып қашып кетпесин деп, дизгин ушын белге орап, Қубылжытып нағыс ойған алқымдағы айшық сүйек, *Сийнементтей* саұры бетке омыраудан түсти қулап (И.Юсупов).

СИЙНЕМЕНТЛЕҰ ф. Сийнемент пенен байлау, *сийнемент* пенен безеу. *Сийнементлеп* миндим жүйрик, жете алмастай қуұса изинен (Бердақ).

СИЙРЕК кел. Алағат, анда-санда, арасы ашық, селдир, аз. Салыны бердик үйрекке, Қыйналып жүріп *сийрекке*, Күндиз кетеди көл бетке, Кеште келип қонар бизге (Бердақ). ... Түн сүттей жарық. Аспанда *сийрек* көк ала булт бар (К.Султанов). «Қарақалпаков» деген фамилия оғада *сийрек* ушырасады екен (Т.Қайыпбергенов). Шымшық аңлайтуғын тарғыл пышық та, Саған мәлел бермей көз жумар еди, *Сийрек* көринесең сен соңғы уақта, Қашқанына қандай себеп бар еди? (И.Юсупов). Тротуардың еки бойында мийуелемей, шағына жетпей қатып қалған *сийрек* бағ бар еди (М.Нызанов). Әхмийетли ислерди шешиүде муртын усласа қазандай басындағы мийи ислеп кете ме, қалай-қалай, әйтеуір қыйын-қыстауда қолы сәл *сийреклеу* болса да узынлығы әдеуір, ушы қулаққа шамалап, ал төмен қарап өскенлери аузына қауып тұрған муртына созылғанын өзи де сезбей қалар еди (К.Кәримов).

СИЙРЕКЛЕНИҰ ф. Қатар арасының азайыуы, тығыз болмауы.

СИЙРЕКЛЕСИҰ ф. Қатар арасы азайыу, тығыз болмау. Пуұ *сийреклесип*, қараңғыдан жақтыға шығып баратырған адам секилли көринген Аманлықтың жүзинде тек ашыу, тек кек, ызз излери... (Т.Қайыпбергенов).

СИЙРЕКЛЕТИҰ ф. Қатар арасын ашықландырыу, азайтыу, бирлеу, жулыу. Кем-кем ханның қызығыушылығы кемиди, келиуди *сийреклетти* (Т.Қайыпбергенов).

СИЙРЕКЛЕҰ ф. Қатар арасы азайыу, тығыз болмау. Қыста *сийреклеп*, жаз болса дөнип жасыл жапырақларды жамылып шыға келди (Т.Қайыпбергенов).

СИЙРЕКЛЕҰ кел. Азлау, арасы ашығырақ, алағатлау. Ақшам жатқанымда усы есеме түсе қойса, тез-тез ентигип демимди түүесип алмайын деп, *сийреклеу* дем алып жатаман (Т.Қайыпбергенов).

СИЙРЕКСИТИҰ ф. Азайтыұ, кемитиұ, тарқатыұ, бирлеұ.

СИЙРЕКСИҰ ф. Азайыұ, кемиұ, тарқалыұ. Аспандағы бултлар да *сийрексин* қалыпты (К.Султанов). Жұлдызлар *сийрексин* таң саз берипти (Ш.Сейтов). Жаұ *сийрексиген* жерлерде арман-берман шапқан жеңилтек атлылардың хошамет хауазлары еситиледи (Т.Қайыпбергенов). Оның биразының қапталындағы темир листлери кесип яки жулып алынған да, арасындағы өрелери адамның қабырға сүйегиндей *сийрексин* турған еди (М.Нызанов).

СИЙСЕРИ ат. Ауырлық өлшем, батпанның төрттен үшине тең болатуғын өлшем. *Сийсери* жылытпа ишип, бел-балталарды колына ал (Әжинияз). Бекназары беглик етти, *Сийсериге* күши жетти, Қалған жағы қайда кетти? Ақыр түби ялған болды (Бердак). Маман бий өз дийдиси менен *сийсеридей* туқым қалдырып, қаптың аузын қайтып бууып кушаклауы менен атының бөктериуине басты (Т.Қайыпбергенов). Онсери бел менен *сийсери* кетпен, Жантак дәстелетип, томар геўлеткен, Кегейли, Есимжап, Ханжап, Қызкеткен, Талай қазыулардың болдың белдары (И.Юсупов).

СИЙШЕМБИ ат. (п.). Хәптениң дүйшембиден кейинги, екинши күни.

СИЛЕСИ ҚАТЫҰ ф. 1. Қатты шаршау, болдырыу, динкеси қурыу. Хәммесиниң *силеси қатып* қалғандай сылт етпейди (Ө.Хожаниязов). Керип еки аяғын, *силеси* әбден катады («Қыркыз»). Күни менен ишкен вино, вискилердин күши енди билинип, *силем қатып* қалыпты (М.Нызанов). 2. ауыс. Бирден өлип қалыу, жансыз қалыу, жаны шығыу. 3. Жумысты белғиленген нормадан зыят етип орынлау. Бирақ соңғы жыллары ол «Жаралы жүреклер»деги Сапар атаның да «*силесин қатырды*» (М.Нызанов).

СИЛЕЙИҰ ф. 1. Қатын қалыу, тоңыу, қалшыйыу. Уйқыдан, аштан *силейип* сандалған Қәдир таң қараңғысында «Қызылжар»дың тусынан өтти (К.Султанов). 2. Үндемей хәрекетсиз қалыу, сәррийиу. Бул сапары қалың қамыстың ернегинде *силейип* қатып сүмирейип турған бир сүлдер көринди (К.Султанов). Ол сол турысында *силейип* қатты да қалды (Ш.Сейтов). «Токта, хәй, қошшым!» деп хаплығып барын, Тутты билегинен сахыбжамалды, Хәм байғұс жигиттің жүзи кууарып, Ләбин тислеп, үнсиз *силейди* қалды (И.Юсупов). Ол отын ала бергени қараңғыда *силейип* турған биреуді көрди (Т.Қайыпбергенов).

СИЛЕЙТИҰ ф. 1. Есинен тандырыҰ, урыҰ, сабаҰ. Өйткени Оразгүлди, ашыуым келсе оларды да мен укшатып *сиейтип* сабайтуғын едим (Ж.Аймурзаев). 2. ҚақшыйтыҰ, сәррийтиҰ.

СИЛЕКЕЙ ат. Адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардын ауыз кууыслығындағы безлерден шығатуғын суйықлык. Лепестин аузынан *селекей* ағып кетти (К.Досанов). Түнде алыстан үрген ийтлердин дауысын еситкенде ауыл ядына түсип, ауқат жегиси келип, аузының *селекейи* акты (К.Султанов).

СИЛИКАТ ат. (лат. — *шақмақ тас*). Курамында силикат (кремний) кислота дузлары болған минерал (дала шпаты, слюда)

СИЛИКПЕ кел. Салпылдағыш, қозғалғыш. *Силикпе* бөрик кийген жокшы асықпайды (К.Кәримов).

СИЛИКПЕСИ ШЫҒЫҰ фраз. Әбден болдырыҰ, шаршау. Жән-жағынан *силикпесин шығарып*, зорға дегенде ауыр геүдесин бир ғана көтерди (Ж.Аймурзаев).

СИЛКИНДИРИҰ ф. ЖулкындырыҰ, кескин қозғалдырыҰ. Дүкилдеген мотор дауысы маужырап түнги тәбиятты *силкиндирип* «Прибой» катери дәрьяның ийримли ағысын толқынлатып өрлеп «Қызылжарға» жүрип кетти (К.Султанов).

СИЛКИНИҰ ф. Өз денесин қатты, кескин қозғау, жулқыныу, қағыныу. Бийкеш қутлы болсын, қәне кийе ғой деген гәпине қыз *силкинип*, алдына қойған кийимлерди есикке шынғытып жиберди (К.Султанов). Дүньяның барлық халқы аяқ қосып, Бир уакта жерди тепсе, жер *силкинер*, Дүньяның барлық халқы урт толтырып, Үплесе, дауыл турып, күн гүркиер (И.Юсупов). Желин болғанда қандай, жер сызған, ешки болғанда қандай, шақлары ууықтай, «мәә» дегенде дир-дир *силкинетуғын*, басқа ешки көрсе, көзлери қызарып, жулқынып туратуғын ғайбар қыйлынан дейди (Т.Қайыпбергенов). — Билмеймен! — «Бөлеси»нен еки тис төмен отырған киси *силкиниу* менен орнынан турды (М.Нызанов).

СИЛКИТИҰ ф. Қатты, кескин қозғау, жулқыныу, қағыныу.

СИЛКИҰ ф. Күш пенен қағыу, жулқыу, қатты қозғау. Председатель сахнаға сығалап карап турды да, басын артқа бир *силкип*, Ниязовқа адырайып карады (К.Султанов). *Силкип* көрип алдың, қызым, Қолтығыма салдың, қызым, Сол кетистен үйге барып, Терлеп уйқылап калдым, қызым (И.Юсупов). Темирхан ата мушын түйип, колын бир *силкип* жиберди (Т.Қайыпбергенов). Апам орамалын ийнине *силкип* таслап, орнынан турып кетти (М.Нызанов).

СИЛЛАБИКА ат. (гр. — *бууын*). Графикалык белгилери бууын пайда етиүши фонема ямаса хәриплерди сәүлелендириүши жазыу.

СИЛЛОГОСТИКА ат. (гр. — *жуумак шығарыушы*). Дәстүрий формал логиканың жуумак шығарыу қағыйдаларын үйрениүши бөлим.

СИЛОН ат. Қасқыр хәм ийттиң шатысыуынан тууылған гибрид.

СИЛОС ат. (исп. — *дән сақланатуғын ура*). Шаруа маллары ушын от-шөп, мәкке, картошка, айғабағар хәм т.б. көк массасынан (пакалынан) арнаулы жол менен майдаланып, ашытылып таярланылған жуғымлы азықлық, от-жем. Сайлау бала талуасланып, Сәскеде мәккеге барып, Жарты қанар «*силос*» алып, Қамба бетке жүрип кетти (И.Юсупов).

СИЛОСЛАУ ф. Маллар ушын силосханаларда силос таярлау, бастырыу. Бул бригада колхоз маллары ушын от-шөп таярлайды хәм оны *силослайды* (Ж.Аймурзаев).

СИЛОСХАНА ат. Силос бастыратуғын, таярлайтуғын, сақлайтуғын орын, шуқыр, ура, төле.

СИЛПИ ат. Майдалап себелеген жауын. Булт барған сайын кублаға серпилип, майда *силпи* қалдырып баратыр (Ш.Сейтов).

СИЛПИЛЕУ ф. Майдалап жауын жауыу, аздап тамшылау. Аздан соң *силпилен* жауын жауа баслады (Н.Дәуқараев). Тап оның ойлағанындай-ақ, жаздың ортанғы айы болыуына қарамастан, Санкт-Петербург қабағы үйилген халда, думаны, *силпилеген* жауыны менен күтип алды (Т.Қайыпбергенов).

СИЛТЕМЕ ат. Халыққа белгили ағартыушы инсанлардың шығармаларынан, илимий мийнетлерден үзинди, цитата. Үй бетке барғаннан кейин илимий жақтан байытып, уллы алымлардың цитаталарына *силтеме* берип, қайта жазып шығаман (М.Нызанов).

СИЛТЕУ фей. 1. Бирден бир нәрсе менен хәрекет етиу, сермеу. Серлеп истиң питер жағын, Салып булар айбарағын, *Силтей* алмай жау-жарағын, Усламақшы болған екен (Бердақ). Есикке қулып урылған соң, Ажарға «беккем бол!» дегендей бармағын *силтеп*, сыртқа шығып кетти (К.Султанов). Есик-төрли жерден найза *силтесе*, дәл тийгизеди, адамды сеспей қатырады (Т.Қайыпбергенов). Қолына услаған белди бас ушына көтерип, ақсақалға *силтеди*, қайымшыл ат тайсалып кетип, ийесине соққыны тийдирмеди (К.Кәримов). 2. Бағдарлау, жиберіу,

көрсетпе бериу. Жетерсен муратқа хызметлер етсен, Елатын *силтесе* ғайры елге кетсен, Душпанның хәр қашан басына жетсен, Аянбағыл хызметинди халық ушын (Бердақ). Мүмкин бизге жол *силтер*, Кеңес берсе тыңдайық (Б.Қайыпназаров). Арбаларын жөнетип болған соң Мүширип Қосыбайдың қасына келип: — Өтемурат пушықтың үйин *силте!* — деди (К.Султанов). Жыллар өтер, гүжим ержетер, Сая берер шаршағанларға, Талай әулад астынан өтер, *Силтеу* болар адасқанларға (И.Юсупов). Жаман адамның жол баслауынан, жаксы адамның *силтеуи* артық (накыл). Ол тек *силтеп* қалмады, хан үйине баслап, үш-төрт жүз кәдемдей қалғанда, өзи аттан түсти, буларды да пияда жүриуге мәжбүрледі (Т.Қайыпбергенов). Билетуғынлардың *силтеуи* менен Еркинбай Петровичтиң үйин тапты (К.Кәримов). — Гөне калаға қарап айдай бер, өзим *силтеймен* (М.Нызанов).

СИЛТЕҰШИ ат. 1. Сермеуши, ылақтырыушы, серпиуши. 2. Бағдарлаушы, көрсетиуши, көрсетпе бериуши. Қус төс бултлардың арасынан тас төбедеги алтын ай хәр уақта жарқ етип арыу жүзи менен муз үстиндеги жолаушыларға сәулесин төгип, көк еркеси жол *силтеушидей* кең аспанда қалғыйды (К.Султанов). Сен деп жаяу жәхән гезип кетсем де мийирман, Жол *силтеуши* жұлдыз болып жанарсаң алдымда (И.Юсупов).

СИЛТИ ат. Химиялық бирикпе, ашшы күйдиргіш зат, кислота.

СИЛТИДЕЙ ТЫНЫҰ ф. ауыс. Сес шығармау, тым-тырыс болыу, үндемеу. Қәдирдің аты аталған уақытта балықшылар *силтидей тынып*, ажарлары түнерип кетти (К.Султанов). Сестің жаңлағанда хәуижге минип, Тасларға тил питер гөяға келип, Кең сарайлы заллар *силтидей тынып*, Жүреклер шәукилдеп соғар, Айымхан (И.Юсупов). Журт *силтидей* тынды (Т.Қайыпбергенов). Аламан *силтидей тынып* қалды (М.Нызанов).

СИЛУЭТ ат. (фр. — қапталдан көриниси саяға усатып карикатурасы сызылған француз мәмлекетлик искери Эде Силуэттиң атынан алынған). Затлардың саясына усатып сызылған сүүрети, түри, келбети.

СИМБИОЗ ат. (гр. — *бирге жасау*). Еки хәм оннан артық түрлердің, сортлардың бир-бирине пайда келтирип, бирге жасауы, өмир сүриуі.

СИМВОЛ ат. (гр. — *белги, тымсал*). Бир түсиникти яки идеяны билдиретуғын шәртли белги, көрсеткиш. Мухаббат *символы*.

Фольклорда арыслан, жолбарыс күштин, құдіреттин *символы* болды (Н.Дәукараев). Якуббай «Түс жорыу» кітабын көрген болса да Фрейдтің түс жорыу хәм *символлар* теориясынан бийхабар еді, сол ушын көргенлерин жорый алмады (К.Каримов).

СИМВОЛИЗМ ат. (гр. — *белги, тымсал*). 1. Символлар, тымсаллар жыйнағы. 2. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басларында дәслепп Францияда, кейин Европаның басқа мәмлекетлеринде пайда болған әдебий ағым (*Символизмде* белги, тымсал, поэтикалық образлылықтың шоккысы, идеяның ең жетик көриниси сыпатында сәулененеди).

СИМВОЛИКАЛЫҚ кел. Символикаға тийисли, символикаға байланысly.

СИМГИРИҰ ф. Иштеги демнің, хауаның басымы, күши менен мурынның ишиндеги патаслығын тазалау, алып таслау. Бир кәуиптен кеттик ғой деп Қутлымурат мурнын *симгирип* таслады (Ө.Айжанов). Салқынлау күнлери түйетауықтай қуяшламаға шығып отырғаны болмаса, алты ай қыс далаға шығып мурын *симгирген* емес (Т.Қайыпбергенов).

СИМЕР кел. Шылқылдаған, муздай. Конькиди асығып тепкенликтен бе, ямаса жолда сүрникти ме, әйтеуір спортшылардай болып кийинген қара шалбары *симер* суу (К.Султанов).

СИММЕТРИЯ ат. (гр. — *теңлик, сәйкеслик*). Бир заттың белгили нокат, тууры сызық ямаса тегисликке қатнаслы қарама-қарсы тәреплерде болатуғын бөлимлериниң жайласуындағы уқаслық, теңлик, сәйкеслик.

СИМИЛТИР ат. Кисиге ҳакын берип қоятуғын аума, ауыш, сүмелек, сүмирек, сылбыр, әбигер, жууас. Боз жердеги болса ишип-жери молырақ, дүнья-маллы бир *симилтир* ғаррыға кетипти (Ө.Хожаниязов). «Неге қашты, ол *симилтир*!» (К.Султанов). Сен *симилтир* тиришелеу болғанда, мен бүйтип ийтаршы болып келмес едим! (М.Нызанов).

СИМИРИҰ ф. Ишиу, занқ қойуу, үзликсиз тынбай ишиу. Қапталына қойылған қуманды көтерип муздай суу *симирди* (Т.Қайыпбергенов). Қатықты жолаушы *симирип* ишип, жаңа жазылысқан уақытта ғарры түр-түсине қарап отырды (К.Султанов). Биреулердің қумы менен шөллери, Дәрьяны *симирер* көп уақтан бери, Суусызлық азабын шеккен ким десен, Қарақалпақ хәм Хорезм еллери (И.Юсупов). Арадан канша

өткени белгисиз, мәгар колға услаған кесе толы кымызды *симирди* (К.Кәримов). Соның арасынша шайы сууыңқыраған болса керек, бир тынбастан *симирип* ишип, кесаны тарс еттирип столға қойды (М.Нызанов).

СИМПАТИЯ ат. (гр. — *аяушылық, рехимлилик*). Қандай да бир адам ямаса уакыяға болған унамлы қатнас.

СИМПОЗИУМ ат. (лат. — *музыка, қосық оқыу менен өткерилетуғын жыйын, зияпат*). Илимий мәселе бойынша өткерилетуғын арнаулы илимий кеңес, конференция. Хұрметли король мырза, ертең қоңсы мәмлекетте қан бериушилердин пүткил дүньялық *симпозиумы* болады екен (М.Нызанов).

СИМПТОМ ат. (гр. — *уқсаслық, белги*). Қандай да бир кеселлик ямаса патологиялық жағдайдың белгиси, нышаны.

СИМСИК ат. Майда, сықмар, жарамас, зықна. Қарызың болса *симсиктен*, изиңнен сирә қалмайды («Алпамыс»).

СИМФОНИЯ ат. (гр. — *үнлеслик*). 1. Инструментал көп түрли саз әсбаплары менен шертилетуғын көлемли, 4 бөлимли музыкалық шығарма. Есимде, бул жағыс бала гезимде, Суу ышқында күйген шөлистан еди, Шығыр дауысын еситиудин өзи де, Бунда *симфония* янлы таң еди (И.Юсупов). 2. ауыс. Белгили бир нәрселердин (дауыс, сес, музыка) бир кубылыс болып биригип кетиуи. Балық толы үлкен жылымды табанлап тартқан атлардың ыңкылдап пысқырғаны, адамлардың бир-бирине сүрен салған дауыслары, шақалақ атып күлгени, биреулердин биреулерге жекирингени, тарыс, кериси, мектеп оқыушыларының қосық айтқан хауазлары, тағалы етиклердин табанының музға тийген шақырлысы, шаналардың сықырлысы — барлығы қосылып Арал теңизиниң кен қойнында *симфониядай* жаңлар еди (К.Султанов). Мойыл қара қос бурым шашың, Ақ ыйықтан төмен қулаған, Үнсиз ышқы *симфониясын*, Сол бурымлар шерткендей маған (И.Юсупов).

СИМФОНИЯЛЫҚ кел. Симфония менен байланыслы.

СИНАГОГА ат. (гр. — *жыйналыу, топланыу орны*). Еврейлер ибадатханасы ямаса еврейлер жәмәәти.

СИНАНТРОП ат. (лат. — *Қытай адамы*). Сүйеклери дәслепки рет Қытайдан (1927—1937-жж.) табылған ең әйjemги адам.

СИНГАРМОНИЗМ ат. (гр. — *бирге үнлесиу*). Түркий тиллерде хәм басқа айырым тиллерде дауыслы хәм дауыссыз сеслердин өз ара үнлеслиги.

СИНДИКАЛИЗМ ат. (фр. — *кәсиплик ауқам, бирлеспе*). Исшилер хәрекетинде XIX әсирдин ақыры XX әсирдин

басларында кең тарқалған, кәсіптік аўқамларын (синдикат) мийнеткешлерди бирлестириўдин ең жоқарғы түри деп қараўшы хәм ислеп шығарыў қураллары кәсіптік аўқамлары ықтыярына берилиў керек деп есаплаўшы ағым.

СИНДИКАТ ат. (фр. — *исенимли ўәкил, бирге ҳәрәкет етиўши*).

1. Ислеп шығарыў хәм юридикалық ғәрәзсизлигин сақлаған ҳалда, улыўма бизнеслик искерликти (баҳаны белгилеў, өнимди сатыў, шийки зат сатып алыў хәм т.б.) әмелге асырыўшы кәрханалар (исбилерменлер) бирлеспеси, монополияның бир көриниси. 2. Франция хәм басқа да айырым мәмлекетлерде кәсіптік аўқамның аты.

СИНДРОМ ат. (гр. — *жыйналыў, топланыў, бир-бирине дус келиў*). Келип шығыў механизми улыўма болған хәм организмнің белгиле аўырыўлы (кесел) жағдайын сәўлелендириўши белгилердин сәйкес, туўры келиўи.

СИНЕКДОХА ат. (гр. — *сәйкеслик, өз ара байланыслылық*). Пүтиннің орнына бөлшегин, көпшиликтиң орнына азшылықты қолланыўшылық ямаса керисинше жағдайдың хәм усындай аўыспалы көркем сүўретлеўдин бир усылы.

СИНКВЕЙН ат. (фр.). Япония поэзиясы тәсиринде XX әсир басларында Америка Қурама Штатларында пайда болған бес қатарлы қосық формасы. Соңғы дәўирде дидактикалық мақсетлер ушын пайдаланылып, образлы сөйлеўди раўажландырыўдың нәтийжели усылы сыпатында билимлендириў тараўында айрықша метод сыпатында қолланылып киятыр.

СИНКРЕТ ат. (гр. — *бирлесиў*). Қарысқан, бирлескен, бөлимлерге ажыралған.

СИНОД ат. (гр. — *мәжлис, жыйналыс*). 1917-жылға шекем патша Россиясындағы Рус православ ширкеўиниң жоқарғы басқарыў органы; ҳәзирги ўақытта Москва хәм Пүткил Русь патриархы қасындағы мәсләхәт органы.

СИНОДИКА ат. (гр. — *биригиў, қосылыў*). Қуяш системасындағы қандай да бир планетаның өз орбитасы бойлап ҳәрәкетленип, Жерден бақланғанда Қуяшқа болған дәслепки жағдайына қайтыўына шекемги ўақыт.

СИНОЛОГ ат. Синология алымы, қытайтаныўшы.

СИНОЛОГИЯ ат. (лат.+гр. — *Қытай илими*). Қытай тарийхы хәм мәденияты, тили менен әдебияты ҳаққындағы илим.

СИНОЛОГИЯЛЫҚ кел. Синологияға тийисли, қытайтаныўға байланысly.

СИНОНИМ ат. (гр. — *бирдей атама*). Айтылыуы, формасы жағынан хәр қыйлы, мәнилері бирдей ямаса мәнилес болған тил бирликлері қатарындағы сөз.

СИНОНИМИЯ ат. (гр. — *бирдей атама*). Тил бирликлеринин мәнилик жактан жақынлық қубылысы.

СИНОНИМЛЕС кел. Мәнилері бир-бирине жақын, мәнилес.

СИНОНИМЛИК кел. Мәнилері бир-бирине жақын, мәнилес сөзлер.

СИНОНТИК ат. Хауа райы хәм оны алдын ала болжаушы кәниге, маман, метеоролог. *Синоптиклер* айтып атыр хабарда: Быйыл дым көп қар жауыпты тауларға, Хорезм хәм Қарақалпаққа суу келер, Ғарқәллезий болса Әмиу сууларға (И.Юсупов).

СИНОПТИКА ат. (гр. — *барлық нәрсени теңдей бақлай алыушы*). Метеорологияның *синоптикалық* карталар жәрдемінде хауа райын алдыннан айтыу хәм болжау мақсетінде атмосферадағы кең көлемли физикалық процесслерди үйрениуши бөлими.

СИНТАГМА ат. (гр. — *система, сап, қатар*). Бир ямаса бир неше сөзден ибарат синтаксислик, интонациялық, мазмунлық сөйлеу бирлиги.

СИНТАКСИС ат. (гр. — *дүзиліс, қурам*). Қандай да бир тилдегі сөзлердің сөз дизбеклерине, гәплерге (жай хәм қоспа гәплерге) биригиу усылларын, гәплердің қурылысын, мәни хәм ұазыйпаларын, түрлерин изертлейтуғыи тил билиминин бөлими.

СИНТЕЗ ат. (гр. — *биригиу, қосылыу*). 1. Затты, қубылысты изертлегенде оларды бир тутас өз ара байланыста изертлейтуғын илимий усыл. 2. Әпиуайы, бирдей химиялық бирикпелерден хәм де элементлерден қоспалы бирикпелердің алынуы яки усындай бирикпелердің пайда болуы. 3. ауыс. Қандай да бир искерликтің улыұмаластырылған бирлиги.

СИНТЕЗАТОР ат. (гр. — *бириктириу, қосыу, байлау*). Белгили бир бағдарлама тийкарында барлық нама хәм усыллар, түрли саз әсбаплары хәм тәбият сеслери, қуслар дауысы, сондай-ақ, тәбиятта болмаған жаңа дауысларды шығарып беріуши, пайда етиуши қурамалы электрон музыка әсбабы.

СИНТЕЗЛЕУ ф. 1. Синтез жолы менен тексеріу, улыұмаластырыу, бирлестіиу. 2. Синтез жолы менен пайда етиу. 3. Бир-бирине қосып, синдирип жиберіу.

СИНТЕТИК ат. (гр. — *бириктириуши, қосыушы, жалғаушы*).
1. Синтезге, пүтинлигинше үзликсиз байланыста алып тексеріуіге тийкарланған. **2.** Үзликсиз байланыста биригип улыўмаласқан, үзликсиз байланыста улыўмаластырылған. **3.** Синтез жолы менен пайда етилген, алынған. **4.** Қосымталар жалғанатуғын, морфологиялық формалы.

СИНУС ат. (гр. — *қыйсықлық*). Тууры мүйешли үшмүйеш өткир мүйеши қарсысындағы катеттің гипотенузаға қатнасынан ибарат тригонометриялық фигура.

СИНУСОИДА ат. (гр. — *бүгілген, қыйсық жер, көринис, келбет, түр*). Синустың мүйеш өзгериуіне байланысly жағдайда өзгериуін графикалық сүүретлеуши толқын төризли жалпақ қыйсық сызық.

СИНХРОН ат. (гр. — *бир уақытлы, бир дәуірли*). Бир-бирине сай түрде, бир уақытта, теңдей әмелге асқан ямаса әмелге асатуғын қубылыс.

СИНХРОНИЗАТОР ат. Белгили процесслерди ямаса машина, механизм хәм т.б. жумысын *синхронлайтуғын*, өз ара мууапыкластыратуғын, сәйкеслейтуғын қурылма, әсбап.

СИНХРОНИЗМ ат. (гр. — *бир уақытлылық*). Еки ямаса бир неше қубылыс, процесс хәм т.б. бир-бирине сай түрде, бир уақытта, теңдей әмелге асыуы.

СИНЬКА ат. (р. — *көк, көкшил бояу*). Гезлеме, кийим-кеншек хәм басқа да затларға көгис түр бериу ушын қолланылатуғын бояу, порошок.

СИНЬКАЛАУ ф. Синька менен көгис түске келтириу, синькаға басыу, синькаға салыу.

СИҢДИРИУ ф. **1.** Суйық затты бир затқа араластырып бириктириу. Бауырына абылайсаңның селин *сиңдирген* сақый жер биротала ийип, жанлы жаныуар ушын жасыл гилемин бетине төседі (Т.Қайыпбергенов). **2.** Суғыу, батырыу. **3.** Өзине алып, сиңириу, өзлестириу. Сен сол еки сөздің шынлығы ушын, Бир жарқ етип жанар жылдырым болдың, Өлдің Дос-Риоста сен окқа ушып, Бар отынды тауға *сиңдирип* әлдің (И. Юсупов). Хәнери менен бирге орыслардың турақлылығын, шыдамлылығын, әпиуайылығын бойыңызға *сиңдириу*ге тырысыңызлар! (Т.Қайыпбергенов).

СИҢИР ат. Бууын хәм булшық етлерди усластырып, бириктирип туратуғын қатты тарамыс зат. Қыйын-қыстауда дәркар болар деп, *сиңирден* ширес шыйратып батырға

билдирмей жасырып алып жүрген еди («Мәспатша»). Болмаса, бес-алты қатынды ертип барып сол бийге қатын алғызған *сиңирин* жулар едим (Т.Қайыпбергенов).

СИҢИРИҰ к. сиңдириу.

СИҢИСИҰ фей. Араласыу, енисиу. Татарға синисти ме, башқуртка *сиңисти* ме, қалмаққа *сиңисти* ме, чувашқа ма, ол жағы қараңғы (К.Кәримов).

СИҢИҰ ф. 1. Таралыу, жайылыу, араласыу, биригиу, косылыу. Сыңқылдап аққан суу әсте *сиңеди* жерге жыбырлап (Б.Қайыпназаров). Мыклы төсин жар таслардың, Жатпаса көк толқын шарпып, Я жамғыр, я булақтардың, Сууы жерге *сиңбей* балкып (И.Юсупов). Қатынек пышықтай секирип хәмме жерди минтаздай етип, сорпа көбирек *сиңген* жерлерин еринбей сорыды (Т.Қайыпбергенов). Хәмеллеп тасты тасқа урып майы сарқылып, босап қалған шыраның май *сиңген* пахта пилтесин тутандырды (К.Кәримов). 2. Жасырыныу, көринбеу. «Қайда барсам да басқан жерим ойылма болды ғой!» — деп Қадир қатты адым басып көлге кирип, қалың қамыслықтың арасына *сиңип* кетти (К.Султанов). Сууға сүңгигендей бир демде қараңғыға *сиңип-сиңип* жоқ болды (Т.Қайыпбергенов). 3. Батыу, кириу. Бул жерде халық қонақ ушын жаралған, Баласынан қымтап, сақлар қонаққа, Шынында бул дәстүр унамас маған, Қанымызға *сиңип* кеткен бирақ та (И.Юсупов). Базда-базда булт тарқап кетип қуяш жылтылдайды, және кәдимги кәлпине кирип, қуяш биротала булт астына *сиңди*, демнің арасында әлем гүнгиртленип, епелеклеп қар жауды, бул өзгерислердин хеш бири қоңырат атлыларының кейпине тәсир етпеди, жүрис дауам етти (Т.Қайыпбергенов). 4. Өзлесиу, *сиңисиу* — Көзлериниздин қарашығына мәңги *сиңген* хәсирет излерине итибар бермегенде, өзиниз еле қыздайсыз!.. (Т.Қайыпбергенов). Украин емеспен, бирақ қаныма, Көп *сиңген* бул жердин рух саулаты, Жаралы жәйрандай қарақалпаққа, Сен баспана болдың баяғы уақта (И.Юсупов).

СИҢЛИ ат. 1. Тууысқан қызлардың кишиси. Жалғыз *сиңлиң* Палзада менен жигитке таласыуға уялмайсыз ба? (К.Султанов). Периханның ауылға тән кийимлери, бүкирейип қапшық арқалағаны болмаса, олар хәқыйқатында да, анасы менен қызына емес, әжапасы менен *сиңлисине* усайтуғын еди (Т.Қайыпбергенов). Әкең бул ислерди билсе *сиңлиңди* аяп қоймайды (К.Кәримов). 2. Өзинен кишкене хаял-қызларға

қарата айтылатуғын сөз. — Несип айдап, дуз тартып, сен апалы, мен *сиңли* болдым (К.Султанов). Апа, *сиңли*, қарындаслар жанажан, Қутлы болсын шадлы байрамың, қызлар, Сәлем сизге мәрт жигитлер атынан, Тағы да табысқа сайланың, қызлар (И.Юсупов). Сен қарақалпақтың хақыйқый бир азаматын ізлеп келип соның құрметі үшін елине хызмет етип жүр екенсең, ел сыйлап келгениң үшін рахмет, *сиңлим*. (Т.Қайыпбергенов).

СИОНИЗМ ат. (ев. — *Сион төбешиги атынан*). XIX әсир ақырында жүзеге келген, еврейлердің Палестинаға келиуін хошаметлеу хәм ол жерде еврейлер мәмлекетин дүзиуди мақсет етип қойған еврей миллий хәрекеті.

СИОНИСТ ат. Сионизм тәрәпдары.

СИПСЕ ат. 1. Сыпырыу, тазалау үшін арналған құрал, зат. Усы асылып турған құрымларды *сипсе* менен қағып далаға шықты (А.Бекимбетов). Тиримен деген еки ели қағазың келгенде Жәмийланың сүйеги *сипсе* болғанша жолында еки көзи сарғаймас па еди... (К.Султанов). Перихан келиншек болыудың мәнисі бундай болады, деп көз алдына келтирмейтуғын еди, тап хәзир ақылына енгендей азмаз танланып турды да, кийип жүрген көйлегиниң үстинен кемпир берген айдынлы көйлекті кийип, есик бетте жатырған *сипсени* дәрриу қолына ала-сала, төсеклердің үстин бир қатара сыпырып шықты (Т.Қайыпбергенов). Қар жаңа ғана артылған болса керек, гүректен кейин қуыс-қолтықларды сыпырып шығатуғын ушлары желинип қалған шонтық *сипсе* кирер ағызда жатыр екен (М.Нызанов). 2. Жүериге усаған дәнли мәдений хәм жабайы өсимлик.

СИПСЕКЕШ ат. Дөгеректі, имараттың иши-сыртын сыпырыушы, тазалаушы. Екеуиниң түн уйқысын төрт бөлип, биреуі *сипсекеш*, биреуі қарауыл болып жайдың әтирапын сыпырғаны босқа кетти (Ж.Аймурзаев). Кеше таслаған тырнақтай қағазың азанғы жетиде жоқ. Бул *сипсекешлердің* мийнети (Т.Қайыпбергенов).

СИПСЕТАРЫ ат. Жүериниң бир түри, сипсе болатуғын жүери. Мураптың жүерисиниң ишинде шақалап өскен бийик кендирлер менен *сипсетарылар* ырғалып тур (Қ.Досанов).

СИРӘ р. Хасла, хеш, дым, хеш қашан. Хәзирги жасларды қоя бер *сирә*, Қыйт етсең жабысар жағана (И.Юсупов). Кеуиллерди ғұлғылаға толтырып, мәүсим изинен мәүсим, жыл

изинен жыл өткерип сала берди, *сирə* урыстың тамам болғаны хаккында хабар еситилмеди... (Т.Қайыпбергенов). Оған *сирə* да уқсамайды, — деп тастыйықлады екінші дауыс (К.Кәримов). *Сирə* суудың бары-жоғы билинбейди (М.Нызанов).

СИРЕНА I ат. (гр.). Грек мифологиясында өзинин қосықлары менен кемешилерди, теңизшилерди кәуипли орынларға шақырыушы, шарлаушы, бас хәм көкирек бөлими хаял келбетіндегі әпсанауий қус, суу пери.

СИРЕНА II ат. Маяк, кеме, машина хәм т.б. қолланатуғын хәм қысылған ҳауа ямаса пуу менен ислейтуғын, күшли дауыс сигналын беретугын әсбап хәм оның сигналы. Ким хабар еткенин билмеймен, азырактан кейин *сирена* сигналын жағып «тез жәрдем» машинасы келди (М.Нызанов).

СИРЕНЬ ат. (нем. — *найша, сыбызғы*). Бийик болып өсетуғын, ақ гүлли жабайы өсимлик хәм оның бәхәрде ашылатуғын гүли. *Сирень* гүлдер арасынан сай кууып, Созылған жол үстінде журт қымқууыт, Жаслық жыры «Айна көлден» жаңлайды, Фарры шахтёр жүр әнекей гүл бууып (И.Юсупов).

СИРЕСИҮ ф. 1. Қатып қалыу, тырысыу. Жәмийла түргележак болып, өңменин көтерип еди, еки тақымы *сиресип*, қарысып жибермеди (К.Султанов). *Сиресип* қатып қалған шерим етиклерин шешти (А.Алиев). Бүгин булардың аркасы неге *сиресип* отырғанын түсинбей аң-таң болдым (К.Смамутов). Қуяштың шығыуынан елинің қай тәрәпте екенин шамалап, омырауын көтериуге тырысып еди, тула бедени зил, бууынлары *сиресип* қалған (Т.Қайыпбергенов). Аяғы *сиресип* үзенгиден шықпай қалған қарақшының салбыраған қоллары жерге сүйрелди (К.Кәримов). 2. Толыу, тығылыу, қаплау. Ағалар, бул ис әбести, Қашан жыйнар адам ести? Теңизлер сеңге *сирести*, Биз сорлыға жаз келер ме (Бердақ). Аудың арқалығы *сиресип*, тартылып, ағысқа шыдамай кеме қалтыраса, оның да жүрегі дир-дир етеди (К.Султанов). 3. ауыс. Қалың, тығыз. Аспан жерди басты булт, *Сиресне* болды дүнья журт (Бердақ).

СИРЕСПЕ к. сиресиу.

СИРИ ат. Аяқ кийимнің өкше бети, өкшени қаплап турған жер. Ауызда узын бойлы, қақ шеке — арық, шинельге усаған сур реңди сукнодан тигилген гөнетоз пальтосы бар, басында қаснағының бир шети сынық қара шапка, аяғында *сириси* жалпайып, өкшеси көринип турған гөне туфли, сакалы тәртипсиз ғаулап өсип кеткен бир киси турар еди (М.Нызанов).

Шерим етиги ылакадай аўзын ашып, *сириси* қыйсайып кетипти (Н.Бөрекешов).

СИРИУС ат. (лат. — *Үлкен ийт жұлдыз топламы*). Үлкен ийт топламының бир жұлдызы, аспан сферасындағы ең жақтылы хәм Куяшқа жакын қос жұлдыз.

СИРКЕ I ат. Бийттиң туқымы, майда думалақ ақ зат. *Сиркени* тарақ алады, абырайы қатыққа қалады (Ж.Аймурзаев).

◇ **Сиркеси суу көтермеу** — хеш нәрсени жактырмау, ашыушақ. Себеби, *сиркеси* суу көтермейтуғын адамлар менен хәзир тарысуу орынсыз (Т.Қайыпбергенов). Қанатлары қағаздай, Гүл-жапырақ көрпеси, Бир сөз айтсаң, өкпелер, Суу көтермес *сиркеси* (И.Юсупов). Ұакты келип өзи ашылыспаса хәзир *сиркеси* суу көтермей киятыр (М.Нызанов).

СИРКЕ II ат. (п.). Сирке кислотасының суудағы еритпеси — мийуелерди конвервалауда, аўкатқа қосылатуғын, өткир ийисли, ашшы-қышқылт суйықлык, кислота. *Сирке* кислотасын алыуда оғада әхмийетли (О.Бердимуратов).

СИРКИРЕУ ф. Тамшылау, бүркиу, себелеу. Жамғырдай тери *сиркиреп*, Ескен желдей гүркиреп, Алдына басып барады («Алпамыс»). Бийтаныс жол. Барар машина зуулап, Көз жумып отырман. Тек сен ойымда, Кеулим сүүретиңди сызар сулыулап, Күн *сиркиреп* жауар Пярну жолында... (И.Юсупов).

СИРОП ат. (фр. — *шербет*). Мийуе жемиси хәм кумшекерди кайнатып таярланған суйық шербет.

СИСТЕМА ат. (гр. — тугас). 1. Ис-хәрекет, түрли процесс хәм т.б. бөлимлердің өз ара байланысының тәртип пенен жайласуы. 2. Жәмийетлик дүзим, жәмийетлик дүзимнің формасы. 3. Дүзилиу принципи. Жаңа системадағы самолёт. 4. Бир-бирине заңлы түрде байланысып турған хәм бөлеклерден ибарат болған нәрселер. Нерв *системасы*. 5. Ұазыйпалары бир-бирине уксас мәкемелер яки дүзилиси тәрөптен бир-бирине бириккен мәкемелер. Илимлер академиясының *системасы*. 6. Ишине комплекс витаминлерди, бир неше дәрилерди қамтыған суйық халаттағы дәри. — Сәнем, алтыншы палатадағы қыздың *системасына* карап туршы, — деди санитарқаға (М.Нызанов).

СИСТЕМАЛЫ кел. Белгили системаға тийкарланған.

СИСТЕМАСЫЗ кел. Белгили системаға тийкарланбаған.

СИСТЕМАТИКА ат. (гр. — *тәртипке салынған*). 1. Бир түрдеги, өз ара байланыслы нәрсе хәм кубылысларды олардың улыумалық белгилери бойынша топарластыруу,

классификациялау. **2.** Биологияның хәзирги уақытта бар болған хәм кырылып кеткен хайуан, өсимлик хәм микроорганизмлерди хәр тәрәплеме классификациялау, олар ортасындағы тууысканлык катнасларды, түрлердин пайда болуу жолларын аныклау хәм түрлер бойынша бөлистириу менен шуғылланатуғын бөлими.

СИТРО ат. (фр. — *лимоннан таярланған ишимлик*). Мийуе шербетинен таярланатуғын, шөл қандыратуғын ишимлик.

СИТУАЦИЯ ат. (фр. — *жағдай*). Айырым уақытта пайда болған аўхал, жағдайлар жуўмағы.

СИФИЛИС ат. (итал. — *итальян врачы Ж. Фракастороның усы кеселлик ҳаққындағы дәстаны қаҳарманы — шопан Сифилус атынан келип шыққан*). Жукпалы, венерологиялық кеселлик.

СИФОН ат. (гр. — *найша*). **1.** Суйыклықты жоқарылау жердеги ыдыстан төменлеу жердеги ыдысқа өткериуши, түрли узынлықтағы тирсеклери болған бүгилген найша. **2.** Карбонат ангидрид басымы астында найша аркалы куйылыушы ишимликти газластыруу ушын арналған ыдыс.

СИЯСАТ ат. (а. — *басқару, баслап бару*). **1.** Мәмлекетлик ҳәкимият ислерин әмелге асыруу хәм басқаруу, мәмлекетлик ҳәкимияттың мәмлекетти басқаруудағы тутқан жолы. «Дурыс айтасаң, бул *сиясат* хәммени, Үңилдирип қойыпты бир дәрьяға! Үмит пенен тигилемиз оған көп, «Алтын балык» шығар екен кашан деп»... (И.Юсупов). Көп уақытларда барып, Жердеги бүгинги *сиясат* ядыма түсти (М.Нызанов). **2.** Қандай да бир өзиниң максетин гөзлеп, хийлелик пенен исленген хәрекет. Лабакбай бермей *сиясат* етип қайтарады («Мәспатша»). Бул бийлерге *сиясат*, пукараға абай болады (К.Султанов). «Келген едик бул жерге дем алмаға, *Сиясаттан* аз-кем сауа болмаға» (И.Юсупов).

СИЯСАТЛАНЫУ ф. Сиясий мәплер гөзленген, сиясий ойынлар менен байланысқан. «Жутар хауамыз да *сиясатланған*, Тиришилик жоқ оны жутпай турмаға» (И.Юсупов).

СИЯСАТЛАУ ф. Сиясий мәплерди гөзлеу. Шеттенбисең, орайдан ба? Ол айырмас *сиясатлап*, Чикаго ма, Шымбайдан ба, Ким болсаң да кетпес атлап (И.Юсупов).

СИЯСАТЛЫ кел. Сиясатка ийе, сиясий мәплери бар. Ал, сиз екеуиңиз аразластыңыз, Душпан *сиясатлы* еки ел қусап: Шегараға тикенли сым тарттыңыз, Ала бағана көмип, сакшылар услап (И.Юсупов).

СИЯСАТШЫ ат. Мәмлекетлик хәкимият ислерин әмелге асырыу менен шуғылланыушы. Ханның қоңыраулы палуанын жыққан, Палуан ғана емес, мәрт батыр един, Мәзи батыр емес, халықтан шыққан, Бийик *сиясатшы* хәм ақыл един (И.Юсупов). Бизин қарақалпаққа бир-еки Бельгия жайғасады деп мақтайды ғо, *сиясатшылар* (М.Нызанов).

СИЯСИЙ кел. (а. — *сиясатқа, дипломатияға тийисли*). Сиясатқа тийисли, сиясатқа төн, сиясат пенен байланысly болған. Агитатор *сиясий* басшысының алдында теренге қулашлай түсиуи керек (К.Султанов). Тарийхта мәлим болғанындай 1809-жылы Жаңадәрья қарақалпақлары - он мың үйли қарақалпақлардың *сиясий* өмиринде үлкен бурылыслар болған еди (К.Кәримов). — Сиз *сиясий* бурмалаушылықты тоқтатың, — деди маған (М.Нызанов).

СКАЛПЕЛЬ ат. (лат. — *шаққы, пышақ*). Хирургияда тоқыма хәм ағзаларды кесиуде жумсалатуғын арнаулы металл пышақ.

СКАМЕЙКА ат. (р. — *орынлық*). Бир неше адам отырыу ушын жалпақ ағаштан исленген узынша отырғыш. Меңдимурат ағаның көрсеткен орынларына қойып, бурынғыдай жерде отырмастан сымға қонақлаған қарлығашлардай болып дизилисип, бизлер де *скемейкаларға* отырдық (Т.Қайыпбергенов). Бағдың ишине үстине қатар рейка қатырылған шойыннан исленген еки *скемейка* қойылған екен (М.Нызанов).

СКАМЕЯ қ. скемейка. Жазғы кеште екеуимиз парк ишинде, Отырдық түпкирдеги *скемеяға*, Хрусталь бокал менен сол бир түнде, Жас өмир ышқы шарабын берди маған (И.Юсупов).

СКАМЬЯ қ. скемейка. *Скамьяңа* барсам жақын, Еситтим ашықлар «ахын», Сау бол тууысқан дәрғахым, Крещатик қаштанлары (И.Юсупов).

СКАНВОРД ат. (ингл. — *сөзлердин кесисиуи*). Көрсетилген орынлар жасырын сөзлер менен толтырылған клеткалар қатарларын өз ара бирлестириуши жумбақ, сөз ойыны.

СКАНДИЙ ат. (лат. — Скандинавия ярым атауының атынан алынған). Менделеев периодлық системасының III топарына кириуши химиялық элемент, ақ сары түстеги жеңил, жумсақ металл.

СКАНЕР ат. (ингл.). Объектти (сүүретти, текстти, мағлыұматты) компьютерге киргизиуши, оның санлы сүүретин пайда ететуғын қурылма. Бул нусканы алыу процеси *сканерлеу* деп аталады.

СКАРЛАТИНА ат. (итал. — *ашық қызыл рең*). Көбинесе балаларда ушырасатуғын, дем қыспа хәм температура көтерилиуи, тамақтың ауырыулы исиниуи, пүткил дене бойлап тарқалған қызыл таспалар менен көринетуғын ауыр жұқпалы кеселлик.

СКАТЕРТ ат. Столдың үстин жабыуға арналған материал. Сыпаның үстинде шашақлы ғыжым *скатерт* жабылған креслода муздай болып кийинген биреу отыр (М.Нызанов).

СКАФАНДР ат. (фр+гр. — *қайық адам*). Суу астына түсиуде, сондай-ақ, стратосфера хәм космосқа ушыуда кийилетуғын, дем алыу ушын кислород пенен тәмийинлеп турыушы аппараты болған арнаулы герметикалық кийим.

СКВАЖИНА ат. (р. — жарлық, үңгир). Жерден бурауланып тесилген, ишине труба жиберилген, терең тар тесик, кудык. Оның көз жасынан гәухарлар тамып, Гүмгүм көзлеринде якутлар жанар, Бирақ, аяй көрме, қалма алданып, Кетсин теренликке *скважиналар!* (И.Юсупов).

СКВЕР ат. (ингл. — *төрт мүйешли майдан*). Еки төрепине қатар тереклер, гүллер егилген жол, соқпақ, жәмийетлик майдан, бағ.

СКЕЙТБОРД ат. (ингл. — *роликли тақта*). Киши диаметрли (цилиндрли) дөңгелеклерге орнатылған бир неше қатламлы шпаллардан ибарат фанерден ибарат тақта.

СКЕЛЕТ ат. (лат. — *кеуип қалған*). Адам хәм хайуан организмде таяныш хәм қорғау уазыйпасын орынлайтуғын қатты тоқымалар комплекси, сүйеклер. Ядында ма, ер адам менен хаял адамның *скелетин* айырып билер едим (М.Нызанов).

СКЕПТИК кел. (гр. — *көрип шығыуға, ойлап көриуге бейим*). 1. *Скептицизм* төрепдары. 2. Хеш нәрсеге исенбейтуғын, хәмме нәрсеге гүман хәм исенимсизлик пенен қарайтуғын адам.

СКЕПТИЦИЗМ ат. (гр. — *көрип шығыуға, ойлап көриуге бейим*). 1. Объектив хақыйкатты дурыс хәм анық билиу мүмкинлигине исенимсизлик пенен қараушы идеалистлик философиялық ағым. 2. Хәмме нәрсеге гүман хәм исенимсизлик пенен қарау.

СКИАТЛОН ат. Жарыстың биринши ярымында (хаяллар ушын 7,5 км хәм ерлер ушын 15 км) шаңғышылар классик стильден өтип, екиншиси ярымында шаңғыларды өзгерткеннен сон, бирдей аралықты ийелейтуғын дем алыссыз кросс, спорт тури.

СКИПИДАР ат. (р+лат. — *хош ийисли өсимлик масағы*). Ийне жапырақлы өсимликтердин қарамайын қайнатыу аркалы алынатуғын ашшы, өткір ийисли, реңсиз, тынық, ушыуға бейим суйықлық (лак, бояу ислеі шығарыуда, медицинада хәм т.б. қолланылады).

СКИФ ат. Эрамыздан алдыңғы VII хәм эрамыздың III әсирлеринде Дунай хәм Волга дәрьялары аралығындағы аймақта жасаған шаруа халық.

СКЛАД ат. (р. — *жыйнау, жайластыру*). Хәр түрли материаллар, затлар сақланатуғын арнаулы орын, жай. Көленке болсын деп *складтың* алдына бастырма соқты (К.Султанов). Бул урлық жөнинде ойланып, сол *складтан* урлық ушын тесилген жерден табылған орамалды қалтамнан алып, бир үнилдим де, оннан хештене абайламай және қалтама салдым да, Гүлайдың қасына бардым (Т.Қайыпбергенов). Хәзирги қараманлар сығасып өскен жаптың берги бойында жерге жабыстырып салынған азық-ауқат *склады* бар еди (М.Нызанов).

СКЛАДШЫ ат. Складта ислеуши адам. Ис басқарыушы ма, *складшы* ма, түсинбеймен, усталарға керек-жарақ береди (Т.Қайыпбергенов).

СКЛЕРОДЕРМИЯ ат. (гр. — *қатты тери*). Тери асты тоқымаларының, айырым уақытлары ишки ағзалардың қалыңласып, қатайып қалыуынан ибарат кеселлик).

СКЛЕРОЗ ат. (гр. — *қатыу, қатайу*). 1. Түрли ағзалар, тамырлардың дийуаллары хәм тоқымалардың айырым спецификалық элементлери өлип (азайып), олардың орнын бириктириуши тоқымалар ийелеуи нәтийжесинде олардың қатайыуынан пайда болған науқаслық, нерв системасының зыянланыуы нәтийжесиндеги ауыруы. 2. Умытшақ адам.

СКОЛИОЗ ат. (гр. — *қыйсық*). Омыртқа бағанасының қаптал тәрәпке қыйсайыуы.

СКОТЧ ат. (ингл.). Мәкеме, кеңселерде қолланылатуғын, бир тәрәпи жабысқақ лента.

СКОТЧЛАУ ф. Жабысқақ лента менен байлау. Сумканың замогин жауып, еки жеринен *скотчладым* (М.Нызанов).

СКРЕПЕР ат. (ингл. — *гүрек, қырғыш*). Жерди қатлам-қатлам етип қазып, топырақты бир жерден екінши жерге тасыуға хәм тегислеуге арналған машина, трактор.

СКРЕПКА ат. (р. — бириктириу, беккемлеу). Қағазларды, хұжжетлерди бир-бирине тиркеу, қағазларды үсти-үстине бириктирип, беккемлеу ушын қолланылатуғын сым қысқыш.

СКРИНШОТ ат. (ингл. — *экранды түсириү*). Пайдаланыушы монитор ямаса визуал шығыу курылмасының экранында көринген нәрсени сүүретке алыу.

СКРИПКА ат. (р. — *фыжырлау, ғашырлау*). Тарткы менен шертилетуғын саз куралы, төрт тарлы музыка әсбабы. Сатып алынған *скрипка* балаға унады деп айтыу қыйын, хәр дайым оны қолға алғанда Джон қызыл лаги электр шырағының нурында жарқыраған виолончельди көз алдына келтирди (К.Кәримов).

СКРИПКАШЫ ат. Скрипкада саз шертиүши, скрипкада ойнаушы музыкант. Анығырағы оның атақлы *скрипкашы* болыуын анасы кәлеген еди (К.Кәримов).

СКУЛЬПТУРА ат. Ылайдан, ағаштан, тастан, гипстен хәм хәр түрли затлардан ойып исленген, қолдан жасалған дене, хәйкел. Әйjemгe eгипет *скульптураларына* мегзес бир жигит (Т.Қайыпбергенов).

СЛАВЯН ат. Европада хәм Азияда жасаушы үлкен топардағы (рус, украин, беларус, поляк, чех, словак, кашуб, лужичан, *словинец*, макодонек, болгар, серб, хорбат, черногорец) халықларының үәкили. Шығыс *славянлар* бабасы Кийдин, Мәкан басқан жери, ышқыңыздаман, Гөззал София хәм Печерскийдин, Алтын гүмбезлери, ышқыңыздаман (И.Юсупов).

СЛАЙД ат. (ингл.). Прожектор экранында ямаса электрон мониторда белгили бир тема ушын алдыннан таңланған сүүрет ямаса тексттиң көриниси. Шийше пластинка ямаса плёнка сыяқлы тынық тийкарға түсирилген ақ-кара ренли ямаса ренли фотографиялық сүүрет.

СЛАЛОМ ат. (норвег. — *төменге түсетуғын из*). 1. Өтиү орынлары байрақшалар менен белгиленген арнаулы жол бойлап шаңғыда таудан түсиү. 2. Тәбийғый ямаса жасалма тосқынлықлар болған дәрья ямаса каналларда байдарка хәм каноэда жүзиү. 3. Белгили узынлықтағы тартыу арқаны менен арнаулы трассаны бирдей тезликте басып өтиү.

СЛАНЕЦ ат. (р. — *жайыу, жатқызыу, тегислеу*). Қабат-қабат дүзилiske ийе болған, жуқа пластиналарға ажыратылатуғын тау жынысларының бир түри.

СЛЕСАРЬ ат. (нем. — *қулып, тәмби*). Металл буйымларын қолдан ислеу, дүзетиу бойынша қәниге адам, темир устасы, темирши.

СЛЁТ ат. (р. — *хәр жақтан жыйналып келиу*). Ғалабалық шөлкемлердің ямаса бир кәсиптегі ағзалардың үлкен жыйналысы, кеңеси. Бүгін қызыл ярым ай жәмийетинин слётында сөйлеуиңиз керек еди (М.Нызанов).

СЛОВАК ат. Словакияның тийкарғы халқы (батыс славянлар).

СЛОВЕН ат. Словенияның тийкарғы халқы (қубла славянлар).

СЛОГАН ат. Реклама ураны болып, реклама хабарының әхмийетин сәулелендириуши ықшам, аңсат еслеп қалынатұғын сөз дизбеги.

СЛЮДА ат. (р. — *жуқа, тынық муз қатламы*). Жука қатламларға ажыралатұғын, қатты, тынық материал, пайдалы қазылма.

СМАЙЛИК ат. (ингл. — *жымыйыушы*). Бахытлы жүз — күлип тұрған инсан жүзиниң графикалық сүүрети; дәстүрий түрде көзди көрсетиуши еки кара нокат пенен сары шеңбер хәм ауызды сәулелендириуши кара сызық түрінде сүүретленген.

СМЕНА ат. (р. — *алмасыу, басқасының орнына келиу*). 1. Орын алмасып ислеуши, оқыушы, дем алыушы хәм т.б. адамлар топарының басқа адамлар топары менен алмасыуына шекем дауам ететуғын уақыт дәуири, гезек. Егер жаңадан келген адам әскерий майып болса, *сменам* питсе де қасында отырып қала беремен (Т.Қайыпбергенов). — Хожейиниңиз кешки *сменада* ислей ме, көринбейди? — дедим иймениңкиреп (М.Нызанов). 2. Бир уақытта ислеуши хызметкерлер, оқыушы, дем алыушы хәм т.б. адамлар топары. Ташкент таңы нурға толар, Азат мийнет таңы булар, Ағар таскын колонналар, Ташсельмаштың *сменасы*, Келер батыл кәдем басып (И.Юсупов).

СМЕНАЛЫ кел. Сменалары болған, сменаларға бөлінген. Усылайынша *сменалы* жумыс күнимниң биринде екеуимиз асығыс пол жууып, узын дәлизди питкерген едик (Т.Қайыпбергенов).

СМЕТА ат. (р. — *мөлшерлеу, гөзлеу*). Алдағы дүзилген кирис-шығыстың есабы, кирис-шығыс жумысларының алдынан дүзилген есабы жазылған хұжжет, дизим.

СМЕТАНА ат. (р. — *жыйнау, топлау*). Сүттен алынған қаймақ.

СМОЛА ат. (р. — *желим*). Ийне жапырақлы хәм т.б. айырым өсимликлерден айырып алынатуғын, хауада қататуғын ийисли кара май, шире.

СМОРОДИНА ат. (р. — *күшли, өткір ийис*). Көшеге көрк бериу ушын ямаса мийуеси ушын өсирилетуғын, хош ийисли, ширели, кызыл ямаса қаралтым мийуели путалы өсимлик.

СНАЙПЕР ат. (ингл. — *тасадан турып атыу*). Арнаулы билим алған, шебер, зийрек мерген. Машинадан қулағанлардың арасынан бас көтергени болса, душпан *снайпери* белгисіз тәрептен атып сулайтып турады (Т.Қайыпбергенов).

СНАРЯД ат. (р. — *әсбап, қурал, артиллерия оғы, жарылыушы бомба*). 1. Артиллерия қуралларынан атылатуғын октың түри. Екі көзин жумып қыялы менен «фронтқа» барды, бир снаряд гүлөп түсип, оның еки аяғының жууан балтырын сындырып кетти (К.Султанов). 2. Айырым техникалық қурылыстардың аты. Жер қазыушы *снаряд*. 3. Гимнастика әсбаптарының улыума аты. *Снарядта* шуғылланыу.

СНОУБОРД ат. (ингл. — *қарлы тақта*). Арнаулы снаряд-сноубордта қарлы төбеден хәм таулардан түсиуден ибарат қысқы Олимпиада спорт түри.

СО алм. сол.

СО жан. Манлайына берип жиберейин бе со!

СОАВТОР ат. Әдебият, илим, билимлендириу ямаса көркем өнер шығармаларына, илимдеги ашылыуға тең дәрежеде хуқықы болған инсанлардың хәр бири. Мен бундай «бир томнан» өтпейтуғын «ислерге» *соавтор* тарткым келмейди (М.Нызанов).

СОАВТОРЛЫҚ ат. Әдебият, илим, билимлендириу ямаса көркем өнер шығармаларына, илимдеги ашылыуға қатнаслы авторлық хуқықының еки хәм оннан артық инсанға тең байланысы.

СОБАЧКА ат. (р. — *күшик, мылтық тепкиси*). 1. Түрли машина хәм механизмдерде айланыушы деталлардың терис айланыуына жол қоймайтуғын тисли бөлим. 2. Электрон почта белгиси (@).

СОБОР ат. (р. — *рууханийлер*). Жоқары мәртебелі рууханийлер сыйынатуғын ири христиан ибадатханасы.

СОБЫҚ ат. 1. Жабайы өсимликтің аты, ұзын жемиси бар шырмауық өсимлик. Бул қос атлының сыртқы көринислери ғана емес, өмир жоллары да еки қыйлы болған менен, 1723-жылғы жунғарлар шабыуылынан «ақ табан шубырынды» атанып, гүзде жарылған *собық* үпелегиндей тоз-тоз болған қарақалпақ елинің Сырдарья төменине қарай ығысқан

топары менен бирге көз жас төгисип, олардың басына түскен аўыр жүкке тең ийин тиресип, ийин туткан адамлар (Т.Қайыпбергенов). 2. Мәдений өсимликлердің узынша жемиси, дәни. 3. Туқым сақланатуғын узынша қабығы. 4. Сүтилмек мийуеси, жемиси. Үлеп шәббелерди жебир, Топ ойнадым болып себил, Бесжап, Тағжап, Аршан кебир, Жууа тердим Әлишептен, Таттым *собық*, сүтилмектен (И.Юсупов).

СОБЫҚЛАНЫҰ ф. Өсимликтің туқымланыу процесі.

СОБЫҚЛАСЫҰ ф. Шыйратылып биригиу, тауланыу. Аттың жал-қуйрығы сууға сүңгип шыққандай сабалақ-сабалақ *собықласып* салғанына қарағанда шабарман жасауылды көриуден далбай қағып шаба берген (К.Султанов).

СОБЫҚЛАҰ ф. Собық салыу, собыққа айланыу, собыққа отыру.

СОБЫҚЛЫ кел. Собығы бар, собыққа ийе. Есиңизде ме, «*собықлы* егинлер қайсылар, масақлы егинлер қайсылар», — деп ортаға сауал таслап, өзиңіз жууабын айтар едиңіз (М.Нызанов).

СОБЫЛЫҚ кел. Бойы узын, арық. Бул жердеги приёмщик еки жағы қайрақтай *собылық* қатпа жигит екен (К.Султанов). Сейдулла дәу үлкен улы Бегдулла *собылық* пенен Жаңакенттің базарына түсип, желини сасарқа бир ешки сатып алады (Т.Қайыпбергенов). — Бизиң *собылықтың* жети жини мениң төркиним (М.Нызанов).

СОБЫРАЙЫҰ ф. Узайыу, созылыу, узын болып өсиу. *Собырайған* сопақ бойы бар, Ойлаған бузық ойы бар (Өтеш). Сонда оған ата-анасы сөйледі: «Сен, жүермек, қайкылықты қой, — деди, Пайда қууар басқалардың баллары, Ал сен мәзи *собырайған* бой деди (И.Юсупов). Келте бақай жыңғыллықтың хәр түбинен екеу-үшеуден адам *собырайды* (Т.Қайыпбергенов).

СОБЫРАҚ кел. Бойы узын, арық. Шертилип кетип изгилерге тиймеуи ушын зәңгилегин сыйпаған жекке-сийрек *собырақ* қамыслардың, жыңғыллардың ушларын қайырып шырт-шырт сындырады (Т.Қайыпбергенов).

СОВЕТ ат. 1. Жұмысшы класының диктатурасын жүзеге келтирген хәм социалистлик жәмийеттің сийсий шөлкеминің формасы болған мәмлекеттің органы. Сабыров артына бурылып караса, муз бетин қаплап киятырған шаналар жауға атланған *совет* танкларындай болып елеследі (К.Султанов). 2. Сайлап яки таярлап қойылатуғын

баскарыушылык мәмлекетлик ямаса жәмийетлик орган. Жаслай жетимликте питне болып, тирише өскен жигит үйренген бир-еки класс сауатына арка сүйеп, дәслепки жыллары ауыллык *советте* завхоз болып ислеп келди де, урыс басланатуғын жылы ол кәсиптен жалықты ма, әйтеуір колхоз баскармасына келип, балық аулауға тилек билдирди (К.Султанов). — Поселкалык *советтиң* председателин бер! — деди тағы телефонның трубкасын көтерип (К.Султанов). Қыста жергиликли советлерге сайлауларға таярлық басланды (Т.Қайыпбергенов). 3. Айырым мәкеме хәм шөлкемлердин басшы яки кеңес органы. Сөзлерди тарт кулактан, тық апарып, Орны бар ма, жоқ па, — емес дәркар, Қалауын тапсаң қар да кетер жанып, *Редсовет* хәм союздың қарары бар... (И.Юсупов). Гейде отряд *советлери*, звенолар қайтадан сайланса да дәмем жоқ (Т.Қайыпбергенов). Азанда мектепке қоңырау ет, директоры, *женсовети* бирге келсин (М.Нызанов).

СОВКА ат. Ауыл хожалық егинлерине хәм баска да өсимликлерге зыян келтириуши қурттың түри, түңги гүбелек. Пахта совкасы.

СОВХОЗ ат. (р. — *кеңес хожалығы*). Бурынғы аўкам дәуиринде ауыл хожалығында шөлкемлестирілген ири мәмлекетлик хожалық. Онын есик жақта орынлык дүзетип атырған устанын қасында турған *совхоз* председатели менен райкомның секретары Тилеумуратовқа көзи түсти (К.Султанов). Кызыл черепицалы ақ жайды нускап, Альпинист жолдасым тил қатты маған: «Бунда миллион қойлы *совхоз* тур жасап, Даңқлы шопанлар бар тауды жайлаған (И.Юсупов). — Усы көше менен бағшылық *совхозы* таманға барайық, — дедим (Т.Қайыпбергенов). — Рәушан *совхозына*. Сол жерде шай таярланған (М.Нызанов).

СОҒАНША рәу. Сол уақытка шекем, соған шекем. Арадан алты ай кетти, *Соғанша* таппаған екен (Бердақ).

СОҒУРЛЫМ рәу. Сондай, сол дәрежеде. Неғұрлым киси көп болса, *соғурлым* жұмыс тез питеди, — деди жанындағылар (Ш.Сейтов).

СОҒЫЛЫҒ ф. Ислениу, таярланыу, питиу.

СОҒЫМ ат. Бағылып күтилген семиз мал, сойыуға арналып бағылған мал. *Соғымыңның* бәри семиз, Аттан айыр, малдан өгиз, Есап етсең еки сегиз, Байлап сойған қойың сенин (Бердақ).

СОҒЫСЫҰ ф. 1. Урылыұ, қағысыұ, дүгисиұ. Көшеде-адамлар бир-бирине ийин тиресип сендей *соғысады* (Н.Дәуқараев). 2. к. урысыұ.

СОҒЫСЫҰ ф. Қандай да бир предметти онласыұ, ислесиұ, жасасыұ, дүзесиұ.

СОҒЫҰ ф. 1. Дүзетиұ, ислеұ, жасаұ. От-шөп орыұ, қора соғыұ жумысы да усылардың мойнында еди (К.Султанов). Жаз болса төбесине қос *соғып*, гейде дем алыұға да болады (Т.Қайыпбергенов). Скульптор болғанда мен, Қара тауға шығар едим, Аяз қаланың мәрмеринен, Сүүретинди *соғар* едим (И.Юсупов). Ақыры, «сендей досты ылайдан *соғып* алғаным жақсы» деп телефонын өширди (М.Нызанов). 2. Урыұ, кыймылдаұ, хәрекет етиұ. Жүреги дүрс-дүрс *соға* баслады (Ө.Айжанов). Тамырларының *соғыуы* етимди кыздырып баратырған сыяқлы (Ө.Хожаниязов). Апалақлаған кеуіллер хаплығып, жүреклери шәўкилдеп *соғады* (К.Султанов). Ибрайым дер: жаным қурбан, Дослық десе халлас урған, Сениң ушын *соғып* турған, Геўдемде бир жүрегим бар (И.Юсупов). Ыақыт жақынлаған сайын адамларда жүрек ақырын *соғады* (Т.Қайыпбергенов). Нормал жүрек минутына 72-76 *соғыуы* керек (М.Нызанов). 3. Тийиұ, дүгиұ. Дәрйяға нәзер салса, кәхәрли толқын «туңғыйық теренге батырып жиберемен», — дегендей әўпилдеп жарға *соғып* айбат етеди (К.Султанов). Теңиз гүўлеп *соққанда* қырға, Тас үстинде жалғыз қыз көрсем (И.Юсупов). 4. Токтаұ, ушырасыұ, жолығыұ. 5. Айтыұ, қойып салыұ. — Не, Қосыбай *соғып* отырғаның? Хәзир салғырттан бас тартыұшылар дарға асылып атыр (К.Султанов). ◇ **Барып соғыұ** — жетиұ, апарыұ, нәтийже бериұ. Ол кешегі сөздің ақыбети нелерге *барып соғатуғынына* еле түсинбеди (Ж.Аймурзаев). **Пәтия соғыұ** — пәтия ислеұ. Ахмет азығын соң барып, *пәтия соқты* қол жайып («Юсип-Ахмет»). **Жүрек соғыұ** — тартыұ, жақын көриұ. Мениң өзим атызда жүрген менен жүрегим ағаң бетте *соғады* (Ө.Хожаниязов). **Мейли соғыұ** — бейимлесиұ, сол исти ислеўге хәрекет етиұ. Енди өзінше жаңадан қосық қурастырыұға *мейли соғып* тур (К.Султанов). **Ауыр соғыұ** — кыйын болыұ, азан болыұ. Жылдан-жылға колхоздың маллары өсип сауын сыйырларды бағыұ бир падашыға *ауыр соғатуғын* болып қалғанлықтан, Нуржан ғарры сол жылы ферма баслығы менен сөйлесип, қызы ушын арнаулы Ақбоз деген ат сорап, оны өзине жәрдемши падашы етип алды (Т.Қайыпбергенов).

СОДА ат. (итал. — *натрий*). Натрий карбонатларының улығма техникалық атамасы.

СОДАЛЫ ат. Курамында сода болған, сода қосылған, сода еритілген.

СОДАН I қ. сонлықтан.

СОДАН II қ. соннан.

СОЗ ат. Венерологиялық кеселликтің жыныс органында болатуғын түрі, жынысый кеселлик.

СОЗАН ат. Етикши усталар қолланатуғын арнаулы құрал, биздің орнынан сабақ өткеріуге арналған иймек ийне. Ағам қобдыйдан шөккиш пенен атауыз алып, *созанын* сабақлай сала геуишин жамауға киристи (Т.Қайыпбергенов).

СОЗАНДАЙ кел. Созан сыяқлы, созан яңлы, созан тәрізлі, созанға мегзес.

СОЗБАН ат. Қамырды жуқалау етип жайып майға писирілген нанның түрі, шелпек. Оқыұхананың қарсы алдындағы өжиреге қарасам, бауырсақ, *созбан* қырмандай болып үйилип тур (Ә.Шамуратов).

СОЗБАНДАЙ кел. Созбан сыяқлы, созбан тәрізлі.

СОЗҒЫЗЫҰ ф. Дененің тийкарғы жағдайына сыртқы тәсір нәтижесінде өзгеріп узайыуы.

СОЗДЫРТЫҰ ф. Дененің тийкарғы жағдайына сыртқы тәсір нәтижесінде өзгертилиуі.

СОЗДЫРЫҰ ф. Дененің тийкарғы жағдайына сыртқы тәсір нәтижесінде өзгертилиуі.

СОЗЫЛЫҰ ф. Дененің, уақыяның тийкарғы жағдайынан өзгеріп узайыуы. Ортада *созылып* жатырған өлинің үрейи ушын хәммеси парасат сақлады, болмаса, бир Есенгелди емес, бәринің де иши писип, көп көпирип турған жасауылды қағындырып жиберетуғын халда (Т.Қайыпбергенов). Сирень гүллер арасынан сай кууып, *Созылған* жол үстінде журт қымқуыт. Жаслық жыры «Айна көлден» жанлайды, Ғарры шахтёр жүр өнекей гүл бууып (И.Юсупов). Оң қолы мүйиз дәстеге *созылды* (К.Кәримов). — Және қанша жүреміз? — деди алдымда *созылып* атырған узыннан-узақ гүзар жолға көз тигип (М.Нызанов). Керисинше, және отыз жылға *созып*, тийисли пулын төлеп кеттим (М.Нызанов). Бул абыржы гейде бес-алты күн болып, гейде айға *созылып* та кетеди (К.Султанов). Мейли, достым, кеулің сениң қалмасын, Гүллеринди қошантайлар жулмасын. Бир майданнан сабағыма кетемен, Ойын көпке

созылатуғын болмасын (И.Юсупов). Орь қорғанының қурылысы *созылуына* байланысly Киши жүзге адам күши салынған екен (Т.Қайыпбергенов).

СОЗЫСЫҰ ф. Денениң тийкарғы жағдайына биргеликте сырткы тәсир нәтийжесинде өзгертилиуи.

СОЗЫҰ ф. 1. Денени ямаса бир затты узайтыу, тартыу, кериу. Аўқатқа пәтия етилип, дастурхан жыйналғаннан кейин бийлер қайтадан аяк *созып* жамбаслады (Т.Қайыпбергенов). Таныс емес адам қызға *созып* қол, «Жүриң берман» деди ол, — Гүлжан қызға мыйық тартып бир күлип (И.Юсупов). Ол аяғын *созып*, арқайынласты (М.Нызанов). 2. Дауыстың, сестин тынбай шығыуы. Қосықшылар да дауысының барғанынша *созып*, қыйғырып тур (Т.Қайыпбергенов). — Дүньяға шыққан күнің қутлы болсын, шахым-м! — деди бир уақта дауысын *созып* (М.Нызанов). ◇ **Ийек созыу** — дәме етиу, дәмелениу, карау. Топанды қамбадағы ылайға араластырып та дәруаза тәрепке ийек *созыу* менен болдым (М.Шымбергенов). **Мойын созыу** — дәме етиу, дәмелениу, үмитлениу. Хәр жактан тумсығы ууылған, сакты сына баслаған хан әуелги қол берген досқа қайта оралуға — уллы Россия тәрепке қайтадан *мойын созыуға* мәжбүр болды (Т.Қайыпбергенов). **Кегирдек созыу** — айтысу, урысу, жәнжеллесиу. — Болдыңыз ба? — деди Менлимурат аға бираз *кегирдек созыспадан* соң (Т.Қайыпбергенов).

СОЙРЫЗДЫРЫҰ ф. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткир буйым менен кестиртиу, бауызлаттыру, шалдырту.

СОЙҒЫЗЫҰ ф. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткир буйым менен кестиртиу, бауызлатыу, шалдыру.

СОЙДАҰЫЛДАЙ кел. Үлкен, ири, мықлы, дырдай, ғырыстай, сырықтай, үп-үлкен, нәм-нәхән. *Сойдауылдай* балалар не питкереди екен (А.Әлиев). *Сойдауылдай* төрт еркек қазан табакты услайды, малайшылық етеди (Н. Бөрекешов).

СОЙДЫРЫҰ ф. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткир буйым менен кесиу, бауызлау, шалыу, *сойууды* басқа биреуге ислетиу. Хийуалы жасауыларға бир кой *сойууды* мисе тутпай, бир тана *сойдырып* еди (К.Султанов). Жорам улын ертип кирди қораға, Бирақ та кой *сойдырмадым* жорама. Тауық сорпа, азкем арақ суықта, Пай, кетеди-ау гүрриң қызған арада! (И.Юсупов).

СОЙЕР к. солман.

СОЙҚАН ат. Шатақ, бәле, ойқан, тәртипсизлік, бүлік. Сауаш күни ылғал таслап, Сәрдар болып, жыйын баслап, Жанғазы ханды қылышлап, *Сойқан* салды Ерназар бий (Бердақ). Төменге түсе қойса бир *сойқанның* болажағын анлады (Қ.Айымбетов).

СОЙЛАҚ кел. Алдыңғы тиси сыртқа қарай қыйсайып өскен, қыйсық тис. Меңеш пенен Бегешинди етсем мысал, Серлеп көр, ерни — жырық, тиси — *сойлақ* (Әжинияз). Өсик қара муртлары арасынан ханның *сойлақ* сары тислери көрингенде, қыз «мени шайнап жиберетуғын бәле шығар» деп, дийуалға арқасын берди (Т.Қайыпбергенов).

СОЙЫЛ ф. Ески дәуірлерде колланылған қамшының түрі.

СОЙЫЛЫҰ 1. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткір буйым менен кесилиуі, бауызланыуы, шалыныуы. 2. ауыс. Бир нәрсени ислеуде азапланыу, қыйналыу.

СОЙЫСЛЫҚ ат. Сойып пайдаланатуғын, сойыуға тийисли мал. Қыймылдауға қалым жоқ, *Сойыслыққа* малым жоқ (А.Дабылов). *Сойыслыққа* кишилеу бир тоқлы да табылды (Т.Қайыпбергенов).

СОЙЫСЫҰ ф. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткір буйым менен кесиу, бауызлау, шалыуға көмеклесиу, жәрдемлесиу.

СОЙЫҰ ф. Үй ямаса дүз хайуанының тамағынан өткір буйым менен кесиу, бауызлау, шалыу. Төрекул аттан түсип кийикти *сойды*, қанжығасына байлады (Т.Қайыпбергенов). Қой *сойып* қонақ қыламан (К.Кәримов).

СОК ат. Хәр қыйлы мийуелерден хәм тағы басқа да затлардан алынатуғын шире, суйықлық.

СОКӘРА қ. солман.

СОҚҚЫ ат. Дөкки, тәмби, қарсылық. Ол жолдасы қасына ерди, Қылышты қынапта көрди, Келген жауға *соққы* берди, Булдағы қарыулы екен (Бердақ). — Адам баласы өсип-өрбиу ушын жаратылған, — деп Есим бий оған *соққы* бере сөйлеп еди, Қоңырат урыуының нәментай бийлери менен байлары шыдамады (Т.Қайыпбергенов). Жигит жасауыл урған қамшының зарпынан денеси қараталдың нартындай ийилсе де хәр бир *соққыны* қабак шытпай қарсы алды (К.Кәримов).

СОҚЛЫҒЫСЫҰ ф. Физикалық денелердің бир-бирине өз ара қағысыуы, дүгисиуі. Көкирегиндеги Георгий крестителинің жез сәдеплерине *соқлығысып* жыңғырлады (К.Кәримов).

СОҚЛЫҒЫҰ ф. 1. Урылыұ, қағысыұ, дүгисиұ, каклығыұ. Күши жетпей атына, Хәр тамға бир *соқлығып*, Ақылы жаман сасады (Бердақ). 2. аұыс. Ушыраұ, дуұшар болыұ, тап болыұ, бәлеге *соқлығыұ*.

СОҚПАҚ ат. Кишкене тар жол, аяқ жол. *Соқпақ* жол менен үш жигит адымлап жүрип киятыр (К.Султанов). Суұ жыландай жинишке *соқпақ* ийренлеп, Төбесине зорға шықтым гийренлеп, Тау басында тастан ойған көп жайлар – Үңирейер «кел, сырымды үйрен» деп (И.Юсупов). Бийдің кеуилли кейпи оны қуұандырғаны соншелли, жасының биразға барып қалғанына қарамай, ауылына қарай айрылған *соқпақ* пенен қаранғыны қак жарып, баладай жуұырып кетти... (Т.Қайыпбергенов). Ол усыларды айтты да, қойымшылық арасындағы тар *соқпақ* пенен Атаға қарай кетти (М.Нызанов).

СОҚТА ат. Ойнау ушын арнаулы исленген, 36 данадан ибарат болған қағаз карта. Кумарлы ойынның түри. Соңынан *соқта* бөлинип, бес тартар басланады (Т.Қайыпбергенов). Қараңғы көшениң дүқанлары жанында пул тигип асық пенен *соқта* ойнап отырғанлардың ишинде көрмедим бе екен бул шаққан жигитти? (К.Каримов).

СОҚТАДАЙ кел. Соқтаға усаған, соқтаға мегзес, сокта сыяклы, сокта тәризли.

СОҚЫР кел. 1. Көзи көр, көрмейтуғын, көзли. Гереннің астына, *соқырдың* колына түспе (кк.х.н.). *Соқырдың* соңына бақ, ақсақтың ақырына бақ (кк.х.н.). Болсадағы көзи *соқыр*, етседағы мурны пыр-пыр, Тойда көрсең алдында отыр (Күнхожа). Саясын салған пақырға, Суұлар жеткизген тақырға, Ақсак, майып хәм *соқырға*, Қайыр еткен маған керек (Бердақ). Сөйтип, бул қызды хан қатаң унатты, Ышқы мылтықшысы жыланды атты, Бирден ашылғандай *соқырдың* көзи, Хан сезді өзінде жаслық қуұатты (И.Юсупов). 2. аұыс. Надан, аңсыз, колынан ис келмейтуғын, түсинбейтуғын. Қосық көзсиз шықса – көкирегін *соқыр*, Мийден шыққан сөзди журт мийге тоқыр, Көзине шөп тиреп отырып жазбасаң, Қосығынды көзине шөп тиреп оқыр (И.Юсупов). Мени *соқыр* десе де болады, бир хәрип танымайман! (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Соқыр ишек** — а) кеселликтің аты. — Яшуллы, биз сениң *соқыр ишек* екенлигинизди уақтында аныклап, жақсы қылдық (М.Нызанов). б) жууан ишектің кишкене өсимшеси. Оның үстине *соқыр ишеги* де жарылып кеткен, организм зәхәрлениу процесин

бастан кеширип атырған еди (М.Нызанов). *Соқыр* тыйын — аұыс. Ең майда пул.

СОЛ I алм. Анау, ол, усы деген мәнилерди билдиретуғын силтеу алмасығы. Гейбиреулер жас гезинде-ақ тозады, Баз бир гүллер қартайса да *сол* маған, Тән қартайса — тәбияттын нызамы, Бирақ жаслай жан қартайса, *сол* жаман (И.Юсупов). Түнде жыллы төсекке киргеннен соң да, *сол* туұралы ойланып жатты (Т.Қайыпбергенов). Мен де *сол* Кәримовтан сезикленемен (А.Бекимбетов). Ол лампочка *сол* адамның жеке жулдызы болып қалады (М.Нызанов).

СОЛ II кел. Шеп қаптал, тәрәп, терис. Абадандур оның-*солың*, Хәр жерге жетеди қолың (Әжинияз). Қолда өткір полат қылыш, оңнан шапты, *солдан* шапты (Ж.Аймурзаев). — Жолдас капитан, мына аұылға қайрыламан, — деп едим, руль ушлаған жигитке: «*солға* бур», деп бұйрық берди (К.Султанов). «Счетыңа» түскен *сол* сумма қайда, Планнан тыс қанша түсирдің пайда? Жалған акт жасап, *сол* көп дәулеттин, Қаншасын оң-*солға* исирап еттин? (И.Юсупов).

СОЛАЙ рәу. Сондай, усылай, олай, усылайынша, былайына. *Солай* етип еки дос мұрад-мақсетине жетеди (К.Айымбетов). «Ах, *солай* ма, демек, ол да мени, Жүр екен ғой ишинен сүйип!», «*Солай* қәним, абайлап иш, аұзың — Ыссы сүтке қалмасын күйип»... (И.Юсупов). — Ел қайда көшсе, биз де *солай* көшеміз, — деди (Т.Қайыпбергенов).

СОЛАЙЫНША қ. солай. Есенгелдиннің үмити пуш шықты, әкеси аұыллардың ортасы менен *солайынша* алып өтилди (Т.Қайыпбергенов).

СОЛАҚАЙ кел. Сол қолы менен ислеуши адам, сол қолы иске ийкемлі, шебекей. *Солақайға* сорпа жоқ (нақыл).

СОЛАҚПАНДАЙ кел. Узын, үлкен, нәхән зат. Биздей болып тамағына қадалды, жиликтің бир *солақпандай* қыяғы (Т.Жумамуратов).

СОЛАР алм. Олар, басқалар. — Уллы елдің саудагерлерин иркіп, кәрұан басысын азаплап тутқын қылғаныңыз ушын сизлерди өзимсинип, *солардың* көзинше урғызып атыр (Т.Қайыпбергенов). Мени де енди *солардың* бирлигине есаплай берсе болады (М.Нызанов).

СОЛАРЛЫҚ кел. Оларлық, солар тәрәпинде, басқалар жағында. Хәммеси маған қарсы жүргизбейди шамалда, Бахтиярда *соларлық*, қалып қойдым қамалда (Б. Қайыпназаров).

СОЛҒЫН кел. Түри, түси, рени өзгерген, пәсен, төмен. Ойлан Бердимурат, заман тарылды, Жүреклерим *солғын* тартты, жарылды (Бердак). Жәмийла есиктен кирип келсе, кемпирдің узақ жылаудан сарғайған *солғын* жүзин көрди (К.Султанов). Ғажжа-ғаж жумыс ислететуғын бийлерди үйирип отыра бериудің кесенти есапқа алынып, ахиднама жазыу бираз *солғын* жүргизилген еди (Т.Қайыпбергенов).

СОЛҒЫНЛАҰ кел. Түси, түри, рени өзгеринкилеу, пәсенлеу, төменлеу.

СОЛДАТ ат. (нем. — *айлық алыушы*). Қатардағы әскер, әскерликтеги жауынгер. Оң аяғын созып, қызыл шырайлы *солдат* жиғит отыр (К.Султанов). Көл сыртында жер қайысқан үйирлер көрдим, Дүбирлиси тауды оятқан «Дон сулулары», Аш бөриге аңлытастан сайгүликлерин, *Солдатлардай* гүзетте жүр жылқыманлары (И.Юсупов). *Солдаттың* сыртқы көриниси: ири ғеудели, ийинли, қара мұртлы, бірақ русшаны оғада аз биледи деп жазыпты (Т.Қайыпбергенов). — Докторлардан сора, сениң *солдатыңды* да апарып қояман (М.Нысанов).

СОЛДЫРЫҰ ф. 1. Өсип тұрған өсімликлерди тиришилигинен айырыу, өспей солып қалыуы. 2. ауыс. Рени, түри, түси өзгериу. Кеуілге қайғы толтырып, Жетимнің гүлин *солдырып*, Өзлери наймыт болдырып, Хешуақ жолда қалған емес (Бердак).

СОЛИДОЛ ат. (лат. — *қойыу, қалың май*). Автомобиль, трактор деталларын хәм т.б. механизмлердің бөлеклерин майлау ушын қолланылатуғын қойыу май.

СОЛИСТ ат. (итал. — *бир, жалғыз*). 1. Жеке қосық хәм ойын ойнайтуғын ойыншы. 2. Хорда, оркестрде яки ансамблде қосықты, ойынды атқарушы артист.

СОЛИСТКА ат. Солист хаял-қыз.

СОЛҚЫЛДАҚ кел. Бос, былқылдақ, бослық. Кендир арқан орнына шылым тал менен белбеуи *солқылдақ* үйлер көшпелей теңселди (К.Султанов).

СОЛҚЫЛДАҰ ф. 1. Былқылдау, сылқылдау, бос болыу. Иш бауыры *солқылдап*, зыйыққа отырғандай бийжағдай тийеди (К.Султанов). 2. Селкилдеу, қозғалыу. Қара жерлер *солқылдап*, Еки батыр күшине («Мәспатша»). Көп уақытқа шекем қуғыншы атлардың туяғының дүсирлиси жер *солқылдатып* турды (К.Султанов). Ақбийдайдың көзлеринен жас та шықпады,

солқылдап жыламады да, катты кушақламады да, бирак онысын Аманлық сезбеди, кушақлауы менен жүкке сүйеп отырғызды (Т.Қайыпбергенев). **3.** Зыңқылдау, бүлкілдеу. *Солқылдап* ауырып турған шекемнің ауырыуына карамастан Есмурзаның қасына бардым (Ж.Аймурзаев). Отқа бауырын қалаған сайын еки көзі масаладай жанып, тас төбеси менен енбеги *солқылдап* ауырды (К.Султанов).

СОЛҚЫМ ат. Ғужлаған мийуе тобы, уйымласқан пөпекленген зат. Қолларымды талдырды, Шийрин жүзим *солқымы* (И.Юсупов).

СОЛҚЫМДАЙ кел. Солқымға усаған, солқым сыяқлы, солқым тәризли.

СОЛМАН алм. Сол жер, ол жер, солкәра. Жүуен қыстырды баканға, Барды Гүлим де *солманға*, Жаман батты шыбын жанға, Толғақ қатты болған екен (Бердак). *Солманға* келгенде күн де батып геүгим түседі (Қ.Айымбетов). Айтты: «Әжем байғұс өлді әрманда, Бир уяда жалғыз қалдым мен сонда, Анам алып кетти мени үйине, Хәм мектеп питирдим жүрип *солманда* (И.Юсупов).

СОЛО ат. (итал. — *жеке*). Жеке сазенде, солист, ойыншы атқаруы ушын шығарма хәм онын орынланыуы.

СОЛТЫЙЫҰ ф. Узын болып шығып туруу. Ал аяғымды созып жиберсем, жилигим арық түйетауықтың сатанындай *солтыйып* салбырап кетеді (Ж.Аймурзаев).

СОЛЬ ат. (лат. — *қуяш*). Музыка гаммасының бесинши дауысы хәм онын нота белгиси.

СОЛЫҚ ат. Адамның ишинен шығатуғын хәуир, өксик. **◇ Собығын басыу** — өксигин басыу, кеуилин басыу, хәуирин басыу, дем алыу, тынышланыу. Мен *солығымды* басып болып, Халийма апайдың ақ жүзине қарадым (Ж.Аймурзаев). Ол тау қыснағына қурылған тас қапыға жақынлап, *солығын* басып алыу ушын, шеттеги бир думалақ кара тасқа отырған еди (Т.Қайыпбергенев). *Солығын* басып, акыры деди: — Қызымды саған, сени Аллаға тапсырдым апажан... (К. Кәримов).

СОЛЫТЫҰ к. солдырыу.

СОЛЫҰ ф. 1. Өсимликтің өспеуі, сарғайыуы, жасармауы. Қазан урса *солар* ғұмшалы гүллер (Әжинияз). 2. ауыс. Капаланыу, қайғыланыу. Перзент дәркар болып, жүзлери гүлдей *солды* («Мәспатша»). Биразлар жүр суұпы болып, Кеуилине пикир толып, Биразлар жүр гүлдей *солып*, Соларға енди пана бер (Бердак). Жаңа ғана *солып* турған ажары менен көз жанары қайта тирилип, жасарып, шешек атып сала берді (К.Султанов).

СОЛЯРИГРАФ ат. (лат. — *қуяшқа байланысly жазаман*). Қуяш радиациясын белгилеп барыушы әсбап.

СОЛЯРИЙ ат. (лат. — *қуяш*). Қуяш ваннасын қабыллау ямаса қуяш нурлары менен емлеу ушын арнаулы үскенеленген ашық майданша ямаса хана.

СОЛЯРКА ат. (лат. — *қуяшқа байланысly*). Нефтьти айдау, қайта ислеу процесинде пайда болатуғын, өзине тән ийисли май, суйықлық (көбинесе мотор жанылғысы сыпатында, сондай-ақ, техника, көншилик, тоқымашылық тарауларында қолланылады).

СОМ I ат. Пул бирлиги, ақша. Сонда да «кисенде жүз *сомың* болғаннан, жүз достың болсын» (Ө.Хожаниязов). Қәстелик басқа түскенде, Қәдириңди билермен, Мысқалына мың *сомнан*, Төле десе, төлермен (И.Юсупов). — О, катастрофа, нәзиклигине қара! Мә саған, — деп бир *сом* таслады (Т.Қайыпбергенев). Бирақ, соны есинде тут, бүгинги бир-еки *сом* пул ушын әжайып талантың зая болмасын! (М.Нызанов).

СОМ II кел. Тутас, тарамыс, сап, аұыр, жумыр. Табалдырық маңлайша, *сом* алтыннан қуйдырды («Алпамыс»). Бостан бер, гүллери әтир анқысын, Арасында ел сайранлап шалқысын, Қолымда *сом* темир оттай балқысын, Темирши хәзирети Дауыт сеҳрин бер (Бердақ). Сақалы, мурты шықпаған, Сулыұшық бойшаң *сом* билек (Б. Қайыпназаров). Тайпақ бетлериниң алмасы хәм шешек шығып елгезердей тесилген қотыр-қотыр еки жағының *сом* етлери суудың бетиндеги мешиндей тынымсыз жыбырласа қалды (К.Султанов). Бәхәр-бәхәр, жумыс қызып айнала, Солқылдаған *сом* көкирек кең дала, Көкте қуяш нур қуйғанда күлимлеп, Бирте-бирте көкшил дөнген сай-сала (И.Юсупов).

СОМБРЕРО ат. (исп. — *сая, көлеңке*). Орайлық хәм Кубла Америкада кең тарқалған, қаснағы кең шляпа.

СОМОНИЙ ат. 2000-жылдан баслап, Тәжикстан Республикасының пул бирлиги.

СОМСА ат. Жайылған қамырға гөш, палаұқабақ, асқабақ салып, тандырға хәм газ духовкасына жауып писирилген аұқат.

СОНА I ат. Жабайы еркек үйрек. Көллер жуда болды өрдек-сонадан, Ерлер жүдө болды катын-баладан, Ул-қыз айра түсер ата-анадан, Боз думан қаплаған қайғы заманда (Бердақ). Бир төрепиң Каспий — Хәзәр, Жасыл бас *соналар* жүзер, Қыялым шарқ урып гезер, Гә муған, гә Елдар тусқа, Мәнзил узак, өмир қысқа. (И.Юсупов).

СОНА II ат. Жанлы-жаныуарды шағып, қанын сорыйтуғын, шыбынға усайтуғын жәнлик, үлкен шыбын. Арқамызда Құсхананың тауы бар, бәхәр болса *сона*, шыбын жауы бар (С.Нұрымбетов). Ызылдаған *сонаның* шаққанынан қашып, билдирмей қан сорыйтуғын сүликке тап болмасақ жақсы (Т.Қайыпбергенов).

СОНАР ат. 1. Аңшылық, аң. Сауға инам еткен уақытта *сонардан* өзи олжалы қайтқандай мардыды (К.Султанов). 2. Жуқа жауған қалың қар.

СОНАТА ат. (итал. — *жаңлау*). Улыұма көркем идея менен бирлескен, түрлі тема хәм характердеги, өзара парыкланыушы (әсте, ауыр ямаса тез) бир неше (әдетте 3–4) бөлімнен ибарат болған, еки ямаса бир неше музыка әсбабы ушын жазылған музыкалық шығарма.

СОНАТИНА ат. (итал. — *жаңлау*). *Сонатаның* орынлау стилинің әпиуайылығы менен айырылып туратуғын киши көлемлі түри.

СОНДА рәу. Сол уақытта, ол жерде, сол жерде. Ираний, арабий, түркий шайырлардың не қыйлы «дийуанлары» *сонда*, медреседе, балам (К.Султанов). Ақ подноста шай көтерип, Кемпир кирип келди *сонда* (И.Юсупов). Усыны неге менин сорлы әкем *сонда* түсіндірмеді (Т.Қайыпбергенов). Мен *сонда* биринши мәрте Оксананы қатты жақсы көретуғынымды сезиндим (М.Нызанов). Жолдың қапталында гөрдей гөне там, *Сонда* Курбан атын тоқтатты (И.Юсупов).

СОНДАЙ рәу. 1. Солай, усылай. Рахмет айтар паркын билген, *Сондай* болар менмен деген (Өтеш). Бул тәғдир дегенің *сондай* қатал екен, атқан кесегін ізлемейди де! (М.Нызанов). 2. Жүдә, дым. Кеше өкпелегеним *сондай*, азанғы нанымды тал түсте жедім (Ө.Айжанов). Мурат шайық Дәулетбай бийге *сондай* жаман нәзер менен қарады, оның ғарры көзлеринің қарашығы батып, орнынан мәйектің ағыуызы шығып қиятырғандай болды (Т.Қайыпбергенов). Бирақ, бала бийшара соған инанып, ғаррының мәртлигине мәс болып, өзи де *сондай* күшли болыуын әрман етип уйқылап қалады (М.Нызанов).

СОНЕТ ат. (итал. — *жаңлау, бөлект еситилиу*). Белгиленген қатаң нызам-қағыйдалар (көлем, ритм, уйқас, бәнт) тийкарында жаратылған, 14 қатардан ибарат поэзиялық жанр.

СОНЛЫҚТАН рәу. Сол себептен, соның ушын, сол ушын. Өндиреди аш халықтан, Жетім жылайды *сонлықтан*, Бай аман

қалды *салықтан*, Дөхмет төлеу болды салық (Бердақ). *Сонлықтан* Перигүлдің басынан сыйпап, оның кеуилин алғысы келди (Ө.Айжанов). Бірақ, хәммеге кең азат океан, Саулатлы корабль қатарында онда, Кишкене кайық та жүзер, *сонлықтан* — Мен де тәуекел деп түстим толқынға (И.Юсупов). — Жеримиз, қуяшымыз, самалымыз бир, *сонлықтан* шырайымыз, тилимиз бир, хәтте жасымыз бир екен Маман (Т.Қайыпбергенов). Топырақ дәрья бойларындағыдай жумсақ кум емес, *сонлықтан* алақанларына майда қыйыршық таслар бата баслады (М.Нызанов).

СОННАН рәу. Сол уақыттан, сол жағдайдан, сол жерден, сол кәрадан, ол жақтан, сол нәрседен. *Соннан* бери бахтымыз ашылды (Ө.Хожаниязов). Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба *соннан* жүреді (нақыл). Кирип-шығып жүрип, *соннан* мениң де еситкеним ғой... (К.Султанов). Қарақалпақтар *соннан* баслап, Қалпағы менен тууылыпты, Көп заманды изге таслап, Қалпақ шешпей жууырыпты (И.Юсупов). Бүгін сыя дәует әкеле қойып едим, *соннан* сыя тамған екен (Т.Қайыпбергенов). Докторға барыуға да қорқаман, *соннан* бир нәрсе деп салса, әжелімнен бұрын өлермен (М.Нызанов).

СОНША I рәу. Соншама, соншалық, соншелли. Бақ я әжел жетсе дедим, Залым шырағы өшсе дедим, *Сонша* налып кайғы жедим, Өтип әрманда өмирим (Бердақ). Бий болып Еденбай оған не берди, *сонша* жылғы жүргениңнен не пайда (Өтеш). Хажы Хийуадан түнилгени *сонша*, изине бурылып қараған жоқ (К.Султанов). Қастың бардай *сонша* қыйнап жанымды, Аяусыз шертерсең кеуил тарымды, Мениң сен деп шеккен азапларымды, Қудаға мың шүкир, еллер аңламас (И.Юсупов). Екеуі де қалжаурап қалатуғын болғаны ушын ба, *сонша* күн көриспегенине қарамастан Аманлық қарындасын кейин ийтерип, отқа абынды (Т.Қайыпбергенов).

СОНША II алм. Усыншама, соншелли. Қуяш қаншелли көп нур төксе сизге, Пахтаны *сонша* көп тересіз гүзде (И.Юсупов). Химия неше түрлі бояу шығарса *сонша* түрде туфли бар (Т.Қайыпбергенов). Мейли, трамвай қанша жүрсе, *сонша* жүре бермен (М.Нызанов).

СОНШАЛЫҚ рәу. қ. сонша.

СОНШАМА рәу. қ. сонша. Жаушы қайтпады райдан, «Сен *соншама* шықтың қайдан? Көпдур елде сендей шайтан», — Деп бәри умтылған екен (Бердақ). — Байдың ауыш баласы

ушын, *соншама* не?!... — деп Әжинияз ашыуы курысып (К.Султанов). Кудай *соншама* сокыр ма? (Т.Қайыпбергенев). Сағынсаң да, излесен де бәрхәма, Ашыушақ кыз, қоркытасан *соншама*, Мен де сениң дауысыңды сағындым, Бизге арнап қосық айтып берсең! (И.Юсупов).

СОНШЕЛЛИ рәу. к. сонша. Қанындай шырайлы шенгел гүллери! *Соншелли* тикенли, *соншелли* дилбар, Таныс соқпақ пенен мен соннан бери, Сол уядан алып тураман хабар (И.Юсупов). Мийманлардың гәпинен иши дүткешке айланған бий бийғам улының қурылдысын жек көргени *соншелли*, «илайым, усынан турмағайсаң» деди сыбырланып (Т.Қайыпбергенев). Бул үйден қаншелли аулақ болсам, өзимди *соншелли* жеңил сеземен (М.Нызанов).

СОНЫ алм. Оны, сол нөрсени. — Айтқаныңыз рас, Зәриу, *соны* ислейик биз дәрриу, Бундай халларда күн көриу, Бизге мүшкил — деген екен (Бердак). Өтирик сөзди сөйлеп келер, Мен *соны* хәргиз сүймеймен (Өтеш). «Ержан *соны* излеп жүр» дейди (К.Султанов). Мейли, буйырғанын асасын хәр ким, Өмир сараң емес, лекин — есапдан, Өмир дийқанға да усайды бәлким, Нақыл бар «не ексең, *соны* оарсан» (И.Юсупов). Ешнияз ахун не буйырса, *соны* ислеп жүреди (Т.Қайыпбергенев). — Ең жаманы — хәким не ислесе, төмендегилер де *соны* тәкирарлап отыра береді дейди (М.Нызанов).

СОНЫКИ алм. Сол заттың, сол бұйымның, сол адамның. Адам болса, жат санайды оны ким? Халқымыз бир хожалықтай жасаған, Бизикине ким келсе, — үй *соныки*, Қайда барсам, — өз үйим өз босағам (И.Юсупов). Қәне хәммениң кеули *соныкиндей* болса... (Т.Қайыпбергенев).

СОНЫҢДАЙ рәу. Солай, усылай. Қатыны балығын қақлайды дузға, Тапсырып үйлерин бақташы кызға, Қоркпастан минеди бир ели музға, *Соныңдай* жигитлер мүйтенде барды (Бердак). Мен өз тәғдириме хайран қаламан?!, Ол сондай мийрибан, *соныңдай* қатал, Бирде жаз күниндей күлип қараған, Бирде қар боранлап, қапылтып атар (И.Юсупов).

СОҢ І рәу. Кейин, оннан соң, кейнинен. Дүньясы бийхесап йерди, Жети дүркін жылқы жыйды, Қарун дүньяда не көрди? Дүнья *соңы* ұайран екен (Бердак). Буның себебин *соң* билип жүрмиз (Т.Қайыпбергенев). Бул бир сууық хабар болмаса не жақсы, жай-жәйуат жүрген адам қоңырау түймесин бир мәрте басып, *соң* жуабын күтер еді (М.Нызанов).

СОҢ II тир. Кейин, изинен. Көп жыллар ойлап жүрген *соң*, Жаксы-жаманын билген *соң*, Жасым елликке келген *соң*, Кеуил бердим, оған шынлап (Бердак). Ташкентке барған *соң* макинтожынды тасла, ол жақ ыссы болады (Ж.Сапаров). Кәстелик бастан кеткен *соң*, Үстиннен және күлермен, Майына минген көликтей, От-жемсиз кыйнап минермен, Азабынды берермен (И.Юсупов).

СОҢҒЫ рәу. Кейинги, ақырғы, изги. Алдынғы арба қайдан жүрсе, *соңғы* арба соннан жүреді (кк.х.н.). Кимди қорқытпаған сениң әруағын?! Теңиздің ең *соңғы* жолбарысы да, Камыслықтан шығып оқ тийген шағы, Түнеп өлген дейди сениң қасында (И.Юсупов). Алдына еки жыл, *соңғыларының* қолға түскенине жылынан асып баратыр (Т.Қайыпбергенов).

СОҢҒЫ II тир. Кейин, изинен. Келешекті үміт пенен болжаған, Урыстан *соңғы* жыллар еді ол заман, Отсыз жайда жазыуға қол жуыспай, Дәуетине қуйған сыяң тоңлаған (И.Юсупов). Жандос байдың буннан *соңғы* гәпи Қоңырат урыуының «тарийхы» болды (Т.Қайыпбергенов).

СОҢҒЫЛЫҚ рәу. Келешек, ақырғы уақыт. Бул нәрсе соңғылықта өзинизге үлкен сабақ болады (А.Бекимбетов). *Соңғылығын* ойлап артын алып та қалды (М.Абдирейимов).

СОҢ-СОҢ рәу. Бара-бара, келе-келе, кейнинен. *Соң-соң* қосық айтыу да умытылды (Т.Қайыпбергенов). *Соң-соң* ети қызып бурынғысындай болып кетти (А.Әлиев). Биз оның менен алты айға дейін дәслебинде хәптеде бир рет, *соң-соң* күн ара геүгимлетип ушырасып турдық (М.Нызанов).

СОҢРА рәу. Ақыры, изи, аяғы, арты, кейни. Қарамойын Жасыбайға, Андын *соңра* Мәнибайға, Жасыбайдан Аманбайға, Он еки ата болған екен (Бердак).

СОҢЫ рәу. Ақыры, изи, аяғы, арты, кейни. Хожанияз улы Шералы, Оннан меҳрем Есенгелди, Манатай улы Елгелди, *Соңы* Абдулла болған екен (Бердак). Аксактын ақырына бақ, соқырдың *соңына* бақ (кк.х.н.). Лекин жақсылыққа бет алды заман, Үмітлимиз *соңы* жақсы болар деп, Еркінлик хауасын жутқан бул инсан, Бәрин еле орны-орнына қояр деп (И.Юсупов).

СОҢЫН АЛА рәу. Кейин, изинен, кейнинен. Дем салып дуа берип оқыйман деп, албыраклап жүрерсең *соңын ала* (Әжинияз). Билгенимше таныстырып қарайын, *соңын ала* өзім ертип барайын (Т.Сейтжанов). Кебиу тахта әуели пысқып тутанды да, *соңын ала* шарпып жанды (К.Султанов).

СОҢЫНАН рәў. Кейнинен, артынан, изинен. *Соңынан* Қаражан анасының қасында жүріп жанапайға дуұтар шертеди (Қ.Айымбетов). Қар жауды деп қууанба, аязы болар *соңынан* (ққ.х.н.). Несип етти қосық, музыка маған, Консерватория питти *соңынан*, Турмыс курдым, бир ул, бир кызымыз бар, Күйеуим сәзенде, әжайып адам... (И.Юсупов).

СОҢЫНДА рәў. қ. соңынан. Жумабай айтарын айтса да, бұл исине ренжигендей дәслеп ызалы келбет көрсетти де, *соңында* мазатланған жүзи жадырап күле шырай менен мыйығын тартты (К.Султанов). Ери урыста өлген бир келин бунда, Көптен көмеклесип сол үйде жүрди, Ауырыу хаял илажсыздан *соңында*, Өз үстине сол келинди әперди (И.Юсупов).

СОҢЫРА рәў. Кейин, изирек, ақырында. «Абайлаң!» деп табытымды қорғалар, Бирақ *соңыра* ол да ынжылып қатты, Майдансыз мәрт қусап, салбырап барар... (И.Юсупов).

СОҢЫРАҚ рәў. Кейинирек, аздан кейин, изирек, бираз уақыттан кейин. Гүлбий өзине жақын бийкеш-синдилерин ертип, еркеклерден *соңырақ* келетуғын болды (К.Султанов). Кемпирге сәлем айтып бар, қутлы болсынға *соңырақ* бараман (Т.Қайыпбергенев). — Якшы, *соңырақ* барып сөйлесемен ол қатын менен (М.Нызанов).

СОПАЙТЫҰ ф. Узайтыу, созыу, соррытыу.

СОПАЙЫҰ ф. Соррыыу, узайыу, узын болып көриниу. Сакка жүгинип отыра бергенде, анадай жерде *сопайып* турған қабаққа көзи түсти (К.Султанов). Еки жағы *сопайып*, көзлери үнирейип ишине тартылған (Н.Дәуқараев).

СОПАҚ кел. Узынша, сүйир, соррыйған. Отырсаң боларсан опак, Турсаң боларсаң соп-*сопақ*, Күнлер қайда апақ-шапақ? Әўере болған өмирим (Бердақ). Собырайған *сопақ* бойы бар, Ойлаған бузық ойы бар (Өтеш). Аўыл арасында жүрсе биреулер оны әжиуалап, сыртынан күлип турғандай сықақлағандай, жабықтан сығалап әлле ким ермеклегендей — кулласы, хәмме оны «отырса опак, турса *сопақ*» етип маскаралап турғандай өз-өзинен қысылады, сыртқа шықса кеуил жабығып, еңсеси түседі, отырса ой шырмауығына оратылады (К.Султанов).

СОПАҚЛАУ кел. Узынлау, сүйірлеу.

СОППАС ат. Узынша, қулақсыз бас кийим. Култай баба қосынан шығып карап турса, ер-жүүени арқасында, кундыз *соппас* басында, маңлайынан тери тамшылап киятырған баланы көрди («Алпамыс»). Қусбегиниң *соппасы* шалқайып, ширенген

сайын қасындағы кара бөрик, кара курашлар селтең-селтең етеди (К.Султанов). Кундыздың терисин қызыл мақпал менен тыслатып *соппас* кийген, ғарбыз қарын жумалақ хан кара касқада мелшийип, атлыларды баслап киятыр (Т.Қайыпбергенев).

СОППАСТАЙ кел. Соппас сыяклы, соппаска усаған, соппас тәризли.

СОПРАНО ат. (итал. — *үстінде, жоқарыда*). 1. Хаяллар ямаса балалардың ең жоқары музыкалық дауысы. 2. Сондай дауысқа ийе болған қосықшы хаял. *Сопрано*, сопрано! Әзиз мийманым! Бар ма өзи сениң ийманың? Мен не жаздым саған? Айтшы! Олсыз да, Қыйнаулы жанымды бунша қыйнадың (И.Юсупов). 3. Хордағы бәлент дауыслы партия. 4. Айырым саз әсбапларының жоқары регистрлі түрі.

СОР I ат. Кебир, дузлы жер. Айна бетли асфальт үсти, Мени саған алып ушты, Тазғарадан көзге түсти, Минарланған бәлент морың, Өттим хәм «Өтениң *сорын*» (И.Юсупов).

СОР II ат. Бәле, кесент, бахытсызлық, қырсық. Ақ отауға ылайық қыз екенсең, Шал байың тек өзиннің *сорың* болар (Әжинияз). — Апажан, *сорама* оны, Ашылмас ығбалым *соры*, Залым ханның қызып жоны, Елден таңлап сулыу жыйды (Бердак). Басында мий болмаса, еки аяқтың *соры* болады (қ.х.н.). — Қапылтпашы, курдасжан-ай. Сүт деген мол. Беу, *сорыма*, Ийсін деп бузауды жана, Жибердим де, байламадым, Сен келер деп ойламадым... (И.Юсупов). — Өйпбей, *сорым!!* — деп үстиндегі көрпени колы менен серпиіп таслады (Т.Қайыпбергенев).

СОР III ф. Емиу, тартыу, жутыу. Егинин шегіртке шөплеп, иргесін тескен жылан, От басын шөмеле қаппап, бөрилер ашқан аран, Кенелер қанды *сорып*, шақсалар уулы шаян, Тауығы ийнеликтей, ғазы гүбелектен жаман, Кептер ойнап айланған нағыз жин базарына (И.Юсупов).

СОРА ат. Түрі ақшыл хәм тойғын көк болып өсетуғын жабайы өсимликтің аты, шөп. Ұазыйпа жумысқа салқын караған, Гей атызлар көринбейди *сорадан* (С.Нурымбетов). Көпдур көңилимнің жарасы, Қарақалпақтың кең даласы, Хәтте, шөлдегі *сорасы*, Мисли мехригия болур (И.Юсупов).

СОРАЛЫҰ ф. Өтиниш етилиу, тыңланыу, сорауға тутылыу, тергелиу, излениу, излеу салыныу. Хан рийзалық беріп: «үш күнге шекем арыз *соралмайды*» деп, жар урғызды (К.Султанов).

Ахиднамада Маманның қайтарылыуы *соралған* ақырап айы кирди (Т.Қайыпбергенов).

СОРАМ ат. Мәмлекеттиң, патшалықтың қол астындағы ел, қараслы жер. Танысайық жеринизден хабар бер, Турған жерин қайсы ханның *сорамы*? («Мәспатша»). Пүткіл Хийуа *сорамын* усы минарлар қарауыллап турғандай алыстан булдырайды (К.Султанов). Жарлықта сол тутқынларды босатыуды ескертип, тутқыннан азат етилген орыс *сорамының* хәр бир адамы ушын, босатыушы ханларды, төрелерди, султанларды, бийлерди сыйлықлау ушын қаржы ажыратыуды Оренбургтағы Нефлюевке тапсырған хат таярлапты (Т.Қайыпбергенов). Бухара ханлығы *сорамынан* шығып, жол бойы қонып-түсленип, ақырынлап жол жүріп отырған Құлшы бий көши дийдилеген меканына саратанда жетип келди (К.Кәримов).

СОРАНЫҢ ф. Тилениу, өтиниш етиу, өз тилеги менен барыуға қайылшылық билдириу. Қызыл көйлек лаулап барар буралып! Ким көрген буындай сулыуды бурын! Назлы аяқлардан «жүр» деп *соранып*, Өкшени камшылап барар қос бурым (И.Юсупов). Ырыскул бий оны және үгитледі, ең болмаса үлкен меканға жау топылғанда жәрдем етип турыуды *соранды* (Т.Қайыпбергенов). Биреуі болмаса биреуиниң есигин қағып, бир ақшам квартираға алыуын *соранаман* (М.Нызанов).

СОРАСТЫРЫҢ ф. Сорап излеу, сорап билиу, излестириу. Дәрриу вагондағы пассажирлерден *сорастырдым* (А.Бекимбетов). Биреулерге *сорастырып* еді, хеш дәрек шықпады (К.Султанов). Жарма ишип хәлленип алған Өскинбай *сорастырып* жүріп, Асқар байдың адам бойы атпа дийуал менен қоршалған хәулисін тауып алды (К.Кәримов). Биз қыздың ата-тегин, кәспи-кәрин *сорастырып* болып келип отырмыз (М.Нызанов).

СОРАСЫҢ ф. Бир-бири менен мағлыұмат алмасыу, жағдайларын билісиу. Есиктен кирген екі хаял менен олар аман-түуеллик *сорасып* болғаннан соң, орынлық усынды (К.Султанов). Бир-биреуден хал-ахуал *сорасып*, Гауқылдастық хәзилимиз жарасып, Гәп қашырдық еслеп өткен-кеткенди, Сағынысқан кеуіллерге мүнәсип (И.Юсупов). Жас бийде қызбалық жок еді, сол ушын ол да бирден гәп басламады, хал-жағдай *сорасып*, кәдимгисинше сөйлесип отыра берди (Т.Қайыпбергенов). — А-ал, Сейтек жора, бул не аұхал? — дедим хал-аұхал *сорасып*, бир-бир шәйнек шай ишип алғаннан кейін (М.Нызанов).

СОРАТТЫРЫҰ ф. Биреудің мүлкін, затын басқалардың жәрдеминде алыуға қаратылған ис-хәрекет.

СОРАТЫҰ ф. 1. Билиу, мағлыұмат алыу ямаса затын алыу ушын талап, өтиниш түрінде басқалар жәрдеминде ауызша ямаса жазба түрде берілген, исленген ис-хәрекет. — Шайқым, бәлким, Ырысқұл бий мениң менен тиллесип көриүди кәлер, және *соратып* көриң (Т.Қайыпберген). Қайыпберген деген узағырақ жийенимиз бар еди, баласының контракт пулын төлей алмай атыр екен, «өзим сорасам бермейди» ден қартайған апамызға *соратыпты* (М.Нызанов). 2. Басқартыу, бийлеу, хәкимшилиқ еткізиу. Сөйтип, пәк қанымызды төгип орнатқан хуқиметти енди Гитлер ме, ийтлер ме, канхорларға *соратады* деген не сумлық! (К.Султанов). Шайық бизлерге ойласпай, улы Хелүетти Оренбургқа жиберипти, орыс ханынан хамал *соратып* жиберипти (Т.Қайыпберген).

СОРАҰ ф. 1. Билиу ушын, мағлыұмат алыу ушын талап, өтиниш түрінде ауызша ямаса жазба түрде берілген, исленген ис-хәрекет. Билмегенин сорап үйренген алым, арланып *сорамаған* өзине залым (ққ.х.н.). Албырағанымнан Оразгүлден күкирт *сорауға* да бата алмадым (Ж.Аймурзаев). «Тири болса табамыз» деген гәпти еситкенше, «бул солдат урыста өлген болса не қыламан?» деген *сорауды* өзиме бермеген едим (Т.Қайыпберген). «*Сорауы* жоқ» мут дүньяға молығып, Көзине май питер, дәуран сүрерсең, Жуумағында бир бәлеге жолығып, Алауық пейлиннен азан көрерсең (И.Юсупов). — Сизге акырғы *сорау*, Жердеги күн көрис қалай? (М.Нызанов). 2. Басқарыу, бийлеу, хәкимшилиқ етиу. Журт *сораған* кимлер еди, Олардың хәммесин көрдим (Өтеш). Асан аталық болғанда, Миянкөлди *сорағанда*, Оны душпан өлтиргенде, қанын алған Амангелди (Бердақ). Хуқимдар болып журт *сорау*, — Шешен емес, сениң жолың... — Деп, жәхәнгир Қәйхысрау, Шештирди батырдың қолын (И.Юсупов). ◇ **Сүйинши сорау** — Жақсы хабар жеткергени ушын ақшалай ямаса затлай сыйлық алыуға хәрекет етиу. Жақсы ырым қылмақ ушын, Хәм өтирик толғақ ушын, Сизден көп зат алмақ ушын, *Сүйинши соратқан* екен (Бердақ). Сапаржаннан хат келсе, биреуден сүйинши *соратып* хабар жиберемең (К.Султанов). **Сыралғы сорау** — аңшы, балықшыдан аңлаған аңы ямаса балығынан азғана үлес, пай сорау. Атауға әуел *сыралғы сораушылар* келсе, соңынан күс, балық сатып алыушы қарыйдарлар жау болды (К.Султанов). **Қыз сорау** —

хаяллыкка алыу, үйлениу ушын кыз-келиншеклерди айттыруу. Қокан ханы қылды зорлық, Қыз *соратып* берди қорлық, Асан көрсетти дуғымлық, «Жылатпайман елди», — деди (Бердақ). **Кеширим сорау** — ислеген айыбы, қылмысы ушын әпиу етиуін өтиниш етиу. Оның дауыс толқынынан азғана албыраушылық хәм хәмирин тәрк етип Есенгелди бийди аман жибергени ушын кеширим *сорау* белгисин сезип, адамлар сәл босасты (Т.Қайыпбергенов). Мен дурыслаңқырап кеширим *сорау* ушын орнымда тикейиуим менен қалдым (М.Нызанов). **Кеулин сорау** — ауырып, наұқасланып, бийтап болып қалғанда барып хал-жағдайын *сорау*, хабар алыу. — Жата бер, жата бер. *Кеулинди сорауға* келдим (Т.Қайыпбергенов). **Жол болсын сорау** — келген мийманның не жұмыс пенен келгенин *сорау*. — Қоныңыз, мийманларым. Бүгин жол болсын *сорау* «енди кете бериниз», деген сөз (Т.Қайыпбергенов).

СОРАҰЛЫ кел. 1. Соралған, руксат алынған. 2. Таңланыулы, хайран қалыулы. Столда отырған поручик Микелян хаялына *сораулы* нәзер таслады (К.Кәримов). Мен буннан артық не сауал береримди билмей, *сораулы* мәнисте жүзине тигилдим (М.Нызанов).

СОРАҰНАМА ат. 1. Жұмысқа қабыл етиуде толтырылатуғын рәсмий хұжжет. 2. Толтырып атырған адам хаққында қандай да бир мағлыұмат алыу ямаса белгили бағдарлама бойынша дүзилген *сорауларға* жууап алыу ушын берилетуғын *сорау* анкетасы.

СОРАҰСЫЗ кел. Соралмаған, руксат алынбаған. Банклерди өз маклериндей *сораусыз*, Хызметине жегип гүллен гузарда, Пул әуладың урып-жығып аяусыз, Өз хуқимин жүргизер ол базарда (И.Юсупов).

СОРАҰШЫ ат. Сорайтуғын адам, өтиниш етиуши, жаушы. Атауға әуел сыралғы *сораушылар* келсе, соңынан қус, балық сатып алыушы қарыйдарлар жау болды (К.Султанов).

СОРҒАЛАУ ф. Шубатылып, избе-из ағыу, саулау, зуулап ағыу. Тула бойымнан тер *сорғалады* (Ж.Аймурзаев). Биреулер «ордени нешеу?» деп қарар, Досларым көзinen жасы *сорғалар*, Душпаным басымда курдай жорғалар, Қыймылы дым шаққан, дауысы патлы (И.Юсупов). Қарауылдың балтырынан қан *сорғалап*, есикти ашыу менен болды (Т.Қайыпбергенов). Баслық адамлардың ийегинен тери *сорғаласа* да костюмын шешпейтуғын әдети бар-дә! (М.Нызанов).

СОРҒЫЗДЫРЫҰ ф. Емиздириу, тарттыртыу, жуттыртыу.

СОРҒЫЗЫҰ ф. Емизиу, тарттырыу, жуттырыу.

СОРҒЫШ I кел. Сорыйтуғын, сорып алатуғын.

СОРҒЫШ II ат. Жазылған сыяны тартқызыу ушын қағаз сыя соратуғын арнаулы қағаз.

СОРЛАҚ кел. Ашшы, дузлы топырақлы, сор жер. Тениз ашшы, суу *сорлақ* дуз, Қостың иши болып тур муз, Қатты ғәзеп етип тур қыс, Қыслар кетип жаз келер ме? (Бердақ). Бағ-бақшалар сырғып ырғалған жерлер, «Ақ алтын», «сары алтын» нурлаған жерлер, Бүгін көрсен қырда қалған балықтай, Қарабарак шығып, *сорлаған* жерлер (И.Юсупов).

СОРЛАТЫҰ ф. Бахытсызлыққа ушыратыу, жәбирде қалдырыу, мүсәпиртиу, каксатыу, пәнт бериу, сорлы етиу. Жумабай менен Жәмийла музға ығып кетти деген хабарды еситкенде бул хаял: «Қарасы өзи менен кетпей Жумабайды *сорлатып* кеткенине қара» деп гижинип, иштен ақыретлеп алған еди (К.Султанов).

СОРЛАҰ ф. Бахытсызлыққа ушырау, жәбирде қалуу, мүсәпир болуу. Қудықларды көмип кет, Жер менен бирдей қылып кет, Изиндеги қуғыншы, Суу таба алмай *сорласын* (Бердақ).

СОРЛЫ кел. Бийшара, мүсәпир, бахытсыз. Тамағым жоқ ишерге, Көлигим жоқ көшерге, Төсегім жоқ төсерге, Мен *сорлыға* жаз келер ме? Бул дүнья хәм өтер-кетер, *Сорлыға* да нәубет жетер (Өтеш). Қайып *сорлы* қызының некесинен неси менен қутылады (К.Султанов). Сол Арзыны тоқаллыққа алыуды, Ойлап Узақ көп жумсады қарыуды, Малға жығып *сорлы* қыздың атасын, Бир күни ол алып кетти арыуды (И.Юсупов). Оның үстине биздей *сорлыларға* меҳрибан жас бийди өлимге ийтермелеуге хақым жоқ (Т.Қайыпбергенев). Екинши таманнан есигине келип жәрдем сораған *сорлыға* жәрдем бермеу де мұсылманның иси емес (К.Кәримов). Мен *сорлы* «тулыпқа мәңиреп» жүре бергенмен! (М.Нысанов).

СОРПА ат. Гөштің қайнатылған сууы, суйық аұқат. Арзанның *сорпасы* татымас (қ.х.н.). Кеше таза *сорпа* ишсин деп, бир сазан әкелдим (К.Султанов). Жорам улын ертип кирди қораға, Бирақ та, кой сойдырмадым жорама, Тауық *сорпа*, аз-кем арақ сууықта, Пай, кетеди-ау гүррин қызған арада! (И.Юсупов). Гүртик салыуға көп кәрежет болмаса да, қазанға салынған бир қысым жүуери уны *сорпаны* пал татытып

жиберипти (Т.Қайыпбергенов). Конак шайды кесаға *сорпа* куйғандай толтырып куйды (М.Нызанов). ◇ **Қан сорпа болыу** — урысыу, айтысуу, қызыу, терлеу. Хәр кимнен қалған қууырдақтың гил қалғынды шөбирелерине таласып, *қан сорпа болады* (К.Султанов).

СОРРЫЙТЫУ ф. Жиңишке етип ислеу, өрески узын етип узайтыу.

СОРРЫЙЫУ ф. Жиңишке болып өсиу, уп-узын өрески болып узайыу. Табанындағы темири желинип, жақлау ағашлары жампыйған ғөне шана ети сылынып, сүйеги *соррыйған* Қәдирдин еки ийинине мусаллаттай жабысып, қара жерде сүйрегендей ысылдап, адымын зорға бастырады (К.Султанов). Жак сүйеги *соррыйып*, бет-аузы бир ууыс болып қалыпты (Н.Бөрекешов).

СОРТ ат. (фр. — *бөлим, үлес, жыныс*). 1. Заттың, мүлктин сапалық дәрежеси, бир заттың сапасының мөлшері, заттың категориясы. Жаз айында келген балықты жағада көп ириксең, оның *сорты* бузылады (К.Султанов). Бул *сорттың* сырын билиуин керек (К.Досанов). 2. Ауыл хожалығындағы әхмийетли мәдений өсимликлердин түрі.

СОРТЛАУ ф. Сапасына қарай бөлеклеу, айырыу, бөлиу.

СОРТЛЫ кел. 1. Жокары дәрежелі, бақалы. 2. Белгилі сортқа, дәрежеге тийисли болған.

СОРЫҒЫУ ф. Сууы тартылыу, кебиу, құрғау.

СОРЫ ҚАЙНАУ фраз. Иси, талабы жүриспеу, ығбалы келиспеу. Ырыскул бий орнына жалғыз улы Төрекулдың бий болғанын еситкенде иши ғым етип «изинде бар оналар деген усымекен» деп қууанып турды да, улының жарымеслигин еслеп, «*соры қайнаған* мөмин халық, ағашқа бағын десең, бағына береді» деп, астыңғы ернин тиследі (Т.Қайыпбергенов).

СОРЫЛЫУ ф. Сууы тартылыу, кебиу, құрғау. Терим *сорылғаннан* кейин тула беденим муздай болып, көзим шайдай ашылды (М.Нызанов).

СОРЫУ ф. 1. Емиу, тартыу, жутыу. Алданшығы ай бала, *Сорып* отыр емизик (Г.Есемуратов). Бул дүньяда адамның душшы қанын *сорғысы* келмейтуғын мақлуқ жоқ (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Езиу, пайдаланыу. Бир ябы қуралы талай күшинди, Құлымбет *сорыған* шығар (К.Султанов). Еки адам, бири онда еңбек етпей елди *сорып*, Екиншиси тынбай ислеп зар болып жүр қара қанға (И.Юсупов).

СОСТАВ ат. (р. — *бириктирилген нәрсе, қурам*). 1. Белғили бир затлар хәм т.б. бирикпеси, дүзими, жыйынтығы. Доллар тәбиятын қарасаң серлеп, Оның сырлы *составында* бәри бар: Қан хәм тер, қайғы-зар, қуаныш, ермек, Өлтирер уу хәм тирилтер дәри бар (И.Юсупов). 2. Жәнеўге, жүриўге, кетиўге таярланған ямаса жолдағы бир-бирине тиркелген вагонлар комплекси. Бул күш — Кузнецк, Қарагандының, Көмирин Оралға пыснап тасыған, Аўыр *составлардың* белине тыным, (Ол жүк енди басқа жаққа асығар) (И.Юсупов).

СОСИСКА ат. (фр.). Туўралып писирилген гөш ямаса оның орнын басыўшы колбаса өними болып, әпиуайы колбасадан айырмашылығы, әдетте суўға писирип ямаса қуўырылғаннан кейин пайдаланылады. Лаўабы кеседе пуўы бурқырап турған манна каша, қасындағы тарелкада қуўырылған бир мәйек пенен еки *сосиска*, кишкене, алақандай бир тарелкада иримшик, және бир тарелкада жигирма грамм шамасы сары май хәм төрт бөлек нан (М.Нызанов).

СОТЫХ ат. (р. — *жүзден бир үлес бөлими*). Гектардың жүзден бир бөлиmine тең өлшем бирлиги. — Хаў, узақлап кетесиз ғой, шырағым. Бизиң жеримиз 12 *сотых*, жартысын алыңдар, — деди (Т.Қайыпбергенов).

СОУС ат. (фр.). Тийқарғы тағам ушын қосымша суйық өнимлер.

СОФИЗМ ат. (гр. — *сумлық ислеў, алдаў*). Сырттан дурыс, шынлыққа уқсап көринетуғын, тийқарында жалған дүзилген жуўмақ, нәтийже.

СОФИСТ ат. Софизмди жақлаўшы, софизмнің тәрәпдары, *софизмнің* жәрдеми менен дәлиллеўши.

СОФИСТИКА ат. (гр. — *келисимди сумлық пенен алып барыў, оның бағдарын өзгертип жиберіў шеберлиги*). Логика нызамларын биле тура бузып, жалған дәлиллерге тийқарланған жағдайда талқылаў.

СОЦИАЛ ат. (лат.). Инсанлар турмысына, олардың жәмийеттеғи өз ара қатнасларына тән жағдай.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ ат. Социал-демократия тәрәпдары.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ат. Социал-демократияға тийисли.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ ат. XIX әсир ақырында пайда болған, дәслепп революциялық гүрес жолы менен, кейин ала демократиялық методлар, реформалар жолы менен социаллық

әдалатқа, еркінлік хәм теңлікке тийкарланған дүзимди орнатуды өз алдына мақсет етип қойған идеялық-саясий ағым.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ат. Жеке мүлк есапланған жер, ислеп шығару қураллары хәм т.б. жәмийет мүлкіне, улымалық мүлкке айландыру.

СОЦИАЛИЗМ ат. 1. Мақсети хәм идеалы социаллық әдалатты, еркінлік хәм теңлікті әмелге асырудан ибарат болған, жеке мүлкті *социаллық* (орталық) мүлкке айландыру аркалы усы принциптерге ерисиу мүмкин деп есаплаушы тәлиймат. 2. XX әсирде бир қатар мәмлекеттерде жәмийетлик турмыстың барлық тарауларына мәмлекеттиң араласыуын талап етиуши социал-экономикалық дүзимниң аты, бурынғы Аўқамда ҳүким сүрген тоталитар дүзим.

СОЦИАЛИСТ ат. Социализм тәрәпдары.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА ат. (лат.). Тилдиң социаллық тәбияты, оның социаллық уазыйпалары, социаллық факторлардың тилге тәсир көрсетиуи хәм де тилдиң жәмийетлик турмыстағы орны менен байланыслы көплеген машқалаларды үйрениуши илимий-теориялық тарау.

СОЦИОЛОГ ат. Социология менен шуғылланыушы алым.

СОЦИОЛОГИЯ ат. (лат.+гр. *Жәмийет илими*). Жәмийет ҳаққындағы хәм айырым социаллық тәртиптер, процесслер, социаллық топарлар, инсан хәм жәмийет қатнаслары, адамлардың өз ара қатнас ызымлықлары ҳаққындағы илим.

СОЯ ат. Собықлылар семьясына киретуғын бир жыллық буршақ туқымлас өсимлик хәм оның дәни.

СОЯҚ р. Сол жақ, сол жер. Сөйтип олар, «Неде болса елден бөлінбе, Нуржан, билесен, қапа болсаң тасқын сууды жағала, деген даналық бар ғой, Арал теңизин жағалаған жайлауларда бизиң колхоздың да фермасы бар, *сояққа* кәшип, астына атыңды минип, мал баға ғой» деп кеңес берди... (Т.Қайыпбергенов). Еки әбигердиң желке тамыры үзилип кеткендей геллеси қаяққа аўса денеси де *сояққа* аўады (К.Султанов). «Әкең Москваға кетти, *сояқтан* саған көп ойыншықлар әкеледи» деп алдарқатады (М.Нысанов).

СОЯҰ ат. Жапырақлары түсип қалған өсимлик пақалы. Қара басың қақайып, сояуың шығып қаларсаң (Бердақ).

СОЯҰДАЙ кел. Сояуға усаған, мегзес, сояу тәризли, сыяқлы.

СӨГИЛИҰ ф. Бөлеклеу, жыртуу, айыруу. Ағаш дууғар, қос шархана, он төрт перде, тоғыз саўсак, Бир таңлайдан тил

шығарып, үн салыуын жатты таусап, Тынлаушының жан жүйесі *сөгілгендей* тигисинен, Алпыс екі тамыр қалды әруанадай ийіп, саусап... (И.Юсупов).

СӨГИНИҰ ф. Намысқа тийетуғын сөзлер айтыу. Кемпирдің де тоятына қанып тұрғанын сезген ғарры аяғын тапылдатып, мушын түйіп, тислерін сақылдатып, көзлерін алартып, тек *сөгине* берди (К.Султанов). Көз алдында, туумаған хаялына саяқ жигитлердің бирін шаптырғанда шыдамай *сөгинип*, ғарғанып кеткен адамның хәзіргі алғысы Маман бийде ызалы құлки орнына ызалы рехим оятты (Т.Қайыпбергенов).

СӨГИС ат. 1. Кейис, урыс, жаман сөз. *Сөгис* келтирип атаға, Исин жиберіп катаға (Әжинияз). Еситип жаманның жүрмен *сөгисин*, Бул дүньяға шыққаныннан не пайда (Омар). — Хә әкеннің... деген кәхәрлі *сөгис* еситилди. Бул *сөгис* куұғыншының дәслепки тиллесиуі еди (К.Султанов). Хәр ким өз елине, өз патшасына *сөгис* келтирмей жасаудың ғамын жеуі тийис (Т.Қайыпбергенов). 2. Қәте, надурис ислеген иси ушын белгили бир шөлкемнен жазба яки ауызша ескертиу, кейис. Аузы ашықлығым ушын есап қағазыма жаздырып қатты *сөгис* алдым (Т.Қайыпбергенов).

СӨГИСИҰ ф. Бир-бирін бәләәтлеу, намысқа тийетуғын сөзлер айтысып, жәнжеллесиу.

СӨГИСПЕ ат. Кейиспе, жаман сөз айтысыу. Әуели *сөгиспе*, кейни муш болды, Қудайым оңғарғай изин яранлар (Бердак).

СӨГИҰ I ф. Урысыу, кейиу, жаман сөз айтыу. Бул заманда жәбириу-жапа шеғермен, Қара көзден қанлы жаслар төгермен, Залымлардың жәбирін айтып *сөгермен*, Күйгенликтен жан қыйналар халық ушын (Бердак). Мүширип аттың алдындағы ғаррыны *сөгип*, даурығып келди (К.Султанов). Қәлийла атам болыстың адресине көп ғана жаман сөзлерди айтып, *сөгиу* менен болды (Ж.Аймурзаев). Дәуир, айыплайсаң мени неге сен? Биз — ақмақ, өзінди ақыллы билип, «Кеше кәтелестің» деп, бүгін *сөгесең*, Жазалайсаң хәм де үстимнен күлип (И.Юсупов). Бизин халықта жасүлкенлердің жас кишилерди *сөгиу* әдети де... (Т.Қайыпбергенов).

СӨГИҰ II ф. Тигисин таратыу, сөтиу, бөлеклеу, жыртыу, айырыу. Еки мәрттің сауыты, тозған тондай *сөгилди* («Ер Зийұар»). Биреу уық *сөгип* атырған, биреу ший шыйратып атырған (Ш.Сейтов). ауыс. Қыйналыу, дәрт шегіу. Күни-түни

азап шегип, Көзлериннен жасты төгип, Қабырғанды қайғы *сөгип*, Әрман менен жүрсен келин (Бердақ).

СӨГИҰШИ I ат. Урысыушы, кейиуші, бәләтлеуші, жаман сөз айтыушы.

СӨГИҰШИ II ат. Тигисин таратыушы, сөтиуші, жыртыушы, айырыушы.

СӨЗ ат. Белгили бир сеслик дүзилиске ийе болған, затлар, уақыялар, процесслер, адамлар, белги хәм муғдарды, өзгешеликлерди, хәрекет хәм халатты, қатнасты билдириу ушын хызмет ететуғын, лексикалық мәниге ийе болған, түрли грамматикалық мәни хәм ұазыйпаларда қолланылатуғын ең әхмийетли тил бирлиги, гәп бөлеги. *Сөзим* зая болды талай геренге, Хақыйқат дос бүгин өзин билдирди (А.Дабылов). Оннан соң Мәтеке ғарры түсинсин дегендей русша *сөзлерди* карақалпакшаға аударып айтты (К.Султанов). Периштемен дегенлерин, Көрдим харам жегенлерин, Менсиз жүрмес хәмеллерин, Не пайда бар жалған *сөзден?* (И.Юсупов). Енди оларды «бай» демейди, еркелетип, бүгинги күнниң *сөзи* менен «олигарх» деп атайды (М.Нызанов). ◇ **Жаман сөз** — иплас, пассық. Жеңи жаманның қолы жаман, Аузы жаманның *сөзи* жаман (қ.х.н.). **Өтирик сөз** — жалған, надурьс. *Өтирик сөз* жанға қас, *Өткир* пышак қынға қас (қ.х.н.). **Ұарсақы сөз** — тәсирсиз, мәниссиз *сөз*. Маратшылар оның жупкер айтқан *ұарсақы сөзлерин* басы куралған жерде әнгиме етеди (К.Султанов). **Сөз салыу** — айттырыу, сөйлесип келисиу. *Өзиннен* пәске жүз салма, *Нәмәхремлерге сөз салма*, *Киси ярына көз салма*, *Өз ярыннан қаладурсан* (Бердақ). *Қутжанның қызына сөз салды* (Ө.Айжанов). *Бурынлары сөз салыуға* қол жетпес төбе көрип жүрген Сәлийманың макул сөзин еситип, ақ пейил жигит шүйинши сорау ушын келген еди (К.Султанов).

СӨЗЛЕУ ф. Сөйлеу, айтыу. Хәр ким пайдасын гөзлеген, Ырас-ялғаннан *сөзлеген*, Бирақ, онда мен излеген, Мухаббаттын базары жок (И.Юсупов).

СӨЗЛИК ат. Әлипбе тәртиби менен берилген, бир тилде ямаса көп тилде берилген барлық *сөзлердиң* дизими, жыйнағы. Стол үстинде усы тиллердиң *сөзликлери* жатты (Қ.Айымбетов). Шофёрлардың үнсиз *сөзлиги* менен, «Хош бол» деп қол былғар Николай аға, Азат қыйқыұлайды. Еситпедим мен, Самал жеткермеди дауысын маған... (И.Юсупов).

СӨЗСИЗ р. Анық, такыйық, хақыйқат, гүмансыз. Егер қызды Көмекбай унатса, *сөзсиз* алып беремен (Ж.Аймурзаев). Атқарыуға

сөзсиз миннетлисең (Т.Қайыпбергенов). Шақы менен бир илдирсе актеректің уша басынан айланары *сөзсиз* (М.Нызанов).

СӨЙЛЕМЕҰ ф. Үндемеу, хеш нәрсени айтпау. Театрдан қайтарсын Марат жатақханаға шекем бир ауыз *сөйлемеди* (Т.Қайыпбергенов).

СӨЙЛЕМШЕК кел. Көп сөйлеуші, сөзшил, шешен. Ол бурынғыдай емес, күтә *сөйлемшек* болып алыпты (М.Әбдиреймов). Шайық Маманды қанша жақсы көрсе де, бүгінгидей *сөйлемшек*, ақыллы демеген еді, хайран қалып тыңлады (Т.Қайыпбергенов). Әпиуайы, *сөйлемшек* хаялға айланады (М.Нызанов).

СӨЙЛЕМШЕКЛИК ат. Көп сөйлеу, билгишлениу. Жамбас жилик қайнар қазан түбінде, Қалқып жүріп қайнар екен шарбы май, Өзин өзи мақұллаудай мысалы, *Сөйлемшеклик* — қартайыудың нышаны (И.Юсупов).

СӨЙЛЕНИҰ ф. Адамның өзи менен өзи *сөйлесиуі*, гүбирлеуі. Қатынек суұпы усылайынша шинк-шинк *сөйленип*, гүбирленип қак бөлінген зереннің сынықтарын жыйнап етегине салды (Т.Қайыпбергенов). Жолдан ығысып, Дийуалға жабысып, Сыпсың-сыпсың *сөйленди* (И.Юсупов).

СӨЙЛЕСИК ат. Ойласық, келисик, келисим. Елдің арына, намысына ат салысатуғын азаматлар менен астыртын *сөйлесик* жүргизсин (К.Султанов). Ханның дийуанбегисине көп пул бердим де, ханлықтың арқа шегарасындағы еллери менен *сөйлесик* жүргизетуғын исенимли елшиси деген жарлық хат жаздырып алдым (Т.Қайыпбергенов).

СӨЙЛЕСИҰ ф. Еки ямаса бир топар адамлардың өз ара әңгимелесиуі, хабар алмасыуы. — Ал, Әжеке, — деди Таумурат жақынласып, — келгели оңаша бир *сөйлесиуге* де пурсат табылмады (К.Султанов). Усыннан кейин кишкене Айдоستا Маман бийди көриу, *сөйлесиу* интасы оянып, хәтте, ол кисини түсинде қанатлы тулпар үстилерінде, ушқан дастурханлар үстинде көре беретуғын еді (Т.Қайыпбергенов).

СӨЙЛЕТТИРИҰ ф. Адамның баска биреу тәрөпинен мәжбүрленип, керекли хабарды, мәлимлемени айтыуы.

СӨЙЛЕТИҰ ф. Адамның баска адамды тыңлауы, онын пикирлерин билиуі. — Биз де соны ойласып отырмыз, Ереке, — деди Әжинияз батырды *сөйлетип*, мийзамын билген соң (К.Султанов). Қалпағың қап-қара, көкирегін аппак, Сый-хүрмет шапаны бойыңа шап-шақ, Саған оңай қара жерди

сөйлетиү, Маған мүшkil тәрийпине сөз таппак (И.Юсупов). Акшaмы менен уйқыламай, жалғызын бауырына басып ийискеп, *сөйлетип*, сөзин тыңлап шыққан Оразан батыр жау-жарағын асынып, алаяк торысына минген еди (Т.Қайыпбергенов).

СӨЙЛЕҰ ф. 1. Ой-пикирди сөз бенен билдириү, хабарлау. Еки ауыз сөзден артық *сөйлеуге* көкирегин баса алмады (К.Султанов). Түс мезгилинде, ябы урыуының жақын-жууықтағы гүллән ерлери, сол Избасар баһадырлар байланған арбанын қасына жәм болып, *сөйлеу* нәубети келгенде де, Маман ашыуынан ажыралмаған еди (Т.Қайыпбергенов). Мен уйқыда жатырсам да өксиктен көкирегим тығылып, тилим *сөйлеуге* келмеди (М.Нызанов). 2. ауыс. Урысыу, кейиниү, кейиү. Ат үстинде зәнгиге ширенип қатты-қатты *сөйледи* (Т.Қайыпбергенов).

СӨЙТИҰ ф. Сондай ислеу, сондай болыу. Ондай болса, *сөйт* шырағым (К.Султанов). Өрдегилер дәрьяларды сатажақ, *Сөйтип* тегин мол пайдаға батажақ, Қулыплап алып ғәзийнесин кудайдын, Ышқырына гилтин байлап жатажақ (И.Юсупов). — Жамалов, — деди ол тәкирарлап, *сөйтип* бетиме тикленип турды да, бир нәрселерди үнсиз жаза берди (Т.Қайыпбергенов). — Әдебинде мен-әм *сөйтип* ойлап едим, кейин билсем, Түйемойыннан ийтбалықлар ағып келеди де, трубанын ишинде үлкейе береді екен (М.Нызанов).

СӨК I к. сөгиү. Бизиң халықта жасүлкенлердиң жас кишилерди *сөгиу* әдеті де... (Т.Қайыпбергенов).

СӨК II Тарының, қайнатылып, қууырылып, кепегинен айырып тазаланған дәни. Алдар көсениң бир қалта *сөги* бар екен (Қ.Айымбетов). *Сөк* былғағандай май берип жиберип турағөр, кише (К.Султанов). 2. Жантақ өсимлигиниң пискен дәни. Болық жантақлар тур малынып *сөги*, Жолға таярланар гезенде қаңбақ, Өрмекшиниң ауы-нәзик өрмеги, Сымдай жалт-жулт етер, турғандай жанлап (И.Юсупов).

СӨКИТ ат. Торанғылға усаған, үлкен тарбайып өсетуғын мәдений ағаш, терек, ақтал. Қулақ сал яранлар пәмли үгитке, Мийуе питпес қара талға, *сөкитке* (Әжинияз). Фаррылық мийзанының қырауы шалған, Шашыңызға қарап ойға таламан, Үш түп ақ *сөкиттиң* астында қалған, Кишкене ақ жайға кирип бараман (И.Юсупов). Пақсаның сыртында кишкене қол салма болып, оның жағасына егилген ақ *сөкитлер* қарауысзлықтан хәм сууысзлықтан шақалары тарбайып, жапырақлары қууарып, қуурау халына келип турған екен (М.Нызанов).

СӨКИТЛИК ат. Сөкит өсип турған жер, өсип турған сөкит ағашлары.

СӨКИТТЕЙ кел. Сөкитке усаған, сөкит сыяклы, сөкит яңлы, сөкит тәризли, сөкитке мегзес.

СӨКСАНАР ат. Майда адам, тимиски, зықна. Неге етесен әрманда, *Сөксанар* нәлет шерменде (Өтеш).

СӨКТЕЙ кел. Сөк сыяклы, сөк тәризли, сөкке усаған.

СӨКТИРИҰ ф. Бир адамға басқа адамды кейиу, жаман сөз айтыу ушын буйырыу.

СӨКТИРТИҰ ф. Басқа адамды кейиу, жаман сөз айтыу ушын буйырыу.

СӨЛЕКЕТ кел. Уқыпсыз, ийкемсиз, олақ, ебетейсиз. Бозатау жигитлеринин көбиси қараусыз хәм биразы мылтық атыуға *сөлекет* еди (К.Султанов).

СӨЛЕКЕТЛИК ат. Уқыпсызлық, ийкемсизлик, олақлық, ебетейсизлик, епсизлик.

СӨНДИРИҰ ф. Өшириу, тоқтатыу. Ол қанша бәләтлесе де, мен оған деген адамгершилик мухаббетимди *сөндириу*ге хақылы емеспен (Т.Қайыпбергенов).

СӨНИҰ ф. 1. Жақты яки жанған оттын тоқталыуы, өшиуи. Ол *сөнген* жұлдыз ба деп ойлайман (Ө.Хожаиязов). Қаст еткенин өлтирди, Жанған отын *сөндирди* («Мәспатша»). 2. аұыс. Тоқтау, питиу, таұсылу. Дәрт *сөнер* қурып дәрманын, Зая болғандай қырманың (С.Мәжитов). Тышқан аңлыған пышықтай Қаракулдың жүзине тигилип турған баққалды қуандырғандай еди, бирақ ол ушқынлар тез ғана *сөнди* (К.Кәримов).

СӨТИЛИҰ ф. Узын-шубайына тигиси айырылыу, жыртылыу. Усы уақытта жамаулы шекпенин жалаңаш етине желбигей салып, гөне бөзден тигилген диз кийиминин дизерликтен *сөтилип* жыртылған балағын көрсеткиси келмей, жуған санына шыйырып байлаған, аш өлең бир жигит қапталындағы ғаррыны түртип жымыйды (К.Султанов). ◇ **Қабырғасы сөтилиу** — қатты қыйналыу, ашыныу. Елден шығынып кеткели хаялы менен балаларының қанша хәсирет ууына зәхәрленип, қан жутып, матам тутқанын, шерли жолбарыстай қабырғасын *сөтип*, ах урғанын, гәзепли сепкил жүзлерин көрип, жүреги тас төбесинен шыққандай болды (К.Султанов). Алжир тартқан азаптан, *Қабырғам мениң сөтилер* (И.Юсупов). — Сырттын хәр қыйлы шабыуылынан *сөтилген жаралы қабырғаларды* бириктириу ушын иринлескеи бирли-

ярымын ылақтырып таслағанның зияны жоқ екен, балам (Т.Қайыпбергенов).

СӨТИҰ ф. Кийимди тигисинен айырыу, бөлиу.

СПАЗМ ат. (фр. — *тамыр тартылыуы*). Мускуллардың ықтырсыз тартылыуы.

СПАМ ат. (ингл.). Реклама текстлерин, оның алдын алыу тилегин билдирмеген шахсларға ғалаба почта аркалы жиберіу хәм де ғалаба хабарларды жиберіу.

СПАРТАКИАДА ат. (лат. — *Спартак, Әйемги Римде эрамыздан бурынғы 73—71-жылларда көтерилген қуллар көтерилисиниң басшысы*). Спорттың бир неше түри бойынша дәстүрий ғалабалық ойынлар (XX әсирдин 20-жылларынан басланған).

СПЕКТАКЛЬ ат. (фр. — *тамаша*). Сахнаға қойылған драмалық шығарма, театр тамашасы, ойыны. Ара-тура киноға я жаңа *спектакльге* барыу ушын пулы аз болғанлықтан Марат маған мирәт ете алмайтуғын еди (Т.Қайыпбергенов). — Бүгин және сегиз коллектив сол *спектакльди* сорап келипти (М.Нызанов).

СПЕКТР ат. (лат. — *көзге көринетуғын нәрсе*). 1. Белгили система ямаса процессти сүүретлеуши қандай да бир үлкенликтің барлық бахалық жыйнағы. 2. Қурамалы нурдың шийше призма хәм т.б. сындырыушы орталық аркалы өткенинде пайда болатуғын рәнбәрән сызықлар комплекси.

СПЕКУЛЯНТ ат. Спекуляция менен шуғылланыушы адам, алып сатар.

СПЕКУЛЯЦИЯ ат. (лат. — *бақлап, избе-из барып, дыққат пенен излеп табыу*). 1. Пайда алыу, байыу мақсетинде қыт затларды сатып алып, оларды қымбат бақаларда пуллау, сатыу. 2. Қымбат бақалы қағазларды (акция, облигация хәм т.б.) сатып алыу хәм қайта сатыу ортасында жүзеге келетуғын парықтан пайда алыу мақсетинде олардың алды-саттысы менен шуғылланыу.

СПЕРМА ат. (гр. — *урық*). Еркеклердің жынысый безинен ажыралып шығатуғын суйықлық.

СПЕРМАТОЗОИД ат. (гр. — *тири организм көриниси*). Адам, хайуан хәм айырым өсимликлердің еркеклик жынысый клеткасы.

СПЕЦИФИКА ат. (лат. — *түрди, жынысты белгилеуши, түрге байланысly*). Қандай да бир нәрсе, кубылыс ушын тән, характерли кәсийетлер комплекси.

СПЕЦИФИКАЛЫ кел. (лат. — *түрди, жынысты белгилеуші, түрге байланысly*). Қандай да бир инсан ямаса заттың өзине тәнлигин көрсетиуші.

СПЕЦИФИКАЛЫҚ кел. (лат. — *түрди, жынысты белгилеуші, түрге байланысly*). Қандай да бир нәрсе, кубылыс ушын тән, тек бир адам ушын тән болған.

СПЕЦИФИКАЦИЯ ат. (лат. — *түрди, жынысты, ислеу, орындау*). Машина әсбап-үскене, қурылма хәм т.б. толық характеристикасы сүүретленген кесте түриндеги техникалық хұжжет.

СПИД ат. Арттырылған иммунитет жетиспеушилиги синдромы (АИЖС) ВИЧ инфекциясы фонында рауажланатуғын хәм CD4+ лимфоцитлер санының төменлеуи, көп оппортунистлик инфекциялар хәм өспе кеселликлери менен ажыралып туратуғын жағдай. Бул дәуирдин иплас термини де көп: «Мафия» хәм «коррупция», — және не? «Наркотик», «маньяк», «спид» — бийәдеп, Айта берсең, толып атыр еле де (И.Юсупов).

СПИДВЕЙ ат. (ингл. — *жол тезлиги*). Тректе ямаса муз жолда өткерилетуғын мотоцикл жарысы.

СПИДОМЕТР ат. (ингл. — *тезлик метр*). Транспорт машиналарында тезликті хәм басып өтилген жолдың мөлшерин көрсетиуші әсбап, қурал.

СПИКЕР ат. (ингл. — *сөйлеуші, шешен*). 1. Уллы Британияда улыұмалық палатаның баслығы. 2. Бир қатар мәмлекетлердин парламентлеринде парламент баслығы ямаса палата баслығы.

СПИРАЛЬ ат. (лат. — *бурылған, ийілген жер, орам*). 1. Белгили нокат әтирапында көп мәртебе оралып, оған барған сайын жақынласатуғын ямаса оннан узақласатуғын жалпақ кыйсық сызық. 2. Винт түриндеги шыйратылған сым, пружина.

СПИРТ ат. (ингл. — *дем, жан, рух*). 1. Крахмаллы, ширели өнімлерден (бийдай, картошка хәм т.б.) айдау жолы менен пайда етилетуғын, алкогольға бай, өткір дәмлі, реңсиз, жаныушы суйықлық. Вино спирти. 2. Қурамында водород атомы менен кислород атомы бирикпеси бар бир топар органикалық затлардың аты. Ағаш спирти.

СПИРТЛЕУ ф. 1. Спиртти синдириу, спиртке тойындыру. 2. Жүзим хәм басқа затлардың қууатын арттыруу ушын спирт қосыу.

СПИРТЛИ кел. Қурамына спирт қосылған.

СПИРТОВКА ат. Спирт пенен жанатуғын шүтик шыра.

СПОНСОР ат. (ингл. — *кепил боламан*). Қандай да бир илаж ямаса искерликті әмелге асырыуда қаржылық жәрдем көрсетіуші, қоллап-қууатлаушы физикалық ямаса юридикалық тәреп.

СПОРА ат. (гр. — *туқым шашыу, егиу*). Өсимлик организми ямаса айырым әпиуайы клеткалы жаныуарлардың көбейіуі хәм жасауы ушын хызмет ететуғын басланғыш урығы.

СПОРТ ат. (ингл. — *ойын, ойын-күлки, ермек*). Денени шынықтырыу, денсаулықты саклау ушын хәр қыйлы дене тәрбия шынығыулары, солар бойынша жарыслар, гүрес, туризм хәм т.б. комплекси, физикалық мәденияттың қурамлы бөлими.

СПОРТШЫ ат. Спорттың қандай да бир түри менен шуғылланыушы адам.

СПРАВКА ат. (р. — *бир адам ямаса зат ҳаққында сорастырып мағлыұмат топлау*). Пукаралардың турмысы хәм жумыс искерлигине тийисли уақыя-қубылыс хәм жағдайларды сәулендирип, тастыйыклап беретуғын хәм талап етилетуғын орынларға усынылатуғын рәсмий хұжжет. — Хожалық жағдайыңыз ҳаққында справканыз бар ма? (М.Нызанов).

СПРИНТ ат. (ингл. — *қысқа аралыққа жууырыу*). Қысқа аралыққа жууырыу, жүзиу бойынша өткерилетуғын жарыс.

СПРИНТЕР ат. (ингл.). Қысқа аралықтағы жарысларға кәнигелескен спортшы (жеңил атлетика, жүзиу, конькиде жууырыу, веложарыс сыяқлы спорт түрлеринде).

СПУТНИК ат. Жолдас, жер жолдасы, космосқа ушырылатуғын аппарат.

ССУДА ат. (р. — *қарызға бериу*). Материаллық байлықлар гиреуи есабына процент төлеу хәм қайтарып бериу шәрти менен анық мүддетке қарызға берилетуғын пул ямаса материаллық байлық; узақ мүддетли қарыз. Апамның кеңсеси ссуда беретуғын болыпты (Т.Қайыпбергенев).

СТАБИЛ ат. (лат. — *турақлы*). Беккем, өзгермейтуғын, турақлы.

СТАБИЛИЗАТОР ат. (лат. — *турақлы*). 1. Самолёттың бойлама турақлылығын хәм басқарылыуын тәмийинлейтуғын қуйрық қанатының қозғалмас бөлими. 2. Қандай да бир процессти, мәселен, электр тоқы ямаса кернеуді автомат түрде бир тегис услап туратуғын әсбап. 3. Қандай да бир материалдың (пластмасса, лак, бояу, желим хәм т.б.) түрли сыртқы тәсирлер ақыбетинде жүз беретуғын өзгериу процесин созатуғын элемент.

СТАБИЛИЗАЦИЯ ат. (лат. — *турақлы*). Стабил жағдайға келтиріу ямаса келиу.

СТАВКА I ат. (р. — *жайластырыу, орнатыу*). 1. Жоқары бас сәркарда резиденциясы (урыс дәуиринде). 2. Кураллы күшлер басшылығының жоқарғы басқарыу органы (урыс дәуиринде).

СТАВКА II ат. (р. — *бақалау*). 1. Салық, ис хақы хәм т.б. түрли төлемлер муғдары. Онда обалың өзине! Сол қылғаныңа «ставка»ны жүзге көтеремен! (М.Нызанов). 2. Бир айлық жұмыс сааты ямаса күни.

СТАДИОН ат. (гр. — Грецияда спорт жарыслары өткерилетуғын орын). Хәр түрли ойындар хәм басқа да спорт жарыслары өткерилетуғын арнаулы орын, тамашагөйлер ушын трибуналары, қосымша имаратлары, ханалары бар үлкен спорт комплекси. Далада теңеу хәм мегзетиулер көп, Кел, жаным, тамаша басланды және: Дала — *стадион*, қуяш — отлы топ, Батыс горизонтқа зыңғыды әне! (И.Юсупов). Айырмасы — *стадионның* төбеси ашық, буның үсти бастырылған хәм дөңгелек-дөңгелек айналары бар (М.Нызанов).

СТАДИЯ ат. (гр. — *аралық өлшем бирлиги*). Қандай да бир нәрсениң рауажланыуындағы өзине тән өзгешеликлерге ийе болған дәуир, хәр бир белгили басқыш.

СТАЖ ат. (фр.). 1. Белгили бир жұмыста ислеген яки бир шөлкемде ағза болып турған уақыт, мүддет. 2. Белгили бир жұмыста, тарауда белгили дәрежеде тәжирийбе арттырыу ушын белгиленген уақыт, маманлыққа ийе болыу уақты. Не деген менен бул қалада мениң «*стажым*» бар ақыры (М.Нызанов).

СТАЖЁР ат. (фр.). Кейин ала белгили лауазымда ислеу ушын сынақ мүддетин өтеп атырған хәм билим алып атырған адам.

СТАЖИРОВКА ат. (фр.). Тәжирийбе арттырыу ушын белгиленген сынақ мүддети хәм усы мүддет дауамында әмелий ис тәжирийбеси.

СТАЙЕР ат. (ингл. — *шыдамлы адам*). Узақ аралыққа жууырыушы ямаса жүзиуши спортшы.

СТАКАН ат. (р. — *ағаш кесе*). Суйық зат хәм ишимликлерди қуйыуға, ишиуге арналған, дәстесиз, цилиндр формасындағы ыдыс. Өркешлер арасындағы тегисликке көз жиберип, бул жерди гүлзар мәканы десең де қәтелеспейсең: атанақ формасындағы қызыл-кумай гүлдер, шыны *стаканды* еске түсиретуғын сары хәм көк гүлдер, гүбелек қанатлы ақ гүлдер... (Т.Қайыпбергенов). Кирилл жазыуында жазылған дизимди

көзден өткеріуіге кирискен пристав алдындағы *стаканнан* ушы шығарылған қәлем алып оқып баслады (К.Кәримов). Еки жүз граммдық *стаканға* аз толмас етип арақ қуясаң (М.Нызанов).

СТАНДАРТ ат. (ингл. — *норма, үлги, өлшем*). 1. Өзине ұқсас басқа объектлерди салыстырыу ушын тийкар етип алынған үлги, эталон. 2. *Стандартластырылып* атырған объектке қатнаслы қолланылатуғын нормалар, қағыйдалар, талаптар комплексин белгилеуши рәсмий норматив-техникалық хұжжет.

СТАНДАРТЛАСТЫРЫУ фей. (ингл. — *норма, үлги, өлшем*). Илим, техника хәм әмелий тәжірийбелердин улыұмаластырған жетискенликлерине сүйенген халда *стандартлар* белгилеу хәм оларды тармақларда қолланыу процеси.

СТАНОК ат. (р. — *кишкене үскене*). 1. Темир, металл, ағаш хәм т.б. қатты материалларға ислеу бериу, олардан қандай да бир нәрсе таярлау хәм де гезлеме тоқыу ушын хызмет етиуши машина. 2. Артиллерия, пулемёт сыяклы урыс қураллары орнатылған база, негиз.

СТАНЦИЯ ат. (лат. — *тоқтау орны, бәндирги*). 1. Темир жол бойында поезд басқа да транспортлардың тоқтайтуғын орны. Жағыстан шығып, *станцияға* шекем узын-қуын шауып отырған аттың тери тирсегине тамшылады (К.Кәримов). *Станцияда* быған-жыған адам (М.Нызанов). 2. Бир аймақта арнаулы ұазыйпа алып барыушы, хызмет көрсетиуши ямаса илимий-тексеріу жұмысларын алып барыушы мәкеме. — Ғе, енди хауа район баклау *станциясына* исенетуғын болдың ба? — деп зәхәрли көзлерин қадап, тунжырап турды (К.Султанов). ...Турды компрессор *станциясы*, Даланың бағынбас бастионындай, Мәрт шофёрлар қыа шөллерди басып, Қурылыс материалын тасып жүр тынбай (И.Юсупов). 3. Бортында илимий әсбап-үскенелери болған космослық аппарат.

СТАРТ ат. (ингл. — *хәрекеттиң басланыуы*). 1. Аралықты басып өтиу хәм алға хәрекет етиу менен байланыслы спорт жарысларының басланыу орны. 2. Ушыу аппаратларының жерден кәтерилиу ұақты, орны.

СТАРТАП ат. (ингл. — *хатлар*). Қысқа операциялық тарийхқа ийе болған компания. Идеяны сәулендириуши хәм рауажланыу ушын материаллық хәм басқа кәдириятларды талап етиуши жойбар.

СТАРТЕР ат. (ингл. — *баслау, иске түсириу*). Ишки жаныу двигателин иске салыу, жүргизип жибериу ушын хызмет ететугын курылма, әсбап.

СТАРШИНА ат. Армия хәм Әскерий теңиз флотындағы киши командирлердин жоқарғы атағы хәм усы атакка ийе болған киси.

СТАТИКА ат. (гр. — *тоқтап турыушы*). 1. Механиканың денелердин белгили күшлер астындағы тең салмақ шараятларын үйренетуғын тарауы. 2. Тынышлық, тең салмақ жағдайы.

СТАТИСТ ат. (нем. — *байлық, мал-мүлк*). Жумыс орнына келетуғын хәм шығып кететуғын шийки зат, өнимлердин есабын алыушы. ...Үш күн арадан өткен соң колхоз *статисти* тағы председательдин кабинетине кирди (К.Султанов).

СТАТИСТИКА ат. (нем. — *байлық, мал-мүлк*). 1. Түрли жалпы муғдарлық мағлыұматларды топлау хәм таллау методларын ислепп шығатуғын, усы жол менен социаллық турмыстың улыұма нызамларын үйренетуғын социаллық илимлер тармағы. 2. Жәмийетлик турмыстағы кубылыслар хәм процесслерге байланыслы информацияларды топлау, қайта ислеу, таллау хәм дағазалау менен байланыслы әмелий искерлик тарауы. 3. Социаллық турмыстың бир тарауын классификациялаушы ақырғы көрсеткишлер жыйнағы. Ерте ме, кеш пе, ол мағлыұматты *статистикалық* есабатлардан алар едим (М.Нызанов).

СТАТУС ат. (лат. — *ауқал, жағдай, халат*). 1. Орын, жай. 2. Абырай, мәртебе. 3. Сайлап қойылатуғын адамлар, пуқаралар, мәмлекетлик мәкемелер, шөлкем, кәрхана, халықаралық шөлкемлердин норматив хұжжет пенен рәсмийлестирілген хуқықый жағдайы.

СТАТУА ат. Адам яки басқа жанлы-жаныуарлардың ағаш яки басқа затлардан исленген көриниси, сүүрети, хәйкели.

СТАТЬЯ ат. (р. — *мақала*). 1. Хәр қыйлы мазмундағы мақала. 2. Рәсмий хұжжеттин, нызамның сан ямаса хәрип пенен ажыратылған айырым бөлими.

СТАХАНОВШЫ ат. (р. — *XX әсирдин 30-жылларында көмир қазып алыуда жүдә жоқары көрсеткишлерге ерискен атақлы шахтёр А.Стаханов атынан*). 1. XX әсирдин 30—40-жылларында өндиристе жаңа техниканы ийелеген хәм жоқары мийнет өнимдарлығына ерискен жумысшы, алдынғы қатардағы адам. 2. Белгили кәнши А.Стаханов атындағы *стахановшылық* хәрекетиниң қатнасыушысы.

СТАЦИОНАР I ат. (лат. — қозғалмас, хәрекетленбейтуғын). Турақлы емлеу мәкемеси, жатыу ушын орынлары бар дауалау орны, емлеухана.

СТАЦИОНАР II кел. Бир орында турып ислеитугын, өзгермейтуғын. Стационар китапхана.

СТВОЛ ат. (р. — пақал, шақа). 1. Мылтық хәм басқа оқ атыу куралларының оқ атылып шығатуғын най тәризли бөлими. 2. Вертикал шахтаның аузынан түбине шекемги болған бөлими.

СТЕЛЛАЖ ат. (нем. — қойыу, жайластыруу). Түрли затлар қойыу, сақлау ушын арналған, үсти-үстине орнатылған полкалар (текшелер).

СТЕЛЬКА ат. (р. — жайыу, салыу, төсеу). Аяқ кийимнин ишине салынатуғын жуқа тери, метриал ямаса картон ултарақ.

СТЕНД ат. (ингл. — тахта, бағана). 1. Көргизбе, музей хәм т.б. көргизбе ушын экспонатлар қойылатугын қурылма. 2. Таяр машина хәм үскенелер сыналатуғын қурылма. 3. Хауада ушып баратырған нышанға шашна оқ атыу ушын үскенеленген арнаулы орын, майданша.

СТЕНОГРАММА ат. (гр. — тар, қысылған, қысқа жазыу). 1. Биреудин ауызеки сөйлеген сөзин қағазға өзгериссиз, сөзбе-сөз өз қәлпинде жазып алыу. 2. Стенография усылы менен жазып алынған текст.

СТЕНОГРАФИЯ ат. Сөйлеген сөзди, гәпти түрли шәртли белгилер хәм қыскартпалар менен өзгертпестен тез жазып алыу усылы.

СТЕНОКАРДИЯ ат. (гр. — қысылған жүрек). Жүрек ишемиялық кеселлигиниң көкирек кәпесиниң орайлық ямаса шеп бөлиминде тосаттан пайда болатугын, мыжғылап ауыртыушы, қорқыу хәм хаулығыу менен кешетуғын түри.

СТЕПЛЕР ат. (итал.). Қағаз бетлерин металл темирлер менен бириктириу, тигиуге арналған механикалық қурылма.

СТЕРЕО ат. (гр. — көлемли). Өзлестирме қоспа сөзлердин биринши бөлеги, «қатты», «кенисликте бөлиниу» мәнилерин аңлатады.

СТЕРЕОМЕТРИЯ ат. (гр.). Геометрияның бир тегисликте жатпаған, кеңисликтеги геометриялық формаларды үйренетуғын бөлими.

СТЕРЕОСКОП ат. (гр. — көлемди, кеңисликти көремен). Бир заттың еки сүүретин бирге қосып, бөрттирип, көлемли етип көрсететуғын оптикалық әсбап.

СТЕРЕОТИП I ат. (гр. — *көлемдеги, кеңісліктегі из, тамға*).
Китап, газета, журнал хәм т.б. көп нускада басып шығарыу ушын
терилген тексттиң металл, резина ямаса пластмассада
исленген бир кәлипка көширилген нускасы, баспа кәлип.

СТЕРЕОТИП II Социаллық кубылыс ямаса объект тууралы
схемаластырылған, стандартластырылған образ яки көринис.
Қандай да бир заттың адам тәрәпинен алдын ала кәлип-
лестирілген пикирлеу бахасы.

СТЕРЕОТИПИЯ ат. Стереотиплер таярлау хәм олардан
пайдаланып, китап хәм т.б. басыу усылы, техникасы.

СТЕРЕОХИМИЯ ат. (гр.). Молекулалардағы атомлардың
кеңіслікте жайласыуы, дүзилісі хәм оның физика-химиялық
тәсири хаққындағы илим.

СТЕРЖЕНЬ ат. (р. — *терек денесиниң өзегі*). Металл хәм баска
материалдан таярланған таяқша тәрізлі деталь.

СТЕРИЛ ат. (лат. — *таза, нәсілсиз*). Стерилизацияланған,
стерилленген, микроблардан тазаланған.

СТЕРИЛИЗАТОР ат. Лаборатория ыдыслары, медициналық
әсбап-үскенелерди стериллеу ушын хызмет ететуғын қурылма,
үскене.

СТЕРИЛИЗАЦИЯ ат. Қайнатып, қыздырып ямаса химиялық
жол менен микроблардан тазалау.

СТЕРЛИНГ ат. Англиядағы алтын хәм ғүмис акша өлшем
бирлігі.

СТИЛИСТИКА ат. (гр. — *хат таяқшасы*). 1. Тил билиминин
тил хәм сөйлеу бирліклерин орнында қолланыуды, тилдің
көркемлеу қуралларын үйрениуші бөлімі. 2. Стиль хаққындағы
илим. 3. Әдебиаттаныу теориясының көркем әдебиат
шығармаларының тил өзгешеліклерин үйрениуші бөлімі.

СТИЛЬ I ат. (гр. — *хат таяқшасы*). 1. Белғили дәуір ямаса
ағым әдебияты хәм көркем өнеріндегі, сондай-ақ, айрықша
бир автордың ямаса айрықша бир шығармадағы көркемлеу
қуралларының идеялық хәм көркемлік жақтан өз ара
байланыслығы, усындай қураллар комплексі. «Натюрморт» деп
бүкшен қағып отырмай, Жүзеки стиль, реңсиз гүл ізлемей,
Холостымды қурып үлкен майданға, — Жүрегіндегі қаныма
(И.Юсупов). 2. Қандай да бир ис-хәрекеттиң әмели, усылы,
жолы.

СТИЛЬ II ат. Жыл есабын алып барыу усылы. Ески стиль.

СТИЛЯГА ат. Кийиниу хәм жүрис-турысындағы
көпшіліктің дийдине сай келмейтуғын, хәр қыйлы ерси

кылықлар ислеп, ерси кийинип жүриүши модапаз, сәтен. Мода кууғыш кербаз карындаслар да, Тар балакты *стиляга* жаслар да, Сени көрсө бир тамсанбай өтпейди, Сулуулукта саған хеш гүл жетпейди (И.Юсупов). Гейде өзи-өзинен «бизин каракалпактын жигитлери мәденияттан артта қалған, мәселен, боянсам да *стиляга* дейди» деп, базы күнлери боянбай жүреди (Т.Қайыпбергенов).

СТИМУЛ ат. (лат. — *хайуанларды айдау ушын арналған ушлы таяқ*). Қандай да бир иске қызығыушылық туудыратуғын, хошаметлейтуғын, ийтермелейтуғын нәрсе, фактор.

СТИПЕНДИАТ ат. (лат. — *төлем*). Стипендия алыушы адам.

СТИПЕНДИЯ ат. (лат. — *төлем*). Жоқарғы оқыу орындарының күндізги бөлімлери студентлерине, докторантларға, арнаулы курстардың тыңлаушыларына ай сайын берилетуғын напақа, ақша, пул. *Стипендиясына* қосып колхоздан ақшалай жәрдемге алып тұр (Ө.Айжанов). — Мениң *стипендиямды* қыркып таслады (М.Нызанов).

СТИХИЯ ат. (гр. — элемент, тийкар). 1. Күшли тәбийғый апат (жер силкинуи, дауыл, суу тасқыны, өрт хәм т.б.). 2. ауыс. Адамлардың еркинен тысқары басқарылмайтуғын хәрекет иси, күш, хәдийсе. Дүнья хеш көрмеген уллылықтағы, Бул полат курсауда тутқын етилген, Қүдиретли көк *стихия* ойнағы, Адам хүкиминде ағар бул жерден (И.Юсупов).

СТИХИЯЛЫ кел. Стихияға тийисли, адамлардың еркинен тыс, тәбийғый күшлер тәсиринде жүзеге келген.

СТОИЦИЗМ ат. (гр. — *стоиклар мектеби тийкаршысы Зенон биринши мәртебе сөз сөйлеген дәлиз атынан алынған*). Грек философиясында эрамыздан алдынғы II—III әсирлерде жүзеге келген, инсан сезим хәм эмоциялардан калыс болып, ақылсанаға бойсынып жасауы керек деп есаплаған философиялық ағым.

СТОЛ ат. (р. — орынлық, тахт). 1. Дастурхан жайыу ямаса ислеу ушын арналған, тирепберди аяқларға орнатылған кең горизонт тахталы, ағаштан хәм баска да нәрселерден исленген үсти тегис мебель түри. *Стол* үстиндеги газета, журналлар жатыр (С.Хожаниязов). Ниязов *столды* адамларға көтерткизип, сахнаға әкелип қойды (К.Султанов). Қызыл шыт төселген узын *столды* жағалап онлаған комиссия ағзалары отыр (Т.Қайыпбергенов). Ресторанларда да болатуғын еди ғо, бир *столдан* екінши *столға* поднос жиберіу (М.Нызанов). 2. Айырым мәкемелердин

бөлімлеринің аты. — Паспорт *столға* барасаң, мениң тууылған күнім 31-декабрь емес, 1-январь екен дейсең (М.Нызанов).

СТОЛБА ат. (р. — *жерге тик орнатылған қада*). Электр тармағын тартыу үшін арнаулы исленген темир, ағаш ямаса бетоннан исленген жууан қада. Жүрегим соғар сымдағы тоқтай, Өтсем күнде үйинің тусынан, Ойласам қулап түсе жазлайман, *Столбаның* ушабасынан (И.Юсупов). — Ток жыпылықлап жанып өше береді, *столбалар* қыйсық көмилген (М.Нызанов).

СТОМАТИТ ат. (гр. — *ауыз исиниуі*). Ауыз бослығындағы силекейли перденің исиниуі.

СТОМАТОЛОГ ат. Стоматология бойынша қәниге, врач.

СТОМАТОЛОГИЯ ат. (гр. — *ауыз илими*). Медицинада жақ, ауыз қуыслығы, тис, адамның бет алды хәм соған байланысly кеселликлерди емлеу белими.

СТОП-КРАН ат. (ингл. — *тоқтатыу*). Вагонларға орнатылған хәм поездды дәрриу тоқтатыу зәрүрлиги тууылғанда тартылатуғын тормоз рычагы.

СТРАТЕГ ат. 1. Әйемги Грецияда кең әскерий хәм сиясий ўәкилликлерге ийе болған ләшкербасы. 2. Ири әскерий операцияларға басшылық етиуши сәркарда. 3. ауыс. Қандай да бир искерлик түрине усталық, шеберлик пенен басшылық етиуши адам.

СТРАТЕГИЯ ат. (гр. — *ләшкерди баслап бараман*). 1. Урысты алып барыу ҳаққындағы усыл, илим. Урыс хәм әскерий операцияларды өткериудің улыўма жобасы. 2. Жәмийетлик-сиясий гүреске басшылық етиу усылы, илими. Басқарыуды дурыс хәм потенциаллы жобаластырыу усылы.

СТРАТЕГИЯЛЫҚ кел. Стратегияға тийисли.

СТРАТОСТАТ ат. (лат. — *турақлы қатлам*). Стратосфераға ушыу үшін белгиленген аэростат, ҳауа шары.

СТРАТОСФЕРА ат. (лат. — *турақлы шар*). Атмосфераның *тропосферадан* (теңиз бетинен) 8—10 километрден 50 километр бийикликке шекемги аралықтағы ҳауа қатламы.

СТРЕЛКА ат. (р. — *оқ, найза*). 1. Өлшеу әсбапларында өз көшери әтирапында айланып, өлшенип атырған заттың муғдарын көрсетиуши жинишке, ушлы тили. Сениң мамық бармақларың, он еки ағзадағы кеуип қалған тамырларды сааттың *стрелкасындай* солқылдатып жүргизди (К.Султанов). 2. Темир жолларда ҳәрекеттеги составты (поездды) бир изден екинши изге өткериу үшін исленген курал. 3. Бир нәрсениң бетиндеги сызылма, көринис, белги.

СТРЕЛКАШЫ ат. Темир жол излериниң стрелкасын бурып, өзгертп туруўшы жумысшы.

СТРЕСС ат. (ингл. — *басым, күшлениў*). Адам хәм хайуанларда күшли сырткы тәсирлер нәтийжесинде болатуғын жүдә қатты толқынланыў, хаўлығыў жағдайы.

СТРОНЦИЙ ат. (лат. — *Строншион деп аталыўшы Шотландиядағы кишкене бир ауыл атынан алынған*). Менделеев периодлық системасының II топарына кириўши химиялық элемент, гүмис тәризли ақ жеңил металл.

СТРУКТУРА ат. (лат. — *дүзилис, байланыс*). Белгили бир затлардың дүзилиси, қурылысы, қурамлы бөлимлердин өз ара байланысы.

СТРУКТУРАЛЫ кел. Белгили бир затлардың дүзилисине, қурылысына ийе.

СТРУКТУРАЛЫҚ кел. Белгили бир затлардың дүзилисине, қурылысына байланыслылық.

СТУДЕНТ ат. (лат. — *кунт, ғайрат пенен ислеўши*). Жоқарғы оқыў орынларында оқыйтуғын оқыўшы. *Студентке* жүрек жалғар ас қыйын, Кенеп шалбар, бөз көйлегин — бас кийим, Төсеги жоқ сым кровать астында, Тик тур десең, тик турады носкийин (И.Юсупов). Дәл сондай-ақ, мениң студент гезлеримде жүз берген хәсиретли бир ўақыя жаныма тынышлық бермей, жазыў столымда отырмасам болмайтуғын дәрежеге алып келген еди (Т.Қайыпбергенов). — Шамурат Өтемуратов енди оттай *студент* (М.Нызанов).

СТУДЕНТЛИК кел. Студентке тән, студентке тийисли. Озық ойдың ошағысаң билгенге, Шамшырақ тас жанып турар ирғенде, *Студентлик* дәўранымды еслеймен, Хәр сапары есигиңнен киргенде (И.Юсупов).

СТУДЕНТТЕЙ кел. Студентке усаған, студент сыяқлы, студент тәризли.

СТУДИЯ ат. (итал. — *қунт пенен оқыў, үйрениў*). 1. Художник ямаса скульптор устаханасы. 2. Тәлим-тәрбия шынығыўлары әмелий-дәретиўшилиқ жумыс пенен биргеликте алып барылатуғын, актёр, сазенде, художник хәм т.б. таярлайтуғын мектеп. 3. Сахналық көркем өнер тийкарларын үйренетуғын, тийкарынан жаслардан қуралған театр (ямаса художниклер) дәретиўшилиқ жәмәәти. 4. Көркем хәм т.б. фильмлер ислеўши дәретиўши хәм техникалық хызметкерлер жәмәәти, усы жәмәәт ислейтуғын орын, киностудия. — Оқып үлгермедиңиз бе? Александр Довженко атындағы киностудия (М.Нызанов).

5. Радиоесттириу хәм телекөрсетиулер алып барылатуғын арнаулы имарат, радиостудия ямаса телестудия. — Әлбетте! Бул студияға мен Василий Шукшинди, Владимир Высоцкийлерди аэропорттан алып келгенмен (М.Нызанов). 6. Улыұма сүүретке түсириу, сес жазыу сыяклы мақсетлер ушын үскенеленген жұмыс орны.

СТУЛ ат. (р.). Артында сүйениши бар бир адамлық орынлық, отырғыш. Жәмийлаға: — Қатарға келип отыр, — деп бос турған *студди* усынды (К.Султанов). — Аға-а! — деди ол отырған *стулында* шалқайыңқырап (М.Нызанов).

СТУЛЧИК ат. (р.). Артында сүйениши бар бир адамлық кишкене орынлық, отырғыш. Болмаса, *стулчиктен* курттай бөксесин қыймылдатқандай болса шығып қашыуға таяр тур едим (М.Нызанов).

СТЮАРДЕССА ат. (ингл.). Самолёт ямаса кемелерде жолаушыларға хызмет көрсетиуши ҳаял ямаса қыз. Одесса порт қала екенлигин, революциядан бұрын бул қалаға француз мәдениаты көбирек тәсир көрсеткенлигин, Қара тениз қаланың ишине кирип турғанлығы, ондағы дүньяға белгили пляж хәм пляжға түсерликтеги әпсанауий Потемкин текшелери, қулласы, қала хәм оның тәбияты, санааты, мәдениаты, мийманханалары ҳаққында *стюардесса* қыз бираз уақыт сөйлеп берди (М.Нызанов).

СУБСТАНЦИЯ ат. (лат. — *негиз*). Әйjemғи философия тарийхында пүткил барлық хәм қубылыслардың негизи, дәслепки тийкары.

СУБСТРАТ ат. (лат. — *негиз*). 1. Түрли қубылыс хәм процесслердің улыұма материаллық тийкары, қубылыслар ортасындағы улыұмалық хәм уқсаслықтың негизи. 2. Жергилик-ли халықтың келгиндилер (басқыншы) тили тәрeпинен қысып шығарылған тили, усы тилдің келгиндилер тилиндеги излери, қалдықлары.

СУБТРОПИКАЛЫҚ кел. (лат). Тропикке жақын ыссы жер, қыс айларында сууық болмайтуғын, жасыл өсимликлер мұдамы өсип туратуғын жерлер.

СУБТРОПИКЛЕР ат. Жер шарының Арқа хәм Қубла ярым шарларындағы тропикалық зоналар менен турақлы зоналар ортасында жайласқан еки географиялық зона.

СУБХАН ат. дин. сөз. Мактау, жүдә мактау, асыра мактаулар, Алланың исмлериниң бири, диний түсиндирмелер бойынша

Алланың хәр түрли сыпатын көрсетиүши оның мың бир исми бар, бул усы түсиниклердин, бири. Оны өз суньидин яратмыш *субхан*, Жүзи он төрт күнлик айдан намайан (Әжинияз). Хахи әшкар, хахи пинхан, Йокдын бар әйләди *субхан*, Кудрәт билән йерүү асман, Бөрчә йулдузлар зийнәти (Бердак). **◊ Субхан алла** — Алланың мақтауы, Аллаға хүрмет хәм даңқ болсын.

СУБЪЕКТ ат. (лат. — *астында, тийкарында турыушы*). 1. Логи-када талкыланып атырған, хүким шығарылып атырған предмет. 2. Белсенди ис-хәрекет етиүши, билиүши, сана хәм еркке ийе болған индивид ямаса социаллық топар.

СУБЪЕКТИВ кел. 1. Бир адамның, субъекттиң өзине ғана тән, өзине тийисли, жеке. 2. Бир адамның жеке пикирине, көзқарасларына тийкарланған, бир тәрәплеме.

СУБЪЕКТИВИЗМ ат. 1. Инсан санасынан тыскары хәм инсан санасына байланысly болмаған халда ҳеш қандай реаллық, анықлық жоқ деп белгилеүши философиялық тәлиймат, идеалистлик философияның еки тийкарғы ағымының бири. 2. Субъектив көзқарас, мәселеге бир тәрәплеме, өзиниң жеке пикири көзқарасынан катнас жасау.

СУБЪЕКТИВИСТ ат. Субъективизм тәрәпдары.

СУВЕНИР ат. (фр. — *яд, естелик*). Естелик ушын берилетуғын, қандай да бир мәмлекет, қалаға болған сапардан естелик болып қалған ямаса қалатуғын көркем өнерментшилик буйымы, сауға.

СУВЕРЕН ат. (фр. — *жоқары*). 1. Халықаралық хуқықта ғәрезсиз жоқары ҳәкимият ийеси. 2. Ғәрезсизликке, еркинликке ийе болған, еркин. О, суверен Республикам, Уатаным, Сени сүйиу хуқықына ийемен, Мустақиллик — бийғәрезлик самалы, Жүзлеринди желпип турғай мудары (И.Юсупов).

СУВЕРЕНИТЕТ ат. (фр. — *жоқары ҳәкимият*). Халықаралық хуқықта мәмлекеттиң ишки ислерди алып барыуда хәм сыртқы қатнасықларда басқа мәмлекетлерден толық ғәрезсиз бийлиғи, ишки хәм сыртқы ислерди өзи басқарыуы.

СУҒАНАҚ кел. Хәр нәрсеге орынсыз суғылысып, араласа беретугын адам, жалаңқая, бир нәрсени сорамай алыушы, жасырып алыушы, уры. Молла Оразгүлге бир қарады да сары палауға *суғанақ* қолын созып жиберип, аузын толтырып бир асады (Ж.Аймурзаев).

СУҒАНАҚТАЙ кел. Суғанақ сыяқлы, суғанақ тәризли, суғанаққа усаған.

СУҒЫЛЫҰ ф. Түйрелиу, тығылыу, киргизилиу. Денеге темир суғылса, таңбасы қалады деген (кк.х.н.).

СУҒЫҰ ф. 1. Тығыў, түйреў, салыў, киргизиў, ийтериў. Сур қанжарды қайрап кектиң таўына, Салсам деген едим халық жаўына, Айтқанымдай сол сөзимнен бир шықтым, Оң жамбастан бир *суқтым*, Мақсым келип иликкенде аўыма (И.Юсупов). Ал, қасақана Зияда шыққан гезде, я Өмирбай, я бир жолдасы утюгленген қара шалбарының қос қалтасына қолларын суғып, шөлтийип турады (Т.Қайыпбергенов). Ол маған ызғарлы түрде: ана, келгинди нашарың ізлеп атыр, деп жүрегиме ништер *суғып* алатуғындай (М.Нысанов). 2. Келиў, кириў. — Бул не даўрық? — деди есиктен басын *суғып* Мөтеке ғарры (К.Султанов). Базда ол сабақ оқытып атырғанда биреў есиктен бас *суғып* намазға айтып намаз хабарын айтса, сол өли ушын молламыздың шыннан қыйналғанын да, қуғанғанын да билмеймиз (Т.Қайыпбергенов).

СУД ат. (р. — *ис, ҳқим*). 1. Белгили бир нуқаралық (айырым адамлар ямаса кәрхана хәм шөлкемлер ортасындағы, адамлар менен мәкеме хәм шөлкемлер ортасындағы) тартысларды шешиўши хәм де жынайый ислерди көрип шығыўшы — әдил *судлаўды* әмелге асырыўшы мәмлекетлик орган. Арадан бир ярым ай өтип *судқа* шақырылдым (М.Нысанов). 2. Сол мәкеме хызметкерлери яки ағзасы. Булар квартира даўы менен бир неше мәртебе халық судының алдына барды, *судтың* да басын қатырды (Қ.Айымбетов).

СУДЛАНЫҰШЫ ат. Судқа берилген айыпланыўшы; судта иси көрилип атырған шахс.

СУДЛАҰ ф. Суд тәртиби менен ис қараў, адамның тәғдирин шешиў, судта қараў, шешиў. Усындай еткени ушын Елмурат ғаррыны *судлау* керек (Ж.Аймурзаев). Жасы он сегизге толмаған қызды бузғаны ушын я *судлатаман*, я хәзир үйине барып от беремен! (Т.Қайыпбергенов). Лекин, айыбы бар: — *судланған*, бирақ аса қәуипли жынаят ислемергени ушын кеширим берилген... (М.Нысанов).

СУДНО ат. Жүк хәм адам тасыўға арналған суў транспорты, үлкен кеме. Даўылда өксигин ишке салалмай, *Судно* моторларға толып қолтығың (Ш.Мәмбетмуратов). Кемени үлкен *судноға* байлады да, еңкейип, ишиндеги балықларды зәмбердің ишине таслай берди (К.Султанов).

СУДЬЯ ат. 1. Суд мәкемелеринде судқа түскен жұмысларды көриўши хәм олар бойынша ҳқим шығарыўшы лаўазымлы адам. 2. Жарыс хәм спорт ойындарында тәртипке салыўшы,

қадағалаушы адам, арбитр. Баскетболшы қызлар командасындай, Жүйткіп барар жалаңаяқ жәйранлар, Жылқышы қышқырар *судьясындай*, Жық-жық қарлығашлар — болельщик баллар (И.Юсупов).

СУИЦИД ат. (лат. — *өзин өлтириу*). Өз жанына қаслық етиу болып, жүдә курамалы этикалық мәселе есепланады.

СУЙЫҚ кел. 1. Қойыу емес, ағыу халына ийе зат, сууы көп. Суп-суйық жарма — жарманың дым суйық түрі. Бергенин суп-суйық жарма, Пығлы қайтқан дайы Бекпан (Омар). Айдасаң да байдың қосын, арбасын, Биймиллет ишкізбей суйық жармасын, Қыз-келиншек айта ғойса хармасын, Аш қарынды тойдырғанды паллары (И.Юсупов). Бұрын жағдайыма қарап *суйық* етип гөже ишетуғын едим, енди түйени түгі менен жутаман (М.Нысанов). 2. ауыс. Жеңіл минезли, сөзинде турмайтуғын, тұрақсыз. Қудайназаровтың *суйық* жигит екенлиги көпке мәлим болды («Әмиүдәрья» ж.).

СУЙЫЛЫҰ ф. 1. Қаттының суйық ағатуғын затқа айланыуы, шайылыуы. 2. ауыс. Айныуы, бузылыуы, өзгериуі. Қой, сөзи сүт қатқан мәшабадай *суйылып* баратыр деди (Ө.Хожаниязов). — Бәрекелла, жәбір шеккен адамлар, шыдаңлар, Маман қайтты деген хабар бар, жаудың күши *суйылды!* (Т.Қайыпбергенов).

СУКНО ат. Жүннен яки жүн қосылған тығыз тоқыма түкли материал, гезлеме. Он алты жас шамасында, *Сукнодан* шапка басында (А.Шамуратов). Олардың арасында Периханның да үстине сыя реңли сукно пальто кийгени, гежи орамалын алқымының астынан оран алғаны онша елестирилмеди (Т.Қайыпбергенов).

СУКНОДАЙ кел. Сукно сыяклы, сукно яңлы, сукно тәризли, сукноға усаған.

СУҚ кел. Суғанак, уры, қарақшы, қызғаншақ. Гейде усағандай жаудың *суқ* қолын, Епшил саўсақлары жумылар онын (И.Юсупов). Аманлықты хаўлықтырған нәрсе бийтанис мәканда *суқ* қолларға тап болып ешегинен айырылып қалыу кәўпи еди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Суқ бармақ** — бас бармақтан соңғы бармақ. *Суқ* бармағын шекесине апарып, ойланып отырды (Т.Қайыпбергенов). Ережеп *суқ* бармағы менен кумға сызықтар сыза баслады (К.Көримов). Оксана мениң саўалымды еситпегендей болып турды да, бирден оң қолының *суқ* бармағы менен мурныма шертип жиберди (М.Нысанов). Суғы

өтиү — ықласы кетиү, жақсы көриү, көзи тийиү. Моллеке суғын *өтти* қозыма мениң, бул қозыма нәзерин синди сениң (Әжинияз). Жем көрген қырғыйдай жигит жутынып, Аш нәзерин тикти *суғы өткенше*, Жүреги шәүкилдеп, көзлери тынып, Асықты сол қызды қуып жеткенше (И.Юсупов). **СУҚ ШЫҒАРЫҰ** — бир жанлы хайуан менен «қақтырыу», садақа бериү. Тез *суқ шығартып* жибере ғой (К.Султанов). **СУҚ ЖАБЫСЫҰ** — тили өтиү, көзи тийиү. Қызында тил, *суқтан жабысқан* дәрт бар екен (К.Султанов).

СУҚЛАНЫҰ ф. Ықласланып қарау, таңланыу, дыққатланыу. Әкем көзин төңкерип маған *суқлана* қарағанда, зәррем ушып кетти (Г.Изимбетов). «Ақыллыман» деп жүргенлер, Қызығып қарар *суқланып*, Дени сау жүрген доракқа, Ұа, денсаулық, өзінде (И.Юсупов). Ол табақта қалған еки асамдай палауға *суқланып* қарап қойды (М.Нызанов).

СУҚСЫР ат. Узын ушқыр үйрек, үйректің бир түри. Түп атасын сорасан, хасылы *суқсырдың* баласы («Алпамыс»).

СУҚСЫРДАЙ кел. Сулыу, көркем, тартымлы. Айнаға қарап едим, *суқсырдай* жигит болыппан! (М.Нызанов).

СУЛАЙТЫҰ ф. Есинен талдырыу, хууышынан кеткизиу. Соның арасында әуелги атлының екінши жолдасы келип, мынау атлыны дойыр менен *сулайтып*, Ақбийдайды алдына өнгерип ала қашты (Т.Қайыпбергенов). Тағжаптың аяғындағы қыпшақ ауылларының дийқаншылығы көзге көрингенде салмалардың ултаны таңқыйып, журттың жүрегін *сулайтты* (К.Кәримов).

СУЛАЙЫҰ ф. Узынына жатыу, ушып түсиу, есинен таныу, сәррийиу. Ийт *сулайып* жерге жығылды (А.Бекимбетов). Жолдаслары жансыз *сулайып* атыр, күймениң тек темир көшери күл астынан қап қара болып көринеди (Т.Қайыпбергенов).

СУЛАТЫҰ ф. Есинен талдырыу, хууышынан кеткизиу. «Жауды пәлен қалада куудық, төлен қалада *сулатып* қырдық» — десе, бәринин кеули жадырап қалады (К.Султанов). Төрткүлден де келген екен алты атлы, Бизлер менен бир қатарда оқ атты, Мынау Жәлий баспашының үшеуін, Үш ок пенен турған жерде *сулатты* (И.Юсупов).

СУЛАҰ ф. Есинен танып жығылыу. Ғарры қалды аттан кулап, Қуу ағаштай жерге *сулап*, Жан түршигип, ети жуулап, Жан алқымға келген екен (Бердақ). Үйге кирсек, Сәлийма шешем шалқасына *сулап* жатыр (К.Султанов). Ортада бели мертилген

еки ат ғана шоңқайып отырып қалды, еки адамның тек көкиректери бүлкілдеп *сулап* жатты (Т.Қайыпбергенов).

СУЛҚ БОЛЫҒУ ф. Есiнен танығу, дәрманы қурығу, естен танығу, ессиз қалығу. Еси ағуш *сулқ болып*, қулай кетти жайына («Қырқ қыз»). Динкеси қурып халдан кеткен қатын узынына *сулқ болып* ортада жатыр (Т.Қайыпбергенов). Мен *сулқ болып* жатаман (М.Нызанов).

СУЛҚЫЙТЫҒУ ф. Хеш нәрсе билмегендей болығу, дымын қалдырмағу, изин билдирмеғу, изин жасырығу. Биреуiнен параны *сулқыйтып* жейди (К.Султанов).

СУЛТАН ат. 1. Мусылман мәмлекеттерiнде әмiр, патша, ханлар атағы. Киси елiнде султан болғанша, өз елiнде ултан бол (ққ.х.н.). Бир гезде алтын сарай жарқырап турған жайда, *Султанлар* дәуран сүрiп, сән-салтанат құрған жайда, — Қумыры қус отыр бүгiн жарты пақсаға қонып, Хәм жылар мунлы сес пенен: «Қайда ол, қайда, қайда?» (И.Юсупов). 2. Адамгершиликли, мәрт, ер, батыр. Алпамыс жигиттiң *султаны* болды (Өтеш). Бар еди ағуыллас мениң шыққаным, Десе болар сулығлардың *султаны* (Б.Исмайлов). 3. ағуыс. Затлардың ең жақсысы, хасылы. Пахта — егiнлердiң шахы-*султаны*, Пахта — абаданлық турмыс кәрүаны, Халкымның пахтадан сүрген дәураны, Жәмшид сүре алмаған дәуранға мегзер (И.Юсупов). 4. Ер адамның аты.

СУЛЫ ат. Жем ушын егилетуғын ғәлле өсимлиги, мәдений дәнли егiннiң түрi. Ақ бийдайы турып *сулы* сепкеннен, Таза салы турып шигiн еккеннен, Жөнсиз қырқ күн қайғы-уғайым шеккеннен, Денсағлықта бир күн шадлық жақсырақ (Бердақ).

СУЛЫҒУ кел. Сүйкимли, шырайлы, гөззал. Гүлайымдай *сулығуға*, Ашық жигит көбейди («Қырқ қыз»). Алтын жапырақ, ақ балтырлы қайыңлар, Шарпыды ма қоңыр гүздiң ызғары? Бул сөзимди шағулап көкке жайыңлар: *Сулығу* екен Алма-атаның қызлары (И.Юсупов). Қыз келип, бундай *сулығу* нағыслар менен безелген сарайды көрiп хайран қалады (М.Нызанов).

СУЛЫҒУЛАҒУ ф. Көркемлеу, сәнлеу, шырайландырығу. — Мынау мектеп, анағу бала бақшасы, — Тап қатырып *сулығулаған* қаншама (И.Юсупов). Күнде-күнде сақал-муртын *сулығулап* пардозлайтуғын әдетти шығарды (Т.Қайыпбергенов).

СУЛЫҒУЛЫҚ ат. Сымбаттылық, көркемлик, шырайлылық. Шыннан сүйген жаслық кеуил, *сулығулықты* таңламайды (Д.Назбергенов). Отырыслары ханның қонағы яңлы, Сырлы

сулыұлықтың булағы яңлы, Көп жыллық мухаббат шарабы яңлы, Сөйлегени сөз мүлкіне жан берер (И.Юсупов).

СУЛЫҰШЫҚ кел. Сулыұ, шырайлы, формалы, көркем. Сақал-мурты жана-жана тап беріп киятырған *сулыұшық* жас жигит (Ө.Айжанов). Сүуен жақлы, *сулыұшық*, сүлингир арық бала сур шекпенинің жағаларын дүзестіріп, шәбби асықтай шырп етип түргелди (Т.Қайыпбергенов). Оның қарсысында министрликтің терапия бойынша бас кәнигеси Дәулетбийке апа, оның қарама-қарсысында шашлары қара деп қара емес, сары деп сары емес, аралас, қаслары, көзлери қарадан келген, акқуба, *сулыұшық* бир рус қызы отыр екен (М.Нызанов).

СУМ кел. Хийлекер, адамнан пайдаланыұды ойлайтуғын, өз пайдасын гөзлейтуғын, ишкирне, қуұ, жаман. Адам адамнан қутылады, *Сум* пейлинен тутылады (қ.қ.х.н.). Нақыл көптің мүлкі болар, Адам сумы түлки болар, Ийт жулдызға күлки болар, Айға қарап үре-үре (И.Юсупов). **Сум әжел** — мезгилсиз өлим, қаза. Дүньяға шыққалы төрт ул, үш қыз көріп, жетеуінің алтауын қара жерге көміп, тек Сапарды ғана сум әжелден аман алып калып еди (К.Султанов). Өз еркінше адам тислер ме, *Сум әжелдің* ашшы алмасын! Исенди, бірақ қашан болмасын, Шығады деп ығбал қуяшын, Әл Беруний тууылған жерде (И.Юсупов). **Сум хабар** — жаман хабар, қолайсыз мағлыұмат. Сорлы қыздың жаны қайдан жай табар, Қаражан деп көзлеринен қан ағар, Сегіз айда «жоқарыда» Қаражан — Өлди деген еситилди *сум хабар* (И.Юсупов).

СУМКА ат. (р. — *дорба, қоржын*). Хәр түрлі зат салатуғын тери ямаса тауардан исленген бұйым. Көрерсен деп тамағын ишип болған соң, *сумкасын* алып мектепке кетти (К.Султанов). Сүт-қатық сатқан хаяллар да, *сумкаларын* босатып, үйлерине қайтты (М.Нызанов).

СУМКАДАЙ кел. Сумқаға усаған, сумка тәрізлі.

СУМКАЛЫ кел. Сумкасы бар, сумка көтерген.

СУМЛЫҚ ат. 1. Хийлекерлік, қуұлық, өз пайдасын ойлаушылық. Бұрынғы заман беллесип жыққандики еди, ендиги заман парахор менен *сумлығы* зордың заманы, — деп гүбирленди әсте ғана кемпир (К.Султанов). Бәрха сумлық ойлай берсе, ақмақ та, Күши жетер ақыллыны жықпаққа, Өйткени, ақмақ бары-жөкly ақылын, Бағдарлайды жалғыз қыйсық сокпаққа (И.Юсупов). Үлкен Қоңырат урыуының бир сүтини Жандос байдың бул *сумлығын* басқа қоңыратлар билди ме,

жоқ па, ол туұралы өз кулақларына тиймеди (Т.Қайыпбергенов). *Сумлығы* менен көргени көп мыңбасы кашқынларды куұмақ ушын буйрық бермеди (К.Кәримов). — «Бул мени мантықтырып өлтирмекши болды-ау», — деген *сумлық* дәрхал мийиме сап ете қалды (М.Нызанов). 2. ауыс. Жаксы, теңсиз. *Сумлық* екен мына дәрин, Ауырыудың қылды кәрин, Баяғы Лукман тәуиптин, Қызы емесписен, жаным? (И.Юсупов).

СУМЛЫҚЛЫ кел. Хийлекер, куұ, жаман ой ойлаушы. Сүйиндик бийдің туұысқан иниси Шамурат бийдин Маманнан он жастай үлкенлиги бар, *сумлықлы* адам еди (Т.Қайыпбергенов). Шырак қанша күшли, *сумлықлы* болса да қорғаныуы кыйын кешип атырғаны алысыудан көринип турар еди (К.Кәримов).

СУМЛЫҚСЫЗ кел. Ақ көкирек, исенгиш, сада. Үлкен бийдің қолы басына тийгенге мардыйып турған Айдостын келбетинен хеш қандай *сумлықсыз*, хақыйқый хақ кеуил баланы таныды (Т.Қайыпбергенов). Ол мениң күйеуиме усаган *сумлықсыз*, саудыраған нәресте екен (М.Нызанов).

СУММА ат. (лат. — *жуумақ, улыума муғдар*). Белгили муғдардағы пул, қаржы. «Счётыңа» түскен сол *сумма* қайда, Планнан тыс қанша түсирдің пайда? Жалған акт жасап, сол көп дәулеттин, Қаншасын оң-солға исирап еттиң? (И.Юсупов).

СУМПАЙЫЛЫҚ ат. Сум, сумлық, иплас, сүйкимсиз, жаман. Үндемеди сырды сорап жалынып, Соңын ала *сумпайылық* қылғанда (Т.Сейтжанов).

СУМЫРАЙ I ат. Балықтың аты, бекире туқымлас кишкене балық, лопатонос. *Сумырай* келсе суұ қурайды (ққ.х.н.).

СУМЫРАЙ II кел. Сум, залым, жалатай, мийримсиз, хәр кимди алдаушы адам. Бундай *сумырайлардан* аман болыңлар, Айдархадай аузын ашқан порханлар (С.Нурымбетов). Буннан отыз-қырқ жыл бурын урыста кәйтип ерлик ислегенин, неше немисти атқанын, ол *сумырайлардың* елге бастырып келип бүлгин салғанын, Сталиннің не ушын қырым татарларын постырып жибергенин, кулласы хеш нәрсе қалдырмай актарады (М.Нызанов).

СУМЫРАЙДАЙ кел. Сумырай яңлы, сумырай сыяқлы, сумырай тәризли, сумырайға усаған.

СУҢҚАР ат. 1. Алғыр, қаршыға, лашын. Тарлан салмай өткен босқа, *Суңқардың* кәдири билмес (А.Дабылов). Кеулимде мухаббат, баста дәураным, Алтын жағыс Арал, шадлы мәканым,

Сайран сал қоңыр газ, сайранла жаным, Саған хеш бир *суңқар* пәнже сала алмас (И.Юсупов). 2. аұыс. Батыр, ер, азамат. Аман кел, суңқарым, мен сорлы сенлик (К.Досанов). — Мениң *суңқарларым*, ортаңызда мен турман, атыңызды иркиндер! (Т.Қайыпбергенов).

СУҢҚАРДАЙ кел. Сункар сыяклы, сункар төризли, сункарға усаған. Шабар болсаң, арғымақтай арқыра, Ушар болсаң, *суңқардай* уш шарқ ура, Жигеринди жумсап жаслай халқына, Елдің мәпин көз нурындай бағып өт (И.Юсупов).

СУПЕР ат. (лат. — *үстінде, жоқарыда*). Өзлестирме қоспа сөзлердің биринши бөлеги болып, «жоқары дәрежелі», «жоқары сапалы», «тийкарғы», «үстінде, жоқарыда жайласқан» деген мәнилерди билдиреди.

СУПЕРМАРКЕТ ат. (ингл. — *жоқарыдағы базар*). Түрлі азық-ауқат хәм санаат өнімлери сатылатуғын үлкен дүкән.

СУПЕРФОСФАТ ат. Апатит хәм фосфоритлерди күкирт кислотасы менен араластырып исленетуғын жоқары сапалы фосфорлы төгин.

СУР I кел. (п. — *қырмызы, қызыл, қызғыш*). Боз рен, қоңыр түс. Басында «Қоканы» орайпеги бар, үстінде *сур* юбка-костюм (К.Султанов). Оғы түўесилген *сур* пулемётти, Тарийх тас үстине орнатып кетти (И.Юсупов). Бирақ, ол әўелги пәтте *сур* рен пальтосының кара козы тери жағасын артқа ысырынқырағаны болмаса, қызыл гежи орамалын басынан алмады (Т.Қайыпбергенов). Ярым шақырымдай жүрип едик, кумнын арасынан тумсығы ақ бир *сур* ешек алдымызға түсти (М.Нызанов). ♦ **Сур гөш** — кептирилген, қақланған хайуан гөши. *Сур* гөшке қайыл боласыз енди, қыпшақ бийи (К.Кәримов).

СУР II ат. Қозы теринин хасыл түри, түрин өзгертпейтуғын козы тери. Бунда қойлар тууар зер кырпык, *сурды*, Қаратау мәрмери меруерттей жанар, Хәтте, жабайы шөп — боян тамырды, Дүнья валютаға — алтынға алар (И.Юсупов).

СУРБЕТ ат. Гәп тәсир етпейтуғын, арсыз адам.

СУРГУЧ ат. Түрлі ыдысларды (тийкарынан вино санаатындағы бочкалар хәм ыдысларды) мөрлеу хәм почта жөнелтпелерине (хатлар, пакетлер, посылкалар хәм т.б.) жабыстыруу ушын қолланылатуғын қатты рельефли хәм пломба элементлеринен ибарат ренди араласпа. Поручиктин созылған қолына берилген хат сургуч пенен мөрленген еди (К.Кәримов).

СУРҒЫЛТ кел. Сур түске усаған, бозғылт. Түсетуғын қыраудан қорқып, қауынлары үзип алынып, тек түйнекleri қалған атызларға байланған сур ешектің, пыскырынып түйнек кемирип атырғаны еситиледи (А.Садықов).

СУРДАЙ кел. Сурға усаған, сур сыяқлы, сур тәризли.

СУРДОЛОГ ат. (лат. — *герен илими*). Герен ямаса әззи еситиуши балаларды оқытыушы педагог.

СУРДОПЕДАГОГИКА ат. Дефектологияның герен ямаса әззи еситиуши балаларды оқытыу хәм тәрбиялау процесслерин үйрениуши тармағы.

СУРҚЫЯ қараң: сырғыя. Сумлық жайлап суумандаған *сурқыя*, Салып жолды, баслап мени бир қыя, Өзи менен бирге Әмет мени де, Билдим, ертең қылмақ екен зым-зыя (И.Юсупов).

СУРЛАНЫҰ ф. Сурғылт тартыу, түнериу, ашыуланыу, бозарыу. Жас жигит жүзи кубылып, гә жымыяды, гә әлле немеге кеуили иренжип, ажары кууарып, *сурланып* кетеди (К.Султанов). Сейилбектің түси *сурланып* кеткен (Ш.Сейтов). Соң қаны ишине тартылып сурланды (К.Кәримов).

СУРЛАҰ кел. Сурғылтлау, бозғылтлау.

СУРРОГАТ ат. (лат. — *басқасының орнына қойылған*). Қандай да бир заттың орнына қолланылатуғын, бірақ оның орнын толық баса алмайтуғын, оның қәсийетлерине ийе болған зат.

СУС ат. Айбат, кәхәр. Бир нешени *сусы* менен өлтирген, Жилуа әйлеп өлтиргенди күлдирген (Әжинияз). Түннің үрейли *сустынан* қорққандай ериншек шабыра толқынлардың шырып-шырып еткен хәлсиз сести бар (К.Султанов). Талай сауашларда қан төгіп, өлимге көзи үйренген мәртлер душпанның *сустынан* дизелери қалтырап түр еди (К.Кәримов). ♦ **Сусы басыу** — айбаты, кәхәри басым болыуы, өткір болыуы. Жүзиме жалт қарағанда оның, *сулылығының сусы басты ма*, мен уялғандай болып төмен қарадым (Ж.Аймурзаев). Көтер басты! Қайда сениң, Еркеклерди *басқан сусың*? Жолбарыстың жау бүйрегін, Жулып жеген ғайбар күшин? (И.Юсупов). Қалай деген менен сулыу қыздың *сусты басар*, бірақ рети келсе гәп тауып отырғым келер еди (М.Нызанов).

СУСАЙЫҰ ф. Каталланыу, түнериу, бозарыу. Ғәрезін жоқ адам келген уағында, Суп-сур жүзин және *сусайып* кетер, Өзиннен күшлини көрген уақтыңда, Жампаңлап, аяғын қыйсайып кетер (И.Юсупов).

СУСЛАНЫҒУ ф. Ашығуланыу, түнериу, бозарыу. Әйтен сәлем берсе Сапар үндемей *сусланды* да қалды, аұқатын жемей (К.Султанов).

СУСЛАҒУ кел. Қаталлау, минези қатал адам.

СУСПЕНЗИЯ ат. (лат. — *илдириу, асыу*). Қурамында майда қатты элементлер асыулы халда болған сұйықлық.

СУТКА ат. (р. — *күн менен түннің бирлесиу уақты, шегарасы*). Бир күн хәм түнге тең, жигирма төрт саатлық уақыт, өлшем бирлиғи. Оны күтиуши көп сеннен басқа да, Жумыс күни бир *суткаға* сыймайды, «Ел тәғдири» деген үлкен машқала, Бес телефон болып бирден шырлайды (И.Юсупов). Жердегі уақыт өлшеми менен төртінши *сутканың* ярымы өтип шамаласқан еди (М.Нызанов).

СУТКАЛЫҚ кел. Бир суткаға туура келетуғын, суткалық жумыс хақы.

СУҒУ ат. Реңсиз, тынық, таза түрінде кислород хәм водородтың химиялық бирикпесинен қуралған түссиз сұйықлық, тәбиятта муз хәм пуу халында да ушырайды, барлық тири организмлердің хәм көп ғана элементлердің қурамында болады. Өңиринде шайқалған жас қара тал, Әмиүдәрья сууларынан нәр алып, Кубласында шөккен нардай Қаратау, Арқасында ақ сазанлы Аралы.... (И.Юсупов). Қоңсы еллер менен жер хәм суу мәселесин келисип алмаса болмас екен (К.Кәримов). ◇ **Аузынан сууы ағыу** — ықласы кетиу, алғысы келиу, қызығыу. Хәр сапары, Маман аузынан суу аққанша берилип тыңлады (Т.Қайыпбергенов). Мойны қыйсайып, аузынан суу *ағып* жүр (М.Нызанов). **Аузына суу уртлау** — сөйлемей, айтпау, үндемей. Чеканканын уақтында неге аузына суу *уртлап* алдың?! (М.Нызанов). **Суу алыу** — дәстүр бойынша үйге келген мийманның, қонақтың қолына суу күйу. Келин мийманның қолынан суу *алды* (М.Нызанов). **Гегирдекке суу бүркий** — қандай да бир мәселе үстинде тартысу, айтысу, түсиндириуге умтылыу. Қулласы, арза бир жакта қалды, биз басқа темада *кегирдекке суу бүркийге* өтип кеттик (М.Нызанов). **Суу жуклас** — өтирикши, жалатай. **Суу кетиу** — тууыу уақтында бала тууылмастан бурын хаялдың жатырынан баланың тууылыуына жәрдем бериуши сұйықлықтың ағып кетиуи. Баладан бурын, хаялдан көп муғдарда суу *кетип* қалған (М.Нызанов). **Сууға кетиу** — адамның *мол суулы дәрья*, каналға мантиғыуы. Бир мәхәл *сууға кетип* баратырған маған көзи

түседі де, дәрхәл жағаға қонып, өзін *сууға атады* (М.Нызанов). **Суу көз** — жылауық, кеули бос, рехимли. Өзи сондай *суу көз* ғарры екен (Т.Қайыпбергенев). **Сиркеси суу көтермеу** — хеш нәрсени жақтырмау, ашыушақ болыу. Қанатлары қағаздай, Гүл-жапырақ көрпеси, Бир сөз айтсаң, өкпелер, *Суу көтермес сиркеси* (И.Юсупов). Ұақты келип өзи ашылыспаса хәзир сиркеси *суу көтермей* киятыр (М.Нызанов). **Сууы қайтыу** — темир, полат қураллардың өтпес болып қалуы. **Аузының сууы қурыу** — көзи қызыу, кумартыу. **Қара суу** — қайнамаған, кам *суу*. *Қара сууды* тындырмаса, Қара тасты сындырмаса, Шөлге ауыл қондырмаса, Одамбасы деп ким айтар? (Бердак). **Суу мурын** — сүмир, сылбыр, жылауық. **Суу мала** — салы егиси Ұақтында *сууы бар* атызға мала басыу. Толтырдым *суудан шаласын*, Қалдырмай нәрсе аласын, Тегис болсын деп *суу маласын*, Бастым, куда бергей бизге (Бердак). Ал дийқан болса атызын *сууғарып*, базардан қырмызы шалының туқымын әкелип, өгизди жегип енди *суумала* қыламан, деп нийетленип отырған болса? (К.Кәримов). **Суу пери** — аңыз, әпсана, ертеклердегі қыялый қахарман. *Суу пери* суу шашып, салды айбарақ, Жигит басым келди периге бирақ, Қолаң шаштан тутып алып сүйреді, «Кулық болайын деп жерди сүй!» деди (И.Юсупов). **Суу серпкендей** — тым-тырыс, хешбир сес жоқ. Барлығы *суу серпкендей* тыңлап отыра қалды (Т.Қайыпбергенев). **Суу тебиу** — *суудың* хәдден тыс моллығы, көп муғдарда болыуы. — Улыума, Мойнақта хәр бир үйдин босағасының аузына дейин *суу теуип* туратуғын еди (М.Нызанов). **Суу шайпалмас** — тегис, қозғалмайтуғын, қыймылдамайтуғын. Мениң өзим торқа болсам, *Суу шайпалмас* жорға болсам, Қызлар салған сырға болсам, Қулағында турмаспедим? (Бердак).

СУҰАЛМА ат. Суу басып кететуғын жер. Соның ушын халық тезлик пенен аман-есен *сууалманың* салдарынан қутылды (Ж.Аймурзаев). Ой-шуқырын, атыз, салман, Көлин, кумың хәм *сууалмаң*, Бәри-бәри таныс маған, Есапшының шот тасындай, Санайман мен от басында (И.Юсупов). Лар тасып кеткен жыллары пайда болған *сууалмаларға* жайылып, алыс сүрдеуден азып келген отарлар қонлана баслады (К.Кәримов).

СУҰАЛТЫҰ ф. Қашыртыу, үркитиу. Досын қуантып, душпанын *сууалтқандай* бир адам еди (Газетадан).

СУҰАЛЫҰ ф. Сыйырлардан сүт шықпай қалыуы, сүти қашыуы. Тәжирйбели сауыншы Орынгүл сауып жүрген сыйырды я ерте, я кеш *суұалыұ* сүтине зыян келтиретуғынын бир неше фактлер менен дәлиллеп көрсетти (Ж.Сейтназаров).

СУҰАТ ат. Суұ алыұға, ишиүге қолайлы жаска, жайпаұ жер. Бир *суұаттан* суұ ишкен, бир жаға бойлы ағайин карындас адамбыз (К.Султанов). Суұ ишпек болып *суұаттан*, Еңкейип көлге қарайды (И.Юсупов). Жеңгеси менен суұ қабақ арқалап *суұатқа* суұға барғанда ишине сыймай атырған сырды жеңгесине айтқан еди (К.Кәримов).

СУҰ БАСЫҰ ф. Суұдың хәдден тыс көп муғдарда егислик емес жерлерге ағыуы. Көлдин ишкериреги, өткен жылы *суұ басыуы* болған еди (Т.Қайыпбергенов).

СУҰҒАРЫЛЫҰ ф. Егислик жерлердин, атызлардың суұ ишиуи.

СУҰҒАРЫҰ ф. 1. Суұ бериу, суұ ишкизиу. Ат *суұғарған* киси болып дәрьяның жағасында ет писиримдей тағы иркилип қалды (К.Султанов). Кегейлиден ат *суұғардым* сәхәрде, Бағ ишинен бир гүл үздим бәхәрде, Ғарры-жасы мине ғойса қәхәрде, Ең биринши мийнет ери Шымбайдың (И.Юсупов). Жәрдемшилери менен өзи мал бағады, өзи *суұғарады*, өзи аранға қамайды (Т.Қайыпбергенов). Ешекке от салыу, арқанлап келиу, *суұғарып* байлау маған үлкен ермек еди, буннан да қутылдым (М.Нызанов). 2. Жерге суұ жиберу, суұ айдау, шайдыру. Көрип жүрипсизлер көп жерге барып, Илим, техниканы ислетип олар, Таслақ жерди тамшы менен *суұғарып*, Жетпис центнерден «ак алтын» алар (И.Юсупов). Бир ақшамы пахта *суұғарып* жүргенде жыққын жығып, жән-жақтан жәрдем келип үлгермен дегенше жыққынды байлаудың хәлекшилиги менен ана бийшара қызын естен шығарады (Т.Қайыпбергенов).

СУҰҒАРЫҰШЫ ат. Жерге суұ жиберуши, суұ алыушы.

СУҰДЫР кел. Пәмсиз, мәниссиз, көп сөйлейтуғын.

СУҰДЫРАҰ ф. Жағымлы, бос, бир тегис. Батысы *суудыраған* боз — Шоманай, арқасы нар камыс; — Мойнақ шығысы гия малынған Жаңадәрья, қубласы мунарланған Қаратау (К.Султанов).

СУҰДЫРЛАҰ кел. Пәмсизлеу, мәниссизлеу, мылжынлау. Өзи *суудырлау*, көп сөйлейди (А.Әлиев).

СУҰҚАБАҚ ат. Бурынғы уақытларда өниминен суұ тасыуға, суұ куйып пайдаланыу ушын егилетуғын мәдений егин түри.

Жазлык бийдайдан тартып, салыға шекем, палыздан гешир-пияз, асқабақ, қауын-ғарбыз, ең ақыры *суұқабаққа* шекем екти (К.Кәримов). Лекин, *суұқабақ* гиржек те бизге аңсатқа тускен жоқ (М.Нызанов).

СУҰҚЫЛДАҰ ф. Өтирикти, ырасты араластырып сөйлей бериү. Сумырай шал *суұқылдап* — әлемди куртқан, Ергенекти илип кетипти сырттан (И.Юсупов).

СУҰЛАНДЫРЫҰ ф. Суу менен тәмийинлеу. Олардын кәсиби Қазалы менен Тахтакөпир аралығындағы шаруашылыққа кең өрисли жайлауды *суұландырыу* еди (К.Султанов).

СУҰЛАНЫҰ ф. Суу менен тәмийинлениу, суу ишиу. Тайнапыр техника урды жәуланды, Асфалт жоллар қайыс киби тауланды, Қус қанаты күйген шөллер *суұланды*, Даңклы қурылыслардың майданы келди (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЛАСЫҰ ф. Денениң, заттын өзинен суйықлық бөлип шығарыуы. Ғарры, байдын *суұласқан* көзлери жаутаңдап жас жигиттиң қыймылын бақлап отырғанынан гүманланды ма ямаса айып санады ма, Ырысқұл бий шығанағынан тартып «чай иш» деп алдына кеса ысырды (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЛАҰ ф. Хөллеу, ығаллау, ләмлеу, суу серпиу, суу жағыу. Оның көз алдында белбеуді суұлап шыйратқан қос дүрре елеслеп көринип кетти (А.Бекимбетов). Сауасын тапсам бас ушынан кетпей шашларын *суұлап* тарайман (Т.Қайыпбергенов).
◇ **Жүрегі суұлау** — хәулириу, қатты соғыу. Қоян жылы жақынлады, Жылқы жылда халық шуұлады, Қорқып *жүрегим суұлады*, Сондай қыйын болды быйыл (Бердақ). Кәдирдин *жүрегі суұлап*, жүзи қуұарады (К.Султанов). *Жүрегі суұлап* «я, алла!» — деп қалды, бирақ бул сөзи «я, Маман» дегендей еситилди өзине (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЛЫ кел. Сууы көп, мол. Жырымды да журт кумартып, Суұсын қылса деймен сондай, Салқын *суұлы* сол булақтай, Жүрегінде хәүес артып (И.Юсупов). Қууандәрядан алынған жап *суұлы* болды, қысынып-қымырыла гүзге жеткенлер пәрауан қыс азық алды (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЛЫҚ ат. Жүуенниң төменине темирден исленип илдирилген ауызлық темир буйым. Ат басына күн туұса, *суұлығы* менен суу ишер, Ер басына күн туұса, етиги менен суу кешер (кк.х.н.). Бурын үйренип қалған жаныуар үстиндеги ийесиниң жас киши екенинен бийхабар *суұлық* шайнап, Мурат

шайықтың ақбоз атына теңлесіуіге талапланып киятыр (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЛЫҚТАЙ кел. Суұлық сыяқлы, яңлы, тәризли, тақылетли, суұлыққа усаған.

СУҰЛЫМ ат. Муз астынан аудың жибин өткеретуғын сырық. Барлық дәскелер сүймен, суұлым хәммеси Сапардың шанасында (М.Әбдиреймов).

СУҰМАҚАЙ кел. Суғанак, жылмақай, хәр нәрсеge суғылыса беретуғын.

СУҰМАҢЛАҰ ф. Орынсыз араласыу, суғылысыу, суғанаклық ислеу, жылманлау. Бизлер жатайын деп атырғанда, суұманлап молла кирип келди (Ж.Аймурзаев). Сумлық жайлап суұманлаған сурқия, Салып жолды, баслап мени бир қыя, Өзи менен бирге Өмет мени де, Билдим, ертең қылмақ екен зым-зыя (И.Юсупов).

СУҰӨГИЗ ат. Сууда хәм батпақлықта тиришилик етип, жылысып жүриуши жанлы-жаныуар, моллюска.

СУҰПЫ ат. (а. — *жүн гезлеме*). Қудайға берилген, дин жолына түсип бул дүньяның машақатынан кешкен, ахун-ийшанға қол берген адам. Хәр ким суұпы болса нәпси кем болар, Кеуили өлип, қалы жайда гүм болар (Әжинияз). Бердимурат суұпы болдың, Сен кимлерге усас болдың? Мудам елге несип куудың, Несип болмады ақыбет (Бердақ). — Бул киси ауылымыздың абырайлы ақсақалы Өтеп молла деген, — Теңел суұпы қудалардан кеширим сорап, өзиниң дилуарлығын сездиргиси келди (К.Султанов). Оның тура беретуғынын билгеннен кейин суұпының өзи келип қыздың өңир түймесин жаздырды (Т.Қайыпбергенов).

СУҰПЫДАЙ кел. Суұпы сыяқлы, тәризли, тақылетли, суұпыға усаған. Пуштанай болса да, абысын-ажынға қәдири бар, туянадай зийрек, еси кемпир болса керек, есиктен көриниуден пири киятырған суұпыдай Дәрибийке өрре турып, тәжим етти (К.Султанов).

СУҰСАР ат. Қымбат бақалы, қалың хәм жумсақ, мамық жүнли жыртқыш сүт емизиушилер топарының бир түри хәм оның териси. Көзиң соқыр суұсармысаң, Усы уақытта өлермисең (Күнхожа).

СУҰСАҰ ф. Шөллеу, аңқасы кебиу. Атаң суұсап турғанда, Абы кәусардан суу алып, Алдыма тайын болғайсаң («Алпамыс»). Биреуіге айралық, биреуіге сайран, Дүньяның исине қаларсан

хайран, Суу излеп ылакса жаралы жэйран, Өзи суусан аткан шөллер анламас (И.Юсупов).

СУҰСЫЗ кел. Курамында, ишинде сууы жок, суу менен тәмийинленбеген. Бөлөнд тағлар, суусыз чөллөр, Анда бардур узак йоллар, Бәржай келтүр асый куллар, Фарыз, Ұажыб хәм сүннәти (Бердак). Пулы жок банклерден биз болдық ығыр, Журт айлык алалмай бығыр да бығыр, Кирттай Нөкис толып кетти банклерге, Халықта сөз бар: суусыз жапқа қос шығыр... (И.Юсупов). Солай етип оларды суусыз шөлистанға баслап, бәриниң шөлден өлиўине әкелген (Т.Қайыпбергенов).

СУҰСЫЗЛЫҚ ат. Суўға болған талап, шөллеу. Биреулердин кумы менен шөллери, Дәрьяны симирер көп уактан бери, Суусызлық азабын шеккен ким десен, Каракалпак хәм Хорезм еллери (И.Юсупов). Пақсаның сыртында кишкене қол салма болып, оның жағасына егилген ақ сөкитлер қараусызлықтан хәм суусызлықтан, шақалары тарбайып, жапырақлары қууарып, қуурау халына келип турған екен (М.Нызанов).

СУҰСЫЛДАУ ф. Билинбей, әсте сес шығарып өтиу. Жазғы түн, кемтик ай сәулесин шашар, Бир үйрек үстимнен суусылдап ушар, Сыңсып жылап, шашын жайып аулақта, Суу бойында отырыпты бир нашар (И.Юсупов).

СУҰСЫН ат. Шөллеген адамның шөлин басатуғын суйықлық, шалап. Үстимди аш аға тасып толайын, Шөллеген гезинде суусын болайын, Суұымнан өнетуғын шок гүллерим бар, Гүлсиз дүзде ушқан бүлбиллерим бар (И.Юсупов). Нөкерлердин жайда қалғанлары чай, суусын, аұқат келтирип атыр... (Т.Қайыпбергенов). Қоңсы отауға кирип, суусын ишип шөлин басты (К.Кәримов). — Ишемен! Сизин қолыңыздан шыққан хәр қандай суусын мен ушын пал! (М.Нызанов).

СУҰСЫРАУ к. суұсау.

СУҰ ТАҰЫҚ ат. Кишкене суу қусы. Суу тауықтай талай жерден сүнгип шыққанман (Ж.Аймурзаев).

СУҰ ТАҰЫҚТАЙ кел. Суу тауық сыяклы, тәризли, янлы, тақылетли, суу тауыққа усаған.

СУҰХАН ат. Сумлық, жаманлық, гәп, сөз. Төсектиң үстинде қызыл шыбықты алып, қырк қызға түрли суұхан үйретти («Алпамыс»).

СУҰШИГИН ат. Суұлы хәм ызғар жерде өсетуғын, дәнли жабайы шөп, суу оты. Мен бузауға пәшек, суушигин әкелип салыуға кетип баратырман (Ә.Шамуратов). Арқа-арқа суушигинлерди арқалап киятырғаным (М.Нызанов).

СУҰШЫ ат. 1. Суу алатуғын, жер сууғаратуғын адам. Бир жерде суушы, бир жерде шел сеплеп жүрген адамлар бар (Т.Қайыпбергенов). 2. Суу тасыйтуғын, суу әкелетуғын адам. Қазаншы менен суушыға мереке жайғастырыуға (А.Дабылов).

СУҰ ШЫҒЫР ат. Суудың күши менен айланып жокарыға суу шығаратуғыи шығыр, курал. Суу шығырды, түйекти, өгиз қосты көрип таңланып атырмыз (Қ.Айымбетов).

СУҰЫҚ кел. 1. Төмен температура, салқын, аяз, муздай. Тек сен қас-кабақтан анлар един де, Кешир, гүбирленип дәртимди айттым, «Сууықта жалаңбас турма» дедің бе? «Қайт үйге» дейсең бе? — Ал, онда қайттым (И.Юсупов). Писирилген сууық гөш самар табак пенен ортаға қойылды (К.Каримов). Жерде қалың қар, бирақ, қардан кейин сууық басланбаған болса керек, әсте ерип атыр еди (М.Нызанов). ◇ **Қара сууық** — құрғақ, қарсыз, сууық. Халық аузында «буннан буяғына дүзде тууылған қозы өлмейди» десе де, еки күннен берги қара сууық, қозы түе анасын да сеспей қатырады (М.Нызанов). **Сууық урыу** — сууықта қалыу, тоңлау, музлау. Болмады хеш кимим жууық, Егинлерди урды сууық, Басалай ишип, ашыды қууық, Жаман ашлық болды быйыл (Бердак). Кийип ал, болмаса тоңып қаласаң, сени сууық урып кетсе мен не қыламан (С.Сәлиев). 2. ауыс. Жағымсыз, кеуілсиз. Адырақ көзлерин бежирейтип, сууық келбет пенен шағынып сөйлеген еки ғаррының айтысына кулақ салды (К.Султанов). Деп маған күлесен сууық түс пенен, Ғаррыға қосылған жас қыздай болып, Түнлерде көндирип мени күш пенен, Қойнымда жатасаң мұп-муздай болып (И.Юсупов). Айтты: «Шайыр аға, есит, мийрибан! Бир сууық шынлықты айтайын саған, Тәғдир ойлап тапқан тосын ислерди, Таппас деймен ең бир сумлықлы адам (И.Юсупов). Адамлар сууық хабардан үнсиз қалды (К.Кәримов). Ұакты-ұакты еки ийнин көтерип терең дем алады, сууық дем (М.Нызанов).

СУҰЫҚЛАСЫҰ ф. 1. Салқын болыу, аяз болыу. 2. Өкпелесиу, гийнелесиу, арасы алыслау. Екеуиниң арасының бүйтип сууықласатуғынын да ол ұақытта абайлаған емес (Ө.Айжанов).

СУҰЫҚҚАНЛЫҚ ат. 1. Минездин ауыр, салмақлы болыу кәсийети. 2. Лауазымлы адамның өз уазыйпаларына итибарсызлығы, бийпәрұалығы, жууапкерсизлиги.

СУҰЫҚЛЫҚ ат. 1. Салқынлық, аязлық. Күннің сууықлығы сонша, үстиндеги кийимлери ғаудырлап ката баслады

(М.Әбдиреймов). 2. Өкпелесиушилик, гийнелесиушилик, аразласыушылық. Хәзир ғана күлисип, ыссыдан терлеп-тепшип отырған адамларда *сууықлық* пайда болды (Т.Қайыпбергенов). Оның көкирегіндеги *сууықлықты* анасының ұәсияты жылытқан болса не жақсы?! (М.Нызанов).

СУҰЫЛДАҰ ф. Коркыу, шоршыу, хаулығы. ◇ **Жүреги сууылдау** – коркыу, хәулириу. Әметтин және де жүреги кайтадан *сууылдады* (Ө.Айжанов).

СУҰЫН I ат. Арқада жасайтуғын шақы путақлы яғный айры шақлы, қос туяқлы, гүйис кайтарыушы, сүт емизидиу хайуан. Қырда *сууынның* мүйизине урсаң, ойда сыйырдың мүйизи сырқырайды (нақыл). Қумырска бел ме, тышқан из бе, *сууынның* шақы ма, қысқасы кайсы дәскедеги нағыска зейин аударсаң да, «мен қалайман?» деп барлық өнерин отауға келген қонаққа сынатып турғандай жалт-жулт етеди (К.Султанов). Мен *сууын* болыуды әрман етпеймен, Айттым тек те сени сүйгенлигимнен, Абхаз тәбиятының ышқысында мен, Достым Гего яңлы күйгенлигимнен (И.Юсупов). Олардың ишинде тау арқары, аяғын созып жатырған арыслан, шақлары путақ-путақ болып кеткен *сууын*, және мен танымайтуғын әлле кимлердин бюстлери бар еди (М.Нызанов).

СУҰЫН II ат. Тигине жыйналған шөптин үйиншиги, гүдишеги. Екеуи де зәңгиге ширенисип алдындағы шоқ-шоқ қара үйлер менен *сууын-сууын* қосларға, олардың, арасында үйме-үй жуырысқан жалаңаяқ тиленшилерге, хәр жерде екеу-үшеу болып жәнжеллескенлерге қараған болып, бир қапталлап қыздан көз алмады (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЫНДАЙ кел. Сууынға усаған, мегзес, сыяқлы.

СУҰЫНЛАҰ ф. Малдың отын хәм басқа да шөплерди тигине жыйнау, үйиншиклеу. Турым *сууынлап* жыйнаған пишеннің тасасынан сығалады (К.Султанов).

СУҰЫНЛАНЫҰ ф. Тәртиплестирип үсти-үстине жыйнау. Султан Барах геллесин кесип ат дорбаға саламан дегенше, Абылқайырды паналап қалған хошеметкөй бийлердин де биразы найза ушларында бир бау пишендей аяқлары сәллендеуи менен, марданға тасланған балықтай бир шуқанаққа *сууынлана* берди (Т.Қайыпбергенов).

СУҰЫНЫҰ ф. Кеули қалыу, ренжиу, түңилиу. Анна Васильевна әлле не бир нәрсеге кеуили *сууынып*, күйеуине кеуилсиз хызмет етип жүр (А.Бекимбетов).

СУҰЫРЫЛЫҒ ф. 1. Жылысып кетиу, шығыу, кетиу, жөнеу. Атасына рехими келди ме, үйден *сууырылып* шықты да, ол да дәрьяның жағасына қарай жүрди (К.Султанов). 2. Алынуу, шығыу, жулынуу.

СУҰЫРЫҒ ф. 1. Бир затты жылыстырып тартыу, тартып алыу, шығарыу, жулыу. Бала қылышты қынаптан *сууырды* (Қ.Айымбетов). Енди қара суудан *сууырып* алып кететуғын шығар деп сер салып жүрдим (К.Султанов). Бес жетимек баланның, Өлимин көрсин деп пе едін? Жүрегін бахты қараңның, *Сууырып* неге кетпедін! (И.Юсупов). Есемурат ғарры шанышқысын *сууырып* алайын десе, шанышқының тили қайтып шықпаған (Т.Қайыпбергенов). — Келемен дегенше аяғындағы тикенди *сууырып* алатуғындай, исенип келип еди (М.Нызанов). 2. Дөнли егинлердің дөнин самалға ушырып тазалау. Тары *сууырып* турған Дәрибийке кепшигин жерге қойды (К.Султанов). Абылқайыр рехимли хан усап бизге қырман *сууыртады*, кисиге берерге зыядатый нан таба алмаймыз (Т.Қайыпбергенов). 3. Шаңғытыу. Газетке орап зағарамды, Асынып семиз боқшамды, Жолларда *сууырып* шаңды, Мен қалаға қатнағанман, Оқыу десе жатпағанман (И.Юсупов). Изинше арқа батыстан есирип ескен өткинши самал жоқ жерден шаңтозаңды уйтқытып, аспанға қарай *сууырды* (М.Нызанов). **◇ Қамырдан қыл сууырғандай** — билдирмей жүдә усталық, нәзиклик пенен ислеу, еплилик пенен хәрекет етиу. Байтерексең өскен гөне тамырдан, Дилуарлығың *қыл сууырған қамырдан*, Қарақалпақтың кеуил қусы сайраса, Сөз қыйсыны ғәзийненнен табылған (И.Юсупов). Изиниң туйықлығын билип қамырдан қыл *сууырғандай* әстен баслады (Т.Қайыпбергенов). **Сууырып салма** — жуабы бирден тайын турыу. Қапталындағы хаялдың сорауына *сууырып салма* жууап айтыуға батылы бармағанын өзиниң шаруаға еле алым емеслигинен көрди (К.Султанов).

СУҰЫСЫҒ ф. Кеули қабарыу, қапа болыу, ренжиу, қайғырыу, қапаланыу, кеуил қалысуу, гийнелесиу, өкпелесиу. Қызым өз аяғы менен кеткен болса, ишим тағы бир мәртебе *сууысып* кетти (Қ.Айымбетов). Алма, достым кеуилге, *Сууыспасын* арамыз, Бул бес күнлик өмирде, Не болсақ, бирге боламыз (И.Юсупов). Олар менен той-мерекеде катнасқанымыз болмаса, ара бираз *сууысқан* (М.Нызанов).

СУҰЫТ р. Асығыс, жылдам, тез. Басқын балықтың бир қалашын зая етпей *сууыт* жыйнап алыу керек (К.Султанов).

Сууыт жүрген атлары ақ көбик болған, ол жайдақ бир атты алмасып миниұ ушын қосаққа алған еди (К.Кәримов). Бул бир сууыт хабар болмаса не жақсы, жай-жәйуат жүрген адам қоңырау түймесин бир мәрте басып, соң жууабын күтер еди (М.Нызанов).

СУҰЫТЫҰ ф. 1. Сууық болуу, аяз тартуу. Сонлықтан күннің сууытқанын тилеп, түнде жұлдыз санайды (К.Султанов). Күн бирден сууытты (Т.Қайыпбергенев). 2. Дем алдыруу. тындыруу. Атты сууытыу. ◇ **Қолды сууытыу** — истин пәтин түсириу, иске кесент бериу. Иске кумбыл адамның қолын сууытыуға бола ма? (Т.Қайыпбергенев). **Түсин сууытыу** — түри бузылуу, ашыулануу. Бий муртының астынан хеш кимге билдирмей өзінше күлип, және сууық түси менен жигитлерге қарады (Т.Қайыпбергенев). **Кеуилин сууытыу** — жақсы көрмеу, кеулине унамай қалуу, ренжитиу, өкпелетиу, кеуилин қалдыруу. Қәпелимде оннан кеулин сууытты (К.Султанов).

СУҰЫҰ I ф. Салқынланыу, музлау, сууып қалуу. Қазандағы сууып қалған тамағымды иштим де, тапсырманы таярлап алыу ушын отырдым (Т.Қайыпбергенев). Мен алдымда турып сууып қалған шәйнектен еки кеса толтырып шай куйдым (М.Нызанов).

СУҰЫҰ II ф. Ренжиу, өкпелеу, унамау, жақсы көрмеу, ара үзилисиу, кеули қалуу, ренжиу. Есенгелди жасауыллардың хабарын еситип, ауылға сууып қайтыпты (К.Султанов). — Сууысзлық дәртиниң несин айтасаң, Атыз беттен қолың сууып қайтасаң, Еки жылдан берли егинде сән жоқ, Телпегин түседи басты шайқасаң (И.Юсупов).

СУФЛЁР ат. (фр. — *өсте айтып турыу, үйретиу, уқтырыу*). Театрда сахнаға шыққан артистлерге олардың сөзлерин, тамашагөйлерге көринбейтуғын арнаулы жерде айтып турыушы, еслетиуши адам.

СУФФИКС ат. (лат. — *қадалған, бириктирилген*). Сөз түбирине қосылып, оның мәнисин өзгертетуғын ямаса баска сөз бенен байланыстыруу ушын хызмет ететуғын морфема, қосымта.

СУХАРИ ат. (р. — *кептирилген терек*). Жукалап кесилип, кептирилген нан.

СУХБӘТ ат. Сөйлесик, кеңесик, гүррин. Қызлар менен сухбәт етип билгенше, Дослық, меҳрибанлық етип өлгенше (Күнхожа). Сабыр бәла разый қаза, Руұхы жана чекмә жаза, ...беги Нақыб хожа, Патшахларның хәм сухбәти (Бердак).

СУШИЛКА ат. (р. — *кептириу*). 1. Ызғар затларды кептириу ушын арналған бұйым, аппарат. Электр *сушилкасы*. Газ сушилкасы. Екі күн қатарына *сушилка* жанбай қалды (Т.Нәжимов). 2. *Сушилка* орнатылған, қурылған жай, бөлме.

СҮБЕ ат. Көкірек, қолтық. Нәсилсиз аттың белгиси, Сүбеси тар болар ма, Бақайы келте болар ма, Мойны ұзын болар ма («Қоблан»). ◇ **Сүбе қабырға** — қабырғаның ең төменги жағындағы жиңишке кишкене қабырғасы. Дау жоқ, оннан хеш ғам шекпен, сынған *сүбе* қабырғасы ма? (Ө.Хожаниязов).

СҮБЕЛИ кел. 1. Жақсы, тийимли, мол. Екі жасауылдан тете отырған Құлымбет гөштин *сүбели* жерлерин жылан көзли муртлашқа асатажақ болып, сары қасықты апарып еди: — Рахмет! — деп ол да жемге үйренген өгиздей гүжирейген мойнын созды (К.Султанов). 2. Ұлгили, көзге көринген, алдыңғы, бардамлы. Ауылымыздын *сүбели* агитаторы усы (К.Султанов). Сонлықтан төркинине дастурхан толы апарса да, төркининен *сүбели* әкелери болмаған соң, ойлы хаял қәйин журтынан қысынып-ақ бармайтуғын еди (К.Султанов).

СҮДИГАР ат. Сүрип, айдап қойылған жер. Сүдигардан жүргеннің аты майрылар («Алпамыс»).

СҮДИГАРЛАУ ф. Жерди сүриу, айдау.

СҮДИГАРЛЫҚ к. сүдигар.

СҮДИН ат. (п. — *тирек*). Столба, бағана, колонна. — Сизлер жердің *сүдинин* тайдырайын деп жүрген куда бийзарыларсыз, — деди Маман (Т.Қайыпбергенов).

СҮЗБЕ ат. Бөз қалтаға салып, асып қойылған қатықтың көк сууы сырқылып, сүзилген соң пайда болған сүт өними.

СҮЗБЕ ҚАЛТА ат. Сүзбе ислеу ушын айранды, қатықты қуйыуға арналған қалта. Ийниндеги *сүзбе қалтадан* көк сууы сарқылып тирсегине тамшылап турыпты (Т.Қайыпбергенов).

СҮЗБЕДЕЙ кел. Сүзбеге усаған, сүзбе тәризли, сүзбе сыяқлы.

СҮЗГИ к. сүзеки.

СҮЗГИШ к. сүзеки.

СҮЗДИРИУ ф. Затларды патаслықлардан тазалатыу. Шөлистанды карталардан сыздырып, «Ақ теңизде» «көк корабль» жүздирип, Миллион тонналардан қырман *сүздирип*, Алтын тауын алтын коллар жаратар (И.Юсупов).

СҮЗЕК ат. (п. — *ириң*). Тийкарынан тосаттан болатуғын жынысый байланыс нәтийжесинде келип шығатуғын, сидик жоллары хәм жынысый ағзалар зыянланыуынан ибарат

жуғымлы венерологиялық кеселлик, триппер. Қәдир *сүзек* кеселден жаңа турғандай дәрманы қурып, аяғын сүрниге басып, пароход кетип баратырған жаққа қарай жағысты жағалап жуырды (К.Султанов). Жалпыламай колхозға жәбдиллестіріу басланған жылы хаялы *сүзекке* шатылып, балалары қызылша менен ағырып, еки жылдың ишінде өзи менен кишкене қызынан басқалар бул дүнья менен мәңгиге хошласты (Т.Қайыпбергенов).

СҮЗЕКИ ат. Суйықлықтың қойыуын, түйирин сүзип алыу ушын арналған әсбап, зат, қурал.

СҮЗЕҮИК кел. Сүзетуғын, шақы, басы менен қағатуғын, уратуғын, сүзгіш, дүккиш. *Сүзеуик* ғайбар сыйырлар ғана бузауына тийдирмейди (Ә.Тәжимуратов).

СҮЗИК кел. Көзи сүзілген. Бул дүньянын басы қызық, Тили — шийрин, көзи — *сүзик*, Ақыбети аның бузық, Көп пушайманлы өмирим (Бердақ). Изде қалған қыз дәуранның қызығы, Ақ жүзине түскен әжим сызығы, Жаста жайтаңлаған көздің *сүзиги*, Хош әдеп, мүләйым хәм илхам берер (И.Юсупов).

СҮЗИЛИҮ ф. 1. Назланыу, сызылыу. Сайымбет қызы Үзилдик алдында хызметкер қыздай *сүзилдик* (Әжинияз). Есиктен тауыс кустай ғайры нағышланып, наз етип, *сүзиліп*, сызылып кирди (К.Султанов). Шай кесени бұған ала көзлери *сүзиліп* бағып отырған еңгезердей ири денели жигитке емес, ал Сәлменге ұслатқанын өзи де сезбей қалды (К.Көримов). 2. Шаршау, аяу, уйқысы келиу, мөлериу. Жайнап, жаудырап туратуғын көзи киширейіп *сүзілейін* деди (Ж.Аймурзаев). Сөлийма еки балдаққа сүйенген пишинине, геллектей аяғына *сүзиліп* қарап, муңайған келбет көрсетти (К.Султанов). Аманлықтың еки ийини түсіп, атта отырысы салпаусып көзлерин ирин басып *сүзилген* еди (Т.Қайыпбергенов).

СҮЗИСИҮ ф. Хайуанлардың шақы менен бир-бирине хұжим етиуі.

СҮЗИҮ ф. 1. Басы, шақы менен ийтерип дүгий. *Сүзиуге* қолайласқан қошқардай Аллияр менен Суртайша кейнине шегінди («Қырк қыз»). Бас жибін қоймайды күнде үзеди, Өзинен басканы көрсе *сүзеди* (Бердақ). Еки қолы менен айырып, геллеси менен камысты қошқардай *сүзеди* (К.Султанов). Биреуі *сүзип* «дүк» етсе, Биреуі аяқ сермеди, Мүйізлери айқасып, Хеш бири жол бермеди (И.Юсупов). — Өгиз бенен өгиз табысып

баспақларды *сүзди*, — деди (Т.Қайыпбергенев). 2. Суйықлықты ямаса затларды тордан, сүзгіштен өткеріу, сүзгіш пенен алыу. Ол шолпыны бир-еки *сүзип*, алтындай сары қабыршақ сазанларды муздың үстине таслады (К.Султанов). Я *сүздің* бе сары алтынның қырманын, Бас саны көбейип, өстиме малың? Я балық *сүздің* бе Арал теңизде, Жүрдің бе я мағлыұматта ең изде? (И.Юсупов). 3. Қырман атыу, дәнди патаслықлардан тазалап алыу, зүрәәтти жыйнау. Өлгейсизлер сеспей қатып, Үш-төрт тойдың қарап жатып, Өзің жыйнап, айдап, атып, *Сүзип* қаппап бердің бизге (Бердак). Я *сүздің* бе сары алтынның қырманын, Бас саны көбейип, өстиме малың? (И.Юсупов). 4. Кешиу, өгіу. Сырт жағында суұпы алып қолайды, Паяпылдан пири суұға қулайды, «Нәлет болсын, бездим сендей найсаптан», Деп мантиғып ийшан *сүзди* ылайды (И.Юсупов). Маман бий ерде дүзиуленіп отырып, ылай *сүзип* жолын дауам етти (Т.Қайыпбергенев). ◇ **Көзин сүзиу** — наз бенен қарау. Қыз ақырын тартып басын, *көзин сүзип*, керип қасын (А.Шамуратов). — Ғим! — деди де сазарып, қасларын керди, оннан соң *көзин сүзип*, жыйнаулы көрпениң астына тығып, Қәлийлаға төсек салды (К.Султанов). Гүлистан! Нәзер сал сен, анау ески шығыста, Азап шеккен көп еллердің халқы бар, Онда қызлар көзин *сүзип* алысқа, Торға түскен қумыры қустай талпынар (И.Юсупов). **Көзин сүзиу** — шаршау, хәлсиреу. Тәбияттың шууылдысын жақтырмай қулағын тығып, *көзин сүзип* малтанлап адым басып бир киcи дәрьяны жағалап қиятыр (К.Султанов). Шайық усылай десе де, ғарры *көзлерин сүзип*, ойланып қалды (Т.Қайыпбергенев). **Аспан сүзиу** — бийиклеу, бәлентлеу, аспанлау. Бар еди әжайып бостан, Ханға сейилгәх гүлистан, Байтереклер *сүзип* аспан, Бұлбил сайрап турған екен (Бердак). **Көк сүзиу** — бийиклеу, бәлентлеу, аспанлау. Сорап жүрмең «бул қайсы жер» деп бизден, Пайтахт жатқан жеримиз бар шексиз кең, Ақ қайынның көк желқомын жел үрлеп, Зәулим бийик қарағайлар көк *сүзген* (И.Юсупов). **Сүзип кириу** — тыңламастан, бастырып, мирәтсиз кириу, шақырылмаған уақытта барыу. Айсәнем күн батарда еки бау қамыс қырқып, ушлығын тамызықлап жагып отыр еди, енди түбир жағын әкелейин деп, орнынан тура бергенде, биреу есикти *сүзе кирип*, оң жапсарға ларс етип қулады (К.Султанов). Бурын да депутат болып көргенмен, Сайланарда мен де уәде бергенмен, Наказларды бежерсем деп, айтысып, Талай есиклерди *сүзип* жүргенмен (И.Юсупов).

СҮЙГИ ат. Мухаббат, ышқы, мехир. «Жанарар» деп еді сүйги-мухаббат, Жанармаса керек ол бир түйир де, Босатып жиберген ийеси жоқ ат, Басы батпас екен бөтен үйирге (И.Юсупов).

СҮЙГИЗИҮ ф. Биреудин екінші биреуге бетинен, маңлайынан, колынан хәм басқа да жерлеринен сүйдириуи.

СҮЙГИЛИК ат. 1. Сүйген адам, жақсы көрген адам. — Он төртте отау ийеси, Байға болсаңыз тийеси, *Сүйгилик* ярга бәршеси, Хызмет етип турар, қызым (Бердак). Айсәнем өз *сүйгилигин* — қостарын, ғарры жалғыз тырнағын — баласын жоқлайды!... (К.Султанов). Кеулимжай баяғысынша: — Аманлык, еситтің бе, *сүйгилигинди* жау әкетти, — деди (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Ойнас, некесиз. Алма әлле биреудің *сүйгилиги* болып қалған ба деген бир сууық сезим жүрегіме орала кетти (Ө.Айжанов). Оны *сүйгилик* ушын емес, сениң ақ саусағын күйеге былғанып қараймасын деп алдым (К.Султанов). Хан басқа *сүйгиликлеринен* бундай сөз еситпегени ушын ба, я бурыннан еситилип жүрсе де, ақыллы, нәзик қызды көзи қыймағанынан ба, және дастыққа жығып: — Хәзирше бола бересен, — деди (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙДИРИҮ ф. Биреудин екінші биреуге бетинен, маңлайынан, колынан хәм басқа да жерлеринен сүйдириуи. Хәр кимге *сүйдире-сүйдире* жуқарып қалған ғой (Т. Қайыпбергенов). **◇ Табанын сүйдириу** — жалындырыу, ғәрезли етиу. Табанымды *сүйдирейин* деген нийетим жоқ, дослық кеулимди билдириуге әкелдим (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙДИРТИҮ ф. Биреудин екінші биреуге бетинен, маңлайынан, колынан хәм басқа да жерлеринен сүйдириуи.

СҮЙЕК I ат. 1. Адамлардың хәм жанлы-жаныуарлардың денесиниң негизги қатты бөлими, дене скелети. Қақшыйып қыйынлыққа төс керіули, Билмейди кула дүзде сескениуди, Салмағы мысалы пил *сүйегиндей*, Сүйемен шөл перзенти сексеуилди (И.Юсупов). Аты да, өзи де сылынып, *сүйеклерине* тақалған (Т.Қайыпбергенов). 2. Қараудин керегеси, корпусы. Жаңа отауының *сүйеги* соғылып питиуден кими бау-шуу берди, кими көрпе-төсек берди (Т.Қайыпбергенов). **◇ Ети сүйегине тақалыу** — азыу, арыклау. — Усы қудайдан тапқырға тийгели етим кетип *сүйегіме* тақалды (М.Нызанов). **Сүйеги қатыу** — ер жетиу, үлкейиу. Петр бириншиниң хұрметине аты қойылған киши улым Петрдің *сүйеги* қатынкыраса, Воронеж деген қалаға апарып, ағаш усталарына, яғный теңиз, океанларда

жүзетуғын кеме, корабльлер соғыушыларға шәкиртликке беремен (Т.Қайыпбергенов). **Куу сүйек** — арык. Кексе дийқан куу *сүйек* қолы менен азғана кууырмаш алып ҳаялына узатты (К.Көримов).

СҮЙЕК II ат. Өлинин денеси. «Усыннан өлип қалсам! — дедим» — *сүйегимди* табыу ушын қалай жүрсем де, қамыслықтың басын бууып белги ислеп кетейин (К.Султанов). Қақпағын көтерсең — мәзи куу *сүйек*, Саудырасып жатыр. Ал сыртын көрсең, — Арамейше жазыу. Хәм де ениреп, Жыласқан хаяллар тири ме дерсен (И.Юсупов). Енди бир нәрседен кеулим тоқ — кәйерде өлип қалсам да, *сүйегим* тууған жердин топырағына араласады (М.Нызанов). **Сүйеги сипсе болыу** — өлгенине көп уақытлар өтиу, көп заманлар болыу. Тиримен деген еки ели қағазың келгенде Жәмийланың *сүйеги сипсе* болғанша жолында еки көзи сарғаймас па еди? (К.Султанов). — Кәуендер баланың *сүйеги* сипсе болғаны қашшан! (М.Нызанов).

СҮЙЕКЛИ кел. Сүйеги көп, сүйеги бар, сүйекке ийе.

СҮЙЕКСИЗ кел. Сүйеги жоқ. — Тил *сүйексиз*, болса да, орны келгенде хәр қандай тастан қаттырақ тутылмаса, ийесин геллесинен айыратуғыны жөнинде еситпегенбисең? (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙЕКТЕЙ кел. Сүйек сыяқлы, тәризли, сүйекке мегзес, усаған.

СҮЙЕКШИ к. сүйекшилер.

СҮЙЕКШИЛЕР ат. Өлини мазарға қойып келиушилер. *Сүйекшилерге* жете алмай, жары жолда қалдым (Ж.Аймурзаев).

СҮЙЕЛИУ ф. Бир затты екінши затқа тиреп қойыу. Бирден тамға *сүйеули* турған зәңгиге мингенин бир-ақ сезді (Ж.Аймурзаев). Мине, аттан түсти булақ басына, Қара мылтық *сүйелди* ғой қасына, Сууға қанып, шылым шегип отырып, Деди қызға: «Айт қарағым, жасырма» (И.Юсупов).

СҮЙЕМ ат. Бас бармақ пенен екінши (көрсеткиш) бармақты керген аралығына тең өлшем. Бир *сүйем* тахта көшеде жатырса: «Қайыққа жамау болады», деп адамлар складка әкелип тапсырады (К.Султанов). Сауаш хәр бир *сүйем* жер ушын болды (К.Досанов). Соған, узынлығы бир *сүйемдей* еки дана алоэнын жапырағын майдалап туурайсаң (М.Нызанов).

СҮЙЕМЛЕУ ф. Сүйем менен өлшеу.

СҮЙЕНДИРИУ ф. Бир нәрсени екінши бир нәрсеге тиреу.

СҮЙЕНИСИҮ ф. Бир-бирине тиренисиу. Шөлистанда өлип кетпеу ушын, тири қалған еки жолдасы менен *сүйенисип* жақын жерден суу, елат излеудің ғамына киристи (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙЕНИҮ ф. 1. Бир нәрсеге денени қойып турыу, таяныу, тирениу. Ол оң қолына усаған таяғына *сүйенип* турды (Ө.Хожаниязов). Усы еки жылқы жақында арықлықтан көтереми шығып, қораға *сүйенип* зорға туратуғын еди (К.Султанов). Жыл өткізип арадан, Ауылға мен бараман, Қос терекке *сүйенип*, Сени еске аламан (И.Юсупов). Сөйтип жатып, сәл қозғалдым ба деймен, үстимдеги бир көрпе аршаға *сүйенип* отырған ақсақалдың үстине жалп ете қалды (Т.Қайыпбергенов). Ол табақтағыны сыпырып-сыйырып еки асады да, қайтадан диванға *сүйенди* (М.Нызанов). 2. Тийкарланыу, исениу. Жәлмен де бир нәрсеге *сүйенип* айтып отырған шығар (Т.Қайыпбергенов). 3. Арқа бериу, исениу. Жаманға исенбе, сууға *сүйенбе* (ққ.х.н.). Себеби, барлық тиришилиқ тек мухаббетке *сүйенип* турыпты (Т.Қайыпбергенов). Пристав қол астындағы бир неше казаклар менен жергиликли хәмелдарлар — болыслар менен ақсақалларға ғана *сүйениу* мүмкинлигин түсинди (К.Кәримов). Лекин, оның мына турыста меннен бөлек *сүйенер* тауы жоқ (М.Нызанов). **Шығанаққа сүйениу** — қыялап жатыу, жамбаслау. Баймурат аға шығанағына *сүйенип*, баласының сөзине кеуил қойып тыңлады (Т.Сейтжанов).

СҮЙЕНИШ ат. 1. Тиреуиш, тирепберди. 2. ауыс. Жәрдем көмек, қарасық. Минекей *сүйениш* болатуғын Палуан да кетип қалды (Ө.Айжанов). Хорезмнің тиреги хәм *сүйениши* болған ханға бас ийгң келмейди (К.Кәримов).

СҮЙЕСИҮ ф. 1. Тиресиу. 2. Жәрдемлесиу, көмеклесиу.

СҮЙЕТИҮ ф. Тийгиздириу, тиретиу.

СҮЙЕУ ф. 1. Услап жәрдем бериу, денени услап турыу. Қапа қылмай қыз атасын, Қушақлады сүйеп басын, Сүртти төгилген көз жасын, «Мунаймағыл», — деген екен (Бердақ). Оразгүл молланың басын *сүйейин* десе, Аллаһбергеннен тартынды ма деймен, дәрриу отыра қалды (Ж.Аймурзаев). Оқ атылса биреуге, Жанын тигип гиреуге, Жетип барар *сүйеуге*, Бир адамды бир адам (И.Юсупов). Ол мени қолтығымнан *сүйеп* трамвай жолына алып шықты хәм көз ушында қиятырған трамвайды күтип турды (М.Нызанов). 2. Жәрдем, көмек, қууатлау, қоллау. Кимнен барды *сүйеуиң*, Алдырып қыздың хабарын («Алпамыс»). Ағасы

келгенше Төрөбайға *сүйеу* болып отырсын! (К.Султанов). Көкирегін қымтап, келип өзіне, Жүзін басып *сүйкеп* мениң жүзіме, Суу бойында *сүйеу* билип отырды, Қысынып, жубатып айтқан сөзіме (И.Юсупов). Бул еки жарты хожалық сырттан бир-бирине күтә уасас көрінсе де, хәр қайсысы өз тәғдирлериниң қулы болып, бири екиншисине усауды, хаслан кәлемеген менен, басқалардан гөре бирин екиншиси *сүйеу* билип, қарым-қатнас қылды (Т.Қайыпбергенов). **◇ Сүйеп салды** — болар-болмас, ысырып салыу, кеуілсиз қашырмалау. Қайтсак қайтайық, — деди Рәушан сөзин *сүйеп* салдылау етип (Ж.Аймурзаев). Сеннен де келбети тегисирек жигитке ауып кетпесин, — деп Сапар *сүйеп* салды сөз айтып еди (К.Султанов). **Арқа сүйеу** — исениу, инаныу, *сүйениу*. Ертеңине Шамурат жийен ағасы Әбдирейимге *арқа сүйеп* Ақдәрьяға көшип кетти (Қ.Досанов). Қырмандағы адамларды көрген соң *арқа сүйе*ди ме, аттың алдындағы ғаррының: — Жүернемек бол! Баласына ата болмағыр! — деген ашынған дауысы шаңқ ете қалды (К.Султанов). Өз сууының бойын сүймес қай терек, Сен тауымсаң мениң *арқа сүйеген*, «Жәйхун жағасында өскен байтерек», Деп басланған гимнинди *сүйемен* (И.Юсупов). **Ийек сүйеу** — биреудің жәрдемін күтиу, исениу. Көңілден күсеген ләззет, мийнет қылмай табылар ма? Биреуге ийегін *сүйеп*, ауқат көріп жарылар ма? (С.Мәжитов).

СҮЙИКЛИ кел. Сүйген, жақсы көрген, унатқан. *Сүйикли* ярым тек сенсең дүньяда, Өзгелерден болмасаң да зыяда (Х.Сейтов). Бул хатта Әжинияз *сүйиклисін* қанша дәрежеде хұрметлеп кәдірлейтуғынын қайтадан тәкирарлап отырмады (К.Султанов). Кел *сүйиклим*, бағ сейлине барайық, Бахыттың бағында әнар гүлледі, Баска жеміслердің мийуасы байып, Гүл төккен уағында әнар гүлледі (И.Юсупов). Менлимурат аға келгели дене шынықтырыу деген әдет бизлердің *сүйикли* сабағымыздың бирине айналды (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙИНДИРИУ ф. Қуандырыу, мәс етиу, шадландырыу. Хызмет етсем елди *сүйиндиремен*, Ақ алтынды таудай үйилдиремен, Мен дүньяны жас келиндей жасартып, Ғасыл липас пенен кийиндиремен (И.Юсупов).

СҮЙИНИУ ф. Қуаныу, жақсы көриу, мәс болыу. Ержан қарындасына қарап мыйығын тартты, онысы бириншіден, тапқырлығы менен төрелигине *сүйинсе*, екиншіден, мәртлигине тәсийін қалып, үшіншіден, бағанағыдан бери еки ийнинен

басқан ауырлықты түсіріп, бойы жеңиллескеніне қуғанды (К.Султанов). Бұнда дослық салтына жан *сүйінер*, Жатырмамай араласаң егер сен, Хәр шәхәрли, хәр дийқанның үйінен, өз үйіннің жыллы лебин сезерсең (И.Юсупов). Бай түсинбей уңқыл-шұңқылына шекем сорап, Орь қорғанына Маман кететуғын болғанына *сүйинди*: «Хан адамды дурыс таңдапты, Орь қорғанынан Маманның өли *сүйеги* қайтыуы керек» (Т.Қайыпбергенов). Хаяллар оны тыңлап, я күйинип айтып атырғанын, я *сүйинип* айтып атырғанын түсинбейди (М.Нызанов).

СҮЙИНИШ кел. Жақсы көргенлик, сүйгенлик.

СҮЙИНШИ ат. Қуғанышлы хабар айтқаны ушын берилетуғын сыйлық, сауға. *Сүйинши* сорап келген Зәриу, Қайтты кейніне ол дәриу, Қыйын болды хабар бериу, Патшамыз қапалы екен (Бердак). Арыу деп қушсам да өзим талайды, Көрмеген екенмен бұндай шырайды, «Сүйдим» десең, *сүйиншиге* берейін, Мешит-минаралы Бахшасарайды (И.Юсупов). Узақтан хаплығып, жууырып, *сүйинши* сораған, дизкийимнен басқа хәйлеси жоқ жалаңаш балықшыға айдап киятырған малларынан биреуін инам етті (Т.Қайыпбергенов). — Ене, *сүйинши*, орыс келинің киятыр! (М.Нызанов). — *Сүйинши*, *сүйинши*, — деп бақырысты ауылласлары Ережепти көриуден жабырласып (К.Кәримов).

СҮЙИР кел. Узын, жинишке, ушлы, сопак, сүмpek. Жағы *сүйир*, аузы биздей (Өтеш). *Сүйир* тумсықлы шөмиш қасықларды да шығарып дәстүрқанға қойды (К.Аралбаев). Ол жыллары ау, нәретө тоқыу ушын балықшылар узынлығы қарыстай тахтадан басын *сүйир* етип, үш тилли шанышқыға усатып бөз тоқытуғын «мәки» ислеитуғын еди (К.Султанов). ◇ **Сүйир шыбын** — тумсығы узын, жинишке, адамларды шағып, қанын сорып тиришилик ететуғын, майда, зиянлы жәнлик. Жактыға келген *сүйир* шыбынлардың шаққанына шыдамай тула беденин кишкене алақанлары менен тынбай шаппатлайды (М.Нызанов).

СҮЙИРЛЕУ кел. Ушлылау, сопаклау. Ол орта бойлы, айдай ақ жүзине сәл *сүйірлеу* қобаға мурны жарасқан, бийдай рен шашын бир бурым етип желкесине таслаған, бир көзи жасалмалы, жигирма жаслардың шамасындағы рус қызы (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙИСИУ ф. Еки адамның бир-бири менен сүйисиуі. Доктор екеуимиз *сүйисип* хошластық (Ө.Хожаниязов). Қанша ынтықса да, қанша сағынса да, өлип барып қайта тирилсе де,

жасы үлкенлердин алдында кушакласып көрөсип, кумартып *сүйисиүге* шәрият руксат етпейди (К.Султанов). Қәуипли қыямайларға лып-лып секирип, Ойнап шығар едим сениң өриңе, Ол жерде Гего менен бир сайға кирип, *сүйисип* атырғаның анық көринер (И.Юсупов). Күн песиннен аўғанда олар кушакларын зорға жаздырысып, бир-бирине сүйене тикейди де, маўқы басылғанша қайта-қайта *сүйисип* «ертен, Перихан, усы кәрада...» «ертең усы кәрада!...» дести... (Т.Қайыпбергенов). Мерекеде бир-бири менен *сүйисип* көрөседи, бир-бирин шетке тартып сөйлөседи (М.Нызанов).

СҮЙИСПЕНШИЛИК ат. Унатыў, жақсы көриў, жақтырыў, бейим көриў. Қәтийраның өмир сүўретин халыққа көрсетсең хәзирги хаял-қызларымыз заманымызды және *сүйиспеншилик* пенен ардақлар еди (К.Султанов). Жумабайдың күлген шырайы күтә ысық, адамда әллекандай меҳир, өмирге *сүйиспеншилик* оятатуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙИСТИРИҮ ф. Еки адамның бир-бирине ернин тийгизиўи. Отырыспада апақ-шапақ боламыз, Зор беремиз марапат хәм араққа, Сол заңғар ғой Брежневтың тусында, Еркеклерди *сүйистирген* усындай... (И.Юсупов).

СҮЙИҮ ф. 1. Жақсы көриў, унатыў, қәлеў. «Сийнементлеп жүйрик миндим, Журт сүймеген сулыў *сүйдим*, Ийт жүгиртип салдым туйғын, Аяқ баўын безеп жезден (Бердақ). Сүйе билдин өз елинди, Өз жеринди жанындай (Т.Сейтжанов). Сатқын тилиң «*сүйемен*» деп уялмай, сыбырлады, сөйтип, бир жат кулаққа, сонда туңғыш мухаббатын қыялмай, Ҳадал кеўлиң менсиреди бирақ та (И.Юсупов). 2. Жақсы көрип ернин тийгизиў, өбиў. Айыбы жоқ, оның балам! – деп Жәмийланың қапталында ойнап отырған ақлығын шақырып бетинен шорп еткизип *сүйди* (К.Султанов). Класском деген не? – деди ол манлайынан *сүйип* (Т.Қайыпбергенов). Усылайынша баслық сөзин болғанда, Кесе хаўаз берди шағлап солманда, Ораз ишип алғыс айтып болды да, Клараны *сүйип-сүйип* алды да, Бир қызарып қарап қойды Гүлжанға (И.Юсупов). Ширазы телпегин кийген жигитлер, Ышқы отларында күйген жигитлер, Сениң ақ жүзинди *сүйген* жигитлер, Қызғанбай айтаман, дымнан да жаман (И.Юсупов). О сиз, арқаның мәрт жолаўшылары, Данқ аўлап жүргеним жоқ бул жағалардан, Сиз басқан жоллардың көрип гүзарын, *Изиңизди сүйгеним* – зор бахыт маған (И.Юсупов). Жигитке әллекандай күш хәм батыллық кирип,

қызға абынып қапсыра қушақлады да, алқымынан *сүйди* (Т.ҚайыпбергенOV). Ол буннан соң менин жуабымды күтип отырмастан еки бетимнен алма-гезек *сүйди* де, есикке бетледі (М.Нызанов). ◇ **Мийнет сүйиу** — жұмыс ислеуді унатыу, жақсы көриу, мийнеткеш. Ер азамат мийнетти *сүйген*, Иси менен кууантар халқын, Қара жерден ғәзийне өндирген, Женге, сенин қолларың алтын (И.Юсупов). Ақлық *сүйиу*, шаулық *сүйиу* — ақлықлы, шаулықлы болыу. Жас әуладлар мақтанады сиз бенен, Шаулық *сүйиу*, шағлаң жарқын жүз бенен, Аман болын кемпирлериңиз бенен, Ақ алтын елинің ақсақаллары (И.Юсупов). Аманлық болса, келеси жылы ақлық *сүйермен*, деген де дәмем бар (Т.ҚайыпбергенOV). Онысыз да анамның қартайғанда келин жумсап, ақлық *сүйиу* рәхәтте жасайман деген әрманын пушқа шығарғанымның өзи жетип атыр (М.Нызанов).

СҮЙИҰШИ ат. 1. Қәлеуши, унатыушы, жақсы көриуши. 2. Жақсы көрип ернин тийгизиуши, өбиуши.

СҮЙИҰШИЛИК ат. Жақсы көриушилик, унатыушылық, қәлеушилик. Кем-кемнен сүйиушилиги артты (Ө.Айжанов).

СҮЙКЕЛИҰ ф. Бир-бирине тийиу, үйкелеу, ысқылау.

СҮЙКЕНИҰ ф. Бир-бирине тийиу, үйкелениу, ысқыланыу. Уяны жөнледим шөп терип жерден, (Сағал *сүйкенген* бе, самал бузған ба?) Еплеп услап епсиз қолларым менен, Палапанды салдым өз уясына (И.Юсупов). Оның Аманлықтан бурын сөйлегенин Бектемир жақтырмай оған *сүйкенген* болып шығанағы менен түйип жиберди (Т.ҚайыпбергенOV). Кейінғи күнлери ол тонқылдыдан пайда таппайтуғынын билди ме, керисинше, маған жағынып сөйлеуге, жөнли-жөнсиз *сүйкениуге* қарады (М.Нызанов).

СҮЙКЕСИҰ ф. Бир-бирине тийиу, үйкелесиу, ысқыласыу.

СҮЙКЕТИҰ ф. Бир-бирине тийгизиу, үйкелетиу, ысқыласыу.

СҮЙКЕҰ ф. Тийгизиу, үйкеу, ысқылау, сүртиу. Көкирегін қымтап, келип өзине, Жүзин басып *сүйкеп* мениң жүзиме, Суу бойында *сүйеу* билип отырды, Қысынып, жубатып айтқан сөзиме (И.Юсупов). Дәрриу отыра сала Маманның бетине қар *сүйкеп* ыса баслады (Т.ҚайыпбергенOV). Балалығымда «түйелер бәхәр айында жарайды, оның бауырындағы тас қышыйды, соны бир нәрсеге *сүйкеп*, қумардан шықпағанша жарағанынан арылмайды», — деп еситкеним бар еди (М.Нызанов).

СҮЙКИМЛИ кел. Көркем, жақсы, сулыұ, жағымлы. Жүз түрлі *сүйкимли* хауазда бәхәр де жырлап турғандай көринди (К.Досанов). Үш жигиттің үш мәртебе сорасқан аманлығына қыз да оймақ қаслы сақыйнадай жаұдыраған *сүйкимли* көзлерін жигитлердің жүзине үш мәртебе аударып таслап, үш мәртебе «шүкир!» деди (К.Султанов). Күлімлеген жүзі бәхәр тағындай, Шәкиртлерін жақсы көрген жанындай, Балалардың кейпин аңлар күлімлеп, Муғаллим де *сүйкимли* еди қанындай! (И.Юсупов). Кәруан басы ала-буұрыл сақаллы, дүңки маңдайындағы жал-жал қамыстай өсик қаслары, ири көзлерін сууы тартылған хауыздай шүңгил көрсеткен, қус мурынлы, тонның сыртынан ала шапанын тасламайтуғын, басына сәллесін үйіп орап жүретуғын, бети *сүйкимли* адам еди (Т.Қайыпбергенев). Хрусталь жамлар «жән-н» етип *сүйкимли* хауаз берди (М.Нысанов).

СҮЙКИМСИЗ кел. Жағымсыз, көркемсіз, сықылсыз, көркем емес.

СҮЙЛИН ат. Тауық туқымлас жабайы қустың түрі, қырғауыл. Табылса қусының сазы, Алса өрдек, *сүйлин* ғазы (С.Мәжитов). Баз биреу өз жүгін өткерсе есап, Бирден сылқа түсер бууыны босап, Ушардан оқ жеген *сүйлинге* усап, Кәпелимде сарқып, бийғамға мегзер (И.Юсупов).

СҮЙЛИНДЕЙ кел. Сүйлинге усаған, сүйлин сыяқлы, сүйлин тәрізлі.

СҮЙЛИНЛИ кел. Сүйлини бар, сүйлинге ийе. Атка өз мейлинше шул күн жем беріп, *Сүйлинли* палауға сол күни тойып (Әжинияз).

СҮЙМЕН ат. Бир нәрсени ойыу, тесиу ушын арналған ушлы темир. Балта сүймен, жылым алың, үки ойын (Ә.Шамуратов). Белин бууып алды да, жеңіл кийинип, ушы биздей өткір полат *сүйменди* қулашлап музға урды (К.Султанов).

СҮЙМЕНДЕЙ кел. Сүйменге усаған, сүймен сыяқлы, сүймен тәрізлі. Қылық жоқ қудай сүйгендей, Шаңғалақ шақтың тис пенен, Тоң қопарған *сүймендей*, Сен шеккен сигаретлердің, Түтининен тандыр сөнгендей (И.Юсупов).

СҮЙМЕНЛЕУ ф. Сүймен менен ислеу.

СҮЙМУРЫҚ ат. (п. — отыз қус). Шығыс халықтары ауызеки поэтикалық дәретиушилигиндегі әпсанауий қус аты. Ағайин деп панана келген бир жетим торғайды услап берсең, *сүймурық* болғаннан не пайда (К.Султанов).

СҮЙРЕЛЕКЛЕҰ ф. Мәжбүрлеу, тартқылау, жулқылау. Карлыбайы түспегир *сүйрелеклен*, туұры усыяққа әкелди (М.Нызанов).

СҮЙРЕЛЕҰ ф. Тартқылау, жулқылау. Буны да *сүйрелен*, көп жерге шекем апарды (А.Шамуратов).

СҮЙРЕЛИҰ ф. Тарткыланыу, жулкыланыу.

СҮЙРЕСИҰ ф. Тарткыласыу, жулкыласыу

СҮЙРЕТИЛДИРИҰ фей. Тартылдырыу, созылдырыу. Ак сакалы көкирегін жапқан бир ғарры гөне шапанын *сүйретилдирип* қарап тур еди (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙРЕТИЛИҰ ф. Созылыу, асықтау, әсте қыймылдау. Зәриу турды орнынан, Қан зиркиреп мурнынан, *Сүйретилип* зордан-зордан, Сарайдан тез қашқан екен (Бердақ). Кемпир он қолының бастан тете бармағы менен көзиниң кирпичлерин сүртіп, гүрсинип орнынан *сүйретилип* турды: (К.Султанов). Хаял *сүйретиле* түргелип тас жонып атырғанларға қарай кетти (Т.Қайыпбергенов). Солай етип, бул имканияттан да қуры қалып, *сүйретилип* есиктен шықтым (М.Нызанов).

СҮЙРЕТИҰ ф. Тартқылау, жулқылау. Тозса сеплеп алын шалғайынан *сүйретип*, куралды парықсыз услайтуғын тынышлық уақыт емес дедим (К.Султанов). Мақат – Бейнеу – Қоңыратқа өрлетип, Төсеп барар рельсинди *сүйретип*, Көп узамай Гурьевтен гүлетип, Поезд минип қатнасамыз, ағайин (И.Юсупов). Тәрепpler бир-бирин тыңламады, урды, қырды, аттан кулатты, мойнына шылбыр таслап *сүйретти...* (Т.Қайыпбергенов). Не ушын мени жүз шақырым жерден *сүйретип* келдиниз? (М.Нызанов). ♦ **Шеңгел сүйретиу** – тырнап, қасып, арына, намысына, ашыуына тийип, қырсығып сөйлеу. Маман бундай *шеңгел сүйретиуді* күтпеген еди, Есенгелдиге олыа бир карады (Т.Қайыпбергенов).

СҮЙРЕТКИ ат. 1. Сүйрелип жүриу ушын арналған зат. Болмаса изине *сүйретки* етеди, бул кимге дәркар? (Ө.Хожаниязов). Гүманланып тез барсақ, қасқыр дегенимиз қылқа тонын аударып кийген Жандос бай екен, аттын *сүйреткисиндеги* Елмурат болып шықты (Т.Қайыпбергенов). 2. Сүйрелген из. Күн батып баратырғанда атының *сүйреткисин* кууалап жүрип, зорға дегенде оны тауып алды (Т.Қайыпбергенов). 3. Бир нәрсени питкермей созып жүриу, былықтырыу. Буны билер биреу ерте, биреу кеш: Баяғыдай «хүррийт-шәк»ке айырған, Обкомың жоқ сиясатқа *сүйреткен*, пахтакешке пахта егиуді үйреткен... (И.Юсупов).

СҮЙРЕҮ ф. 1. Тартыу, жылыстыруу. Бастыра тийелген шаналарын үшеуи зорға *сүйреп* кайтты (М.Әбдиреймов). Он мың әскер жыйнатып, Алты топты *сүйретип* («Қырк қыз»). — Баяғыда қыяттың бир жигити көлге барғанда нәретесин *сүйреп* баратырған шортанға ўәжге тур! — деп тура умтылған екен (К.Султанов). Суу пери суу шашып, салды айбарак, Жигит басым келди периге бирак, Қолаң шаштан тутып алып *сүйреди*, «Кулың болайын деп жерди сүй!» деди (И.Юсупов). Оны бүркіттей бүрип алып отауға *сүйреп* киргизди (К.Кәримов). Шара жоқ, келмеген адамды *сүйреп* әкелемиз бе? (М.Нызанов). 2. ауыс. Алып жүриу, басқарыу. Жаманларға хызмет етсең, Дослық мийримин көрсетсең, Исти кейинге *сүйретсең*, Ис ўайран болар ақыбет (Бердак). Ис жайында адастым да, албырадым да, ақыл сорадым да, артқа тартып, алға *сүйредим* де, әйтеуір, бар хызметимди атқардым (К.Султанов). Елди бүлдирген жау халыққа қарай және *сүйремекши!* (Т.Қайыпбергенов). **Сүйреп басыу** — асықпай, әстен жүриу. Күйеуи оның жууабын күтип турмастан сыртқа жууырып шықты да, жолда аяғын зорға *сүйреп* басып баратырған кисини шақырып алды (М.Нызанов).

СҮЙРИК ат. Пишенниң жаңа шыққан ушлы, жапырақсыз ўақты. Жағасында тууылып өскен Акдәрьяның буйра толқынларына, ийримли ағысларына, көлдің *сүйригине* семирп, ардаңлап жайылып жүрген желини жардай сыйырларға, дәрьяны өрлеп баратырған желкомлы кемелерге машкы етип, жаға бойының қоңыр самалына төсин керип, киришкисиз хаўасын симирип жутып, маўжырағандай болып, елитип балкып тур еди (К.Султанов). Қәдем бассан қаймығып, қар ерир суу болғалы, Бәхәр намасын шалып, гүрлеп сайға толғалы, Жап бойын қаплап *сүйрик*, шығар теректиң палы, Көл үстинде басланып қуслардың фестивалы, Таўда сунқар қус түлер, ярым, сен жүрген жерде (И.Юсупов). Күн сайын куў камысларға жарыса олардың түбине ийне ушлы *сүйриклер* шығып атыр (Т.Қайыпбергенов). **Сүйрик саўсақ** — жинишке, узын, тегис бармақ. Хаял-қызлардың бармағын теңеўде қолланылады. Емлеймиз, қайғырма хаслан, — Деп қол суғып жағасынан, *Сүйрик* саўсақлары менен, Градусник қойды оған... (И.Юсупов).

СҮЙРИКТЕЙ кел. Сүйрикке ұқсас, сүйрикке мегзес, сүйрик сыяқлы. Көлдин иши *сүйриктей* ақ пишен, орып жыйнап алын!... (К.Султанов). Екиншиси, сары сынлы, еле мурты тап

бермеген сүйриктөй бала жигит (К.Султанов). Оксана оның алдына шыгып «успакойся, успакойся» деп *сүйриктөй* бармаклары менен көз жасларын артты (М.Нызанов).

СҮЙСИНДИРИҮ ф. Жаксы көрсетиү, кеулин көтериү, йошландырыү. Оның жағымлы сөзи сезимимди *сүйсиндирип* жиберди (Ж.Аймурзаев). Мен Елликпен *сүйсиндирген* елдерди, Кула дүзде гүмшалатқан гүлдерди, Нурлы дәуран хызметине жеккенмен, Ата-баба безип кеткен шөлдерди (И.Юсупов).

СҮЙСИНИҮ ф. Кеуиллениү, жаксы көриү, рәхәтлениү. Халық сонда *сүйсинип*, ортаға қоршап алады («Қырк қыз»). *Сүйсинип* оны қушағыма алғым келеди (К.Султанов). «Бәрекелла! Мине, өлиге құрмет», Деп сүйсинип қарар гүмбезге хәр ким: «Қай заманның мүлки? Хан ба яки бек? Алым ба, шайыр ма бул жатқан мархұм? (И.Юсупов). Дана бийдин жайдары жүзинен *сүйсинген* балалар «жаксы» я «жаман» деудин орнына тек ыржыйысып күлисти (Т.Қайыпбергенов). Патма менен жуғырласып сөйлесип атырған Жаннаға *сүйсинип* қарады (К.Кәримов).

СҮЙСИНТИҮ ф. Жаксы көргизиү, унаттырыү, кеуиллендириү. Сөзин *сүйсинтер* елди көп, Кеттин орнынды белгилеп, Ким айтты сизди өлди деп? Жаксы шайыр өлмес болар (И.Юсупов).

СҮЛГИ ат. Бетти, қолды, тула беденди хәм басқа да затларды сүртиүге арналған шүберек. Сабын хәм *сүлгисин* алып, блиндаждан шықты (К.Досанов). Стол жапқыш, *сүлги*, перде, Бәри-бәри нағысланған, Еки офицер ана жерде, Қүлимлер зер рамадан (И.Юсупов). Куманды маған услатпаға жеркенип турған шығар деген ойда турғанымда, ол жууырып және ишке кирди де, бир сабынның алқындысы менен бет сыпыратуғын *сүлги* өкелди (Т.Қайыпбергенов). Қол жуумақшы болсам дәрхал *сүлгисин* ийinine салып, ләген-куман менен алдымда таяр болады (М.Нызанов).

СҮЛГИЛИК кел. Сүлги боларлык, сүлгиге жетерлик.

СҮЛДЕР ат. 1. Көринис, дене, форма. Мен жыйнаққа келгенде қуры *сүлдер* едим (К.Досанов). Қарсы алдындағы адамның *сүлдерине* бежирейип қарап турған Ажар: — Шүкир! — деп салқын пишинде жууап қайтарды (К.Султанов). Ябы менен Қоңырат урыуының арасындағы бир жал бийикликтин басында қууыршақтай *сүлдер* көрип, солай қайрылды (Т.Қайыпбергенов). — Мынадан таутайлақтың мүсинин

ислеуимиз керек, — деди пор менен сызылған *сүлдерди* көрсетип (М.Нызанов). Жандалбасада жулқынған *сүлдердің* еркекке күши жетер ме еди (К.Кәримов). 2. Бағдар, из. Қызды артына мингестирип, кешеги жолдың *сүлдері* менен жайырақ жүрип кете бересен (Қ.Айымбетов). 3. Елес, сәуле, сағым. Қәдирдин тек қыслауда адасып қалған ийттей ғана *сүлдері* бар (К.Султанов). Аталы-балалы еки *сүлдерди* Беркинбай мұңлы нәзер менен гүзетип қалды (К.Кәримов). Көз алдымда маған табыт буйыратуғын баслықтың *сүлдері* елеследі (М.Нызанов).

СҮЛЕЙЛИ кел. Формалы, үлкен, сулыұ. Қазаның не *сүлейли* сейдини усы отаулардан шықты (К.Султанов).

СҮЛИК ат. Құрттың аты, қан сорыушы құрт. Қысымы артып дозақтан, Қысылды халқы азаптан, Жермен көбейип жән-жақтан, *Сүлик* киби сорған екен (Бердақ). Снарядлар *сүлик* киби, Тамырлардың сорды қанын (Ж.Аймурзаев). Ызылдаған сонаның шаққанынан қашып, билдирмей қан сорыйтуғын *сүликке* тап болмасақ жақсы (Т.Қайыпбергенов).

СҮЛИКТЕЙ кел. Сүликке усаған, сүлик сыяқлы, сүликке мегзес.

СҮЛИҢГИР кел. Сулыұ, көркем, модель. Шопан қәдди-қәумети келискен бир *сүлиңгир* жигит кәлпине келеді (ққ.х.е.). Сүуен жақлы, сулыұшық, *сүлингир* арық бала сур шекпенинин жағаларын дүзестирип, шәбби асықтай шырп етип түргелді (Т.Қайыпбергенов). Жаслығымда тап сениң жаңағы балларындай, керек десең олардан да сулыұырақ, ұзын бойлыдан келген *сүлиңгир* жигит болдым (М.Нызанов).

СҮМБЕ ат. Мылтықтың түтесін тазалаұ, оқлаұ ушын арналған ұзын жиңишке темир яки ағаш. Қолындағы қуралын, сынық *сүмбесін* тартып алды (А.Бекимбетов). Әлле кимлер сатқынлық етип, *сүмбесін* алып таслаған екен (К.Султанов).

СҮМБЕЛЕҰ ф. Сүмбе менен бир затты тазалаұ, сойқалаұ.

СҮМБИЛ ат. (а.). Лала гүлдилер семьясына жататуғын ұзын пақаллы жабайы өсимлик хәм оның шоқ болып ашылатуғын шырайлы гүлі. Хауазында бардай булақ сылдыры, Мақпал жумсақлығы, гүмис сынғыры, Қара көзи көлге ымырт түскендей, Талдырмаш бойында талдың *сүмбили* (И.Юсупов). **Сүмбил шаш** — ұзын болып өскен сулыұ шаш. Сол күннен баслап ақ тамақ, *Шашы сүмбил*, юпқа додақ, Қууанышта болып қуунақ, Айын, күнин күткен екен (Бердақ). *Сүмбил шаш* сәуер яр болса, жолымда ол интизар болса (А.Дабылов). Жыллар өтер... Жан

жолдасынның, *Сүмбил шашын* аралайды ақ, Перзент көріп, кәлем қасының, Әжим басар әтирапын, бірақ (И.Юсупов).

СҮМБИЛЕ ат. (а. — *масақ, ай аты*). Шамсия жыл есабында алтыншы айдың аты, Хәсет хәм Мийзан айларының аралығы (22-август — 21-сентябрь күнлерине туұры келеди). *Сүмбиле* туұды сымпыйып, Ат семирди кунтыйып (ққ.х.н.).

СҮМГИРИҰ қ. симгириұ.

СҮМЕК I ат. Бесикке бөленген нәрестелердің жеңіл дәретін түбекке ағызатуғын най сыяқлы ағаштан исленген әсбап. Еркек *сүмек* қыстырганның бәрі еркек бола бермейди екен-ғо... (М.Нызанов).

СҮМЕК II ат. Қардың, муздың ерип, қайтадан музлауының нәтийжесінде пайда болған най сыяқлы муз. Муз *сүмеклері* төбемди тесип, ишيمة өтип, еримей ишегимди тырнауда, комиссия ағзаларының хәр қайсысы бир иркип көріп атыр (Т.Қайыпбергенов).

СҮМЕКЛЕҰ ф. Қардың, муздың ерип, қайтадан музлауынан пайда болған най сыяқлы жиңишке муздың ағыуы. Шашының етеги менен қасы, муртына *сүмекленип* қыраулы муз қатып, азанғы аязда шанада отырып қалжыраған Сағыйдулла орнынан салмақ пенен турып Тилемиске қарай жүрди (К.Султанов).

СҮМЕКЛЕҰ ф. Сүмек салыұ, қойыұ, сүмек орналастырыұ.

СҮМЕКТЕЙ кел. Сүмек сыяқлы, сүмек төризли, сүмекке усаған, сүмекке мегзес.

СҮМЕЛЕК I ат. Арнаулы өндирип женшилген бийдай, ун хәм май араласпасынан таярланатуғын, Наурыз байрамы қарсаңында писирилетуғын тағам. Шазада деген қыздың үйінде қайнататуғын *сүмелектің* көгин түйисиуге жыйналды (К.Аралбаев). Аман бол, *сүмелек* қайнатқан жеңге! (Маған жеңге болсаң, жаслар «шеше» дер), Нәубәхәр оянған айдын кешелер, Шүкирлик етерсең ғәниймет демге, Аман бол, *сүмелек* қайнатқан жеңге! (И.Юсупов).

СҮМЕЛЕК II кел. Босаң, симилтир, аңқаұ, ынжык, сылбыр. Ана кемеде отырған Садық деген *сүмелек* жигит, ол да жүзип шыққан екен (К.Султанов).

СҮМИРЕЙИҰ ф. Сылбыраұ, қунысыұ, әбигерлениұ, жууасыұ. Аяғымды *сүйреп* басып *сүмирейип* үйге қайттым (К.Смамутов). Төменде аузынан шыққан ыссы лебинен ғә колын үплеп, ғә колтығына тығып, аяғын тепсинип, әпшери

кууырылып Сәлийма *сүмрейин* тур екен... (К.Султанов).
— Сен неғып турсаң *сүмрейин*! — деп бир уакта кызына алып топылды (М.Нызанов).

СҮННЕТ I ат. (а.). Миннет, қарыз, парыз, ұазыйпа. Перзенттин тайдай гүнасы болса да, ата өтемек *сүннет* болады («Мәспатша»). Андын соң Томаұыл алды, Рәсүл *сүннәт* неках қылды, Томаұылдың бир уғыл болды, Бөдентай болған екән (Бердақ). «Әссалам» демеклик әуел басында, пайғамбар *сүннети* — инсанға хүрмет, Дослар, жаңа әсир босағасында, Дийдар көрисиүдин өзи ғәниймет (И.Юсупов).

СҮННЕТ II ат. Ер баланың қолын хадаллаў, кестириў. Бала жети жасына келди, *сүннет* еттирип, баланы мектепке берди («Қоблан»). Хожам исерсең, кеберсең, Өз дәулетине теберсең, Ешек пишпеге шеберсең, Ешек *сүннет* еткен хожам (Бердақ). Әжинияздың ой-парасаты, зийрек-зейини ағасы Мәтнияздан да, иниси Шәнияздан да өзге сынлы тулға екени *сүннет* жасынан берли Нуржамалға аян еди (К.Султанов). Қылышынан қан тамған Зулқарнайн шабыұыл менен Жәйхун бойларына жеткенде, бир сахабасы мынандай ақыл береди миш: «Халықтың бағынғанының белгиси, қызларын *сүннетке* ендирсин» (Т.Қайыпбергенов). Мусылманшылығыңды не менен дәлиллейсең?! Улыңды *сүннет* еттirmесең! (М.Нызанов).

СҮННИЙЛЕР ат. Қураннан басқа сүннетти де ийман-исеним дереги деп есаплаўшы мусылманлар.

СҮҢГИ ат. Ушлы, өткир, тесип киретуғын курал, найза. Қаңылтақ ер тақым ғайзап, Жүрек толды қанлы кекке, Ак *сүңгил* сууық найза, *Сүңгир* ыссы көкирекке (И.Юсупов). Қайыр өз әжели менен өлген Бөрибасар менен алысқан касқырдың шаншып өлтирген көк *сүңгиден* айырылып қалғанына өкинди (К.Кәримов).

СҮҢГИГИШ кел. Суўға сүңгиүди жақсы билетуғын, уқыплы, шебер.

СҮҢГИМЕЙ кел. Бөтен үйге сорамай кирип кете беретуғын, араласа беретуғын. Бирли-жарым қыдырмайшы — *сүңгимей* жетимлер ғана бир тамағы ушын үйден үйге жууырып жүр (К.Султанов).

СҮҢГИСИҰ ф. 1. Суў астына бирге түсиў, суў астына бирге кириў. 2. Кириў, суғылысыў, араласыў. Алаярлар адамлардың қолтығы астынан *сүңгисип* алға өтти (Т.Қайыпбергенов).

СҮҢГИТИҰ ф. Суу астына, жерге ямаса кисеге (калтаға) басқа бир затты киргизиу, шөктириу ямаса адамды мантыктыруу. Бирак та, ол тууған жерге, *Сүңгитип* берик тамырларын, Төзди барлық бәлелерге, Женди хәм де өз душпанын (И.Юсупов).

СҮҢГИҰ ф. 1. Сууға батыу, шүмиу. Бир уақытта Бөрибай сууға *сүңгип* жок болып кетти (А.Бекимбетов). Аттың жал куйрығы сууға *сүңгип* шыққандай сабалақ-сабалақ собықласып қалғанына карағанда шабарман жасауылды көриуден далбай қағып шаба берген (К.Султанов). Қыз суу шашып қашар, жигит кууалар, Жүзге шарп-шарп тийер суу моншаклары, Жигит *сүңгип* келип кушақлап алар, Дәрья болып ағар кеуил кумары (И.Юсупов). Жас балаға шекем қаст етсе, қысында үки ойып, илме менен, жазында суу астына *сүңгип*-ақ бирли-ярым балык тутуыуына имканият бар (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Кириу, суғылысыу, араласыу. Айымжамал аламанның ишине *сүңгип* кетти (Ө.Хожаниязов). Келе сала отаудың аузындағы жигит пенен гүрриндесип ишке *сүңгип* кирди (К.Султанов). Уатанымның тауларының шыңында, Суңқар қустай палапанын түлеткен, *Сүңгий* билсин деп ушырар дауылға, Жөнелтерде шайыр сени жүректен (И.Юсупов). Үлкен улы Убайдулла султан *сүңгип* кирди (Т.Қайыпбергенов). Ол ишкериге *сүңгип* кирди (К.Кәримов).

СҮҢГИҰИР ат. Сууға шүмгиш суу қусы. Пышықлы кекшил, *Сүңгиуир* епшил (Б.Исмайылов).

СҮП ат. Гезлемениң бир түри, жуқа ақ гезлеме. Жағасын молдан қайып жийеклеген ақ *сүп* көйлегиниң етегин желпип, ылақаның қарнындай иркилдеген семиз курсағын арқа жаққа қаратып жатыр (Т.Қайыпбергенов). Тойының изи хәсиретке айланғаны ушын көкиреги зәрреге толы Палұанның көзлери еки колының үстинде жатырған мархумның бетине жабылған ақ *сүп* астынан копырап атырған кардай аппак шашында (Т.Қайыпбергенов). Мауыты бешбентин, калпағын шешип колына алған, ақ *сүп* көйлеги тер менен жауырынына жабыскан (К.Кәримов).

СҮП ДЕҰ ф. Дем шығарыу, дем салыу, үп-сүплеу. *Сүп* деп демин салғанда, каткан музды ериткен («Қырк кыз»). Анау күни болса, моллаға жиберген бир дастурхан нанынды алдынан «хак, *сүп!*» деп колын жайып шыққан қәлендерлерге берип жиберипти (Т.Қайыпбергенов). ♦ **Сүп демей жазылыу** — демде, тез, дәрриу тәуир болыу.

СҮР I ат. Еттиң, гөштиң дузланып, кептирилген түри.

СҮР II ат. (а. — *шақ, мүйиз, карнай*). Қуранда айтылыуынша, қыямет күні Исафыл периште тәрәпинен шертилетуғын, шақтан (мүйиз) исленген карнай. Бердақ дер, сөзимди айтып кетейин, Бақ болмаса, қор өмирди нетейин, Болмаса дүньяны қарап етейин, Қәне, маған Исафылдың *сүрин* бер! (Бердақ).

СҮРГИ ат. Ағаштың жүзин тегислейтуғын қурал, әсбап.

СҮРГИЛЕУ ф. Сүрги менен қырыу, жоныу, тегислеу.

СҮРГИН ат. 1. Ески дәуірлерде мәмлекетлик органлардың қарары ямаса суд хұкими менен жаза ретинде басқа жерде жасау ушын мәжбүрий түрде бир жерден екінши жерге көшириу, жер аудару, қууғын. Бириниз Байрондай ерк ышқысында, Керип көксинизди тау боранына, Патша *сүргинінде*, заң қысқысында, Қанша жәбир келди Пушкин жанына! (И.Юсупов). *Сүргинге* кеткенімде өзге биреуге тийип кетипти (К.Кәримов). Мектепте оқығанбыз, Тарас Шевченко Арал тенизи бойында *сүргинде* болған (М.Нызанов). 2. Аұйрманлық, қыйыншылық, азап. Сөйтип, шырақларым, былтырдан бери басымызға бир *сүргин* түсе баслады (К.Султанов). Ана тилим, сен — басқадан айырмам, Сен турғанда мен де әдеуір шайырман, Сонша катал *сүргинлерде* жоғалмай, Бул күнлерге жеткениңе қайылман (И.Юсупов).

СҮРГИИШИЛИК ат. Әбигершилик, аұйрманлық, қыйыншылық, азап. Аман қоймай усы халға, Көп адамды салып жолға, Қазыуға айдады бәрха, *Сүргиншилик* болды быйыл (Бердақ).

СҮРДЕУ ф. Көп жүрилген издің орны. Есапсыз көп ғунанның *сүрдеуін* көрди («Мәспатша»). Енди орыс патшасының жетегине ермесек, басқа *сүрдеу* жол қалған жоқ (К.Султанов). Гөне ырашлар — жер тыртығы, Пахта еккен бәрин жығып, Жол өз *сүрдеуінен* шығып, Жаңа гүзар менен жүрер, Жер жанарса, жол гөнерер (И.Юсупов). Оның жер баұйрлап жылысқан *сүрдеуін*, оннан бери неше рет жауған қар, әлле қашан бүркеп таслаған (Т.Қайыпбергенов). Кеше ғана атлар шабысқан *сүрдеу* демде қумшаұйт топырақ пенен көмилип қалған (М.Нызанов).

СҮРДИРИУ ф. Жерди айдатыу, сүриу.

СҮРЕ ат. гөн.с. Қуранның, бөлими, тарауы. 114 бабының бири. Әптийектиң ежесинен шығып, *сүресине* түсе алмай, Тилегеннин

жүйкеси қурыды (Қ.Айымбетов). Олардың биразы араб, парсы тилин терең үйреніп, қуанның *сүре*, аятына мәни беріп, билим жарыстырады (К.Султанов). Не деген жағымлы нәзик хәм көркем, Тил менен сайрайсаң кеткенше есин, Бейиш хауазынан илхамланып сен, Оқыйсаң «Ләйлатул қәдир» *сүресин* (И.Юсупов). «Қураннан бир *сүре* оқып бер», — десе не қыламан?! (М.Нысанов).

СҮРЕЙ ат. Сыкылы, әпшери, жағдайы. Олар бий шақырығына қууанышлы келсе де, кең отаудың бир қапталын ийелеген жаў-жараклы нөкерлерди, ал төрде өли *сүрейинде* дастықтай созылып жатырған Маман бийди көріп, хаулыққанынан көзлери патлййысып, Есенғелди бий ийек атқан орынларға аманат жайласа берди (Т.Қайыпбергенов).

СҮРЕН ат. 1. Күшли шаўқым, басабас, қырғын. Күн жағынан тийеди, күнде *сүрен* салады («Алпамыс»). Жәмийла атасынын *сүренине* тил қатпады (К.Султанов). Жез қоңыраў таңғы уйқыны қашырып, Сыйып отыраман еплеп партаға, Шаўқым-*сүрен* хәпзаматта басылып, Сиз пайда боласыз және ортада (И.Юсупов). 2. Шақырық, уран. Пүткіл халық тынышлыққа турған так, Тынышлық *сүрени* женеди хәрүак (Ә.Шамуратов). Бул атланысқа атам — деген бала, ботам — деген ата, ярым — деген қыз-келиншек жаўынгерлерге жәрдемге шықсын деп жар салған халықтың *сүрени* уйытқы болды (К.Султанов). Шық жырларым жаўдың жанын зирлетип, *Сүрен* салып хақыйкатшыл тил менен, Келешектиң арзыуларын жыр етип, Шалқыт көкке бар даўыс, бар үн менен (И.Юсупов).

СҮРЕНЛЕСИҰ ф. Бақырысыу, шаўқымласыу, пәтленисиу.

СҮРЕНЛЕҰ ф. Сүрен, шаўқым салыу, пәтлениу. Кабакты қоя беріп, *сүренлеп* ауылға қайта жуўырды (К.Султанов). Ескиликтің кара түнлигин туўрап, Жаңа әлип дүзип, хатты сулыулап, «Қаллаш, латынлас!» деп ашшы қыйқыулап, Таң азаннан *сүренлеген* ағалар (И.Юсупов). Мурат шайық алыстан усылай *сүренлеп* киятыр (Т.Қайыпбергенов).

СҮРИМ кел. 1. Сүриу ушын таярланылып қойылған ямаса сүрилген жер. 2. Сүрилип атырған уақыт.

СҮРИНДИРИҰ ф. Сүрниктириу, соқлықтырыу, шалыу.

СҮРИНИҰ ф. Сүрнигиу, соқлығыу, қағысыу. Думан тарқап, күннің көзи көринсе, Жорға минген омбасына *сүринсе*, Ығбал деген нәрсе түсима енсе, Оңымда хәммеси әрман көринди (Бердақ). Бала оң жағына қаймығып, дизерлеп *сүринди* де,

жығылған орнынан оң қолын демеп, ушып турып, топай толы етегинен шеп қолын жаздырмай, құлдырап қашты (К.Султанов). Адам болыу ис емес аңсат, Атқара алмай қаласан бәрін, Ат сүрінсе набада жансақ, Безер базы бир дос-яранларын (И.Юсупов). Желкеси гүжирейип, мойнын алға еңкейтип, сүринип кететуғындай болып жүреді (М.Нызанов).

СҮРИҰ I ат. Жайылып жүрген көп мал, қой, ешки, жылқы хәм т.б. Даланды қаппаған сүриу-сүриу мал, Жегениң пал-каймақ жая менен жал (И.Юсупов). Түси екенине, оны екенине түсинбей, кешегі сүриудің жүріп кеткен изине барды (Т.Қайыпбергенов). Үйлеринен жууыра-жууыра шыққан олар дөгеректе сүриулер менен падаларды көріп хайран қалысты (К.Кәримов). Ол жердегі жыбырлаған корабльлерді көріп, көз алдыма суу ишип болып, отарда дем алып жатырған мыңлаған қойлар сүриуі елеслеп кетті (М.Нызанов).

СҮРИҰ II ф. 1. Айдау, аудару, жару. Атаудың бәлент жерлерине қос әкеліп сүрді («Қырқ қыз»). Егисликте таза усыл қолланып, Барлық жерді сүрдик трактор менен (Ж.Аймурзаев). Өзі сууын ашып, Өзі жер сүріп, Дийқаншылық етип жүргендей бунда, Зәбердес дигилдиклер балағын түріп, Жүрер шыр-пыр болып шелдің басында (И.Юсупов). Бегдулла менен және бир кисі, атамның атқосшысы Омар пилтабанлық етип, ұлы Нурабылла менен өгіз орнына гүнде сүйресіп, жер сүріп атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Сүргі менен ағаштың жүзін алыу, тегіслеу, қыру. 3. Ысыру, ийтеру. Қурашын желкеге сүріп бир уақта, Нәзерлеп ол қарсы алдына қарады, Аңлай-аңлай серлеп көрсе уақта, Саллана-долана бир қыз барады (И.Юсупов). Нәтийжеде балалар өлімшилигін изертлеу және артқа сүрилип бара берер еді (М.Нызанов). ♦ Гәштин сүриу — рәхәтленип, хәз етип жасау. Мен үш жылдан бери кекселиктің гәштин сүріп атырғанымды, көшеміз абаданласып атырғанын, ұл-қызларым жұмыс пенен тәмийинленгенін, шаңарағымыз бенен оғада татыу жасайтуғынымызды ауыз толтырып айттым (М.Нызанов). Дәуран сүриу — бардамлы жасау, қыйыншылықсыз өмір кешіру. Жаксы адам душпанларын құлдирмес, Қолдан келсе ана дәуран сүрдирмес, Бөрі арығын хеш уақытта билдирмес, Сол жигиттің жаны құрбан халық ушын (Бердақ). Заманың бар шалқып дәуран сүрмеге, Суұман десен, тасқын болып ағып өт, Желмен десен, дүбелей бол дүрлеген, Шоқпан десен, жүректерді жағып өт (И.Юсупов). Усылайынша үш жыл

«кимсен, министрдин атқосшысы» болып *дәуран сүрдим* (М.Нызанов). *Дүньяны жалпағынан сүриу* — ойланбастан, не жеймен, не ишемен демей, социаллық жақтан тәмийинленип жасау. Биримизди-биримизге билдирмей *дүньяны жалпағынан сүрип* жүрген, ол бузакы! (М.Нызанов). *Жорға сүриу* — бурынғы уақытлары жорға ат миниу, жақсы, бардамлы жасау. Сәмен жорғаның белине минип, *жорғасын сүрди* («Мәспатша»). Әтирапына көз жууыртып отырған Ажар да *жорға сүрип* шерин таркатып киятырғандай кеуили әласпанда!... (К.Султанов). Бул заманда *жорға сүриу* таң емес ғой, дослар, бирак, Сөйтседағы сазендениң өнерине кеуил инак, Сулуу сазды тынлағанда бой жымбырлап, кеуил йошып, Болмассан ба, шийрин қыял жорғасына мингендей-ақ (И.Юсупов). Ғарры өсик қасларын көтерип Ырыскул бийди таныды: — Қоныраттың ханы, ел бүлип атырғанда *жорға сүрип* жүрсең ғой? (Т.Қайыпбергенов). *Зауқы-сапа сүриу* — ойнау, күлиу, хәз етиу, кеуил көтериу. Аға беглер, болмаң қапа, *Сүриң* беш күн *зауқы-сапа*, Шеккен болсаң жәбириу-жапа, Саған дәрман излер едим (Бердак). *Ишин сүриу* — жулуу, тартыу, бүлдириу. Бул ақ қустың әрманы көп, Хәз етпеди аң аулап жеп, Қустың *ишин сүремен* деп, Аталыққа сөз бергениң (Бердак). *Қыял сүриу* — ойланыу, қыялланыу. Сондай сулуу, сондай сырлы үн менен, Олар тамылжытып сайраған уақта, Сәубетлес болғандай «Мың бир түн» менен, *Қыял сүрер едим* жүрип аулақта (И.Юсупов). Өз-өзинен *қыял сүрип* Кузьма Бородинлерге «сизлер де қайтынлар, қаракалпак ели неше мәрте сандалып посса да, еле аман, хәммеге дағазаланлар» деуге нийетленип турады да, өзін әрең иркеди (Т.Қайыпбергенов). Аттан түсип, пәске карап отырып *қыял сүрди* (К.Кәримов). — О-о! — деп ол мойнын пәтикке карай созып қыял *сүрди* (М.Нызанов). *Өмир сүриу* — жасау, тиришилик етиу. Шаққан аяқ басып хызмет етпесең, Күнлер көриу қыйын бундай заманда, Ойлап-ойлап максетіңе жетпесең, *Өмир сүриу* қыйын бундай заманда (Бердак). Ешамақ пенен Дошамақ узак *өмир сүрипти* (Қ.Айымбетов). Сол күнге жеткенше тәбият пенен айкасып *өмир сүриу* керек (К.Султанов). *Өмир сүрип* алпыс жети жыл, Не сынаудан өтсе де басы, Еле бир жигиттей күши бар, Бүгилмеген полат тулғасы (И.Юсупов). Бир китаптан оқығаным бар: сырттың сулуулығы бир қарауға жақсы, жанның сулуулығы *өмир сүриуге* жақсы, — деди гәпинин ақырында (Т.Қайыпбергенов). *Хүким сүриу* — басқарыу, бийлик етиу. Бул

дүньяға кеуил берген, Өлмеймен деп ғапыл жүрген, Жети ыклымға *хүким сүрген*, Искендер не болған екен? (Бердак). Ол кетти, мен қалдым суўдың бойында, Суў пери сыйқырлап кеткендей сонда, Бас айланды бахыт суўын ишкендей, Сырлы бир күш *хүким сүрип* ойымда (И.Юсупов). Оларды да ўақтында бийлиги *хүким сүрип* турған, қолларында мөри бар кимселер арзан-ғиреўге сатып алып, аяқ астынан бай болып шыға келген еди (М.Нызанов). **Сүре жығылыў** — жерди сүзип жығылыў. Есенгелди жолда шаршағаны ушын емес, қуўанышын көтере алмай, үйине кире, төрге *сүре жығылды* (Т.Қайыпбергенов).

СҮРИҰЛИ кел. 1. Сүрип таярланылып қойылған жер. 2. Сансыз көп маллар. *Сүриўли* қойың жоқ яне де малың, Сонда да мурның да батпан шамалың (Әжинияз). Шайырдың *сүриўли* қой, үйирли жылқы айдағаны бар ма? (К.Султанов).

СҮРЛЕНИҰ ф. Кептирилиў, қақланыў, дузланыў.

СҮРМЕ ат. Қас хәм кирпичти бояйтуғын бояў. Пәрен орамалын оран, Ара берип өзине, *Сүрме* жағып көзине («Мәспатша»). Маған өзлериниз сыбырлап жаста, Шақырған жериңизде болсам деп келдим, Сизлердің изиниз түскен хәр тасты, Көзлериме *сүрме* қылсам деп келдим (И.Юсупов).

СҮРМЕЛЕКЛЕНИҰ ф. Сүрнигисиў, қақлығысыў, соқлығысыў. Акбийдай дир-дир етип орнынан тикейди, бирак аяқларын баса алмай, *сүрмелеклене* ошаққа жығылды (Т.Қайыпбергенов). Енди қараңғыда *сүрмелекленип* қайда барасызлар? (К.Көримов).

СҮРНИГИҰ ф. Қағылыў, соқлығыў, дүгилиў, жығылыў, қулаў. Жаңылмас жақ болмас, *Сүринбес* туяқ болмас (ққ.х.н.). Жолға шапсам неден атым *сүрникти*, Гөя ақыр заман жақын көринди (Омар). Қәдир сүзек кеселден жаңа турғандай дәрманы қурып, аяғын *сүрниге* басып, пароход кетип баратырған жаққа қарай жағысты жағалап жуўырды (К.Султанов). Мине, усылай ойлап киятыр ойшыл, Аяқ *сүрниккенде* ойлар серпилер, Бул үш күн мысалы үш азаплы жыл, Узақ ўақыядай болып елеслер (И.Юсупов). Олардың хәммеси кисиниң есинде қала бергенде, онда оның өз басы бир өзине аўырлық қылып, хәр адымда *сүрнигип* жығыла берер еди (Т.Қайыпбергенов). Оның жүриси өнбес, адым жерде еспе қумлар менен тамыры суўрылайын деп турған қаңбақларға *сүрнигип*, еңтерилип барып турып кетер еди (М.Нызанов).

СҮРТИЛИҰ ф. Тазаланыў, жағылыў, сыпырылыў.

СҮРТИНИҮ ф. Тазаланыу, сыпырыныу.

СҮРТИСИҮ ф. Тазаласыу, сыпырысыу.

СҮРТИҮ ф. 1. Тазалау, сыпыруу. Палуан фуражкасын алып, көзин қол орамалы менен *сұртти* (Ө.Айжанов). Кемпир он қолының бастан тете бармағы менен көзинің кирпичлерін *сұртип*, гүрсиніп орнынан сүйретіліп турды (К.Султанов). Полат минезли сол адамның көзлерін алма-гезек *сұртип* турғанының үстине келип, табанын шегелегендей сәррийди (Т.Қайыпбергенов). Диван кроваттың үстине тақлауы менен турған бет-қол сыпыратуғын, аяқ *сұртетуғын*, жууынатуғын сұлги, көпшик қап, простина хәм одеяло қаптарды таслады (М.Нызанов). 2. Жағыу, ысқылау. Жаланаяқ май топырақты шаңғытып, Барлық соқпағыңнан жууырап едим, Бурқып аққан ылай сууын Әмиұдің, Жүзлеріме *сұртип*, жууынар едим (И.Юсупов). Муғаллимнің үйретиуі бойынша ғана әуели қолларыма, соң бетіме, мойныма, басыма *сұрте* басладым (Т.Қайыпбергенов). 3. ауыс. Жумсау, пайдаланыу. Мүтәжге *сұрт*, сарп етпегил басқаға (Ә.Шамуратов).

СҮРТИҮШИ ат. 1. Тазалаушы, сыпырушы. 2. Жағыушы, ысыушы.

СҮТ ат. 1. Адам (хаял) хәм сүт емизйуши урғашы хайуанлардың лактация дәуірінде *сүт* безлерінде ислеп шығарылатуғын, жаңа тууылған нәсилди азықландыратуғын қурамалы химиялық бирикпели ақ рендеги сұйықлық. Мен бир перзент, сен бир ана, Емдим *сүтиң* қана-қана, Сен көлімсең, мен бир сона, Күним, ақлы данамсаң сен (И.Юсупов). Мынау әкелген қызы бир әли хаялдың емшегін сорып *сүт* таба алмай шырқырап атыр екен (Т.Қайыпбергенов). 2. Шаруа малларынан алынған азық-ауқат өнімі. Белин бууған қызыл ийек кемпирлер *сүт* писирип, шай қайнатып отыр (А.Бекимбетов). Гүлжәмийла жеңгей кууанып, Бир кастрюль *сүт* алып келди, «Уста кәйним, әкелдим саған *сүт*, Мә, ишип ал мауқынды басып» (И.Юсупов). Тап усы демде қазанда писип атырған *сүт* бирден тасып, қақпақты көтерди де, ошаққа төгилди (Т.Қайыпбергенов). – Түйенің *сүти*, көздің жасындай куйсаң қара шайың көп-қойу болады (М.Нызанов). 3. Айырым өсимликлердің пақалы ямаса дәніндеги ақ сұйықлық. Жатсақ-турсақ «куда» деймиз, Быйыл толар гүллән кемис, *Сүттен* камыр болды тегис, Көпсинбегей «алла» бизге (Бердак). Ха сүтилмек, сүтилмек, *Сүтке* толған сүтилмек! Әсте ғана жулайын, Жартыламай пүтинлеп (И.Юсупов).

СҮТ БУРЫШ ат. Гүришке сүт куйып исленген суйық аўқат, ас. Ҳа адамлар, халқымыз аш, ашпыз дей бересизлер, *сүт бурыш* та таппайсызлар ма? — деди (Қ.Аралбаев).

СҮТ ЕМИЗИҰШИЛЕР ат. Балаларын өз сүти менен бағыушы омыртқалы хайуанлар класы.

СҮТИЛМЕК ат. Шыйратылып өсетуғын жабайы собыклы өсимлик. Этшөк келсе албырап, «Бәхәржанды күтин» деп, Жап бойында жаўдырап, Көгередиди *сүтилмек* (И.Юсупов).

СҮТИЛМЕКТЕЙ кел. Сүтилмекке усаған, сүтилмек сыяклы, янлы, сүтилмек тақылетли. Оннан жоқарыдағы ақ хәм қызыл басқур қошқар мүйиз нағысқа *сүтилмектей* торланған (К.Султанов).

СҮТЛИ кел. 1. Курамында сүти бар, сүт қосылған, сүт салынған. 2. Сүтти көп беретуғын.

СҮТСИЗ кел. 1. Сүти аз ямаса сүти болмаған. 2. Курамына сүт қосылмаған, сүт салынбаған.

СҮТТЕЙ кел. 1. Сүт сыяклы, сүт тәризли, сүтке усаған. 2. Аппақ. Көзлериниң жасын *сүтттей* аппақ шаршысы менен сыпырып, маңлайынан шорп-шорп сүйдиде, мойнына отырғызып кетип қалды (Т.Қайыпбергенов).

СҮТХОР ат. (п. — *пайда алыушы*). Пул қарыз берип, проценти, пайдасы, өсими есабынан байлық арттырыушы адам. Уры байымайды, *сүтхор* семирмейди (қ.қ.х.н.). Мен байларды айтып отырғаным жоқ. Олардың бәри де *сүтхор* (К.Султанов). Хәтте, «жол қәрежетке» деп Ныязбек *сүтхордан* өсимине он теңге алып шықты (К.Кәримов).

СҮТХОРДАЙ кел. Сүтхор сыяклы, сүтхорға усаған, сүтхорға мегзес.

СҮТХОРЛЫҚ ат. Аўыр шәртлер менен қарыз берип, пайда алынатуғын искерлик.

СҮҰЕН ат. Балықтың ҳасыл, семиз түри. Гилең сүуен балық кемелер толы, күндегиден бәлент қызлардың қолы (Ә.Шамуратов). Жазда келсең бекире менен сүуен жейсең (К.Султанов). Журт айтысты «Еркин — тәуір өзек» деп, «Мине, бул өзекке келди гезек» деп, Сүуында *сүуенлер* көп курды ойын, Сыңсыған тоғайлар қаплады бойын (И.Юсупов).

СҮҰЕНДЕЙ кел. Сүуенге усаған, сүуен сыяклы, сүуенге мегзес, сүуен тәризли.

СҮҰЕНЛИ кел. Сүуени көп, мол, сүуенге бай.

СҮҰРЕТ ат. (а. — *көринис, тымсал*). 1. Бир нәрсениң қағаз яки басқа затқа түсирилген түри. Рафаэль өзи салған *сүуеретине*,

Ашык болып калғаны есинде ме? Гүрилдеп кол шаппатлар еди сондай, Тәбият сендей сулыў перзентине (И.Юсупов). **2.** Фотографиялық жол менен қағазға түсірилген түри, фотосүүрет. Сапардың армияда түскен *сүүретин* алды (К.Султанов). Сарғыш тартқан *сүүретлериң* бир қатар, Қырау шалған басымды да ырғатар, «Сениң неге тисин кетик, шашын ақ, Айтшы, ата?» деп ақлығым тил қатар (И.Юсупов). Бийтаныс жигитлер маған бир, *сүүретиме* бир қарайды (Т.Қайыпбергенов). *Сүүретке* түсірип алсаң да болып тур-аў (М.Нызанов). **3.** Сүлдер, түр. Хәм айна көл бетинен, Өз *сүүретин* көрди ол, Сөйтип өз келбетине, Ашык болып жүрди ол (И.Юсупов). Шамасы ғарры *сүүретинде* келген Қызыр ата болса керек, деп әңгимесин тамамлады Үмбет (К.Кәримов).

СҮҮРЕТЛЕМЕ ат. Бир нәрсе ҳаққында берилген образ, тәрийиплеме.

СҮҮРЕТЛЕИИҰ ф. Баянланыў, тәрийиплениў.

СҮҮРЕТЛЕҰ ф. Тәрийиплеў, баянлаў. Бир неше хәдийсенін жуўмағы болған бир үлкен ўақыяны *сүүретлеў* — қарақалпак дәстанларына характерли нәрсе (Қ.Максетов).

СҮҮРЕТЛИ кел. **1.** Келбетли, кейипли. Мен енди он төрт жасымда, Ышқы саўдасы басымда, Қыз-жаўан енип түсимде, Таўыс *сүүретли* өмирим (Бердақ). Жигит көрди анық анадай жерден, Қумырска *сүүретли* нөзик бел екен, Қынама бәшпенти тамамы зерден, Қыз екен әндамлы «келсең-кел» деген (И.Юсупов). **2.** Сүүрети бар. Мен алдымдағы кофеге қарар екенмен, үплеп жиберсең өшип кетейин деп турған ақ-сары көбиклерди көрип, *сүүретли* журналларда көретуғын рекламалар көз алдыма елеследі (М.Нызанов).

СҮҮРЕТСИЗ кел. Сүүрети жоқ, сүүрет салынбаған, сүүрет болмаған.

СҮҮРЕТТЕЙ кел. Сүүретке усаған, сүүрет сыяклы. Қуаныштан ба, қорқыныштан ба, Аманлық Мурат шайыққа тигилиўи менен лал болып, тастан жонған *сүүреттей* қыймылсыз қалды (Т.Қайыпбергенов).

СҮҮРЕТХАНА ат. Сүүретке түсиретуғын орын, жай.

СҮҮРЕТШИ ат. **1.** Сүүрет салыўшы, ислеўши, соғыўшы. Жекен қалпак күннен жасырып басын, Ислер салыкешлер умтылып шердей, Мисли шырша тастан ўатан картасын, Кестелеп атырған *сүүретшилердей* (И.Юсупов). **2.** Сүүрет түсириўши, алыўшы, фотограф. Хәр тәрәптен *сүүретшилер* топланып, дүрмин

карағандай үңилип қалды (Ж.Аймурзаев). — Мына жигит республикалық газетаның хызметкерлери Қурбанов, ана жигит сол газетаның *сүүретшиси* — Төреев (К.Султанов). Ортаға шығып алған *сүүретши* жигит хәммени гә топары менен, гә бөлек-бөлек *сүүретке* алып атыр (М.Нызанов).

СҮҮРЕТШИДЕЙ кел. Сүүретшиге усаған, сүүретши сыяклы.

СФЕРА ат. (гр. — *шар*). Хәмме ноқатлары кеңисликтің бир орайынан (ноқаты) тең узақлыкта жайласқан шар сырты.

СФИНКС ат. (гр. — *бууыушы өлим руұхы*). 1. Грек мифологиясында қанатлы ярым урғашы арыслан, ярым хаял көринисіндегі мақлук. 2. Әйjemғи Мысырда денеси арысланның, басы адамның басы, отырған жағдайдағы әпсанауий мақлуктың естелиғи.

СФРАГИСТИКА ат. (гр. — *мөр*). Тарийх пәниниң мөрлерди үйренетуғын жәрдемши тарауы.

СХЕМА ат. (гр. — *келбет, көринис, форма*). 1. Имарат, машина, механизм хәм т.б. улыўма әхмийетли тәрәплери хәм бөлимлери, бөлеклери ортасындағы байланыс шәртли белгилер менен масштабсыз сәулеленген сызылма. 2. Улыўма исленетуғын истиң үлғиси, жобасы. Мениң универсалым быйыл 60x45 *схемасына* қолайластырылды (К.Султанов).

СХЕМАТИЗМ ат. 1. Схема көринисіндегі, схемадан ибарат болған. 2. Улыўма түрдегі, әпиўайы.

СХОЛАСТИКА ат. (гр. — *илимий, билимли*). 1. Диний көзкарасты теориялық тийкарлаўға умтылған, орта әсирлерде Батыс Европада раўажланған диний философия. 2. аўыс. Турмыстан ажыралып қалған, жүзеки билим, былшылды.

СЦЕНА ат. (итал. — *сахна*). Театрда, көркем өнер сарайларында тамашағөйлердин алдынгы тәрәпине орналасқан артистлер тәрәпинен ойын көрсетиў ушын арналған бийик орын. Көркем өнер тарауына тийисли термин.

СЦЕНАРИЙ ат. (итал. — *сахнаға тийисли*). Пьеса, опера, балет спектакльлери, кино, телевидение, көркем өнер ғалаба тамашалардың жобасы, сюжет дүзилиси, әдебий-драмалық шығарма. Муратбай қосшым, *сценария* бойынша ойнап, *сценария* бойынша сөйлеп жаман үйренип кеткен екенбиз (М.Нызанов).

СЦЕНАРИСТ ат. Сценарий жазыўшы адам.

СЧЁТ ат. Есап-санақты есаплаўшы ағаштан исленген әсбап. ...Заводтың бухгалтериясында хаял-еркеги бес-алты адам, кими архивти аударып, кими *счёт* қағып отыр (К.Султанов).

СЧЁТЧИК ат. 1. Белгили бир нәрсениң санын яки басқа да есабын көрсететуғын әсбап, аппарат. Электр счѐтчиги. 2. Қандай да бир жумыстың есабын жүргизетуғын адам. Таўмурат ферманың *счѐтчиги* болып ислейди екен (Г.Изимбетов).

СЪЁМКА ат. (р. — *сүүретке алыу*). Сүүретке алыу, киноға, видеоға түсириу.

СЫБАҒА ат. Үлес, пай. Адам адамнан кем болмайды, тек *сыбағасы* артық болады («Мәспатша»). Тапсырыуға тапсырдым, *сыбағам* да мол болды (Т.Қайыпбергенов).

СЫБАЙ ат. Қатар, қоңсы. Қыстырып белге полатты, Минип алды жүйрик атты, Аралап *сыбай* елатты, Булар қашып кеткен екен (Бердақ).

СЫБАЙЛАС кел. Қатарлас, қоңсылас, иргелес. Оннан ары қарақалпақтың «Қабасан», «Ашамайлы», қазақтың «Қаракесек» урыулары *сыбайласып* қонған (К.Султанов). Баяғы кебирлик пахта жер болған, Ақ жайлар көбейип *сыбайлас* қонған, Машиналар жүйиткип барар тас жолда, Бир жағы жүзим бағ, бир жағы палыз (И.Юсупов). Тап мен айтқан нақылдың өзи болмаған менен, мәниси соған *сыбайлас* нақыллар орыста да, орманда да бар екен (М.Нызанов).

СЫБАЙ-САЛТАҢ кел. Қолында көтерген хеш нәрсеси ямаса қасында жолдасы жок. Төрт күннен соң *сыбай-салтаң* қағып заводка барды (К.Султанов). Аманлық, естен айырылды, бирақ «Жақсылы-ы-ық!!!» — деп шақырғанын қоймай, *сыбай-салтаң* жууырып кете берди (Т.Қайыпбергенов). — Ауа, келгенде *сыбай-салтаң* единиз, — деди қасымдағы киси де (М.Нызанов).

СЫБАҚ ат. Көп, мол. Сабыровтың өкпеси өшип, парға түскендей тула бойынан *сыбақ* тер акты (К.Султанов).

СЫБАЛҒЫ ат. Сауға, олжа. Кемпир келбетине түксирейип қарап, «приёмнан *сыбалғы* сорауға киятырған боздың адамы шығар» деген қыялға келди (К.Султанов).

СЫБАНЫҰ ф. 1. Билекти түриниу, белсениу. Белгили жууан палуанлар, Ортаға шықты *сыбанып* («Ер Зийуар»). Оның бержағында билек *сыбанып* балық аулап жүрсиз (К.Султанов). Ғазлар қонған айдын-айдын көллери, Жасыл липас кийди уатан жерлери, Жең түринип, ақ билегің *сыбанып*, Иске түсти еркин мийнет ерлери (И.Юсупов). Маман гүреске түскен палуандай ортада билегін *сыбанды* (Т.Қайыпбергенов). 2. Сазланыу, таярланыу. Сау бол, халқым! Сен дегенде, Бир күш пайда болар менде, Саған қыянет еткенге, *Сыбаныулы* билегим бар (И.Юсупов).

СЫБАСЫҰ ф. 1. Бирге ылай жағыуға жәрдемлесіу, ылай көмек беруі. 2. Жабысыу, айқасыу. Терге *сыбасып* қалған қаскирпигін, болдырып қарыған көз жасларын көріп отырғанлар оның ұзақ жолдан сегбири шығып киятырғанын сезді (К.Султанов).

СЫБАҰ ф. 1. Бир нәрсенің жүзине ылай жағыу, сүртиу, ылай менен тегіслеу. Ылай *сыбау* басланды (Т.Қайыпбергенов). Ол жайдың ишки *сыбауларына* киристи (Т.Қайыпбергенов). 2. Ылайдың жағылып, *сыбалып* питкен түрі. Қашанлардур атпа ылайдан салынған қорғаншасының *сыбаулары* хәр жер-хәр жерден түсіп, аржағында кесеги, айырым жерлерде үңірейген тесиктен қорғаншаның иши көринип турар еді (М.Нызанов).

СЫБАҰШЫ ат. Сыбау сыбайтуғын адам, сыбау менен шуғылланыушы. Ешейінде кварталлық премиядан умыт қала беретугын әпиуайы бир *сыбаушының* буншелли қәдірли болғанын кәйтерсең (М.Нызанов).

СЫБЫЗҒЫ ат. Көп тесикли, най сыяқлы ұзын шертиу әсбабы. Най дауысы кең далада жанлап кетти, *Сыбызғының* сестиндей сулыұланып (Ж.Аймурзаев). *Сыбызғы* болдым, саз болдым, Үним шықпай сам-саз болдым, Тобынан қалған ғаз болдым, Қонар көлім болған емес (Бердак). Сенде сарқырауы күшли ағыслардың, Сеннен жуусан ийси танауға урар, Сенде нау қарағай нар камыслардың, Миллион *сыбызғының* сылдырлысы бар (И.Юсупов).

СЫБЫЗҒЫДАЙ кел. Сыбызғыға усаған, сыбызғы сыяқлы, сыбызғы тақылетли.

СЫБЫР ат. Әсте айтылған сөз, жасырын сөйлесик. Биреулердің *сыбырын* еситти (Ж.Аймурзаев). Есенгелди бийдің таза отау тиктирген тойы хаққында *сыбыр-сыбыр* гәплерден Бегдуллалар да еситкен менен ауылының тойға шақыртылмағаны ушын, (бий, кеуил берип тойға шақыртылғандай бардамлы үй ауылынан табылмады) хеш кимнің басы айналмаған еді (Т.Қайыпбергенов). Хүкимдар хәм оның әтирапындағылар ұзақ уақыт бир-бири менен *сыбыр-сыбыр* болып қалды (М.Нызанов). **СЫБЫР СОҚПАҚ** — жасырын жинишке жол. Атыз-арықты да, хәр үйге баратуғын *сыбыр соқпақты* да билемен (Ө.Хожаниязов). Қәдір күндеги *сыбыр жолы* менен балық толы шананы қалың қардың үстінде табанлап тартып киятыр (К.Султанов).

СЫБЫРЛАНЫҰ ф. Өз-өзине әсте сөйлеу. Ол қосықты еситпедим мен бирак, Бир ғәлетий сезим ышқында жандым, Қарсымда отырған гөззалға қарап, «Экспорт министри ...» — деп *сыбырландым* (И.Юсупов). Кемпир лаудан көйлегиниң жеңи менен көзиниң жасын сыпырып, еки қолының алақанына телмирип қарап көгерген еринлерин жыбырлатып, ишинен *сыбырланып* отыр еди, даладан күлисип Сапар менен келини Жәмийла кирип келди (К.Султанов). — Не ушын, не ушын? — деди наразы Аллаяр *сыбырланып* (Т.Қайыпбергенев). — Қоя ғой, уятты, мына адамлар бар, — деп *сыбырланып* жалынды қолынан жетеклеп киятырған Қаржаубай аға (М.Нызанов).

СЫБЫРЛАСЫҰ ф. Бир-бирине әсте сөйлесіу. Дүзиу жүр, адамлар сеннен кашпасын, Көзге түссең, мурты жыбырласпасын, «Пенсияға кашан кетер екен?!» деп, Бирге ислеушилер *сыбырласпасын...* (И.Юсупов). Оның жанында он-он бес жаслар шамасындағы еки бала *сыбырласып* сөйлеспекте (К.Каримов).

СЫБЫРЛАҰ ф. Әсте сөйлеу, жасырын айтыу. Гүрес сазын тербеп онда самаллар, Тәрийип етер азат шығыс еллерин, Иран қызы Гүлбахрамға *сыбырлар*, Желпигенин қайсы жердин гүллерин (И.Юсупов). Апам Менлимурат ағаның кулағына бир нәрселерди *сыбырлай* баслады (Т.Қайыпбергенев). — Расберген иним, қонақтың алдында кулағыма *сыбырлап* мени қысындырмай, гәпиң болса ашық айта бер (К.Кәримов).

СЫБЫРЛЫ ат. Әсте сөйлесик, әңгиме. Еркектің көз жасы тамып сарғайған, Сол қағазды ашып оқысам, мудам — Бир муңлы *сыбырлы* еситилер маған: «Тиймен ол кисиге, ол жақсы адам...» (И.Юсупов). Хан отырды. Көпшиликтен мыш-мыш *сыбырлы* пайда болды (Т.Қайыпбергенев).

СЫҒАЛАНЫҰ ф. Жасырын түрде қарау, үңилиу. Жигит қараңғыға жүзин жасырып, көзиниң астынан *сығаланып* Жәмийланың турқына қарады (К.Султанов). Көзлерине исенбей, кушағын жаздырып турып, маған *сығаланады*, дир-дир етип және кушақлайды (Т.Қайыпбергенев).

СЫҒАЛАСЫҰ ф. Жасырын түрде қарасыу, үңилисиу.

СЫҒАЛАТЫҰ ф. Жасырын түрде қараттыруу, үңилдириу.

СЫҒАЛАҰ ф. 1. Жасырын түрде қарау, үңилиу. Жәмийла үйдеги айтысқан гәптиң хәммесин еситип, қонсы үйдин жабығынан *сығалап* тур еди (К.Султанов). Жигитке әдет сығалау, Көзиң атып жығар-ау, Әйтеуир-ақ шығар-ау, Қара көйлек ишинде... (И.Юсупов). Жатақханаға келип, әйнектен *сығаласам*, ол қозысы қалған қойдай артына қайта-қайта қаранып

гөлегөйлеп баратыр екен (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Абайлы болыу, сақланыу, сақ болыу. Көп *сығалап* көзинди сал (А.Дабылов).

СЫҒАСЫҰ ф. Қалың болыу, көп болыу, толып турыу. Таллық дәрйясының еки бойы *сығасқан* елат (К.Султанов). Әсиресе теренирекке салған аулары *сығасып* қалыпты (М.Әбдиреймов). Март-апрель айларында үзликсиз жамғыр болып, асфальттын еки бойына *сығасқан* майшешек гүллери шығып кеткен еди (М.Нызанов).

СЫҒЫЛЫҰ ф. Қысылыу, буралыу, тауланыу, сууы ағыу. «Қырк жыл сел жуўса да Қырымның тауын, Тастан суу *сығылмас*. Тилегиң ауыр, Бирақ, сениң жаның жылаған болса, Онда кыйын емес тастың жылауы (И.Юсупов).

СЫҒЫЛЫҰ к. қысылыу.

СЫҒЫМЛАҰ ф. Алақанда, пәнжеде қысыу, мыжғылау. Суу *сығымлағандай* — қуры, хеш нәрсесиз. Әлле кимлерден хат күткен қызлардын да суу *сығымлағандай* писи қурып қалды (Ө.Хожаниязов).

СЫҒЫСЫҰ ф. Бурасыу, таұласыу.

СЫҒЫҰ ф. Қысыу, бурау, таұлау, сууын ағызыу. Ең қапылды дегенде көйлеклерин сууға малып, шала *сығып* кийеди (Ө.Хожаниязов). Аналардың ақшам жолларға шығып, Бозлаулары жасқа жаулығын *сығып*, Қауышпаған кушак, жесир дастығы, Қарындастың сынсыулары камсығып... (И.Юсупов). Енди хәр күни анар тауып келип, *сығып* сууын аузына тамызсам, жалманып жутады хәм бас ийзеп алғыслар билдиреди (Т.Қайыпбергенов). Ол жабадай қоллары менен шаруаның қолын услап алып, *сығып* жиберди (К.Кәримов). Көйлегим терден *сығып* алғандай болып үйге қайттым (М.Нызанов).

СЫҒЫҰШЫ ат. Қысыушы, бураушы, таұлаушы.

СЫДЫРЫҰ ф. Бир нәрсени сыпырып, сыйырып, хәммесин алыу, сытыу, сыпырыу. Тоғай қоймай аралап, Шөптин басын *сыдырдық* (Жийен жырау).

СЫЗҒЫЗЫҰ ф. Бир нәрсеге белги, сызық түсиртиу ямаса жаздыртыу.

СЫЗҒЫШ ат. Сызыуға, өлшеуге арналған ағаштан хәм темирден исленген зат. Оқыуына кетерде керекли оқыу қуралларын, қәлем, *сызғыш* хәм циркульарына шекем қалдырмай алып, өзине жууаплы қарайды (Ө.Айжанов).

СЫЗДЫРТЫҰ ф. Бир нәрсеге белги, сызық түсиртиу ямаса жаздыртыу.

СЫЗДЫРЫҰ ф. Бир нәрсеге белги, сызық түсиртиү ямаса жаздыртыү. Шөлистанды карталардан *сыздырып*, «Ақ теңизде» «көк корабль» жүздирип, Миллион тонналардан қырман сүздирип, Алтын тауын алтын қоллар жаратар (И.Юсупов).

СЫЗЛАҚ ат. Азық, аұқат. Соның сүтин кемпир екеуимиз тисимизге сызлақ етип отырмыз (К.Султанов).

СЫЗЛАТЫҰ ф. Сырқырау. Түргелип ертеден жумыска шығып, Қолынды қабартып, белинди бүгип, Дизенди *сызлатып*, мийнетин шегип, Жеген бир зағараң палдан жақсырак (Бердақ).

СЫЗЛАҰ ф. Шаншып, сырқырап ауырыу. Ол дизесіндеғи *сызлап* шыдатпай баратырған ауырыудың азабынан зарлап жылады (А.Бекимбетов). Оң аяғының бас бармақлары *сызлап* ауырады (К.Султанов). Шенгел арасына уя салғанда, Тикен тырнамаған жери қалған ба? Сол *сызлап* ауырған жаралар питип, Жата берди уйкылы-ояу солманда (И.Юсупов). Әйтеуірде тас ылақтырған ийним *сызлап* киятыр (Т.Қайыпбергенов).

СЫЗЛАҰЫҚ ат. Исип, ириндесип шығатуғын өзекли жара. Гәптиң басы ийне болады, Ийнениң түби гийне болады, Жаманның басына *сызлауық* шықса, Ақыры кийме болады (ққ.х.н.). Деренимде үнсиз қалды бир майдан, *Сызлауығын* тырнап алған қусайман, Суу дәрти — ел дәрти қарақалпақта, Жазда — құрғақшылық, күзде — пушайман (И.Юсупов).

СЫЗЛАҰЫҚТАЙ кел. Сызлауыққа усаған, сызлауық сыяқлы, сызлауық тәризли.

СЫЗЫҚ ат. Бир нәрсеге түскен узын жол, белги, дақ. Мине, соннан берли бул аттың шамында Көмекбайдың зардабынан қалған *сызық* бар (Ж.Аймурзаев). Қағазға гүмилжи ийрекей сызықларды әбигерленип салды (К.Султанов). Изде қалған қыз дәуранның қызығы, Ақ жүзине түскен әжим *сызығы*, Жаста жайтанлаған көздің сүзиги, Хош әдеп, мүләйым хәм илхам берер (И.Юсупов). Песин пайтында Ақжағыстан бәйгиге жиберилген атлар ақ көбик болып терлеп *сызыққа* жетип келди (К.Кәримов). Хәммеси тойғын қызыл ренде, белине сары *сызық* тартылып, алдыңғы кабинасына атаңақ басылған медициналық машина екен (М.Нызанов).

СЫЗЫҚЛЫ кел. Сызығы бар, сызылған, сызылып қойылған.

СЫЗЫҚСЫЗ кел. Сызығы болмаған, сызығы жоқ, сызылмаған, сызылып қойылмаған. Класымыз кем-кемнен сәнленип баратыр. Дийуаллар *сызықсыз* қағаздай аппақ (Т.Қайыпбергенов).

СЫЗЫҚША ат. Сызықтың киши түри, кишкене сызык, иркилис белгиси. Оның мойнында гүлдей тауланып турған кара *сызықша* бар еди (С.Айний). Не деген үндеу белги, Көп *сызықша*, «Жасасын», «Алға», «ура», «экскаватор»! (И.Юсупов).

СЫЗЫҚШАДАЙ кел. Сызықшаға усаған, сызықша сыяклы.

СЫЗЫЛДЫРЫҰ фей. Асыкпау, созыу. Уақыт өткеріу үшін тисимнің арасынан *сызылдырып* жиберіп турман (М.Нызанов).

СЫЗЫЛЫҰ ф. 1. Белги салыныу, сызык ислениу. Бәйит хатқа *сызылып* тур, Жарлы-гедей езилип тур, Заман белли бузылып тур, Әдил заман келер ме екен? (Бердак). Оның көзлеринен еки тамшы жас бетинің алмасынан *сызылып* ағып түсти (М.Нызанов). 2. Асыкпау, созыу. Сапарға емиренип, сағынып мың караған шығар, бірақ жигиттің қапталына келген соң *сызылып* бир карады да, Нысанға топылды (К.Султанов).

СЫЗЫҰ ф. Белги салыу, сызык ислеу. Көзинің қыйығын қызыл менен *сызып* қойғандай еди (Ж.Аймурзаев). Ағысты *сызып* баратырған пароход оған көшкен толы елаттай көринди (К.Султанов). Шек жоқ еди кара түнлерде, Қуйын шабар анындай дүздің... Бири болып жети жұлдыздың, Жарқ етти де, түн баурын *сызды*, Әл Беруний тууылған жерде (И.Юсупов). Хәзир төгілген көз жастан ба, ямаса үш күнлик жауынның изи ме, пиядалар батпақ *сызып*, атлардың туяқларынан батпақлар атлығып хәмме таркасты (Т.Қайыпбергенев). Оларға жанағыдай хайуанлардың, адамлардың сүүретлери пор менен дусмалый *сызылған* (М.Нызанов).

СЫЙ ат. Сыйлык, сауға, құрмет, хошамет. Йад етиб қәдир аллахны, Нақ салды салық тилланы, *Сыйға* бериб қыз филланы, Айдос баба алған екән (Бердак). Гүзде қырман жыйналар, мийнет еткен *сый* алар (Ж.Аймурзаев). Талай Қаратаудан бийик табысың, Ұатан үшін берген *сыйларың* сениң (Т.Сейтжанов). Усы бир атауды тәбият әзиз шаңырақларға *сыйға* берип кеткендей, гирдикарлы үйлердің көшине ере алмай тайсалып шыққан хожалықлар атауға қос басып, гэси балық ауласа, гэси мергеншилиқ етеди (К.Султанов). Айғара бий қызы Ақбийдайды отауы менен, Мурат шайыққа да арналған *сыйлар* менен үйине қайтарды... (Т.Қайыпбергенев). Сыйынды меннен аласаң (К.Кәримов).

СЫЙҒАҚ кел. Сыйпақ, жылтырақ, тегис. Көзинің қарашығы түнеріп, *сыйғақ* бети сурланып кетипти (К.Султанов).

СЫЙҒЫЗДЫРЫҰ ф. Жайластыртыу, орналастыртыу, орнықтыртыу.

СЫЙҒЫЗЫҰ ф. Жайластырыу, орналастырыу, орнықтырыу. Хәсиретимди ишме *сыйғыза* алмай, дебдиуимди шығарып жүрмең (К.Султанов).

СЫЙДАМ кел. Бир тегис, жиңишке, талдырмаш, путаксыз, узын. Әдебият — бағ, сыншы оның бағманы, Бир көз бенен карар барлық мийуаны, Қосықтың бар қыйсық, дүзиу, *сыйдамы*, Терис путағын алатуғын сын керек (И.Юсупов). Әмиүдәрьяны жийеклей өскен *сыйдам* тораңғыллықтан шыққан соң ауыл көринди (Т.Қайыпбергенов). Көп өтпей бир тутам *сыйдам* кызыл жыңғыл шыбықларын сындырып алған онбасы келди (К.Кәримов). Олар жантақтың *сыйдам* болып қалған шақаларын отламақта (Ә.Тәжимуратов). ◇ **Сып-сыйдам болыу** — хеш қандай шақасы, жапырағы болмау, қуры пакалы қалыу, путағы болмау. Теңселген шығыр таллар да тап тоналғандай, *сып-сыйдам* болып қалады (Б.Бекниязова).

СЫЙДАМЛАҰ 1. кел. Путақсызлау, путағы жоклау, жиңишкелеу. 2. Путақларын алыу, дүзиулеу. Оны путап *сыйдамлау* керек (Ө.Хожаниязов).

СЫЙДЫРМАҰ ф. 1. Бир жерге жайғастыра алмау, орналастыра алмау. — Ақылыма *сыйдыра* алмайман, усының өзи қандай ерк! (Т.Қайыпбергенов). «Ғаз ашыуын ғарғадан алады» дегендей Сергейге болған ғәзебимди ишме *сыйдыра* алмай, өлип кеткен Оксананың сыртынан «кәпир тонын» пишип, бираз женил тартқандай болдым (М.Нызанов). 2. Оныстырмау, орналастырмау. Енди хеш кимди *сыйдыра* алмаймыз (К.Әуезов). — Тауды жығатуғын уағымда, бай *сыйдырмай* көширип жиберип еди, енди қартайғанда не жарасына ем қылар дейсең? (К.Султанов). Мырзабек бийлерди, Седет керейлерди каракалпакка жәрдем бердин, каракалпак пенен ым-жымыңыз бир деп, Ералы султаны өз елине *сыйдырмай* кууғанын сиз де меннен кем билмейсиз (Т.Қайыпбергенов).

СЫЙДЫРЫҰ ф. 1. Орналастырыу, бир жерге жайғастырыу. Хәр нәрсе қәдирли болар азында, Кел, алсақ алайық кеуил сазында, Жап-салмаңа сууды *сыйдыра* алмай, Албырап жүргейсең бәхәр-жазында... (И.Юсупов). 2. Оңыстырыу, орналастырыу. Барлық халқыны жыйдырып, Хүкимин жөнсиз *сыйдырып*, Сыртынан неке қыйдырып, Қырк сулыуды алған екен (Бердақ).

СЫЙҚАҚ кел. 1. Жылтырауық, тегис, жылтыр. 2. Жылыскақ, тайғақ. 3. аұыс. Жалатай, өтирикши.

СЫЙҚАҚТАЙ кел. Сыйқаққа усаған, сыйқақ сыяқлы, сыйқақ тәризли.

СЫЙҚЫ ат. Келбет, түр, пишин, шырай. Пәри түсип қыяғынан, *Сыйқы* кетип сыяғынан, Тикен тырнап аяғынан, Қанатканда қаны болмас (Бердақ). — Қарны гебежедей, *сыйқың* қурысын! (К.Султанов). Мен шәхәрге қалай бараман, үстим болса алым-жалым, адамлық *сыйқым* жоқ (Қ.Айымбетов). Таллар жапырақ төкти, урықлар куұрап, Тек те атқулақлар жаұдырасады, Азан-ғазан ала ғарғалар шуұлап, Аспан қумайтланып, *сыйқы* қашады (И.Юсупов). Соған шекем тилиң сынып, дәрұазаманлардың тилинде сөйлейтуғын боласан, оларға түйиншик аұыстырасан, болмаса, мына *сыйқың* менен сарайға киремен деп дәмеленбе (Т.Қайыпбергенов). Хәзирги *сыйқына* қарап турған адам бул кисиниң кешеги күни сондай болғанлығын айтса инанбайтуғыны турған гәп (К.Кәримов).

СЫЙҚЫР ат. (а. — *сыйқыр*). Ғайры тәбийғый күшлер, *сыйқыр*, фокус хәм дуғалар жәрдеминде әжайыбат жаратыұшы хәрекет хәм дуғалар. Абырай барда кашсаң бойма султаным, Инанбаңыз бул *сыйқырдың* сөзине («Мәспатша»). Не деген нағыслы *сыйқыр*, өткір көз (К.Султанов). Саяхатшылар бул *сыйқырды* да билип алды (М.Нызанов).

СЫЙҚЫРШЫ ат. Сыйқыр, фокус пенен өзи ямаса басқаларды хәр кыйлы түрге енгизиұшы, көз бояұшы.

СЫЙҚЫРШЫЛЫҚ ат. Сыйқыр, фокус пенен шуғылланыұ.

СЫЙҚЫРЛАҰ ф. 1. Сыйқыр, фокус ислеұ. 2. аұыс. Адамларды өзине исендириұ. Жәмийлаға деген мухаббат *сыйқырлап* таслады ма ким билсин (К.Султанов). Ол кетти, мен қалдым суұдың бойында, Суұ пери *сыйқырлап* кеткендей сонда, Бас айланды бахыт суұын ишкендей, Сырлы бир күш хұким сүрип ойымда (И.Юсупов).

СЫЙҚЫРЛЫҚ ат. Сыйқыр, фокус, көз бояұшылық.

СЫЙҚЫРЛЫ кел. Тилсимли. Орфейдің *сыйқырлы* сазын жаңлатып, Ол жақсы сезимге интимақ етер, Дүньяның кең, гөззаллығын аңлатып, Тар пейилли инсанларға үйретер (И.Юсупов). Бул *сыйқырлы* ғаррыға исенерин де, исенбесин де билмейди (Т.Қайыпбергенов). Қулласы, сенде адамды өзине бәнт етип туратуғын бир *сыйқырлы* күш бардай (М.Нызанов).

СЫЙЛАНЫҰ ф. Хұрметке, иззетке, итибарға ылайық көрилиу.

СЫЙЛАСЫҚ ат. Хұрмет, иззет. Екеуіне бирден орын берилди, *Сыйласықтың* хәр түринен көрилди (Т.Сейтжанов). Олар тууыспаса да, тууысқаннан *сыйласығы* күшлирек келеди (К.Султанов). Оның үстине дәстүр-пәстүр, *сыйласық* деген мыныяғың келисип турса болатуғын нәрсе-ғо (М.Нызанов).

СЫЙЛАСЫҰ ф. Бир-биреуди хұрметлеу, иззет етиу, қадирлеу. Куда болғанша қулын, байын сорас, Куда болған соң құл болса да *сыйлас* (қ.х.н.). Бул бенделер бири-бирин қыйнасып, Жүре берсин гә айтысып, *сыйласып*, Ялғаншының сирисинен бир басып, Жыртық ботинкидей кийер Әскербай (И.Юсупов).

СЫЙЛАТЫҰ ф. Хұрметлетиу, қадирлетиу.

СЫЙЛАҰ ф. 1. Хұрметлеу, қадирлеу, иззет көрсетиу. *Сыйлағанды* сыйыр билмес, *сыйпағанды* ешек билмес (қ.х.н.). Дуұры тутсаң нийетинди, Халыққа бурсаң бетинди, *сыйласаң* ғәрип-жетимди, Шын азамат боладурсаң (Бердақ). Ата сыйлау, ана *сыйлау* — парызың, төле заңғар, ақ сүт берген қарызын (Т.Жумамуратов). Кемпир қанша ашыуға минсе де, ерин *сыйлап*, беденине қол тийгизбеди (К.Султанов). Ышқы отында жанын қыйнай билмеген, Азаматлық арын ойлай билмеген, Өмирлик жолдасын *сыйлай* билмеген, Жигит ол адамның жаманы болар (И.Юсупов). — Кет, Аманлық, мени *сыйласаң* кет! (Т.Қайыпбергенов). 2. Мийман, қонақ етип күтиу, хызмет етиу. Мийнет пенен жанды қыйнап, Көрмей бир күн қонақ *сыйлап*, Ишпей-жемей малды жыйнап, Қашан рәхәтланадурсаң? (Бердақ). Қумархан бизлерди жақсылап *сыйлады* (Ш.Сейтов). Айтпақшы, бүгін дайысын не менен *сыйлар* екен (Ө.Айжанов). Бизлердің киширек бала уақтымызда есигине «қудайы қонақпан» деп келген адамды төрге шығарып, аұқаттан кеш келсе арнап қазан көтерип, қудайдай *сыйлайтуғын* еди (М.Нызанов).

СЫЙЛАҰШЫ ат. 1. Хұрметлеуши, иззетлеуши. 2. Сыйлық, сауға беруиши.

СЫЙЛЫ кел. Хұрметли, иззетли, қадирли. Заманында арқыраған ер болып, Хәзир *сыйлы* бир жасы үлкен елдеги (Т.Сейтжанов). Еки қуданың пәтиясы үстине келген сиз, — *сыйлы* мийманға ат, тон сарпай жабамыз (К.Султанов). *Сыйлы* қонақларды сарпайлаған Алыушы Бердаққа ат мингизди (К.Кәримов).

СЫЙЛЫҚ ат. Хүрметлеп берилетуғын зат. Қол-аяғы босаған соң, Сақшылардың алып тусын, «Саған *сыйлық* усы болсын», — деп биреуін урған екен (Бердак). Мақсетке жеткеріп уақтым хошладым, *Сыйлық* затларыңыз кеуімім толтырды (А.Дабылов). Фронтқа *сыйлық* топлау мәселесін де ойлап көрерсіз (К.Султанов). Өз заманы келсе керек, Данқы жер жаханға кетті, Пүткіл Азияға дәрек, *Сыйлық* оған несип етті (И.Юсупов). Ақ патша Абылқайыр ханға Кутлумбат мырзадан *сыйлықтар* беріп жиберген... (Т.Қайыпбергенев). *Сыйлыққа* қоса айлығымды да алдым (М.Нысанов).

СЫЙЛЫҚЛАНЫУ ф. Сыйлық алыу, атақ-абырайға, байраққа иіе болыу.

СЫЙЛЫҚЛАУ ф. Сыйлық беруі, байрақ беруі. Жарлықта сол тутқынларды босатыуды ескертип, тутқыннан азат етилген орыс сорамының хәр бир адамы үшін, босатыушы ханларды, төрелерді, султанларды, бийлерді *сыйлықлау* үшін қаржы ажыратыуды Оренбургтағы Нефлюевке тапсырған хат таярлапты (Т.Қайыпбергенев).

СЫЙЛЫҚЛАУШЫ ат. Сыйлық, сарпай, байрақ беруіші.

СЫЙПАЛАМАЙ кел. 1. Толы, бетлеме, липлеме. 2. ауыс. Бир нәрсені, уақыяны, хәдийсени үстиртин, жеңіл қозғау, айтыу, қарау.

СЫЙПАЛАНЫУ ф. 1. Өз-өзинің алақаны менен байқап услап көріу. 2. ауыс. Асықпай өзі менен өзі жүре беруі.

СЫЙПАЛАСЫУ ф. Алақан менен байқап услап көрисиу.

СЫЙПАЛАТЫУ ф. Алақан менен байқап услап көрсетиу.

СЫЙПАЛАУ ф. Алақан менен байқап услап көріу. Еле жассаң ғой, соң түсинесең, — деди де қабарған қолы менен басымнан *сыйпалады* (Қ.Айымбетов). «Қанжар» дейди он қапталын *сыйпалап*, Әлле кимді өлтирмек пе қыйқалап? «Токта» дейди өзін зорға жубатып, Арт бетине көз астынан бир қарап... (И.Юсупов). Тақыр жерді *сыйпалап* қалдық... (К.Султанов). Хан екі езиуіндегі қара шоқалақ муртларын алмағезек *сыйпалап*, бир ларқылдап күлді хәм гәп баслады (Т.Қайыпбергенев). Пиримбет деп аталған дийқан киси жабадай қолларынан жаздырылған қолын *сыйпалап* турған шаруаға қарап (К.Кәримов). Оксана нәрестенің көйлегін көтеріп, жағымталлы етип қарнын *сыйпалады* (М.Нысанов). ◇ **Орнын сыйпалап қалыу** — айрылып қалыу, жойтып алыу. — Сонда кемпирдің де, *сыйырдың* да орнын сыйпалап қалғанымыз ба!

— Өтемурат манлайын услап, төмен қарады (К.Султанов). **Жер сыйпалау** — айрылу, жойту. Оның үстине, кәткудаман деп мен орсам, қазыман деп Есен оrsa, байман деп Халмурат оrsa, Хийуалыман деп жасауыл оrsa, төрт жактан орак, түссе, бесинши орақта, *жер сыйпалап* қалып жүрме (К.Султанов).

СЫЙПАҢ кел. Өзин-өзи пардозлап жүретугын адам, сәтен киси, қақай. Қара қалпағы өзине куп жарасқан, кийимлери пүтин, шоқ ғана сақал-муртының дөгерегин искеклеп мүсиндей қылып қойған, еки бети бөтекедей қызыл, орта жаслардағы Сабыр *сыйпаң* деген кирди (Т.Қайыпбергенов).

СЫЙПАСЫҰ ф. Алақан менен байқап услап көрисиу. Қәдимгисинше бир төсекте жатты, қәдимгисинше бир-бирине билеклерин дастық қылысып, шаш *сыйпасты* (Т.Қайыпбергенов).

СЫЙПАҰ ф. Қол менен байқап көриу, сыйпалау. — Қудағай, айта алмай жүрген купыя гүрриңим бар еди — деди сақалын *сыйпап* (К.Султанов). «Шайыр, усайды ғой сенде йош барға!» Деп күлген жүзиңе мен едим хәуес, Сол өзиң *сыйпаған* қара шашларға, Қырау түсти, бирақ гәп онда емес (И.Юсупов). Жас үлкенлери сақалын *сыйпап*, жас кишилери қозғалысып, әлле қандай мақтанышлы кейипте, жалғыз ғана Оразан батырға емес, бир-бирине қарасты (Т.Қайыпбергенов). Мәрдиқарға кететуғынлар жыйналып болды ма? — деди жарасықлы муртын бир *сыйпап* қойып пристав (К.Кәримов).

СЫЙРАҚ ат. Аяқтың дизеден төменги бөлеги, балтыры. Күйдирме тайдың мийнетин, Оза ғойса көк атың, Байлап па едим *сыйрағын* («Қоблан»). Бизди қайсы ийттиң артқы *сыйрағы* деп едиң (Т.Қайыпбергенов).

СЫЙРАҚЛЫ кел. Сыйрағы бар.

СЫЙРАҚСЫЗ кел. Сыйрағы жоқ.

СЫЙРАҚТАЙ кел. Сыйраққа усаған, сыйрақ сыяқлы, сыйрақ тәризли.

СЫЙ-ХҰРМЕТ ат. Сауға, итибар, хұрмет. Соның ушын молланын нәзерине түсиу барлық *сый-хұрметтен* өтип кетеди (М.Нызанов).

СЫЙЫНЫҰ ф. Табыну, исениу, арқа сүйеу. *Сыйынды* нағыз пирине, Жеткерди байды жерине («Мәспатша»). *Сыйынып* қәдир «куда»ға, Шәрдарели кең сарайға, Қәдир улы Жийенбайға, Қондым «куда» бергей бизге (Бердақ). Мүширип әрұакларына *сыйынып*, гүбирленип сөйлеп тур (К.Султанов). Сонда

бириншилер катарында сиз, Тәуекел кәмарын белге буўғансыз, Ата-баба әруағына *сыйынып*, Тәкаббир қүдиретке қарсы барғансыз (И.Юсупов). Шын көңлиң менен *сыйынсаң* қор болмайсаң (Т.Қайыпбергенов). Буяқтың халқы да Зороастризмге *сыйынған* ба?! — деди көптен ізлеп жүрген жоғының дәрегін тапқандай көзлери жаўдырап (М.Нызанов).

СЫЙЫНЫҰШЫ ат. Табынығұшы, исениуши. — Исламға *сыйыныушы* хәммениң миллети ортақ, — дедим мен (М.Нызанов).

СЫЙЫР ат. Кара малдың урғашысы, үй хайуаны. Қырда суўынның мүйизине урсаң, ойда *сыйырдың* мүйизи сырқырайды (нақыл). Сыйырдың сүтин берген (Ж.Аймурзаев). Баяғыда бизде оқый ғой десе, «бузауым *сыйырымды* емип кетеди» — деп қашыу менен жүрдиң! (К.Султанов). Еки қара *сыйыр* жамғырды сезип, Ийесин шақырғандай мәңирер тынымсыз, Гүлдирмама пөстек сабаған гези, *Сыйыр* даўсын еситип үйден шықты қыз (И.Юсупов). Қырклаған *сыйырды* еки қара атлы айдап баратыр (Т.Қайыпбергенов). Келсем, экранда ярым жалаңаш қызлар менен шашларын желкесинен байлап алған жигитлер бир-бири менен *сыйырдай* жаласып, емески жақтылы сарайда ойнап жүр (М.Нызанов).

СЫЙЫРЛЫ кел. Сыйыры бар, сыйырға ийе.

СЫЙЫРСЫЗ кел. Сыйыры жоқ, сыйырға ийе емес.

СЫЙЫРЫҰ ф. 1. Сүртиу, артыу, тазалау, сыпырыу. Суу да тасыйман, үйди де сыпырып-*сыйырып* тазалайман (Ж.Аймурзаев). Ол табақтағыны сыпырып-*сыйырып* еки асады да, қайтадан диванға сүйенди (М.Нызанов). Палуан оның көз жасларын тили менен *сыйырып*, қамшы услан, шыныққан полаттай қатты билегинен усады да, қалаға қарай тартты (Т.Қайыпбергенов). Қолындағы қалпағы менен бир желпинип, орамалы менен манлайының терин *сыйырып*, семизшик киси уезд приставаы кеңсесиниң есигин ашты (К.Кәримов). 2. Териден шығару, сыртқы терисин алыу. Өтпес пышақ қолға алып, *сыйырады* теринди («Қырқ қыз»).

СЫЙЫСПАҰ ф. Жайғаспау, орналаспау, оңыспау, бирге жасамау, келіспеу. Жәбир етпей қысқа өмириңизге, Жарасарсызлар ма сиз тириңизде, Яки *сыйыса алмай* кеп-кең дүньяға, Сыярсыз ба тап-тар кәбириңизге (И.Юсупов). Ишкерисине кирсең Европа менен Азияның әжайып гөззаллықлары, өзгешеликлери бир-бирине ийинлесип, гә

биригип, гә ийин тиресип, *сыйыспай* турғанға мегзейди (Т.Қайыпбергенов).

СЫЙЫҒУ ф. 1. Жайғасыу, орнасыу. Алалмай көз жасын тыйып, Қол-аяғын арқан қыйып, Тарығып, тар жерге *сыйып*, Күтә азап шеккен екен (Бердақ). Өзим *сыйғандай* орын таярладым (Ж.Аймурзаев). Қара үйге кирсе ким сени кийип, Келдин ергенекке сен зорға *сыйып*, Пүтин тери зая болмасын дийип, Бабам байғұс үйе салған шөгірме ... (И.Юсупов). — Хәй, карауыл, аш есикти! — деп дох урды «Жигули»ге зорға *сыйып* отырған дәпең кара жигит хәм үсти-үстине сигналды басып-басып жиберди (М.Нызанов). 2. Оңысыу, ислесиу, келисиу.

СЫҚАҚ қ. мазақ. Ол бул турысын Әзберген менен Пирим өкинишке жорып, *сықақ* етип атырса да, кеуил аударған жоқ (К.Султанов). — Орыс, гәптен нәр алдың ба? — деди Есенгелди жүдә *сықақ* пенен күлип (Т.Қайыпбергенов).

СЫҚМАР кел. Шығымсыз, шығынсыз, қытымыр, бүрис. — Қәнекей сол тәрезиниң басында мен турсам, қайыр етиу түүе, ешкисиниң қумалағын есаплап отырған *сықмар* байлардың төбесинде отлы гүрси ойнатар едим (К.Султанов).

СЫҚМАРЛЫҚ ат. Шығымсызлық, қытымырлық. Сен *сықмарлық* қылма, дүньяға рехим ет, Барынды келешек ушын таслап кет (И.Юсупов).

СЫҚПАН ат. Қамырды қол менен сығып, бармақлардың арасынан өткерип писирілген аұқат, тағам. Сизлер ойнап қайтып келгеннен кейин, *сықпан* писирип беремен, деди (Ж.Аймурзаев). Ол әуели өзиниң атын Мансур деп таныстырып, мусылманлардың *сықпан* сыққышы екенине исендирди (Т.Қайыпбергенов).

СЫҚТЫРЫҒУ ф. Затлардың суйықлығын шығартыу, буратыу, таулатыу, қысыу.

СЫҚЫЛ ат. Түр, түс, келбет, рең, көринис. Ол адам қарайтуғын *сықылы* жоқ биреу (Ө.Хожаниязов). — Баланың *сықылына* карамайсаң ба?! (М.Нызанов).

СЫҚЫЛЛЫ кел. 1. Келбетли, көринисли, формалы, сулыу. Сол *сықыллы* Сапарды ырас-ақ урыс питкенше күтпегениң бе! — Жумабай өкпеси исинип сөйлей алмай, терис қарап, көзинен жас төкти (К.Султанов). 2. Уқсас, усаған, *сыяқлы*.

СЫҚЫЛСЫЗ кел. Шырайсыз, келбетсиз, ажарсыз. Құслардың ишинде меннен *сықылсыз*, меннен патас, жаманы жоқ (Қ.Айымбетов). Шерткени еле хәммениң, қууанышлы

саз емес, Мийнетин терең тамырдың, емшектей емиуши, *Сықылсыз* харам терис путақ, шынарда еле аз емес (И.Юсупов). Гилең жалаңаяқ, жалаңбас, өскин шашлы, бет-ауызлары кир-кир, балтырлары кара ғарғаның туяғындай, кийимлери қус түткендей *сықылсыз* балалар, бул далада бийғәрез өскен хош ийисли гүлдей ләззет берип, Аманлықтың жүзи булт астынан шыққан айдай бирден жадырады (Т.Қайыпбергенев).

СЫҚЫРЛАНЫҰ ф. Сықырлап сес шығарылыу.

СЫҚЫРЛАСЫҰ ф. Сықырласып сес шығарысуу. Өрисинен айырылып мөңиреген маллардың, жайлауынан кетип маңыраған қой-ешкиниң, *сықырласқан* арбалардың, сыңсыласқан аш-арықтың тоқсан түрде толғаған дауысы гүниренгенде, пүткил ауыл посып баратырғандай аспан әлеми титиреп кетти (К.Султанов).

СЫҚЫРЛАТЫҰ ф. Сықырлатып сес шығартыу. Тақымларын қысып атларын камшылап, жүенлерин қағып, зәңгилерин *сықырлатып* бәри Маманның изине жетип алды, шоғыртпақланып жүрип кетти (Т.Қайыпбергенев).

СЫҚЫРЛАҰ ф. Сықырлап сес шығарыу, шыйкылдау. Усы уақытта Ержанның үйине қарай киятырған арбаның *сықырлаған* дауысы еситилди (К.Султанов). Көрген уакта тууған айдай жүзинди, Халкым тыңлағанда хош хауазынды, Театрлар тарта алмай назынды, Сахналар *сықырлап* турар, Айымхан (И.Юсупов). Ший есикти көтерип, ергенекти ийтерип еди, илик емес, қуры қаўсырыулы екен, *сықырлап* ашылды (Т.Қайыпбергенев). Қыймылдасам бууынларым *сықырлайды* (М.Нызанов).

СЫҚЫРЛАҰЫҚ кел. Сықырлай беретуғын, сықырлайтуғын.

СЫҚЫРЛЫ ат. Сықырлаған сес, *сықырлаған* дауыс. Ескектің қалағының сууды сыбалаған сестине қулақ шүйдин тынымсыз шыйкылдаған *сықырлысы* қосылып, зарлы бир төгеди (К.Султанов).

СЫЛА ат. Алабуға балықлар топарына кириуши, дәрья, тениз, көллерде жасайтуғын, ауланатуғын, жыртқыш балық. ... еки центнер сазан, үш центнер шабак, бир центнер *сыла*, қалғанлары майда балық (К.Султанов).

СЫЛАНДЫРЫҰ ф. Сулуыландырыу, жасандырыу.

СЫЛАНЫҰ ф. Сулуыланыу, пардозланыу, жасаныу, сыйпаныу. Өз ойына сулуулардай *сыланып*, Өткен иске ары-

бери ойланып («Қырк қыз»). Көк жүзин жарқыратып аспанда алтын ай қыздай *сыланып* ойнап шықты (К.Султанов).

СЫЛАҢЛАҰ ф. Жалаклау, жалпылдау, тез хәрекет етиу, сүуменлеу. Ким отаудын қыр дөгерегін сыпырып, суу төгіп, кими он еки қарыс қазанға ошақ қазып, тағы биреулері отын айырып еркеклер жөни таярлыққа жапа-тармақай кирисип еди, хаяллар да көйлегиниң етегин белбеуине түйіп, *сылаңлап* шыға келди (К.Султанов). Қыз барар *сылаңлап* қызыл түлкидей, Жигит тазы болып түсти кейнине, Әдира қалды барлық шадлы күлкілер, Топасланып питти ақылзейни де (И.Юсупов).

СЫЛАП-СЫЙПАҰ ф. 1. Бир нәрсе үстинен, бетинен қолы әсте жүргизіп, сыйпалау. Мен оны бұрынғыдан бетер *сылап-сыйпап* айдадым (М.Нызанов). 2. Алдастыру, кыйын жағдайдан шығыу жолын табу.

СЫЛАТТЫРТЫҰ ф. Сыйпалаттырту, сүрттирту, майлаттырту.

СЫЛАТЫҰ ф. Сыйпалатыу, сүрттириу, майлатыу.

СЫЛАҰ ф. Сыйпау, сүртиу, майлау, жағу, *сыбау*. Киндигін сайлап кестирди, *Сылап* бойларын өстирди («Мәспатша»). Тостағаннан салынған жүерини аса бир кәдірлі зат киби қолы менен бир *сылап* қойды (К.Кәримов). Мен сылаған қолларды меннен бұрын сен *сыладың-ә?! (М.Нызанов). ◇ Өне бойын сылау* — хәмме жерине жағу, сүртиу, майлау. Маңлайынан аққан ол тери, От басқандай батырдың, *Өне бойын сылады* («Қырк қыз»).

СЫЛАҰМАЙ ат. Жаңа тууылған баланың денесине жағатуғын сары май. Анам *сылаұмайын* жағып сыйпаған, Дийдарыма қарап көзи тоймаған (А.Дабылов).

СЫЛБЫР кел. Босаң, уяң. *Сылбыр* болмай ләшкерлер алыстан анлап көринер («Қырк қыз»). — Тири болса, сол қызымды есигіне әкелип беремен, түбинде сениң келинің, — деп тағы ойланбай уәде етип еди, баласының *сылбыр* минези менен көргенсизлигінен талай жерге куда түсіп, бедели қайтқан қудасы ақ пейил Төребайдың зәрресин ушырып сөйледи (К.Султанов). Айсултан да әдеттегидей *сылбыр* емес, жедел бар (Ш.Сейтов). Сәпиұраның күндегі әнгимеси «бизің үйдегі *сылбыр*»дан басланады (М.Нызанов).

СЫЛБЫРАНЫҰ ф. Сүмирейиу, ынжыкланыу, босаң болу.

СЫЛБЫРАҰ ф. Босаң болыу, сүмирейиу, ынжықланыу. Менмен болма Пиримбайдай, Қудайым етпесин ондай, Селдир болып сенсен тондай, *Сылбырап* хәм жүрме балам (Бердақ). Хакыйкатын алғанда, олардың көзинше *сылбыраңқырап* жүргенди өзлеримиз де жақсы көрмеймиз (Т.Қайыпбергенов).

СЫЛБЫРЛЫҚ ат. Босаңлық, ынжықлық.

СЫЛДЫР I ат. Бир затқа тийген сес. Таудан аққан яки булақ, *Сылдыр* аққан суу янлыды (Өтеш). Оның сулыу дауысы, нарзан *сылдыры*, Жасыл тау етеги, жағымлы хауа, Ақ бултлардан сығалаған күн нуры, Бәри дәртимизге бергендей дауа (И.Юсупов).

СЫЛДЫР II кел. Қуры жылысқақ, жылтырақ. Қыз коржынын қойып, *сылдыр* шегенің үстине отыра кетти (Ш.Сейтов). **Сылдыр егис** — тары хәм тағы басқа егислерди қуры айдалған жерге сеуіп, кейін сууғарыу.

СЫЛДЫРАҰ ф. Әсте сес шығарыу. Теректи самал тербеди, *Сылдырай* түсти жапырақ (Т.Сейтжанов). *Сылдырап* аққан суу бираздан шүдигарлықта тарай баслады (Ө.Хожаниязов). Жақты дүнья көріп қуған булақ, Гүмис күлки менен ақты *сылдырап*, Өсти қызғалдақлар айланасында, Жолаушылар шөлін басты тоқтап қасында (И.Юсупов).

СЫЛДЫРЛАҰ ф. Тысырлау, шытырлау, суудырлау. Салмадан суу ағып өтті *сылдырлап*, Атқулақлар өсек такты былдырлап, Тек мешин иркилип деди оларға: Ким аркалы өсип тұрыпсыз нурлап? (И.Юсупов).

СЫЛДЫРЛЫ ат. Тысырлы, шытырлы, сытырлы, суудырлы. Самал менен шайқалған қамыслардың *сылдырлысы*, дәрьядағы өркеш толқынлардың гүрилдиси, дауылдың ысқырған сести Қәдирди усау ушын басып киятырған жаудың әбеший дүсирлисіндей еситилди (К.Султанов). Пантон көпиринде өзим қарсы алған, Дарница таңлары, мухаббатым сизге, *Сылдырлысы* саздай ядымда қалған, Киев каштанлары, мухаббатым сизге (И.Юсупов).

СЫЛҚА ТҮСИҰ ф. Ұал-дәрманы қурыу, динкеси қурыу. Бирден ұал-дәрманымнан айрылғандай *сылқа түсип*, тұрған жериме қайтадан отырдым (А.Бекимбетов). Баз биреу өз жүгин өткерсе есап, Бирден *сылқа түсер* бууыны босап, Ушардан ок жеген сүйлинге усап, Қәпелимде сарқып, бийғамға меғзер (И.Юсупов).

СЫЛҚ ЕТИҰ ф. Бирден түсиу, тырс етиу, босаңсып калыу. Басымды қос қолым менен услап, *сылқ етип* кеттим (К.Смамутов). Емин тап, кәне! — деп кемпир *сылқ етип* жапсарға өңменин таслады (К.Султанов). Хан калақ басын қос қоллап қысып, орнына *сылқ етип* отырды (Т.Қайыпбергенов). Бармақлары арасынан тоқтамай қан ағар, мауыты бешпенти қанға боялған киси ақырында «*сылқ*» *етип* жерге қулады (К.Кәримов). — Ұай, Төребек, ұай, мен кеттим! — деди де ол *сылқ етип* қасымдағы кровать бойын таслады (М.Нызанов).

СЫЛҚ-СЫЛҚ КҮЛИҰ ф. Әсте, бир тегис күлиу. Сен бир поса берип, жырылып кушақтан, Қаштың *сылқ-сылқ күлип*, шүнгил сай қуып, Гә таслар артына жасырынып шаққан, Гә самшит путағын толқынға жуып (И.Юсупов).

СЫЛҚЫЛДАҰ ф. Тынбай жүриу, тенселиу, сандалыу.

СЫЛҚЫМ кел. 1. Жаман, паспанда, ләтте, патас. 2. Гөнерген, саусаған. 3. ауыс. Симсик, иплас.

СЫЛҚЫМЛЫҚ ат. 1. Жаманлық, паспандалық, ләттелиқ, шатаслық. 2. Гөнергенлик, саусағанлық. 3. ауыс. Симсиклик, ипласлық.

СЫЛҚЫМШЫЛЫҚ к. сылқымлық.

СЫЛПЫЛДАҰ ф. Сестин *сылпылдап* шығыуы. Қаланың арқа шетіндегі шеңгел хәремлі шарбақтың ийеси — Мәтьякуб шарбақшы жалаңаш етине кийген қаралтым кир шапанының сыртынан, гүреске түсетуғын палуанлардай, бир ен бөзди бослау буып алып, аяғындағы үлкен шерим геуишин *сылпылдатып*, шарбақтың ағаш дәруазасына арқасын берип, шығыушылардан қазық пулы өндирип тур (Т.Қайыпбергенов).

СЫЛТ ЕТИҰ ф. Қылт етиу, хәрекет етиу, қозғалыу. Шөп басы *сылт етсе* алады сетем (И.Юсупов). Иштен шыққан кара көленкениң нәхән геуишти *сылт-сылт* еткизип, мен тәрепке киятырғанын көрдим (Т.Қайыпбергенов).

СЫЛТ ЕТПЕҰ ф. Қылт етпеу, хәрекет етпеу, қозғалмау. Өзинен басқа *сылт еткен* жан жоқ (Ө.Айжанов). Бийбисара уютғи тикейтип қойып, *сылт етпей* трубкадан шыққан дауысқа кулак түрди (М.Нызанов).

СЫЛТАҰ ф. Бәне, себеп, дәлил. Мойынға түссе ел иси, *сылтау* тауыш қала берме, сыныққа *сылтау* көп (Ө.Хожаниязов). — Әне бул талабың келиседи, деди Пирим, — усы *сылтау* менен кетпесең, қаршадай жасында, жат журтка жибере қоймас (К.Султанов). Адамлар шөллерге бурып дәрьяны, Тенизди қурытып, жаұратар елди, *Сылтау* тауып урыс ашып, дүньяны,

Полигон қылыудың заманы келди (И.Юсупов). Иркилип қалыуға *сылтау* таппады (Т.Қайыпбергенов). Балтамлап айтысып, уақытты созбақшы, соның арасында «тал қармап» қандайдур *сылтау* я себеп таппақшыға усап көринди (К.Кәримов).

СЫЛТАҰЛАҰ ф. Сылтау табыу, себеп табыу, бәнелеу. Бир басыма сонша кеселликтің атын айтып *сылтаулатыуым* дым қолайсыз еди (М.Нызанов).

СЫЛТАҰЛАҰ ф. Сылтау табыу, себеп табыу, бәнелеу. Әлленени *сылтаулап*, далаға шығып кетти (К.Султанов). Йош та кетти, тамағым да кепти, Папиросты *сылтаулап* әстен, Қәдимгише төргі жайға кеттим, Мәртлик қылып, сыр билдирместен... (И.Юсупов).

СЫЛТЫЛДАҰ ф. Сылтылдаған сес шығарыу, *сылтылдау*, сыртылдау. Таяр кемедей қылтылдап, Геуишлери *сылтылдап* («Қоблан»).

СЫЛТЫҰ ф. Аяғын силтеп басыу, ақсандау. Ал жауынгер аяғын ауырсынып *сылтып* басып, хәммениң соңында келе берди (Ө.Хожаниязов). Өзи қырк бес, елиу жасларда, оң аяғын *сылтып* басады (Т.Қайыпбергенов). Катердің капитаны бир аяғын *сылтып* басатуғын, бетінде шешек дағы бар, көзи бақаншақтай, тапалтас, жигит ағасы бола келген киси, — Иният Матмуратов (К.Султанов). Мийманлар оның оң аяғын *сылтып* басып қиятырғанын есиктен киргенде-ақ абайлаған еди (М.Нызанов). Оның қасында не ушындур аяғын *сылтып* басқан, узын бойлы, он сегіз-он тоғызлардағы жигит Қасым келер еди (К.Кәримов).

СЫЛЫНЫҰ ф. 1. Азыу, жүдеу, арықлау, болдырыу. Қасындағы жолдасы Қабыл да азғын, еттен *сылыныпты*, Айдостай төменшиклеу. (Т.Қайыпбергенов). 2. Териден шығарылыу, сыпырылыу. Сонда қайтыс болған адамлардың денесин усы төбешикке әкелип таслап, сүйеклери еттен *сылынғаннан* кейин, өртеп, күлин дәрьяға шашатуғын болған (М.Нызанов). 3. Гөштин көп писип, етинің айырылыуы, *сыпырылыуы*.

СЫЛЫҢҒЫР кел. Қайын адам, арық, жиңишке. *Сылыңғыр* арық киси қатты жүрип қиятыр (Ж.Аймурзаев). Кемениң ултанында еки бүкленип тунжырап отырған, *сылыңғыр* жигиттің өзинен қаймығып сығалап қараған қыйтар көзлерине, үпик сары жүзине, *сылыңғыр* пишинине бир майдан сууық тигилип турды (К.Султанов).

СЫЛЫҰ ф. Айырып алыу, сыпырыу, сыйырыу. Биразының терисин, өлтirmeй-ақ *сылыпты* («Қырк қыз»). Шопан терисин *сылып*, етин қасқырға берипти (К.Айымбетов). Ол кирейкеш, кудаы билсин неше сомын *сылып* алғанын (М.Нызанов).

СЫМ ат. (п. — металл шыбық). Темирден жиңишке, узын етип исленген зат. Жол бойында қонып *сымға*, қарлығашлар қалды сайрап (И.Юсупов). *Сым* тартыушылар, айнадай тегис атыздың ишінде ерсиле-қарсылы жууырып жүр (К.Султанов). Еки жақлауын бириктирип туратуғын *сым* темир қыйылыпты (К.Кәримов). *Сым* тартылған айқуш-уйқуш бағаналар да көринбейди (М.Нызанов).

СЫМБАТ ат. Дене, тулға, қурылыс, турпат, көринис, бой, көрк. — Ах, қандай жақсы шайыр хауазы! — Қандай сулыу *сымбат*, қандай азада... (И.Юсупов). *Сымбатынан* артықмаш күш ийеси екені көринип турған бул адамның көзлерінде өшпенлилик хәм жауызлық парлап турар еди (К.Кәримов).

СЫМБАТЛЫ кел. Келбетли, сулыу денели. Жууабый *сымбатлы* хәм әдепли екен (К.Султанов). Асқар тау Эльбрус аспанға тийген, *Сымбатлы* ақ төсин көкше булт сүйген, Бәхәр байрамында ақ көйлек кийген, Турқынды яд еттим, Әмиүдин қызы (И.Юсупов). Усындай *сын-сымбатлы*, оқымысly қыз «мен сени жақсы көрип қалдым, сен маған ысық көринесең» десе, маған оннан артық қандай бахыт керек? (М.Нызанов).

СЫМБАТСЫЗ кел. Келбетсиз, турпатсыз, тулғасыз.

СЫМПЫЙҰ ф. Барлық заттан айырылу, журдай болу. Бар-жоғынан айрылып, қалған екен *сымпыйып* (А.Бегимов). Сениң мынау тырнағыңа жетпейтуғын жигитлерден сөз еситип, *сымпыйып* жүрисиң (А.Бекимбетов). — Неси қыйын? Алсын кафир сазасын, — Деди Әмет ишке жыйнап ызасын, Деди Курбан: — Сыр ашылса *сымпыйып*, — Жалғыз өзим тартаман ба жазасын? (И.Юсупов). Олардың ата-анасы алдына *сымпыйып* кирип барыуының да қыйын екенлигин көз алдына келтирди (К.Кәримов).

СЫМСЫЗ кел. Сымы жоқ, сымнан пайдаланбай ислеитуғын.

СЫН I ат. Сынақ, тексерис. Не нәрселер қадирсиз хәм пайдасыз екенлигин *сын* көзи менен қарап анықтауымыз тийис (И.Сағыйтов). — Және айтсам саған, Жакында маған, *Сын* жазыпты бир оңбаған, «Ким?» деп жүрсем, Таныдым мен, Дос емес екен ол маған (И.Юсупов). ♦ **Сын тағыу** — мин, айып, кемислик табыу. Адамға адам *сын* тақпай, Кете берсин ауыз

какпай (Бердақ). Бир-биреуге *сын* тағысып күлгендей, Жағдай жоқ ойланың, Бердақ қолдаулы (Өтеш).

СЫН II ат. Көрик, келбет. Ялғаншыда хаклык қайда? *Сын* қалмады кәдди-бойда, Қыс азабы бәрха ойда, Пукараға жаз келер ме? (Бердақ). *Сыны* кетпес дейди сырлы табақтың, Қызларға бергісиз бадам қабақлым, Сауабы көп болар жақсы қонақтың, Аш деймен, бир ақшам мийман болайын (И.Юсупов). **◇ Сыны келген** – сулыұ, шырайлы, келбетли, тартымлы. Шашларына ак енген бир *сыны* келген хаял орнынан өрре турды («Мәспатша»). **Сынын бузбау** – албырамау, өзгермеу, сыр билдирмеу. Бағанадан берли *сынын бузған жоқ*, сыртқа да сийрек шықты (К.Смамутов). Жолдан пош, жигитлер, сизлик жоқ исим! Көше толы қыздың туттым бирисин, «Әпиу ет қарындас, қызлар шалғышын, Қайда сатар?» десем, *сынын* бузбады (И.Юсупов).

СЫНА ат. Бир нәрсеге қағылатуғын ушлы зат, кишкене қазық. Балтаға *сына* қағыу керек (Т.Қайыпбергенов).

СЫНАҚ ат. Имтихан, сынау. Мәни берип, сер салсаң бул заманға, Тәбизи өзге бир заман киятыр, Компьютерди түсинбеген адамға, Оның тест *сынағы* жаман киятыр (И.Юсупов). Жетер, шеберлигин, сабыр-шыдамың менен үлкен *сынақтан* өттиң (К.Кәримов). Өзи де *сынаққа* түскенин сизди (К.Султанов). Билим жүйрик жәхәнда, Пырактан да оза бер, Жаксы оқып *сынақтан* да (С.Нурымбетов).

СЫНАҚЛЫ кел. Сынамалы, имтиханлы. Бахытлыман, илесип мен де көп пенен, Жана заманнан йош алғаным ушын, *Сынақлы* сапарда Арипов пенен, Заманлас, уатанлас болғаным ушын (И.Юсупов).

СЫНАМАЛЫ кел. Әмелде, тәжирийбеде сынап көрилген.

СЫНАЛАТЫУ ф. Сына қактырыу.

СЫНАЛАУ ф. 1. Сына қағыу, беккемлеу, бекитиу. Сәл олқысын *сыналау*ды хош көрмей, Қыскартыуға күтә шебер кайшылы (С.Бекмуратов). Гейбир ғарры Сейит ата сөзине, Кек етти де пәзне басты *сыналап* (Т.Сейтжанов). 2. Тығызлау, ныклау, беккемлеу.

СЫНАЛҒАН кел. Сыннан өткерилген, тексерилген. Хәр түрли жақтан *сыналған* ерлерге дауыс берейик (Д.Қасымов). *Сыналған* адам керек (Айбек).

СЫНАЛЫУ ф. Сыннан өтиу, тексерилиу. Бул тарийхта ең бир *сыналған* тәсил, Барлық уакта мөртти нәмөртлер сатар, Ағайинди азғырғанда Әзәзүл, Бет алдыңнан емес, арқаннан атар... (И.Юсупов).

ҚАЗАҚСТАН ТІЛІНІН ТҮРІНДІК СӨЗІНІ

ҚАЗАҚСТАН

МАЗМУНЫ

П	3
Р	116
С	145

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Алтыншы том
П – С (сыналыу)**

Толықтырылған екінші басылымы

*Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис — 2023*

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Базаргүл Зиварова

Операторы

Наубөхәр Якубова

Тех. редакторы

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыўға руқсат етилген ўақты 24.08.2023.

Қағаз форматы 60x90^{1/16}. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times KRKR». Көлеми 25,00 б/т., 19,44 есап б/т.

Жәми 1000 нускада. Баҳасы шәртнама бойынша.

Буйыртпа №673.

AI №114 лицензиясы

«Qaraqalpaqstan» баспасы: 230100,

Нөкис қаласы, И.А.Кәримов гүзары, 109.

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент ўәлаяты, Орта Чирчик районы.

«Ок ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.